

PREFACE

INDIAN grammarians have divided the Āryan languages and dialects that were current in the country broadly into Samskṛt and Prākṛt. While Samskṛt is the representative of the old Indo-Āryan languages, Prākṛt is the name given to Mid Indo-Āryan languages and dialects, traces of which are found in the religious and secular literature of the period from 5th century B.C. to the 11 century A.D., such as the Pāli Canon of the Hinayāna, the Prākṛt Canon of the Jains, the lyrics, the epics and the plays and the Prākṛt grammars. These Prākṛt languages are said to exhibit three different stages of growth: early, middle and later periods. To the early period belong the old Prākṛt of the inscriptions (3rd century B.C. to 2nd century A.D.), the Pāli of the Hinayāna and other Buddhist works like the Mahāvamsa and the Jātakas, the Prākṛt of the old Jain Sūtras and the Prākṛt of the early plays of Aśvaghosa. The Māhārāṣṭrī, the Śauraseni, the Māgadhī, etc., are found in the plays of later writers like Kālidāsa and, in the Prākṛt grammars, in the dialects of the early Jaina works, and the Paisaci of the Brhatkatha. The Apabhramśa belongs to the later period.

Among these languages and dialects, Māhārāṣṭrī has been regarded as the Prākṛt par excellence. Dandi, in his Kavyādarśa, has expressed the same opinion in the verse—

“महाराष्ट्रभर्या भाषां प्रकुर्वन् प्राकृतं विदुः”

Almost all Prākṛt grammarians give rules, at the outset, for Māhārāṣṭrī, their special rules for each of the other

But Namisādhū, the famous commentator of Rudrata's *Kāvya-lankara* (II-12) gives a different explanation of the word *Prākṛta*. He considers that the *Prākṛta* or the basis of these languages and dialects is not *Sanskṛt*, but the natural language of the common people, free from the rules of grammar as distinguished from the language of the cultured or refined people. Or it is the language 'created of old' (प्राक् कृतं), the language in which *Mahāvīra* spoke and from which all others are derived. It has taken different shape in different regions. It is the language of the people, from which the refined language *Sanskṛt* emerged. This explains why the *Śāstrakāra* spoke of *Prākṛt* first.

“सकलजगज्जन्तूनां व्याकरणादिभिरनाहितसंस्कारः सहजो वचन-
व्यापारः प्रकृतिः । तत्र भवं सैव वा प्राकृतम् । ‘आरिसवयणे सिद्धं
देवाणं भद्रमागहा चाणी’ इत्यादिवचनाद्वा प्राक् पूर्वं कृतंप्राकृतं
बालमहिलादिसुबोधं सकलभाषानिबन्धनभूतं वचनमुच्यते । मेघ-
निर्मुक्तजलमिवैकस्वरूपं तदेव च देशविशेषात् संस्कारकरणाच्च समा-
सादितविशेषं सत् संस्कृताद्युत्तरविभेदानाम्प्रोति । अत एव शास्त्र-
कृता प्राकृतमादौ निर्दिष्टं तदनु संस्कृतादीनि ।”

No doubt, more than 95 per cent of the words in *Prākṛt* are traceable to their *Sanskṛt* origin. Yet there are words which are really relics of the language of the people. Namisādhū's explanation,⁴ therefore, has considerable plausibility. How then should Hemacandra's derivation 'प्रकृतेरागतं प्राकृतं' be understood? It might be that the *Prākṛt* grammarians were not at all keen on tracing the origin of these languages but on bringing out a grammar of the vast literature in the languages which was before them. They simply adopted the form and terminology of the *Sanskṛt* grammar since they were quite familiar

⁴ His explanations are not accepted by later writers like Vāgbhata. They give a late origin to *Sanskṛt*, which is against the traditional view.

technique, has some rules on Prākṛt because he is interested in the Prākṛt occurring in the dramatic treatises. But the first systematic grammar on the Prākṛt languages is the Prākṛta Sūtras of Vararuci-Kātyāyana in twelve chapters. Kātyāyana is the best representative of the Eastern school. He is followed by Kramadīvara, Lankēśvara, Rāmatarakavāgīśa, and Mārkaṇḍeya. The oldest commentary on Prākṛta Sūtra of Kātyāyana is that by Bhāmaha. It is known as Prākṛtaprakāśa, also as Manōrama. To the Western school belongs the Prākṛta Sūtra of Vālmīki. It has been commented on by Trivikrama, Lakṣmīdhara and Śiṃharāja. Hemacandra also follows Vālmīki.

A doubt has been raised regarding the authorship of the Sūtras and the identification of Vālmīki with the author of the Rāmāyaṇa. Lakṣmīdhara, in his commentary on the Sūtras, ascribes the Sūtras to Vālmīki. But the tippaṇi or gloss in the printed edition of the Vṛtti of Trivikrama ascribes them to Trivikrama himself. The latter view is untenable as Trivikrama himself in his Vṛtti on 2-1-46 states 'केचित्तु एकमेव सूत्रमाहः'. If the Sūtras were by Trivikrama this Vṛtti on the Sūtra cannot be properly explained. Vālmīki should, therefore, be considered as the author of the Sūtras. The question now arises whether the sage Vālmīki, author of the Rāmāyaṇa was the author of these sūtras. Mallikārnava and Śaṃbhurāṣya, no doubt, ascribe a Prākṛt grammar to him, but there are no adequate proofs to assume the present work to be by him. It may be by a later writer of the same name.

The Prākṛtamanīḍīpa, also known as Prākṛtamanīḍīpikā, a commentary on the Sūtras of Vālmīki, is now published for the first time with a gloss by the editor, Śrī T. T. Vīḍvaṇ Śrīnivasagopālaḥ. The work is ascribed to Chinnabommaḥṭṭa, one of the Vijayanagar vassal kings.

॥ श्री ॥

॥ श्रीहयवदनपरब्रह्मणे नमः ॥

टिप्पणीसाहितस्य प्राकृतमणिदीपस्य प्रस्तावना.

यदुपज्ञमेव सकलं वाङ्मयमिन्धे समस्तभुवनेषु ।

जयतु श्रीहयवदनं धात्रीशाख्यं च तत्परं ब्रह्म ॥

अथि भोः पण्डितप्रकाण्डाः सुविदितमेवैतत्समेषां तत्रभवताम्,
यत्किल धर्मार्थकाममोक्षाख्याश्चतुर्विधाः पुमर्था यथास्वाधिकारविशेष-
मभिलषन्ते मानवैरिति । ते च पुरुषार्था बहुविधवाङ्मयगुम्भितबहु-
प्रबन्धपरिचिन्तनेनाज्ञानान्धतमसमपाकृत्य संसाधनीया इत्यविवादम् ।
अत एव च तत्तादृशाज्ञानसंतमसविनाशने वाङ्मयाज्ज्योतिषो नान्य-
त्किञ्चन जागर्ति हि जगतीतल इत्यभिसंधायोक्तं महाकविवरेण्येन
दण्डिना—

इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाद्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥

(काव्यादर्श—१-४)

इति । तथा लोकव्यवहारस्सर्वोऽपि वागधीन एव । तदप्युक्तं तेनैव
दण्डिना—

इह शिष्टानुशिष्टानां शिष्टानामपि सर्वथा ।

वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्तते ॥

(काव्यादर्श—१ ३)

इति । अवाङ्मनसगोचरमहिम्नो वाङ्मयस्य परिशीलनादेव
हि कर्तव्ये प्रवृत्तिरकर्तव्यान्निवृत्तिश्चोपपद्यते । तदिदं हि वाङ्मयं
प्रभुसंमितं सुहृत्संमितं कान्तासंमितमिति त्रिधा विभज्यते विपश्चितः ।
प्रभुसंमिताद्वेदात्सुहृत्संमितादितिहासपुराणादित्योपजायमानं कर्तव्यौ-
न्मुख्यादिकं न तथा हृदयंगमं, यथा कान्तासंमितात्काव्यादित्यभिप्रेत्योक्तं
विद्यानाथेन—

यद्वेदात्प्रभुसंमितादाधिगतं शब्दप्रधानाच्चिरं

याच्चर्थप्रवणत्पुराणवचनादिष्टं सुहृत्संमितात् ।

इत्यभिधाय, पुनरपि तत्रैव ब्रह्मणा दैत्यसांत्वनावसरे—

भवतां देवतानां च शुभाशुभविकल्पकैः ।
 कर्मभावान्वयापेक्षी नाट्यवेदो मया कृतः ॥
 नैकान्ततोऽत्र भवतां देवानां चापि भावनम् ।
 त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्यभावानुकीर्तनम् ॥
 धर्मा धर्मप्रवृत्तानां कामाः कामार्थसेविनाम् ।
 निग्रहं दुर्विनीतानां मत्तानां दमनक्रिया ॥
 देवानामसुराणां च राज्ये लोकस्य चैव हि ।
 महर्षीणां च विज्ञेयं नाट्यं वृत्तान्तदर्शकम् ॥
 धर्म्यं यशस्यमायुष्यं हितं बुद्धिविवर्धनम् ।
 लोकोपदेशजननं नाट्यमेतद्भविष्यति ॥

इत्यादिना भाषाद्वयमिश्रदृश्यकाव्योपयोगिनाट्यशास्त्रोपदेशप्रयो-
 जनमभ्यधायि । तथाऽत्रैव प्राकृतमणिदीपवृत्त्युपोद्धातेऽपि—

सूक्ष्मार्थं ग्राहयितुं मन्दानपि नाटकं मृदुपायः ।
 तस्यापि जीवितमिदं प्राकृतमप्राकृतेन यन्मिधम् ॥

इति संस्कृतप्राकृतभाषाद्वयमिश्रितदृश्यकाव्यप्रशंसनमकारि ॥

कतिचित्प्राकृतभाषामयप्रबन्धानिर्देशः.

इदं चैकस्मिन्नपि दृश्यकाव्ये षण्णामपि प्राकृतभाषाणां प्रायशो दर्श-
 नाभिप्रायेणोक्तम् । नैतावता दृश्यकाव्यान्वयेव प्राकृतभाषाणां परमं स्थान-
 मिति विज्ञायते । यतः किल स्तोत्रकाव्यादीन्यपि पृथक्पृथक् प्राकृतभाषा-
 सुपलभ्यन्ते । यथा—श्रीमद्वेदान्ताचार्य-जैनाचार्यादिभिः प्रणीता अच्युत-
 शतक-कायस्थितिस्तोत्रादयः स्तोत्रप्रबन्धाः, शातवाहन-प्रवरसेन-वाक्प-
 तिराजादिप्रणीता गाथासप्तशती-सेतुबन्ध-गौडवधादयः काव्यप्रबन्धाः,
 गणधरसुधर्मस्वाम्यादिकृता अनुयोगोत्तराध्ययनाचारारङ्गप्रज्ञापनासूश-
 दयो जैनदर्शनसूत्रप्रबन्धाः, तद्व्याख्यारूपास्तथा कथारूपाश्च बहवः
 प्रबन्धाः प्राकृतभाषायामुपलभ्यन्ते । जैनमतानुयायिभिः प्रायश-
 स्सर्वत्र प्राकृतभाषालक्षणलक्षिता कचित्कचिन्मागधीलक्षणलक्षिता
 अर्धमागधीभाषा च तदीयदार्शनिकग्रन्थेषु समाहता परिदृश्यते । एवमप-
 रंशभाषायां हरिमद्रसूरिविरचितं धूर्ताख्यानकाव्यं तथा जिनदत्तसूर्यादि-
 प्रणीताः चर्चर्युपदेशरसायनकालस्वरूपकुलकाख्यापरमेशकाव्यब्रह्मादयः
 काव्यग्रन्थाश्च दृश्यन्ते । तथा पिशाचभाषायां गुणाख्यानान्ना कविना
 बृहत्कथाख्यो विस्तृतः कथाप्रबन्धः प्रणीत इति श्रूयते । अत एवोक्तं

दण्डिना काव्यादर्शे—

भूतभाषामयीं प्राहुरञ्जुतार्थां बृहत्कथाम् ।

(काव्यादर्शः १-३८)

इति ॥

प्राकृतभाषाप्राशस्त्यम्.

प्राकृतभाषा च स्त्रीबालमन्दादिसुगमा सरला चेत्यभिप्रेत्य प्राकृत-
भाषायामेव जैनसिद्धान्तग्रन्था बहवः प्रणीता इति -

बालस्त्रीमन्दमूर्खाणां नृणां चारित्रकाङ्क्षिणाम् ।

अनुग्रहार्थं तत्त्वज्ञैः सिद्धान्तः प्राकृतः कृतः ॥

इति काव्यानुशासनटीकायां हेमचन्द्राचार्येणोक्तम् । तथा काव्या-
न्यपि प्राकृतभाषामयानि सुमधुराणि मनोहानि सुकुमाराणि सुललितानि
सर्वग्राह्याणि सर्वोपकारीणि सरसानि हृदयंगमानि चेति तद्भाषाविचक्षणै-
र्वहुभिर्वदधोषि । तथाहि—

अममं पाइअकव्वं पढिउं सोउं च जे न जानंति ।

कामस्स तत्तत्तत्तिं कुणंति ते कह न लज्जंति ॥

[छाया—अमृतं प्राकृतकाव्यं पठितुं श्रोतुं च ये न जानन्ति ।

कामस्य तत्त्वचिन्तां कुर्वन्ति ते कथं न लज्जन्ते ॥]

इत्यादिना गाथासप्तशत्यां शातवाहनेनोक्तम् । तथा—

प्रसीदन्तु च वाचस्ता यासां माधुर्यमुच्छ्रितम् ।

प्राकृतच्छब्दना चक्रे कात्यायनमहाकविः ॥

अहो तत्प्राकृतं हारि प्रियावक्त्रेन्दुसुन्दरम् ।

सूक्तयो यत्र राजन्ते सुधानिष्यन्दनिर्भराः ॥

इति प्राकृतमञ्जर्यां वररुचिपण्डितवर्येणोक्तम् । तथैव कर्पूरमञ्जर्यां—

परुसो सक्कअवंधो पाइअवंधो वि होइ सुउमारो ।

पुरिसाणं महिल्लाणं जेत्तिअमिहंतरं तेत्तिअमिमाणम् ॥

[छाया—परुपस्संस्कृतबन्धः प्राकृतबन्धस्तु भवति सुकुमारः ।

पुरुषाणां महिलानां यावदिहान्तरं तावदनयोः ॥]

इति राजशेखरकविनोक्तम् । तथा—

पाइअकव्वुल्लावे पडिअमणं सकपण जो वेइ ।

सो कुसुमसत्थरं पत्थरेण अबुहो विणासेइ ॥

[छाया—प्राकृतकाव्योल्लापे प्रतिवचनं संस्कृतेन यो ददाति ।

स कुसुमकस्तारं प्रस्तरेणावुधो विनाशयति ॥]

इति जयवल्लभकविनोक्तम् । तथाऽतिशयोक्तया बहुशः प्रशंसति प्राकृतीं भाषां गौडवधे वाक्पतिराजोऽपि—

उस्मिच्छ ह लावणं पादमच्छायाय सककभवभाणम् ।

सककसककारुकरिसणेण पावमस्स वि पहावो ॥

णवमत्थदंसणं संनिवेशसिसिराओ वंधरिद्धीओ ।

अविरलमिणमो आभुवणबंधमिह णवर पथमस्मि ॥

सअलाओ इमं वाआ विसंति एत्तोअ णेंति वाआओ ।

एति समुहं चिअ णेंति सागराओ च्चिअ जलाइं ॥

[छाया—उन्मील्यते लावणं प्राकृतच्छायाया संस्कृतपदानाम् ।

संस्कृतसंस्कारोत्कर्षणेन प्राकृतस्यापि प्रभावः ॥

नवमर्थदर्शनं संनिवेशशिशिरा बन्धर्धयः ।

अविरलमेतदा भुवनबन्धमिह केवलं प्राकृते ।

सकला इदं वाचो विशन्ति इतश्च निर्यान्ति वाचः ।

आयान्ति समुद्रमेव निर्यान्ति सागरादेव जलानि ॥]

इति । तथा—

सकककवस्सत्थं जेण न याणंति मन्दबुद्धीओ ।

सव्वाण वि सुहवोहं तेणेमं पाइअं कइअं ॥

गूढस्थदेसिरहिअं सुललितवण्णेहिं विरइअं रम्मं ।

पाइअकव्वं लोओ कस्स न हिअअं सुहावेइ ॥

परउवआरपरेणं सा भासा होइ एत्थ भणिअव्वा ।

जाअइ जीए विवोहो सव्वाण वि बालमा(आ)ईणम् ॥

[छाया—संस्कृतकाव्यस्यार्थं येन न जानन्ति मन्दबुद्धयः ।

सर्वेषापि सुखयोधं तेनेदं प्राकृतं रचितम् ॥

गूडार्थदेशरहितं सुललितवर्णैर्विरचितं रम्यम् ।

प्राकृतकाव्यं लोके कस्य न हृदयं सुखयति ॥

परोपकारपरेण सा भाषा भवत्यत्र भणितव्या ।

जायते यया विवोधः सर्वेषामपि बालकादीनाम् ॥

इति पञ्चमीमाहात्म्ये महेश्वरसूरिनोक्तम् ॥ तथैव—

पाइअकव्वमि रसो ओ जाअइ तहव छेअमणिपहिं ।

उभयस्स अ वासिअतीअलस्स तिस्सि न वच्छामो ॥

लल्लिए मडुरअवरए जुवईजणवल्लहे ससिगारे ।

संते पाइअकव्वे को सक्कइ सक्कअं पडिडं ॥

[ज्याया—प्राकृतकाव्ये रसो यो जायते तथा च च्छेकभणितैः ।

उदकस्य च वासितशीतलस्य तृप्तिं न व्रजामः ॥

ललिते मधुराक्षरे युवतीजनवल्लभे समृद्धारे ।

सति प्राकृतकाव्ये कः शक्नोति संस्कृतं पठितुम् ॥]

इति जयवल्लभनापि बहुधा प्राकृतभाषायाः प्रशंसनमकारि ॥

तथा वाल्मीकीयप्राकृतशब्दानुशासनसूत्रवृत्तौ त्रिविक्रमदेवेनापि—

अनल्पार्थसुखोच्चारशब्दः साहित्यजीवितम् ।

स च प्राकृतमेवेति मतं सूक्तानुवर्तिनाम् ॥

इत्यभ्यधापि । इत्थमेवान्यैरपि बहुभिः प्राकृतभाषाविचक्षणैः प्राकृत-
भाषायाः प्रशंसनमकारीति विस्तरमिया विरम्यते ॥

प्राकृतसूत्रतद्वृत्त्यादीनां निर्देशः.

संस्कृतप्राकृतभेदेन द्विधा विभक्ते सति वाङ्मये तत्र संस्कृतभाषा-
मधिकृत्य भगवत्पाणिन्यादिभिर्महावैयाकरणैर्व्याकरणशास्त्रमारब्धम् ।
प्राकृतभाषां चाधिकृत्य श्रीकात्यायनवाल्मीकिहेमचन्द्रमार्कण्डेयचण्डे-
श्वरादिभिः प्राकृतव्याकरणशास्त्रं प्राणायि । तेषु च सर्वेषु प्राकृतवैया-
करणेष्वद्य कात्यायन एव प्रथमाचार्यपदवीं प्रविष्ट इत्युपलभ्यमानतत्तद्ग्रन्थ-
परिशीलनादवगम्यते । कात्यायनप्रणीतसूत्रजालस्य प्राक्तनेन भामहेन
प्रणीता मनोरमाख्या वृत्तिरुपलभ्यते । तथा तस्यैव सूत्रजालस्य कवि-
तार्किकसिंह-सर्वतन्त्रस्तन्त्र-श्रीमद्वेदान्ताचार्येणापि प्रणीता प्राकृत-
चित्रदसंग्रहाख्या वृत्तिर्दृश्यते ॥

कात्यायनीयसूत्रजालापेक्षया विस्तृतस्य श्रीमद्वाल्मीकिविरचित-
स्याध्यायत्रितयपरिमितस्यास्य प्राकृतव्याकरणशास्त्रस्य तु त्रिविक्रम-
देवविरचिता वृत्तिस्तथा श्रीलक्ष्मीधरसूरिणा प्रणीता पद्मभाषाचन्द्रि-
काख्या व्याख्या चोपलभ्यते । तथाऽन्या अप्यस्य वृत्तयो वार्तिकार्णव-
भाष्याद्या व्याख्यारूपा आसन्निति ज्ञायते । तदेतदुक्तमत्रैव वृत्ताबु-
पोद्धाते—

ये त्रिविक्रमदेवेन हेमचन्द्रेण चेरिताः ।

लक्ष्मीधरेण च ग्रन्था भोजेन च महीक्षिता ।

ये पुष्पवननाथेन ये वा वाररूचा अपि ।

वार्तिकार्णवभाष्याद्या अप्ययञ्चकृताश्च ये ॥

इति ॥

प्राकृतशब्दार्थः, प्राकृतस्य संस्कृतमूलकत्वं च.

अथेदानीं किञ्चित्परिशीलयामः, को नाम प्राकृतशब्दार्थ इति । अत्र केचित्स्वतन्त्रा एवं मन्यन्ते—प्रकृत्याः स्वभावात् आगतं प्राकृतम्, ततश्च वैयाकरणैस्साधितं संस्कृतमित्यभिधीयते । तस्मान्न संस्कृतमूलकं प्राकृतम्, प्रत्युत प्राकृतमूलकमेव संस्कृतमिति । अत्रेदं किञ्चिद्विचारयामः प्रकृतिनाम स्वभावः किंसंवन्ध्यमिमेतः । यदि सर्वव्यवहारप्रवर्तकपरमेश्वरसंवन्धी तर्हि तस्य वैरूप्ये प्रमाणाभावात्तत्तद्भाषामेदो नोपपद्येत । यदि च संस्कृतव्यवहाराशक्ततत्तद्देशभवजनसंवन्धी स्वभाव इष्येत तर्हि तदस्माकमीप्सितमेव । तथा चोक्तं भर्तृहरिणा—

दैवी वाग्व्यवकीर्णयमशकैरभिधातुमिः । इति ।

अस्याम्नेति यथा बालादिशिक्षमाणः प्रमापते । इति च ।

तथा भगवता पतञ्जलिनाऽपि भाषितम् ‘यथा गौरित्यस्य गायी गोणी गोता गोपोतल्लिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः’ इति । अत्रापभ्रशा इत्युक्तिस्तु संस्कृतेतरप्राकृतभाषाभिप्राया । अत एव दण्डिना—

शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितम् ।

(काश्यादर्गे—१-६६)

इत्युक्तं च ॥

एवं च संस्कृतभाषाव्यवहाराशक्तजनसमुदीरितसंस्कृतानुकारिभाषायाः प्राकृतत्वात्संस्कृतमूलकमेव प्राकृतमिति निर्धार्यते ॥

यत्तुक्तम्—

प्राकृतसंस्कृतमागधपिशाचभाषाश्च शूरसेनी च ।

पष्ठोऽत्र भूरिमेदो देशविशेषादपभ्रंशः ॥

इति रुद्रदीयकाव्यालङ्कारश्लोकटीकायां जिनमतानुयायिना नमिसाधुना “सकलजगज्जन्तूनां व्याकरणादिभिरनाहितसंस्कारस्सहजो वचनव्यापारः प्रकृतिः ; तत्र भवं सैव वा प्राकृतम् । ‘आरिसवग्रणे सिद्धं देवाणं अद्भमागहा वाणी’ इत्यादिवचनाद्वा प्राक्पूर्वं कृतं प्राक्कृतं बालमहिलादि-सुबोधं सकलभाषानिवन्धनभूतं वचनमुच्यते । मेघनिर्मुक्तजलमिवैक

स्वरूपं तदेव च देशविशेषात्संस्कारकरणाच्च समासादितविशेषं
सत्संस्कृताद्युत्तरविभेदानाम्प्रोति । अत एव शास्त्रकृता प्राकृतमादौ
निर्दिष्टम् । तदनु संस्कृतादीनि । पाणिन्यादिव्याकरणोदितशब्दलक्षणेन
संस्करणात्संस्कृतमुच्यते ।” इति, तत्प्रायशो जैनग्रन्थानां प्राकृतभाषायां
दर्शनात्प्राकृतभाषाप्रशंसनाय प्रौढिवादेनोक्तमित्येव मन्यामहे । यदि
तदुक्तरीत्या व्याकरणादिभिरनाहितसंस्कारकभाषाणां प्राकृतत्वं स्यात्,
तर्हि कात्यायनवाल्मीकिहेमचन्द्रादिव्याकरणाहितसंस्कारवत्त्वान्मागध्या-
दीनामपि प्राकृतत्वं न स्यात् । उक्तं चानेनैव नमिसाधुनोत्तरत्र मागध्या-
दीनामपि प्राकृतत्वम् । प्रत्युत व्याकरणाद्याहितसंस्कारकत्वात्तासामपि
संस्कृतत्वमेव च स्यात् । न हीदं कस्यापि संमतम् । किं चात्र मूलभूतरुद्र-
दीयश्लोके एकककारकप्राकृतशब्दस्यैवोपलम्भात्सर्वैरपि ग्रान्थिकैस्तथै-
वोक्तत्वाच्च प्राकृतस्य प्राचीनतासमर्थनार्थं प्राक्कृतमित्यानुपूर्वमभ्युपेत्य
प्राक् कृतं प्राक्कृतमिति व्युत्पादनं च स्वरूपोलक्षणमूलमेव । तथा रुद्र-
देन प्रथमं प्राकृतशब्दग्रहणं च न प्राकृतभाषायाः संस्कृतमूलत्वाभि-
प्रायकम् । आर्यावृत्तानुगुण्येन तयोक्त्या केवलभाषानामनिर्देशपरमेव
तदिति मन्यामहे । अत एव भाषाविभागप्रदर्शनावसरे—

संस्कृतं प्राकृतं चैतदपभ्रंश इति त्रिधा । (भा-अलं-१-१६)

संस्कृतं प्राकृतं तस्यापभ्रंशो भूतभाषितम् ।

इति भाषाश्चतस्रोऽपि यान्ति काव्यस्य कायताम् ॥

(वाग्भटालं.—२-१)

तदेतद्वाक्यमयं भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा ।

अपभ्रंशश्च मिश्रं चेत्याहुरार्याश्चतुर्विधम् ॥ (दण्डिकाव्या.—१-३२)

इत्यादिना चिरंतनैर्भाषाहवाग्भटदण्ड्यादिभिस्सर्वैरपि संस्कृतभाषैव
प्रथमं परिगणिता दृश्यते ॥

तथा ‘पाणिन्यादिव्याकरणोदितशब्दलक्षणेन संस्करणात्संस्कृत-
मित्युच्यते’ इत्युक्तिरपि न ग्रामाणिकपदवीमवगाहते । पाणिन्यादिव्याकरण-
शास्त्राणि हि नापूर्वान् शब्दान् साधून् कल्पयन्ति । न वा प्रकारान्तर-
स्थितान् अन्यथयन्ति, किंत्वनादिपरंपरासिद्धानामेव प्रयुक्तानां साधु-
शब्दानामवगमाय प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनारूपेण लघुनोपायेनान्वाख्यानार्थं
प्रावर्तन्ते । अत एव हि भगवता चार्तिककृता ‘सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे
लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते यथा वैदिकलौकिकेपु’ इति

न्यगादि । अभाषि च भगवता पतञ्जलिना ' यथालक्षणमप्रयुक्ते ' (पा सू भा १-१-२४) इति । अत्रैतद्भाष्यविचरणकृता कैयटेनापि यथालक्षणमित्यत्र पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावाभ्युपगमे प्रयुक्तेष्वपि लक्षणानतिक्रमसत्त्वाद-
प्रयुक्त इति वाक्यशेषस्याव्यावर्तकता स्यादिति तत्परिहाराय यथा-
लक्षणमित्यत्र योग्यतार्थक्यथाशब्देन अलक्षणपदस्याव्ययीभावसमास-
तामभिप्रेत्य अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्यैव योग्यतेत्यभिसंधाय ' नैव वा लक्षण-
मप्रयुक्ते प्रवर्तते प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानात् ' इति व्याख्यातम् । तथा च
मूलभूतप्राकृतभाषानुपूर्व्याः पाणिन्यादिकृतव्याकरणशास्त्रेण संस्कारा-
त्संस्कृता भाषेति दुर्वचम् । संस्कृतभाषाया अनादिनिघ्नवेदसिद्धतया
देवभाषात्वाच्च युक्तं तन्मूलकत्वमेवेतरासां सर्वासामपि भाषाणामिति
निर्धारयामः । अत एव—

संस्कृतं सर्वाणां भाषा शब्दशास्त्रेषु निम्निता ।

प्राकृतं तज्जतस्तुल्यदेश्यादिकमनेकधा ॥ (वाग्भट्टालं—२-२)

इति जिनमतानुयायिनैव वाग्भटेनाप्युक्तम् । अत्र ' देवानां भाषा संस्कृतं
भवति । किंविशिष्टा ? शब्दशास्त्रेषु व्याकरणेषु निम्निता सम्यगभ्युत्पत्त्या
निर्णीता । प्राकृतेः संस्कृतादागतं प्राकृतं अनेकधा अनेकप्रकारैर्भवति '
इत्येतद्वीकार्या सिंहदेशगणिनाऽप्युक्तम् । तथा काव्यादर्श—

संस्कृतं नाम दैवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः ।

तद्भवस्तत्समो देशीत्यनेकः प्राकृतक्रमः ॥

इति वण्डिनाऽप्यभ्यधायि ॥

प्राकृतस्य संस्कृतमूलकत्वादेव हि कात्यायनेनापि शौरसेनीनिरूप-
णावसरे तत्प्राकृतित्वेन संस्कृतं प्राह्यमिति ' प्राकृतिस्संस्कृतम् ' इति
च सूत्रितम् । तथैवैतद्वाल्मीकीयप्राकृतसूत्रजालान्तेऽपि ' शेषं संस्कृतवत् '
इति सूत्रं दृश्यते । यदि संस्कृतमूलकत्वं प्राकृतस्य न स्यात्तदा संस्कृत-
वत्प्रक्रियातिदेशो नोपपद्येत । सूत्रेषु सर्वत्र संस्कृतसिद्धशब्दानुपादाय-
प्रक्रियाविशेषविधानमनुपपन्नमेव च स्यात् । अत एव हेमचन्द्रोऽप्यध्याय-
सप्तकेन संस्कृतभाषाव्याकरणसूत्राणि प्रणीय ततोऽन्तिमेऽष्टमेऽध्याये
आदौ ' अथ प्राकृतम् ' इति सूत्रयित्वा स्वयमेव तद्वृत्तौ ' प्राकृतिस्संस्कृतं,
तत्र भवं तत आगतं वा प्राकृतम् ' इति सुस्पष्टमेव व्याचख्यौ । तथैत-
द्वाल्मीकीयवृत्तौ त्रिविक्रमदेवेनापि—

प्राकृतेस्संस्कृतात्साध्यमानात्सिद्धाच्च यद्भवेत् ।

प्राकृतस्यास्य लक्ष्यानुरोधि लक्ष्यं प्रचक्ष्महे ॥

इत्युक्तम् । तथा प्राकृतसर्वस्वकृता मार्कण्डेयेनापि 'प्रकृतिस्संस्कृतं, तत्र भव प्राकृतमित्युच्यते' इत्युक्तम् । तस्मात्प्रकृतिः संस्कृतम्, तत आगतं प्राकृतमित्येव युक्तं मन्यामहे ॥

प्राकृतभाषाविभागः.

इदं च प्राकृतं कात्यायनग्रन्थे माहाराष्ट्री पैशाची मागधी शौरसेनी इति चतुर्धा विभज्यते । तत्र पैशाची मागधी च शौरसेनीविकृतित्वेनाभिधी-
येते, 'प्रकृतिश्शौरसेनी' इति पैशाचीनिरूपणावसरे मागधीनिरूपणा-
वसरे च सूत्रितत्वात् । शौरसेनी तु संस्कृतविकृतिः प्राकृतवत्, शौरसेनी-
निरूपणावसरे 'प्रकृतिस्संस्कृतम्' इति सूत्रदर्शनात् । माहाराष्ट्र्याः
प्राकृतत्वेनापि व्यवहारो दृश्यते । अत एव कात्यायनप्राकृतसूत्रजालान्ते
'शेषं महाराष्ट्रीवत्' इति सूत्रं 'महाराष्ट्रीपदेनात्र प्राकृतग्रहणं बोध्यम् ।
इति तत्रत्यमनोरमाख्यवृत्तिग्रन्थश्रोतृपद्यते । दण्डिनाऽप्युक्तं—

महाराष्ट्राभ्यां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः ।

इति । अत्र नाटकेषुत्तमपात्रप्रयोज्यत्वान्माहाराष्ट्र्याख्यप्राकृतस्य प्रकृष्ट-
त्वोक्तिः । अत एव हेमचन्द्रेणैवं प्राकृतमार्पत्वेनोत्कीर्तितम् । संस्कृते-
तरभाषासामान्ये प्रवर्तमानः प्राकृतशब्दस्तु साक्षात्परंपरया वा संस्कृत-
रूपप्रकृतिसमुत्पत्तिरूपप्रवृत्तिनिमित्तेन प्रवृत्तस्यादित्यभ्युपेयम् । संस्कृते-
तरभाषावान्तरभूतप्राकृतमेव माहाराष्ट्रीपदेन कचिदर्धमागधीपदेनापि
व्यपदिष्यत इति ज्ञायते ॥

श्रीवाल्मीकीयप्राकृतशब्दानुशासनतट्टाक्षितद्वयाख्यापरिजीलनायां तु
संस्कृतेतरभाषायाः प्राकृतशौरसेनीमागधीपैशाचीचूलिकापैशाच्यपञ्च-
भेदेन षोढा विभाग इत्यवसीयते ॥

हेमचन्द्राशयपरिशीलनायामप्येवं प्रतिभाति—भाषा द्विविधा
सांस्कृत्यी प्राकृत्यी चेति । तत्र प्राकृत्यी आप्री शौरसेनी मागधी पैशाची
चूलिकापैशाची अपञ्चश इति षड्विधेति । तथाहि तैजसादौ अध्याय-
सप्तकपरिमितेन सूत्रजालेन संस्कृतभाषाप्रक्रियां प्रायः पाणिनीय-
व्याकरणानुरोधेनैव प्रकाश्य ततः श्रीवाल्मीकीयप्राकृतशब्दानुशासन-
मेव प्रायशोऽनुरुध्य प्राकृतभाषाप्रक्रियाप्रकाशनपरेऽन्तिमेऽष्टमेऽध्याये
आदौ 'अथ प्राकृतम्' (हे. प्रा. शब्दा ८-१-१) इति सूत्रयित्वा ततः
'आर्यम्' (हे. प्रा. शब्दा. ८-१-३) इत्यारभ्य 'धातवोऽर्थान्तरेऽपि'
(हे. प्रा. शब्दा. ८-४-२५८) इत्यन्तेन सूत्रजालेन आर्य(प्राकृत)प्रक्रिया

प्रदर्शिता। ततः 'तो दोऽनादौ शौरसेन्यामयुक्तस्य' इत्यारभ्य षड्विंशत्या सूत्रैः शौरसेनीप्रक्रियां निरूप्य तत्रानुक्तस्थले 'शेषं प्राकृतवत्' (हे. प्रा. शब्दा ८-४-२८६) इत्यनेन पूर्वोक्तार्थप्राकृतप्रक्रियातिदेशः कृतः। तदनन्तरं 'अत एतौ पुंसि मागध्याम्' (हे. प्रा. शब्दा ८-४-२८७) इत्यारभ्य पञ्चदशमिस्सूत्रैः मागधीभाषां व्याकृत्य तत्रानुक्तस्थले 'शेषं शौरसेनीवत्' (हे. प्रा. शब्दा ८-४-३०२) इत्यनेन शौरसेनीप्रक्रियाऽतिदिष्टा। पश्चात् 'हो ह. पैशाच्याम्' (हे. प्रा. शब्दा ८-४-३०३) इत्यारभ्य विंशत्या सूत्रैः पैशाचीं व्युत्पाद्य तत्रानुक्तस्थले 'शेषं शौरसेनीवत्' (हे. प्रा. शब्दा ८-४-३२४) इत्यनेन शौरसेनीप्रक्रियातिदेशः सूचितः। तदनु 'छूलिकापैशाचिके तृतीयतुर्ययोराद्यद्वितीयौ' (हे. प्रा. शब्दा ८-४-३२५) इत्यारभ्य त्रिमिस्सूत्रैश्छूलिकापैशाची-भाषाप्रक्रियां संगृह्य तत्रानुक्तस्थले 'शेषं प्राग्वत्' (हे. प्रा. शब्दा ८-४-३२८) इत्यनेन पैशाचीरीतिरनुशिष्यते। तदुपरि 'स्वराणां प्रायोऽपभ्रंशो' (हे. प्रा. शब्दा ८-४-३२९) इत्यारभ्य ११७ सूत्रैरपभ्रंशभाषा-प्रक्रियां निरूप्य तत्राप्यनुक्तस्थले शौरसेनीप्रक्रियामेवातिदिश्यान्ते षट्-स्वपि भाषास्वनुक्तस्थले संस्कृतवत्प्रक्रियातिदेशेनोपसंहृतम्। इत्थं च श्रीवाल्मीकिहेमचन्द्रयोः प्राकृतभाषाव्युत्पादनविषये प्रायशस्समान एवाशय इति ज्ञायते ॥

प्राकृतसर्वस्वकृन्मार्कण्डेयमते तु—प्राकृतस्य भाषाविभाषापभ्रंश-पैशाचीमेदेन चतुर्धा विभागः, तत्र भाषाया माहाराष्ट्रीशौरसेनी प्राच्यावन्तीमागधीमेदेन पञ्चधा विभागः, विभाषायाः शाकारी-चाण्डालीशावर्याभीरिकीशाकीमेदेन पञ्चधा विभागः, अपभ्रंशस्य द्वाविंशत्यान्धीवर्जं सप्तविंशतिधा विभागः, पैशाच्याः कैकेय्यादिमेदेन त्रेधा विभागश्च परिकलितो दृश्यते। इत्थं च सर्वैरपि प्राकृतवैयाकरणैः प्राकृती शौरसेनी मागधी पैशाची चेति चतस्रो भाषाः परिगृहीता इति ज्ञायते। श्रीवाल्मीकीयप्राकृतशब्दानुशासनहेमचन्द्रशब्दानुशासययोस्तु छूलिका-पैशाच्यपभ्रंशाद्वयमधिकं प्राकृतभाषाद्वयमभिप्रेत्य प्राकृतभाषायाः पाद्विध्यमुररीकृतमित्यलं विस्तरेण ॥

प्राकृतादिनामधेयनिदानम्, प्राकृतादिभाषाणां विनियोगक्रमश्च,

अथेदानीं प्राकृतादिभाषाव्यपदेशनिमित्तं तद्विनियोगप्रकारश्च संगृह्यते। यथा—प्राकृतभाषा महाराष्ट्रदेशोद्भूतत्वान्माहाराष्ट्रीत्युच्यते। तथा

शूरसेनमगधपिशाचादिदेशोद्भूतत्वादन्याश्चतस्रो भाषाः शौरसेनीमा-
गधीपैशाचीचूलिकापैशाच्य इत्युच्यन्ते । पट्टीत्वपञ्चशभाषा निहीनाभी-
रादिव्यवहियमाणतया तथोच्यते । इत्येकान्येषु तु स्त्रीपात्राणां प्राकृत-
भाषा, मध्यमाधम्पात्राणां शौरसेनी, धीवरादीनां मागधी, रक्षःपिशाचा-
दीनां पैशाचीचूलिकापैशाच्यौ, चण्डालयवनादीनामपञ्चशभाषेति षड्-
भाषाचन्द्रिकोपोद्धातेऽभ्यधायि ॥

यथा—

षड्विधा सा प्राकृती च शौरसेनी च मागधी ।
पैशाची चूलिकापैशाच्यपञ्चश इति क्रमात् ।
तत्र तु प्राकृतं नाम महाराष्ट्रोद्भवं विदुः ।
शूरसेनोद्भवा भाषा शौरसेनीति गीयते ।
मगधोत्पन्नभाषां तां मागधीं संप्रचक्षते ।
पिशाचदेशनियतं पैशाचीद्वितयं भवेत् ।
पाण्ड्यकेकयवाहीकसिंहनेपालकुस्तलाः ।
सुधेष्णभोजगान्धारहैहिकश्लोकस्तथा ।
एते पिशाचदेशाः स्युस्तद्देश्यस्तद्गुणो भवेत् ।
पिशाचजातमथवा पैशाचीद्वयमुच्यते ।
अपञ्चशस्तु भाषा स्यादाभीरादिगिरां वयः ।
कविप्रयोगानर्हत्वाच्चापशब्दस्स तु कश्चित् ।
तत्र तु प्राकृतं स्त्रीणां सर्वासां नियतं भवेत् ।
अधमे मध्यमे वाऽपि शौरसेनी प्रयुज्यते ।
धीवराद्यनिनीचेषु मागधी विनियुज्यते ।
रक्षःपिशाचनीचेषु पैशाचीद्वितयं भवेत् ।
अपञ्चशस्तु चण्डालयवनादिषु युज्यते ।

इति । केषु चिन्निमित्तेषु नाटकीयपात्राणां तत्तद्भाषान्वत्यथोऽप्यभ्युप-
गम्यते । तदपि तत्रैव यथा—

सर्वेषां कारणवशात्कार्यो भाषान्वतिक्रमः ।
माहात्म्यस्य परिभ्रंशं मदस्यातिशयं तथा ।
प्रच्छादनं च विभ्रान्ति यथालिखितवाचनम् ।
कदाचिदनुवादं च कारणानि प्रचक्षते ॥

इति ॥

एतत्प्राकृतसूत्रकर्तृपरिचयः.

‘सिद्धिलोकाच्च’ इत्यारभ्य ‘झाडगास्तु देह्यास्सिद्धाः’ इत्यन्त-
स्यास्य अध्यायत्रितयपरिमितस्य प्राकृतशब्दानुशासनस्य प्रणेता वाल्मी-
किरिति एतद्वशास्थानभूतषड्भाषाचन्द्रिकाकृता लक्ष्मीधरसूरिणा—

धाग्देवी जननी येषां वाल्मीकिर्मूलसूत्रकृत् ।

इत्यनेनाभिहितं दृश्यते । ग्रन्थप्रदर्शिनीपुस्तकमालायां मुद्रिते त्रिविक्रम-
वृत्तिसिद्धिते कोशे परिदृश्यमानटिप्पण्यां तु—

प्राकृतपदार्थसार्थप्राप्तयै निजसूत्रमार्गमनुजिगमिषताम् ।

वृत्तिर्यथार्थसिद्धयै त्रिविक्रमेणागमक्रमात्क्रियते ॥

प्राकृतरूपाणि यथा प्राच्यैराहमचन्द्रमाचार्यैः ।

विष्णुतानि तथा तानि प्रतिबिम्बन्तीह सर्वाणि ॥

इति त्रिविक्रमवृत्त्युपोद्धाते ‘निजसूत्रमार्गमनुजिगमिषताम्’ इत्यस्य
‘निजानि स्वीयानि यानि सूत्राणि तेषां मार्गमनुजिगमिषताम्’ इत्यर्थ-
मभिप्रेत्य ‘प्राच्यैराहमचन्द्रमाचार्यैः’ इत्यस्य स्थाने ‘प्राचेतसहेमचन्द्रा-
द्यात्’ इति पाठान्तरं प्रदर्श्य “एतत्पाठमनुसृत्यैव षड्भाषाचन्द्रिका-
कारेणोक्तं ‘धाग्देवी जननी येषां वाल्मीकिर्मूलसूत्रकृत्’ इति तदेतत् निज-
सूत्रमार्गमनुजिगमिषतामिति त्रिविक्रमग्रन्थेनापास्तम्” इति ग्रन्थेन एत-
त्प्राकृतशब्दानुशासनस्य वाल्मीकिकर्तृकत्वाभिप्रायकः षड्भाषाचन्द्रिका-
ग्रन्थः खण्डितो दृश्यते । तेन च ज्ञायते निरुक्तटिप्पणीकृन्मते प्राकृतशब्दा-
नुशासनाख्यमूलसूत्रप्रणेताऽपि वृत्तिकृत् त्रिविक्रमदेव एवेति ॥

वयं तु मन्यामहे त्रिविक्रमदेवो वृत्तरेव प्रणेता न तु सूत्रजालस्येति
षड्भाषाचन्द्रिकाकृता ‘वाल्मीकिर्मूलसूत्रकृत्’ इत्युक्तमेव साध्विति । ननु
‘निजसूत्रमार्गमनुजिगमिषताम्’ इति त्रिविक्रमवृत्तिग्रन्थादेव सूत्रजाल-
स्यापि त्रिविक्रमोपपत्तत्वं सिद्धमिति टिप्पणीकृता साधितमेवेति चेन्न ।
निजसूत्रमार्गमित्यस्य निजानि स्वीयानि यानि सूत्राणि तेषां मार्गमिति
नार्थः । किं तु निजः स्वामाधिकोऽनारोपितः सूत्रशैलीस्वरससिद्धो
यसूत्रमार्ग इत्येवार्थो वर्णनीयः । अत एव तत्रैवोत्तरार्धे ‘आगमक्रमा-
त्क्रियते’ इत्युक्तम् । ततश्च सूत्रस्वरससिद्धोऽर्थः पूर्वव्याख्यतुपरंपराक्रम-
मनुरूप्य प्रदर्श्यत इत्येवार्थस्साधीयान् पर्यवस्यति । सूत्रजालस्यापि वृत्ति-
कृत् त्रिविक्रमोपपत्तत्वे तदीयायामेव वृत्तौ आगमक्रमानुसरणोक्तिः कथं घटेत् ?

किंचैतच्छब्दानुशासन एव द्वितीयाध्याये प्रथमपादे 'केवले णवर' (प्रा. सू. २-१-४६) इति सूत्रे त्रिविक्रमवृत्तावेव—“केचित्तु केवलानन्तर्ययोर्णवरणवरिञ इत्येकमेव सूत्रमाहुः” इत्युक्तम् । सूत्रजालस्यापि त्रिविक्रमप्रणीतत्वाभ्युपगमे तदुपपन्नत्वात्सूत्रजालस्य तदीयसूत्रानुपूर्व्यामन्येषां केषांचित्पाठान्तरपक्षस्यैवानुदयात् केचित्स्वित्यादित्रिविक्रमवृत्तिग्रन्थस्यैवाभित्तिचित्रायितत्वमापद्येत । तस्माच्चावसीयत एतत्सूत्रजालस्य कर्ता त्रिविक्रमादन्य एवेति । स च प्राचीनलक्ष्मीधरोक्तया वाल्मीकिरेव स्यात् । परं तु स वाल्मीकिः श्रीमद्रामायणप्रणेतैवेत्यत्र अनन्यथासिद्धं प्रमाणं नोपलभ्यते । अत एव 'अनुक्रमन्यशब्दानुशासनवत्—कौमारजैनेन्द्रपाणिनीयप्रभृतिषु व्याकरणेषु यथोक्तं तथैव वेदितव्यम्' इति त्रिविक्रमवृत्तावभिहितं दृश्यते । न हि पाणिन्यादिभ्योऽनन्तरो वाल्मीकिमहर्षिः । किं चात्र सूत्रे शातवाहनाद्याधुनिकनाम्नां ग्रहणाच्च वाल्मीकिमहर्षेरन्य एव पण्डितप्रकाण्डो वाल्मीकिनामा कश्चित्स्यादिति वयं संभावयामः ॥

महीशूरनगर्यामान्ध्रलिप्यां मुद्रितस्य मल्लिकामारुताख्यप्रकरणकोशस्यादौ श्रीरङ्गस्थवाणीचिलासमुद्राक्षरशालायां च मुद्रिते शंभुरहस्ये—

को विनिन्देदिमां भापां भारतीमुग्धभाषितम् ।
यस्याः प्रचेतसः पुत्रो व्याकर्ता भगवानृषिः ॥
गार्ग्यगालवशाकल्यपाणिन्याद्या यथर्षयः ।
शब्दराशेस्संस्कृतस्य व्याकर्तारो महत्तमाः ॥
तथैव प्राकृतादीनां पद्मभाषाणां महामुनिः ।
आदिकान्यकुदाचार्यो व्याकर्ता लोकविश्रुतः ॥
यथैव रामचरितं संस्कृतं तेन निर्मितम् ।
तथैव प्राकृतेनापि निर्मितं हि सतां मुदे ॥
पाणिन्याद्यैश्शिक्षितत्वात्सांस्कृती स्याद्यथोत्तमा ।
प्राचेतसज्याकृतत्वात्प्राकृत्यपि तथोत्तमा ॥
प्राकृतं चार्प्यमेवेदं यद्धि वाल्मीकिशिक्षितम् ।
तदनार्पं वदेद्यो वै प्राकृतस्स्यात्स एव हि ॥

इत्यादीनि प्राकृतसूत्रजालस्यास्य प्राचेतसवाल्मीकिकर्तृकत्वे प्रमाणान्युपलभ्यन्ते । तत्परिणीलनायां च एतत्प्राकृतशब्दानुशासनादन्यदेव एतन्मूल-

भूतं वाल्मीकिमहर्षिप्रणीतं प्राकृतव्याकरणसूत्रजालं स्यादित्यभ्युपेयमिति प्रतिभाति । अत एव षड्भाषाचन्द्रिकायामपि 'सूत्रकृत' इत्येतावन्मात्र-
मनुक्त्वा 'मूलसूत्रकृत' इत्युक्तमिति वयं संचिन्तयामहे ॥

एतत्प्राकृतसूत्रन्याख्यातृपरिचयः.

एतद्वाल्मीकीयप्राकृतसूत्रन्याख्यारूपस्य प्राकृतमणिदीपाङ्गयस्यास्य
रचयिता चिनवोम्मभूपाल इत्येतदून्योपोद्धातान्ते परिदृश्यमानेन—

अनुग्रहाद्वाङ्मणपुङ्गवानामवासविद्यश्चिनवोम्मभूपः ।

करोत्यमुं प्राकृतरत्नदीपं मन्दानिलस्पन्दनिर्भरचोभिः ॥

इति श्लोकेन यद्यपि प्रतीयते, तथाऽप्यत्रैव तत्तत्प्रकरणान्ते परिदृश्य-
मानायाः—

‘इति श्रीमद्दक्षिणसमुद्राधीश्वरबोक्कनाथभूपालप्रेयसचिव-सज्जना-
वलम्ब-ब्रह्मण्यविरुदाङ्ग-चिन्नवोम्मभूपालहृदयकुङ्कुरविहरमाण -
साम्बद्विजयप्रेरितेनाप्ययदीक्षितेन कृते प्राकृतमणिदीपे’

इति प्रशस्तिपङ्क्त्याः परिशीलनया चिन्नवोम्मभूपालप्रेरितः श्रीमानप्यय-
दीक्षिताङ्गयस्सुधीरेवास्य कर्तव्यवसीयते । ततश्च ‘अनुग्रहात्’ इत्याद्युपो-
द्धान्तदृश्यमानश्लोके ‘करोति’ इत्येतदन्तर्भावितव्यर्थक इत्यभ्युप-
गन्तव्यम् । अथवा अप्ययदीक्षितसुधीरेव स्वप्रणीतमप्येनं ग्रन्थं स्वाश्रय-
भूतचिन्नवोम्मभूपालकृतत्वेन व्यपदिदेशेत्यभ्युपेयम् । तत एवात्रो-
पोद्धाते—

वार्तिकार्णवभाष्याद्या अप्ययज्वकृताश्च ये ।

इत्यत्र, तथा तिङन्तप्रकरणे ‘स्यस्य सो लृटि’ इति सूत्रे ‘इसिसइ’ इत्यु-
दाहृत्य ‘शेषादेशस्येति द्वित्वं केचिदाहुः, प्रकरणमेदाभेत्यस्मदीक्षिताः’
इत्यत्र च ‘अप्ययज्व’ इति ‘दीक्षिताः’ इति चाप्ययदीक्षितसुधीनामानु-
दौऽपि नानुपपद्यते ॥

चिनवोम्मभूपसमाधिताप्ययदीक्षितप्रणीतत्वादेव चात्रोत्तरत्र तत्त-
द्भाषाप्रकरणान्ते—

जेठ चिन्नवोम्मणिवई चम्महपरिहाविणिम्मलाभारो ।

मणरहपूरणचडरो जं पेक्खिरमग्गिराणमत्थीणं ॥ १ ॥

[छाया—अयत्तु चिनवोम्मभूपतिर्मेन्मथपरिमाचिनिर्मलाकारः ।

मनोरथपूरणचतुरो यदृष्टं तद्याचमानानामर्थिनाम् ।]

जुवइजणो सुरतरुणो नावेदि सिरं सुमाइ अवचिणिदुं ।

उवगदुअ वणिणअंतो वोम्मणरेंदस्स वितरणउणाइ ॥ २ ॥

[छाया—युवतिजनस्सुरतरोर्नमयति शिरस्सुमान्यपचेतुम् ।

उपगम्य वर्णयन् वोम्मनरेन्द्रस्य वितरणगुणान् ॥]

शालदनीलदपालदनालदशुलकलडिशल्लिशकल्लनिअळे ।

वोम्मनिवाळ जशे दे दशदिशमेशे पमागेदि ॥ २ ॥

[छाया—शारदनीरदपारदनारदसुरकरटिसदृशकरनिकरम् ।

वोम्मनृपाल यशस्ते दश दिश एतत्प्रकाशयति ॥]

ईसीसितुंनयातो तेसिजना तलइ वोम्मभूमितो ।

ईतिसमनअं न मुनते सक्कपतं ते वळातु गेण्हन्ति ॥

[छाया—ईषदीपहुर्नयाद्वेपिजनान् दलयति वोम्मभूमिन् ।

ईदृशनयं न जानाति शकपदं ते वलावृल्लन्ति ॥]

लधकचतुलकफटम्मि पि चतुलङ्के खण्डितम्मि तेसीनम् ।

पोम्मचनपाल चट्टति अपलङ्कं तानअस्स नीसकं ॥

[छाया—रथगजतुरगभटे अपि चतुरङ्गे खण्डिते द्वेपिणाम् ।

वोम्मजनपाल वर्तते अपराङ्गं त्राणाय निश्शङ्कम् ॥]

इत्येतानि परिदृश्यमानानि चिनवोम्मभूपालस्तावकानि पद्यान्युपपद्यन्ते ।

ग्रन्थसमाप्त्यनन्तरं दृश्यमानं—

गुरुणो मज्झ विज्जाण सदस्सम्माणिअत्थिणो ।

झाआमि पाअपोम्माइ सच्चिआणंदसत्थिणो ॥

[छाया—गुरोर्मम विद्यानां सदा संमानितार्थिनः ।

ध्यायामि पादपद्मे सच्चिदानन्दशक्तिं ॥]

इतीदं पद्यं तु अप्यव्यदीक्षितीयस्याप्येतस्य चिनवोम्मभूपकृतत्वव्यप-
देशवलात्समायातमाहोस्वित् ग्रन्थलेखकप्रणीतं वा स्यादित्यद्ययावत्समुप-
लब्धप्रमाणवलादवसीयतं । स चायमप्यव्यदीक्षितः को नामेति जिज्ञासा-
यामत्रैव तत्तत्प्रकरणान्तेषु ‘चिनवोम्मभूपालहृदयकुहरविहरमाणसाम्ब-
शिवप्रेरितेनाप्यव्यदीक्षितेन’ इत्युक्तिदर्शनाद्विजयनगरदेशाधीशाश्रितं
चिनवोम्मभूपालं समाश्रितः शताधिकप्रबन्धनिर्मातृत्वेन सुप्रतीतः श्रीमा-
नप्यव्यदीक्षितेन्द्र एव स्यादिति सम्भाव्यते । श्रीकण्ठाचार्यप्रणीततया
परिदृश्यमानस्य श्रीब्रह्मसूत्रश्रीकण्ठभाष्यस्य सुप्रसिद्धाप्यव्यदीक्षितप्रणी-
तायां शिवाकर्मणिदीपिकाव्याख्यायां तत्तदध्यायपादान्तेषु—‘इति

श्रीशिवातिवादिमूर्धन्य-शिवदर्शनस्थापनधुरन्धर-सकलदेवभूदेवप्रतिष्ठा-
पक-श्रीमच्चिनबोम्मभूपालहृदयकुहरविहरमाण-श्रीसाम्बशिवप्रेरितस्याप्य-
यदीक्षितस्य कृतौ श्रीकण्ठाचार्यविरचितब्रह्ममीमांसाभाष्यव्याख्यायां
शिवार्कमणिदीपिकायां' इति परिदृश्यमानायां प्रशस्तिपङ्क्तौ
तथैतत्प्राकृतमणिदीपेऽपि तत्तत्प्रकरणान्तेषु 'इति श्रीदक्षिणसमु-
द्राधीश्वरचोक्कनाथभूपालप्रियसचिव-सज्जनावलम्भ-ब्रह्मण्यविरुदाङ्गचिन-
बोम्मभूपालहृदयकुहरविहरमाणसाम्बशिवप्रेरितेनाप्ययदीक्षितेन कृते
प्राकृतमणिदीपे' इति परिदृश्यमानायां प्रशस्तिपङ्क्तौ च 'चिन्नबोम्म-
भूपालहृदयकुहरविहरमाणसाम्बशिवप्रेरितस्याप्ययदीक्षितस्य' इत्यानु-
पूर्वैककल्प्यदर्शनादप्येतत्प्रबन्धकर्ता सुप्रसिद्धोऽप्ययदीक्षितेन्द्र एवेति
निर्धार्यते । अत्रोभयत्र प्रशस्तिपङ्क्तयोर्दृश्यमानं चिन्नबोम्मभूपालविशेषण-
वैलक्षण्यं तु तत्तद्वन्थानुगुणौचित्यमूलकमेवेति ज्ञायते । तस्मादेतत्प्रणेनुः
सुप्रसिद्धाप्ययदीक्षितादन्यत्वे अनन्यथासिद्धं प्रबलतरं प्रमाणं गवेषणी-
यमिति विरम्यते ॥

एतद्वाख्याकृतोऽप्ययदीक्षितेन्द्रस्य जननकालः,

स चायमप्ययदीक्षितेन्द्रः कदापुनरेतद्भूमण्डलमात्मनो जनुषा
मण्डयामासेति चिन्तायामस्मिन् विषये एतत्प्रणीतप्रयत्नेषु सुस्पष्ट-
कण्ठोक्तिं नोपलभामहे । तथाऽपि शिवानन्दाख्यसंयमिना प्रणीते
अप्ययदीक्षितचरितनाम्नि चम्पूप्रवन्धे—

वीणातत्त्वज्ञ (४६५४) संख्यालसितकलिसमाभाक्प्रमादीचवर्षे

कन्यामासेऽथ कृष्णप्रथमतिथियुतेऽप्युत्तरप्रोष्टपादौ ।

कन्यालभेऽद्रिकन्यापतिरमितदयाशेवविधौदिकेषु

श्रीदेव्यै प्राग्यथोक्तं समजनि स समीपेऽत्र काञ्चीनगर्याः ॥

इत्युपलभ्यमान श्लोकेनैतज्जन्मसमयस्समग्राहि । तथा तत्रैव 'कल्यान्दाः
४६५४, पाण्डवाब्दाः ४६५५, शकाब्दाः १४७५, विक्रमाब्दाः १६१०,
कोलाब्दाः ७२९, कृष्णराजाब्दाः २४, कल्यादिदिनानि ७०००५७३,
प्रमवादि ४६तमे प्रमादीचवत्सरे कन्यामासि पञ्चमे दिने सोमवारे कन्या-
लभे प्रातश्च्युमसुहृते वेदविहितकर्ममक्तियोगद्वानाभ्यासशरणेषु सज्जनेषु
कुमतिहतपाषण्डकोलाहलविभीतेषु अनवविद्यानिधिरद्रिकन्यापतिर्यथा
प्राक्कालान्तरे श्रीपार्वत्यै शिवरहस्याख्येतिहासे भविष्यत्कथाप्रसङ्गे—

भारद्वाजकुले देवि कलौ कलुषदूषिते ।

इत्यारम्भ—

‘भूसुराचारनिरतो भविष्ये भूसुरोऽम्बिके ।

इत्यादिवचनोक्तप्रकारेण काञ्चीनगर्याः पश्चात्समीप एव भगवान्
समवातरत्’ इति तच्छ्लोकविवरणं च कृतं दृश्यते ॥

यद्यपीदानीमुपलभ्यमानायां डाक्टर स्वामिकण्ठापिल्लैमहाशय-
प्रणीतायां ‘एफिमरि’ इत्याख्यातायां प्राच्यकालगणनसूचनां तस्मिन्
प्रमादीचवत्सरे कन्यामासि पञ्चमे दिने द्वादशीतिथ्याश्लेषानक्षत्रयोग-
स्यैवोल्लेखो दृश्यते, न त्वेतद्विवरणसंवादी कृष्णप्रतिपदुत्तरप्रोष्ठपदनक्षत्र
योगोल्लेखः, तथाऽपि ‘वीणातत्त्वज्ञ’ इत्यादिमूलश्लोके वासराद्यनुल्लेखेन
तस्मिन्नेव वत्सरे कन्यामासे द्वार्विंशे त्रयोविंशे वा दिने गणितभेदेन
पूर्वोक्तो योगस्संभवेदिति स एवास्य दीक्षितेन्द्रस्य जन्मसमयः
(A. D. 22-9-1553) स्यादिति संभाव्यते । तत्रैवोत्तरत्र शिवानन्दीये—

लभे रवीन्दुसुतयोर्मकरे च मान्दौ
मीने शशिन्यथ वृषे रविजे च राहौ ।
चापे गुरौ क्षितिमुते मिथुने तुलायां
शुके शिखिन्यलिगते शुभलभ एवम् ॥

इति श्लोकवर्णनात्—

चन्द्रः		राहुः शनिः	कुजः
	अप्यय्यदीक्षित जनन कालिक ग्रहराशिचक्रम्		
मान्दिः			
गुरुः	केतुः	शुक्रः	रविः बुधः लभः

इदमप्यय्यदीक्षितेन्द्रजननकालिकग्रहराशिचक्रं निर्दिष्टं भवति ॥

अप्यय्यदीक्षितेन्द्राश्रयभूता राजानः,

एतद्दीक्षितेन्द्रप्रणीतचित्रमीमांसायां परिणामोत्प्रेक्षालङ्कारप्रकरणयोः—

द्विर्भावः पुष्पकेतोर्विबुधविटपिनां पौनरुक्त्यं विकल्प-
अन्तराक्षस्य वीप्सा तपनतनुमुचो वासवस्य द्विराक्षः ।

द्वैनं देवस्य दैत्याधिपमथनकलाकेलिकारस्य कुर्वन्
आनन्दं कोविदानां जगति विजयते श्रीनृसिंहक्षितीन्द्रः ॥
(चि-मी)

नरसिंहमहीपाल विदुस्त्वां भकरध्वजम् ।

मार्गणास्तव सञ्ज्ञाताः कथं सुमनसोऽन्यथा ॥ (चि-मी)

इति श्लोकद्वयस्य दर्शनात्, तथा श्रीयादवाम्युदयव्याख्या-श्रीकण्ठ-
भाष्यवाख्याभूतशिवाकर्मणिदीपिका-प्राकृतमणिदीप-समरपुङ्गवप्रणीतया -
त्राप्रवन्धेषु—

‘ श्रीचिञ्चतिस्मराजः प्रतापनी राजितक्षमावलयः ’ ।

(या-व्या.)

‘ भाष्यमेतदनघं विवृण्वति स्वप्रजागरणयोस्समं प्रभुः ।

चिञ्चवोम्मनुरूपभृत्स्वयं मां न्ययुङ्क्त महिलार्धचिग्रहः ॥ ’

(शि-म-दी.)

‘ चिञ्चवोम्मभूपालहृदयकुहरविहरमाणसांवशिवप्रेरितेनाप्यय -

दीक्षितेन ’ (प्रा-म-दी)

‘ कर्णश्रीचिञ्चवोम्मक्षितिपतिरमितो लम्भयन् शातकुम्भ-

स्तोमं हेमाम्बिकप्रणयनसमये यस्य मूर्तिं प्रशस्याम् ।

रेजे श्रीरङ्गराजाध्वरिवरकलशाम्बोधिरत्नप्रसूते-

विद्याकरपद्मस्य स्वयमिव कलयन् जातरूपालवालम् ॥ ’

(या-प्र)

इति श्लोकोपलम्भात्, तथैतदीयविधिरसाधनचन्द्रालोकयोः—

‘ प्राप्तं तत्प्रापणीयं किल यदिह कियान् पूरणीयोऽपि नांशः

नानिष्टं वा निवर्त्य निजविषयतया दृश्यते किञ्चिदत्र ।

किं तु व्यापारमेष प्रथयति फलसंयोजनार्थं परेषां

प्राप्तः पुण्यैरगण्यैरिव विदुघगणो वैकटश्लोणिपालम् ’ ॥

(वि-र)

‘ अमुं कुवलयानन्दमकरोदप्यदीक्षितः ।

नियोगार्द्धैकटपतेर्निरुपाधिक्रुपानिधेः ॥ ’

(कु.)

इत्यादिदर्शनाच्चायं दीक्षितेन्द्रो विजयनगराधीशानुबन्धिनृसिंह-चिञ्च-
तिस्म-चिञ्चवोम्म-वैकटभूपालानां समकालिक इति ज्ञायते । तेषां च

भूपालानां समयः क्रैस्ताब्दीयषोडशशतकापरार्धादारभ्य सप्तदशशत-
कापरार्धपर्यन्त इति पुरावृत्तविमर्शकास्सङ्किरन्ते । ततश्चायमपि समयोऽ-
नुपदनिर्दिष्टदीक्षितेन्द्रीयसमयमेव संवदतीति नात्र संशयस्यावकाशः ।
तथा एतदप्यप्यदीक्षितेन्द्रसोदरचारुदीक्षितपौत्रेण नीलकण्ठदीक्षितेन
स्वप्रणीतनीलकण्ठविजयचम्पूप्रवन्धान्ते—

अष्टत्रिंशदुपस्कृतसप्तशताधिकचतुस्सहस्रेषु (४७३८) ।

कलिवर्षेषु गतेषु ग्रथितः किल नीलकण्ठविजयोऽयम् ॥

इति तत्प्रणयनकालो निरदेशि । तत्परिशीलनायामप्येतद्दीक्षितेन्द्रस्य
नीलकण्ठदीक्षितपितामहसोदरतया पूर्वप्रदर्शितदीक्षितेन्द्रजननसमयमे-
वोपोद्बल्यतीति सुव्यक्तमेव ॥

अप्यप्यदीक्षितेन्द्रवंशजाः पूर्वपुरुषाः.

एतेषां दीक्षितेन्द्राणां कूटस्थो वक्षस्स्थलाचार्यनामा सुधीन्द्र इत्ये-
तत्प्रणीतचित्रमीमांसायां सन्देहालङ्कारध्वन्युदाहरणप्रदर्शनावसरे —
'यथाऽस्मत्कुलकूटस्थवक्षस्स्थलाचार्यविरचिते वरदराजवसन्तोत्सवे'
इत्युक्तिदर्शनादवसीयते । अत्र केचिदेन वक्षस्स्थलाचार्यं द्राविडभाषायां
आञ्चान्दीक्षितपदव्यपदेश्यं मन्वानाः

आसेतुवन्धतदमा च तुपारशैलात्

आचार्यदीक्षित इति प्रथितामिधानम् ।

अद्वैतचित्सुखमहाम्बुधिमग्नभाव-

मस्मत्पितामहमशेषगुरुं प्रपद्ये ॥

इत्येतद्दीक्षितप्रणीते न्यायरक्षामणौ दर्शनात् एनमेव संस्कृते आचार्य-
दीक्षितापरनामानं दीक्षितेन्द्राणां पितामहं चामिप्रयन्ति । अमिदघते
चायमाञ्चान्दीक्षितः कदाचित्काञ्चीनगराधीश्वरश्रीवरदराजदेवसेवार्थं
महिष्या सार्धं समागत्य पाण्ड्यराजे संसेवमाने सति तन्महिषीसौन्दर्य-
भूमानं—

काञ्चित्काञ्चनगौराङ्गीं वीक्ष्य साक्षादिव श्रियम् ।

वरदस्संशयापन्नो वक्षस्स्थलमवेक्षते ॥

इति सचमत्कारोल्लेखमुपश्लोकयामासेति तदाप्रभृत्यस्य वक्षःस्थलाचार्य
इति प्रख्यातिस्संवभूवेति । दीक्षितेन्द्रैरेवायं श्लोकश्च चित्रमीमांसायां
सन्देहालङ्कारध्वन्युदाहरणतयोपात्तः परिदृश्यते ॥

शिवानन्दयतिप्रणीताप्ययदीक्षितचरितचम्पूप्रबन्धे तु—

श्रीमत्काञ्चीनगरपरिसरे पूर्वपुण्यैकलभ्ये

श्रीमानास्तेऽड्यपलमित्यग्रहारस्सुदीप्रः ।

तस्मिन् वक्षःस्थलगणपतेः श्रीभरद्वाजगोत्र-

प्रादुर्भूतावजनि शितधीः श्रीमदाद्यान्मखीन्द्रः ॥

इत्युक्तिपरिशीलनायां अहर्निशं गणपतेर्हृदये धारणादनुष्ठानात् पूर्वप्रदर्शितकिंवदन्त्या एतद्विषयकत्वाद्वा वक्षःस्थलगणपतिरिति प्रख्या-
तस्य गणपतिनाम्नस्सुधीमणेस्तनय एवायमाद्यान्दीक्षितो दीक्षितेन्द्रस्य
प्रपितामह एव न तु पितामह इति ज्ञायते । अत एव दीक्षितेन्द्रैरपि
'अस्मत्पितामहं' इत्यादिन्यायरक्षामप्युक्तिविलक्षणतया चित्रमीमांसायां
'अस्मत्कुलकूटस्थवक्षःस्थलाचार्य' इत्यत्र 'कूटस्थ' इत्युक्तिरपि स्वरस-
तरमुपपद्यते ॥

एवं एतद्दीक्षितेन्द्रप्रणीते कल्पतरुव्याख्याभूतपरिमलग्रन्थे—

श्रीवैकुण्ठाचार्यवंशान्धुधिहिमकिरणश्रीमद्वैतविद्या-

चार्यश्रीरङ्गराजाद्वयविसृतयशोविश्वजिद्याजिसूनोः ।

इति । तथा न्यायरक्षामणौ—

'आचार्यदीक्षित इति प्रथितामिधानं-अस्मत्पितामहमशेषगुणं'

इति चोक्तिः परिदृश्यते । इत्थं चायं दीक्षितेन्द्रः श्रीवैकुण्ठाचार्यवंश्यस्य
वक्षःस्थलगणपतिनाम्नः प्रपौत्रः आद्यान्दीक्षितापरनाम्न आचार्यदीक्षि-
तस्य पौत्रः श्रीरङ्गराजाध्वरिणः पुत्रश्चेति निर्धार्यते । केचित्तु दीक्षितेन्द्रमेनं
श्रीवैकुण्ठाचार्यवंश्यस्य श्रीरङ्गराजाध्वरिणो दौहित्रं मन्यन्ते । उदाहृतस्य
'श्रीवैकुण्ठाचार्य' इत्यादिपद्यस्य परिशीलनायां तु दीक्षितेन्द्रपिता श्रीरङ्ग-
राजाध्वरीति, तद्वंशकूटस्थ एव श्रीवैकुण्ठाचार्य इति च स्वरसतरं
प्रतीत्या श्रीवैकुण्ठाचार्यस्य मातामहवंशकूटस्थत्वं श्रीरङ्गराजाध्वरिणो
मातामहत्वं च कथं सङ्गच्छेतेति सुधीमिर्विभावनीयम् ॥

दीक्षितेन्द्रस्यास्य पित्रा कृतं गणेश इति शर्मनाम, प्रेम्णा त्वप्य इति
व्यवहारनामेति—

'सौहादेन यदप्य इत्यनुदिनं पित्राऽर्पितं तद्वहिः

नामासीदथ नामकर्मणि गणेशाख्या कृता तेन च ।

इति शिवानन्दीये उक्तं दृश्यते । दीक्षितेन्द्रीयग्रन्थेषु कुत्राप्यात्मनो गणेश
इति शर्मनामेत्युक्तं न दृश्यते । अप्य इति नामैव यन्नानुष्ठाननिबन्धन-

दीक्षितपदेन भाषान्तरीयपूज्यार्थकाख्यपदेन च संयुतं सत् 'अप्यदीक्षितः'
'अप्ययदीक्षितः' इति च सुप्रसिद्धम् ॥

अप्ययदीक्षितेन्द्रीयविद्योत्कर्षादिकम्.

दीक्षितेन्द्रोऽयं राजास्थान्यां श्रीविशिष्टाद्वैतसंप्रदायाचार्यपुरुष-
पीठमधिष्ठितवतः प्राचीनश्रीमत्तातार्यस्य वंशोद्भूतेन केनचित्तातार्यसुधी-
न्द्रेण सार्धं विवदमानः समुपजातक्लेशः समधिगतवैष्णवसंप्रदायादरोऽपि
ताताचार्यसुधीविद्वेषभूम्ना शैवसिद्धान्तप्रतिष्ठापनाय बद्धपरिकरोऽभू-
दिति केचित्कथयन्ति । श्रीतातार्योप्ययदीक्षितेन्द्रयो राजसभायां प्रथम-
सभाजनविषये महान्विवादश्चासीदिति शिवानन्दीयेऽप्यभिहितं दृश्यते ।
तदेतदुपोद्बल्यतीव चैतद्दीक्षितेन्द्रप्रणीततया परिदृश्यमानं—

‘मार्गेसहायं भगवन्तमेव विश्वस्य विश्वाधिक निर्गतोऽस्मि ।

शास्त्रं प्रमाणं यदि सा विपत्स्यात्तस्यैव मन्दो मयि यां चिकीर्षेत्’ ॥

इत्यारभ्य—

सकलभुवनकर्ता साम्बमूर्तिश्शिवश्चै-

त्सकलमपि पुराणं सागमं चैत्प्रमाणम् ।

यदि भवति महत्त्वं भस्मरुद्राक्षभाजां

किमिति न मृतिरस्मद्बोहिणः स्यादकाण्डे ॥

इत्यन्तं निग्रहाष्टकनामकम् ॥

अत एव हस्तिगिरीश्वरं भगवन्तं श्रीमद्भरदराजमधिकृत्य श्रीवरद-
राजस्तवाद्याः श्रीकृष्णध्यानप्रकारवर्णनपराः श्रीकृष्णध्यानपद्धत्याख्या
वहवो विष्णुस्तोत्रप्रवन्धाः श्रीवेदान्ताचार्यीययादावाभ्युदयव्याख्या
दयः नयमयूखमालिकादयो विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तग्रन्थाश्च प्रथमतः प्रणीता
दृश्यन्ते । तदनु च—

‘मुरारौ च पुरारौ च न मेदः पारमार्थिकः ।

तथाऽपि मामकी भक्तिश्चन्द्रचूडे प्रघावति ॥’

इत्यभिसंदधता शिवतत्त्वविवेकशिवार्कमणिदीपिकादयश्चैव -
सिद्धान्तग्रन्थाः, वहवस्सगुणनिर्गुणस्तुतिपरग्रन्थाश्च रचिता उपलभ्यन्त
इत्यपि कथयन्ति । अस्तु च यथा तथा वा ; सर्वथाऽप्ययं दीक्षितेन्द्रः परि-
चिदानेकदर्शनसमधिगतनिस्सीमानितरसाधारणनिजगोमुपीप्रकर्षेण सर्व-
मपि संसाधयितुं प्रभवतीत्यदसीयनानामतानुरोधेनैकविधप्रवन्धपरि-
शीलनपराणां विपश्चिदपश्चिमानामतिरोहितमेतदित्यलमधिकेन ॥

अप्पय्यदीक्षितेन्द्रीयविद्यागुरवः.

सोऽयं दीक्षितेन्द्रः—

‘तं सर्ववेदसमशेषबुधाधिराजं श्रीरङ्गराजमखिनं गुरुमानतोऽस्मि।’

‘महागुरुत्तमस्यामि सादरं सर्ववेदसः’

‘शुद्धयै संकलयामि तातचरणव्याख्यावचःख्यापितान् ॥’

इत्युच्येतत्प्रणीत-न्यायरक्षामणि-शिवतत्त्वविवेक-सिद्धान्तलेशसंग्रहेषूपल-
भ्यमानोक्तिपरिशीलनया स्वपितृचरणश्रीरङ्गराजाध्वरिसकाशादेवाधिगत-
विद्य इति केचिदमिदघते । शिवानन्दीये तु—

‘नवमेऽस्य वयसि जाते ताते शीतांशुशेखरापहृते ।

याते च कालधर्मे’

इत्युक्तेर्दर्शनादस्य नवम एव वयस्येतत्तातचरणनिर्याणप्रतीत्या नवमवत्स-
रात्पुत्रैव स्वतातपादादस्य विद्याधिगमस्स्यादित्युच्येयम्, अथवा तदन्यस्मा-
दस्य विद्याधिगमस्स्यादित्यभ्युपेयम् । अस्मिंश्च द्वितीये पक्षेऽनुपदप्रवर्शित-
न्यायरक्षामण्यादिग्रन्थेषु श्रीरङ्गराजस्य स्वतातपादस्य गुरुत्वोत्कीर्तनं तु
स्वजनकत्ववेदान्तग्रन्थप्रणेतृत्वादिनिबन्धनं स्यादित्यङ्गीकरणीयम् । अत
एव संक्षेपशारीरकव्याख्या-तत्त्वविवेक-मेदधिक्काराद्यनेकग्रन्थप्रणेतुः
श्रीनृसिंहाश्रमिणस्सकाशादस्य दीक्षितेन्द्रस्य वेदान्तविद्याधिगम इति
प्रवादोऽप्युपपद्यत इति ॥

पण्डितराजस्य जगन्नाथस्य अप्पय्यदीक्षितेन्द्रकालिकत्ववादः,

तद्विमर्शश्च.

अत्र केचिदीक्षितेन्द्रस्यास्य समये पण्डितराजो जगन्नाथ आसीदित्य-
मिदघते । तत्समर्थनार्थमेतत्पुरावृत्तं च प्रमाणयन्ति । यथा—दीक्षितेन्द्रोऽयं
कदाचित्काश्चां भागीरथीनद्यामनुष्ठितप्रातराह्निककृत्यस्तत्परिसरे शीति-
काभीत्या कम्पलेन मुखमप्याच्छाद्य प्रसुप्तं कमपि पुरुषमवलोकयन्—

किं निश्शङ्कं शेषे शेषे वयसि त्वमागते मृत्यौ ।

इत्युदीरयामास । समाकर्ण्य चैतदीक्षितेन्द्रवाणीमपावृत्य मुखावरणं
दीक्षितेन्द्रं पश्यति तस्मिन् पुरुषे तदाऽयं दीक्षितेन्द्रस्तमात्मनोऽजय्यं
पण्डितराजं जगन्नाथं ज्ञात्वा—

अथवा सुखं शयीथा निकटे जागर्ति जाह्नवी भवतः ।

इति श्लोकमापूरयामासेति ॥

अत्रेदं कौतुकाद्विमृश्यते—अनुपदनिर्दिष्टं ‘किं निश्शङ्कं’ इत्यादि-
पद्यं दीक्षितेन्द्रीयमित्यत्र किमपि प्रमाणं नोपलभामहे । न दृश्यते च कापि
तदीयेषु प्रधन्वेषु । प्रत्युत पण्डितराजजगन्नाथप्रणीत एव भासिनी-
विलासाख्यग्रन्थे तुरीयशान्तविलासप्रकरणान्ते पद्यमिदमुपलभ्यते ।
दीक्षितेन्द्रीयमेवैतत्पद्यं जगन्नाथेन तत्रोपात्तमिति तु न वक्तुं शक्यम् ।
यतस्तद्वन्थान्ते तेनैव जगन्नाथेन—

दुर्बृत्ता जारजन्मानो हरिष्यन्तीति शङ्कया ।

मन्दीयपद्यरत्नानां मङ्गुर्यपां कृता मया ॥

इत्यनेन तत्र स्वग्रन्थे स्वीयपद्यसंग्रहस्यैव सुस्पष्टमेवामिधानात् । इत्थमे-
वान्यत्रापि स्वग्रन्थे परकीयपद्यानुदाहरणमेव प्रतिजानानेन तेनैव
जगन्नाथेन—

निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूपं

काव्यं मयाऽत्र निहिनं न परस्य किञ्चित् ।

किं सेव्यते सुमनसां मनसाऽपि गन्धः

कस्तूरिकाजननशक्तिमता मृगेण ॥

इति रसगङ्गाधरे सप्रौढप्रकाशनमभ्यधायि । तथा च ‘किं निश्शङ्कं’
इत्यादिपद्यस्थाप्यदीक्षितेन्द्रीयत्वकथनं निर्मूलमेवेति तद्वलाजगन्नाथस्य
दीक्षितेन्द्रकालिकत्वकथनमनादरणीयम् ॥

अत्रायमप्यपरोऽन्यैरङ्गीकृतो जगन्नाथस्य दीक्षितेन्द्रकालिकत्वसमर्थ-
नप्रकारः । यथा—पुरा किल शेषकृष्णाक्षयसुधीमणेस्सकाशादधिगत-
व्याकरणशास्त्रो वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी-गण्डकौस्तुभ-प्रौढमनोरमादि-
व्याकरणप्रबन्धप्रणेता भट्टोजिदीक्षितनामा औत्तराहस्तुधीमणिरस्मा-
दीक्षितेन्द्रादधिगताद्वैतवेदान्तः काव्यां निवसति स्म । तदात्व एव
व्याकरणालङ्कारादिशास्त्रपरदृष्ट्वा जगन्नाथाक्षयः पण्डितवरो यवन-
प्रमुणा दिल्लीश्वरेण पण्डितराजविरुद्धसंमानितस्तत्सभायां पण्डित-
प्रकाण्डो बभूव । स चायं जगन्नाथः कदाचिद्राजसभायां समागतां
कांचन यवनकन्यकामुपवर्णयेति रागा समादेष्टः—

इयं सुस्तनी मस्तकन्यस्तकुम्भा

कुसुम्भारुणं चारुचेलं वसाना ।

समस्तस्य लोकस्य चेतःप्रवृत्ति

गृहीत्वा घटे न्यस्य यान्तीव याति ॥

इत्युपवर्णयामास । तदिदं चारुतरोल्लेखपरिकर्मितं पद्यमाकर्ण्य परितुष्टेन

तदमिलवितपरिपूरणोत्सुकचेतसा तेन राज्ञा स्वामिलवितं परिपृष्टोऽयं
जगन्नाथसुधीः—

न याचे गजालि न वा वाजिराजि

न विचेपु चित्तं मदीयं कदाचित् ।

इयं सुस्तनी मस्तकन्यस्तकुम्भा

लवङ्गी कुरङ्गीदगङ्गीकरोतु ॥

इति पद्येनात्मनोऽमिलाषातिशयं प्रकाशयामास । तदानीं च स यवनप्रभुः
अपि भोः पण्डितराज जगन्नाथ, किमेतदधिगतसकलशास्त्रो भवान्
विप्रवर्यो नाकलोकार्गलां यवनकुमारीं कामयत इत्यनुयुक्तो जगन्नाथ-
सुधीः पुनरपि—

यवनी नवनीतकोमलाङ्गी

शयनीयं यदि नीयते कदाचित् ।

अवनीतलमेव साधु मन्ये

न वनी माघवनी विनोदहेतुः ॥

इति श्लोकेनैवात्मनो मनोरथभूमानमाविश्चकार । ततः परितुष्टस्स राजा
तदीयेच्छामनुरभ्यैव तं जगन्नाथं तथैव यवनकन्ययोद्वाहयामास । अस्मा-
न्निमित्ताद्भट्टोजिदीक्षितसुधीर्वहुभिः पण्डितमणिभिस्सहितस्तं जगन्नाथं
सुयद्दु विनिन्दन् विप्रमण्डलाद्वद्विश्चकार । ततोऽयं जगन्नाथसुधीरस्मिन्
भट्टोजिदीक्षिते एतदनुषङ्गादेतद्गुरवस्मिन्नाप्ययदीक्षितेन्द्रे चामर्षभारं वहन्
भट्टोजिदीक्षितप्रणीतां प्रौढमनोरमां मनोरमाकुचमर्दिनीनाम्ना स्वग्रन्थेन
निराचकार । तथा दीक्षितेन्द्रीयचित्रमिमांसाकुवलयानन्दौ च चित्र-
मीमांसाखण्डनरसगङ्गाधराद्वयाभ्यां ग्रन्थाभ्यां खण्डयामास । अतोऽयं
जगन्नाथसुधीरप्ययदीक्षितेन्द्रकालिक इति ॥

इदमपि विमर्शकानामादरणसरणिं कथमधिरोहेदिति वयं संचिन्त-
यामः । तथा हि—स्वप्रणीतानां मुक्तकपद्यानामपि परापहारशङ्कया कुत्रापि
स्वग्रन्थे संयोजयितुकामस्य जगन्नाथसुधीन्द्रस्य प्रवन्धेषु कुत्राप्यनुपद-
निर्दिष्टेषु पद्येषु कस्यचिदप्यनुपलम्भादशङ्क्यमेतदित्येव मन्यामहे । जगन्ना-
थेन भट्टोजिदीक्षिताप्ययदीक्षितेन्द्रग्रन्थखण्डने च तत्प्रद्वेष एव निमित्तं,
न त्वेतदीयप्रज्ञाप्रकर्ष इति, तथा दीक्षितेन्द्रकाल एव तदीयग्रन्थखण्डनं
कृतमित्याद्युक्तौ च प्रमाणमन्वेष्टव्यम् । किंच भामिनीविलासान्त एव—

‘शास्त्राण्याकलितानि नित्यविधयस्सर्वेऽपि संभाविताः’

इत्यादिना आत्मनः परिचितसकलशास्त्रत्वं संभावितसदाचारत्वं चोत्कीर्तयतो जगन्नाथसुधीन्द्रस्यात्यन्तानुगुणे यवनीपरिणये मतिर्वा कथं स्यादित्येतस्य यवनकुमारीपरिणयनं न वयं संमन्यामहे । परं त्वयं पण्डितराजो जगन्नाथः पाजहान्-असफ़्खान्-दाराशाहादियवनप्रभुमिस्संमानितस्तत्सभायां पण्डितोत्तमपदवीमञ्ज्वकारेत्यत्र न कस्यापि संशयलेखः । अत एव दिल्लीश्वरप्रदत्तामिलपिनपरितुष्टान्तरङ्ग एव जगन्नाथसुधी.—

दिल्लीश्वरो वा जगदीश्वरो वा मनोरथान् पूरयितुं समर्थः ।

अन्यैर्नृपालैः परिदीयमानं शाकाय वा स्थालवणाय वा स्यात् ॥

इत्यादिना दिल्लीश्वरौदार्यमुपवर्णयन्नात्मनः कृतज्ञतामाविश्वकारेति प्रगदः जगदाभरणासफ़विलासादिषु एतत्प्रणीतमासफ़खान्दाराशाहादियवनप्रभुवर्णनादिकं चोपपद्यते । न तावता दीक्षितेन्द्रकालिकत्वं त्वस्य वक्तुं शक्यते । यतोऽनेन हि जगन्नाथेनात्मनो नूत्नं वयो दिल्लीवल्लभसामीप्येऽतिवाहितमिति भामिनीविलासान्ते—

‘दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः’

इत्युक्तम् । अत्र निर्दिष्टो दिल्लीवल्लभो बाबरसंततिजातः पाजहानाह्वयः । बाबर समयस्तु A. D. 1530 तमकैस्ताब्दपर्यन्तः । बाबरसुतस्य हुमायूनाह्वयस्य समयः A. D. 1555 तमकैस्ताब्दपर्यन्तः । हुमायून्सुतस्याक़्बराह्वयस्य समयः A. D. 1605 तमकैस्ताब्दपर्यन्तः । अक़्बरसुतस्य सेलिमापराह्वयस्य जिहांधीरस्समयः A. D. 1627 तमकैस्ताब्दपर्यन्तः । जिहांधीराह्वयस्य महिपी नूरजिहानाख्या, तस्याश्च भ्राता आसफ़खानाह्वयः । स च राजवाल्लभ्यात्पुत्रतीत आसीत् । अत एव तमधिकृत्य पण्डितराजेन जगन्नाथेन आसफ़विलासाख्यो ग्रन्थः प्रणीतः । जिहांवीरात्मजप्राजहानाह्वयो यवनप्रभुः पण्डितराजजगन्नाथस्य प्रधानाश्रयभूतः । पाजहानाह्वयस्य तस्य यवनप्रभोः दाराशाहः—पूज.—औरंगजेब—मुरादश्चेति पुत्राश्चत्वार आसन् । एतेष्वग्रिमस्य दाराशाहस्य संस्कृतपण्डित्यमासीदिति किंवदन्ती । जगन्नाथाश्रयभूतानां राजहानासफ़खान्दाराशाहादीनां समयः (A. D. 1628-1659) अष्टाविंशत्यधिकषोडशशततमकैस्ताब्दप्रभृत्यष्टपञ्चाशदधिकषोडशशततमकैस्ताब्दपर्यन्त इत्यैतिहासिकास्संगिरन्ते । ततश्च पाजहान्सभायामात्मनः शैशवातिवाहनोकथा जगन्नाथसुधीन्द्रजन्मसमयः (A. D. 1630) त्रिंशदधिकषोडशशततमकैस्ताब्दसंनिहितः स्यादित्यभ्युह्यते । दीक्षितेन्द्राणां निर्याणसमयस्तु (A. D. 1626) पद्मिंशत्यधिकषोडशशततमः कैस्ताब्द इति वक्ष्यते । इत्थं च

दीक्षितेन्द्रनिर्याणान्तरकालिक एव जगन्नाथसुधीरिति तस्य दीक्षितेन्द्र-
कालिकत्ववचनं दुर्निर्वहमेव ॥

किं च दीक्षितेन्द्रजीवनसमय एव तदीयग्रन्थखण्डनं जगन्नाथेन
कृतं चेत्तदा आलंकारिकमूर्धन्येन सकलदर्शननिष्णातेन च दीक्षितेन्द्रेण
तत्खण्डनमपरिशील्यता स्वग्रन्थदूषणं चाभ्युपगच्छता तूष्णींभाव
एवाश्रित इति निगदितुं कस्य वा सचेतनस्य विपश्चितो रसना प्रवर्तेत ।
तस्मान्न दीक्षितेन्द्रकालिकता पण्डितराजस्य जगन्नाथसुधीन्द्रस्येति युक्त-
मुत्पश्याम इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तयेति विरम्यते ॥

अप्ययदीक्षितेन्द्रविरचितप्रबन्धसंग्रहः.

इत्थमसाधारणनामादर्जननदीष्णनिजशेमुषीप्रकर्षपरिमण्डितेनानेन
वीक्षितेन्द्रेण श्रीवरदराजस्तव-श्रीकृष्णध्यानपद्धत्यादयः श्रीविष्णुस्तुति-
ग्रन्थाः, श्रीवेदान्ताचार्यप्रणीतयादवाभ्युदयकाव्यव्याख्या, कुवल्-
यानन्द-चित्रमीमांसा-वृत्तिवार्तिकादयोऽलंकारशास्त्रप्रबन्धाः, नक्षत्रवादा-
बल्यादयो व्याकरणशास्त्रग्रन्थाः, विधिरसायनोपक्रमपराक्रमवादनक्ष-
त्राबल्यादयः पूर्वमीमांसाशास्त्रग्रन्थाः, विशिष्टाद्वैतवेदान्तद्वैतसिद्धान्तानु-
रोधिनी नयमयूखमालिका-न्यायमुक्ताबल्याख्यौ निबन्धौ, वेदान्तवादनश्र-
वण-सिद्धान्तलेखसंग्रह-कल्पतरुपरिमल-न्यायरक्षामण्यादयोऽद्वैतसि-
द्धान्तग्रन्थाः, शिवार्कमणिदीपिकादयः शैवसिद्धान्तग्रन्थाः, शिखरिणी-
माला-ब्रह्मतर्कस्तव-शिवकर्णामृतादयः शिवोत्कर्षस्यापकसगुणशिवस्तुति
पूजाविध्यादिप्रकारप्रपञ्चनपराश्च बहवः प्रबन्धाः प्राबन्धिपत ॥

अप्ययदीक्षितेन्द्रपुत्राः.

सोऽयं दीक्षितेन्द्रो निजोदीरितवाणीसत्यापनाय स्वाभ्यर्चितदेवी-
प्रदत्तगगनोत्थिसततटङ्गरत्नप्रभोद्भावितसंपूर्णचन्द्रिकाप्रसारणात् कुह्ना
अपि पौर्णमासीकरणेन परितुष्टाच्चन्द्रशेखराङ्गभूषालादवासरत्नमय-
खेटामरणवत्तया रत्नखेटदीक्षित इति सुप्रतीतस्य तूष्णुलग्रामासि-
जनस्य श्रीनिवासाध्वरिणः कुमारीं मङ्गलनाथिकामुदुह्य तस्यां शङ्कराद्या-
नेकादश पुत्रान् लेभ इति शिवानन्दप्रणीताप्ययदीक्षितचरितचम्पू-
प्रबन्धादवसीयते । तेऽप्येतत्पुत्राः स्वपितृवद्विद्यापारंगता विनयान्विताः
कवितावैभवसमन्विताश्चासन्निति विज्ञायते । श्रूयते किल तत्रेयं काचन

किंवदन्ती । यथा—कदाचिदेतद्दीक्षितेन्द्रस्य तनयेष्वेकेन कांचिदङ्गनां
रहसि मनसि कलयता—

अकृगं कुचयोः कृगं विलम्बे
विपुलं वल्लसि विस्तृतं नितम्बे ।
अधरेऽरुणमाविरस्तु चित्ते

इति पद्यलेखनसमये तत्तुर्यपादलेखनसमयात्पूर्वमताकिंतोपनते सत्यास्मिन्
दीक्षितेन्द्रे तेन पुत्रेणैतस्य सर्वस्य भवानीवर्णनपरताप्रकाशनाय ह्यदिति
'करुणाभालिकपालिभागधेयम्' इति तत्तुर्यपादलेखनेन तत्पद्यमापूरित-
मिति । तदिदं पद्यं दीक्षितेन्द्रैरेव स्वीये कुवलयानन्दे उदाहृतं
चोपलभ्यते ॥

अप्ययदीक्षितेन्द्रनिर्याणकालः.

एवमयं दीक्षितेन्द्रो निरुपमप्रतिभाप्रकर्षपरिमण्डितः परद्वगत्प्रबन्ध-
निर्मणिन चतुरधिकशतप्रबन्धनिर्वाहकाचार्येत्यादिविरुदपरिकर्मितोऽ-
न्यूनां द्वासप्ततिं वत्सरान् महीमण्डलमेतन्मण्डयामासेति—

द्वासप्ततिं प्राप्य समाः प्रबन्धान् शतं व्यधादप्ययदीक्षितेन्द्रः ।
इत्येतद्दीक्षितेन्द्रावरजचारुदीक्षितपौत्रनीलकण्ठदीक्षितप्रणीतशिवलीला-
र्णवोक्त्या,

नीत्वा द्विसप्तत्यधिकास्समाश्च कैलासयात्रां स चिकीर्षुरन्ते ।
इति शिवान्दीयपरिदृश्यमानोक्त्या चावसीयते ॥

तथा दीक्षितेन्द्रस्यास्य निर्याणसमये एतदाशयं विज्ञातुकामैरेत-
दात्मजैः प्रार्थितेनानेन दीक्षितेन्द्रेण—

चिदम्बरमिदं पुरं प्रथितमेव पुण्यस्थलं
सुताश्च विनयोज्ज्वलाः सुकृतयश्च काश्चित्कृताः ।
वयांसि मम सप्ततेरुपरि नैव मोगे स्पृहा
न किंचिदहमर्थये शिवपदं दिदृक्षे परम् ॥

इत्युदीरणसमनन्तरं—

आभाति हाटकसमानटपादपद्म-
ज्योतिर्मथो मनसि नस्तरुणारुणोऽयम् ।

इति तादात्विकस्वान्तरङ्गभासमाननटराजमनुसंदधतैव निर्याणे सति
तदा तदात्मजैः—

नूनं जरामरणघोरपिशाचकीर्णां
संसारमोहजननी विरतिं प्रयाता ॥

इति तदुत्तरार्धमापूरितमिति शिवानन्दीयग्रन्थान्तेऽभिहितं दृश्यते। ततश्च श्रीमदप्ययदीक्षितेन्द्रस्य जननकालः (A. D. 1553) त्रिपञ्चाशदधिक-
पञ्चशततमः क्रैस्ताब्द इति पूर्वमेवोक्त्या ततोऽतीते द्वासप्ततितमे
वत्सरे एतन्निर्याणोक्तिपरिशीलनाच्च (A. D. 1626) षड्विंशत्यधिकशत-
शततमे क्रैस्ताब्दे श्रीमदप्ययदीक्षितेन्द्रनिर्याणं स्यादिति निर्धार्यते।

प्राकृतमणिदीपग्रन्थप्रणयननिदानं, तत्र दिङ्मात्रसूचनं च.

श्रीमदप्ययदीक्षितेन्द्रेण प्राकृतमणिदीपनाम्नीयं वाल्मीकीयप्राकृत-
व्याकरणसूत्रवृत्तिः त्रिविक्रमदेव-हेमचन्द्र-लक्ष्मीधर-भोजदेव-पुष्पवन-
नाथवरदद्यादिप्रणीतप्राकृतव्याकरणशालाग्रन्थानामतीव विस्तृतत्वाद्भु-
त्सुसौकर्यार्थं संशुद्धं प्रणीतेति—

ये त्रिविक्रमदेवेन हेमचन्द्रेण खेरिताः।

लक्ष्मीधरेण च ग्रन्था भोजेन च महीक्षिता।

ये पुष्पवननाथेन ये वा वाररुचा अपि।

वार्तिकार्णवभाष्याद्या अप्ययज्वकृताश्च ये।

ते विस्तृतत्वात्प्रायेण संक्षेपरुचिभिर्जनैः।

अगृहीता विलम्बन्ते संख्याककिरणा इव।

अतः प्राकृतशब्दानामन्ये तमसि मञ्जताम्।

प्रकाशनाय क्रियते संक्षिप्ता मणिदीपिका ॥

इत्येतद्वृत्तिग्रन्थोपोद्धात एवोक्त्या ज्ञायते। अत एवात्र सुप्रसिद्ध-
प्रचुरप्रयोगदृश्यमानलक्ष्यन्युत्पादनैर्दपर्यतात्पर्येण न सर्वेषां सूत्राणां वृत्ति-
दृश्यते। अतोऽत्र वृत्तावा प्रथमाध्यायान्तं वृत्तिरुदुपादानक्रमेण सूत्र-
संख्याऽस्माभिर्निरदेशि। उपोद्धातान्त एव 'प्राकृतरत्नदीपं, इत्युक्त्या
तत्तत्प्रकरणान्तेषु सर्वत्र 'प्राकृतमणिदीपे इत्युक्त्या चास्य ग्रन्थस्य
प्राकृतमणिदीप इति व्यपदेश इति ज्ञायते। अर्थक्याच्च प्राकृतमणिदीपि-
कैत्युपोद्धाते व्यवहारश्च कृतो दृश्यते ॥

अत्र क्वचित्क्वचिल्लेखकप्रमादश्च परिदृश्यते। यथा—एकादशे पृष्ठे
'निर्दुरि वा' इति सूत्रे 'निस्सहं' इत्युदाहरणलेखनं दृश्यते। तत्र सका-
रद्वयघटितरूपस्य साधुतायामनुग्राहकादर्शनाद्भुत्तिकाराद्यननुमतत्वाच्च
तल्लेखकप्रमादोपनतं स्यादिति संभावयामः। तथा क्वचित्क्वचित् लक्ष्मी-
धरत्रिविक्रमदेवाद्यननुमतमनुक्तं सूत्रेषु पाठभेदादिकं च दृश्यते। तदेत-

स्त्वमस्माभिः प्रणीतायामेतद्विषय्यां तत्र तत्रैव विवेचितं द्रष्टव्यमित्यत्र
विस्तरभात्या विरस्यते ॥

प्राकृतभाषाशब्दविषये किञ्चित्द्वयनम्.

इदमत्र दिङ्मात्रं कतिचित्प्राकृतभाषाशब्दविषये प्रसङ्गात्किञ्चिदु-
च्यते। यथा प्राकृतभाषायामसाधारण्येन प्रयोज्यमनया 'गिञ्छोळीघोरण्यौ
पङ्क्तौ' इत्यादिभिरनुशिष्टा. गिञ्छोळीघोरणीहालादयदशब्दाः संस्कृत-
भाषायामपि प्रयुज्यमाना उपलभ्यन्ते। तथाऽत्र ब्रह्ममत्यादवद्ब्रजहुचिद-
पूर्वाह्नकहारादिशब्देषु दृश्यमानानां संयुक्तानां लङ्गह्वानां इत्यमल्लहा-
मस्तररश्मौ ष्ः, (ग्रा. सू. १-४-६३) 'शरगल्लन्तहृत्पणां णः', (ग्रा. सू.
१-४-६९) 'हो नः' (ग्रा. सू. १-४-६६) इति सूत्रैः ष्ढहृत्पणादेशा विधी-
यन्ते। तेन च प्राकृते ब्रह्म-मज्झ-हृ-वण्ह-दिण्ह-पुव्वण्ह-कल्लार इति
प्रकृतिनपाणि भवन्ति। संस्कृते तु लेखनदशायां परमेषु ब्रह्मादिशब्देषु
वर्गीयानुनासिकलकारेभ्यः पूर्वमेव हकारदेशनेऽपि तेषानुच्चारणकाले
तेषु शब्देषु वर्गीयानुनासिकलकारेभ्यः परं हकारोच्चारणमिद्वानुभूयमानं
प्राकृतभाषाशब्दव्यवहारसंस्कारसमायातं स्यादिति संभाव्यते। तथा
आर्द्रार्थक ओदशब्दः, श्मशानार्थको मसाणशब्दः, ज्ञयार्थकः कञ्जशब्दः,
काव्यार्थकः कम्बशब्दः, कञ्जकार्यकः कुप्पिसशब्दः, नृपार्थको नोसशब्दः,
इत्यादयः कर्णाटभाषायां, वज्राद्यर्थकवइरशब्दादयो द्राविडभाषायां,
गृहाद्यर्थका वरादिशब्दा यवनभाषायां च प्राकृतशब्दानुकारिणो बहवो
दृश्यन्ते। तथा 'कगटहतदपञ्कःपञ्चोत्पथं' (ग्रा. सू. १-४-७७)
इति युक्तदुग्धदिशब्देषूपनिस्थितानां कगादिचर्मानां, तथा 'लवणमयश्च'
(ग्रा. सू. १-४-७८) इति अङ्गादिशब्देभ्यः स्थितानां लकारार्थानां
च लुगर्थमारभ्ये सूत्रद्वये दृश्यमानानुपसर्गशब्दग्रहणं ऊर्ध्वाधोभावेन
संयुक्तस्थले लेखनसंप्रदायस्य प्रायशो देवनागरलिपिलेखनेऽदृक्तेन ग्रन्थ
कर्णाटान्नादिलिपिलेखनसंप्रदाये शङ्क्येन दर्शनाच्च तदनुसारेण कृतं
स्यादित्युद्धार्यते। देवनागरलिपिलेखनसंप्रदाये तु तत्सूत्रद्वयगतोपस-
र्गशब्दयोः प्रथमोत्तरोच्चार्यमाणार्थकत्वमभ्युपेयमिति ॥

प्राकृतमणिदीपदीधित्याख्यटिप्पणीप्रवृत्तिनिदानम्.

श्रीनदयव्यर्क्षसिनेन्द्रप्रणीतेऽस्मिन् प्राकृतमणिदीपाह्वये प्रवृत्तेऽपि
संग्रहेण तत्तल्लक्ष्येषु कार्यविशेषमात्रसूचनात्तदित्यतस्तत्तल्लक्ष्यव्युत्पादक-

कार्यान्तराप्रदर्शनात्प्राकृतशब्दव्युत्पत्तिसूनामयं प्रबन्धः सकलतत्त्वप्रक्रिया-
प्रकाशनपरां टिप्पणीं विना नात्यन्तोपकृतये प्रकल्पेतेत्येतत्प्राच्यविद्या-
संशोधनसंस्थाध्यक्षाणामाशयमनुरुध्य वाल्मीकीय कात्यायनीयं च
प्राकृतशब्दानुशासनसूत्रजालं त्रैविक्रमीं भामहीयां च तत्तद्धृतिं हेमचन्द्रीयं
प्राकृतशब्दानुशासनं प्राकृतविजदसंग्रहपद्भाषाचन्द्रिकादिप्राकृतव्या-
करणशास्त्राध्याख्याग्रन्थांश्च तत्र तत्र यथामति परिशील्य तत्तल्लक्ष्य-
व्युत्पादकसकलप्रक्रियां प्रकाश्य मूलानुक्तान् कांश्चन विशेषांश्च संगृह्य
प्रकरणविभागकल्पनादिना परिष्कृत्य चास्माभिः प्रणीतया नातिविस्तृतया
नातिसंगृहीतया च प्राकृतमणिदीपदीधित्याख्यया टिप्पण्या प्राकृतमणि-
दीपाह्वयोऽयं प्रबन्धस्समयोजि ॥

उपसंहारः.

श्रीवाल्मीकीयप्राकृतशब्दानुशासनव्याख्यात्मकोऽयं प्राकृतमणि-
दीपनामा प्रबन्धो नैतदवधि कुत्रापि मुद्रणपथं नीत इति समनुचित्य
अमुद्रितप्राकृतग्रन्थप्रसिद्धिदयिषया स्थापितायामस्यां महीशूरविश्वविद्या-
लयसंवन्धिण्यां महीशूरराजकीयप्राच्यविद्यासंशोधनसंस्थायां समुप-
लब्धद्वित्रमातृकावलम्बेन प्राकृतभाषायां सुवन्तान्तोऽयमस्य प्रथमो भाग-
स्संशोध्य प्रकरणविभागकल्पनादिना परिष्कृत्य संयोज्य चास्माकीनया
प्राकृतमणिदीपदीधित्याख्यया टिप्पण्या, तथैतदनुवन्धितया सद्यार्तिकेन
प्राकृतसूत्रपाठेन गणपाठेन अकारादिवर्णक्रमानुरोधिनीभिः प्राकृतसूत्र-
सूचनी-गणसूत्रसूचनी गणनामसूचनी-संस्कृतच्छायासहितप्राकृतपदसूच-
नीभिस्तथैवान्ते अकाराद्यन्तानां प्राकृतलामान्यविशेषशब्दानां लिङ्गत्रये
सप्तसु विभक्तिषु चैतत्प्राकृतमणिदीपग्रन्थानुरोधिना सुवन्तशब्दरूप-
संग्रहेण तथा टिप्पण्युपात्तप्राकृतशब्दानां सूचन्या च साकं परिष्कृत्य
समुद्रयं प्राकाशि ॥

एतद्ग्रन्थसंशोधनाय महीशूरराजकीयसरस्वतीभाण्डागाराधिका-
रिभिः, तथाऽनन्तपुराङ्गलकलाशालाध्यापकैः M. A. T. इत्युपाधि-
धारिभिः श्रीमद्भिः सि नारायणराब् महाशयैश्चादर्शदानेनोपकृतमिति
तेभ्यः कृतज्ञतामर्पयामः ॥

एतद्ग्रन्थसंशोधनार्थमवलम्बिता आदर्शकोशाः.

(१) एतत्प्राच्यविद्यासंशोधनसंस्थागतः ३२८४ तमसंख-
लपत्रात्मको नातिशुद्ध एकः ।

(२) महीशूरराजकीयसरस्वतीभाण्डागारीयः १०२५ तमसंख्या-
ङ्कितस्तालपत्रात्मको नातिशुद्धोऽन्यः ।

(३) अनन्तपुराङ्गलकलाशालाध्यापकैः सि. नारायणराव् महाश-
यैः प्रेषितः काकलपत्रात्मको नात्यशुद्धोऽपरः ॥

इत्थमेतत्कोशत्रयमवलम्ब्य संशोधितेऽस्मिन् ग्रन्थे, प्राकृतभाषा
प्रचारवैरल्याद्यथामति प्राकृतग्रन्थपरिशीलनपूर्वकमस्माभिः प्रणीतायां
टिप्पण्यां च मानुषगोमुषीसुलभमेनानवधानेन सीसकाक्षरयोजकाद्यनव-
धानेन च संभावितान् प्रमादान् क्षमन्तां, संमोदन्तां च गुणैकग्राहिणः
प्राकृतभाषाविचक्षणा विपश्चिदपश्चिमास्सहृदया इति सप्रश्रयमभ्यर्थये ॥

ये चक्रुस्सूत्रजालं बुधजनमहिताः प्राकृतव्याक्रियार्थं

ये वा तस्य प्रणिन्युर्निरुपमविषणा वृत्तिमव्याहृतार्थाम् ।

ये च व्याख्यां न्यबध्नन् सकलविघ्नगिरां यश्च देवो ह्यास्यः

सर्वेऽमी साहसं मे निरवधिकरणानिघ्नचित्ताः क्षमन्ताम् ॥

जयतु निखिलवाणीमातृका देववाणी

जयतु च तदुदीता प्राकृती मधुवाणी ।

जयतु कृतिगणस्तद्व्याक्रियायां प्रवीणः

जयतु च बुधसंघस्तद्विमर्शे प्रवीणः ॥

महीशूरनगरी

श्रीमद्विजयसंवल्लर-वृषभवैशाल-शुद्ध-

वृत्तीया-मृगशीर्षाक्षितो मृगुवासरः

इति सचिनयं विज्ञापयिता,

सहृदयविपश्चिद्वशंवदः

तिरु. तिरु. श्रीनिवासगोपालाचार्यः,

ता १५५ १९५३

महीशूरराजकीयप्राच्यविद्यासंशोधनसंस्था-
प्रधानपण्डितः.

प्राकृतभाषिदीपविषयसूचनी

	विषय.	पृथानि
	Preface	iii-viii
	प्रस्तावना	ix-xi
	प्राकृतभाषिदीपविषयसूचनी	xii-xiii
	अनुब्रसकोषेनम्	xiv-xviii
१.	प्राकृतन्याकरणशास्त्रोपयोगिसंज्ञाविधिः	१-७
२.	संक्षिपविधिः	८-१०
३.	अन्यहृत्विकरा.	११-१९
४.	विन्दुविधि.	२०-२३
५.	लिङ्गव्यवस्था	२४-२७
६.	स्वरविकाराः	२८-३४
७.	असंयुक्तहलादेशाः	३५-४४
	कानिचिन्निपातनानि	४४-४६
८.	संयुक्तादेशा.	४७-५०
९	संयुक्तावयवसुविधिः	१०७-११४
१०	व्यञ्जनद्वित्वविधि	११४-१२०
११.	आगमविधि	१२१-१२९
१२.	निपातनानि	१३०-१३२
१३.	पठितप्रत्ययविधि.	१३३-१४०
१४	पदद्विके विज्ञेयविधि.	१४१
१५.	सुलन्तसामान्यसन्दर्भक्रिया	१४२-१५०
१६.	आकारान्तपुंलिङ्गसन्दर्भक्रिया	१५०-१५१
१७.	इकारान्तपुंलिङ्गसन्दर्भक्रिया	१५२-१५४
१८.	उकारान्तपुंलिङ्गसन्दर्भक्रिया	१५५
१९.	ईद्वन्द्वपुंलिङ्गसन्दर्भक्रिया	१५६
२०.	ऊकारान्तपुंलिङ्गसन्दर्भक्रिया	१५६-१५८
२१.	आकारान्तस्त्रीलिङ्गसन्दर्भक्रिया	१५९-१६१
२२.	इद्वन्द्वस्त्रीलिङ्गसन्दर्भक्रिया	१६२-१६३
२३.	ईकारान्तस्त्रीलिङ्गसन्दर्भक्रिया	१६४-१६५
२४.	ऊकारान्तस्त्रीलिङ्गसन्दर्भक्रिया	१६५-१६६

विषय.	पुटानि
२५ सुबन्तसामान्यशब्दप्रकरणे ऋकारान्तलीलिङ्गशब्दप्रक्रिया	१६७-१७०
२६. " अवन्तनपुंसकलिङ्गशब्दप्रक्रिया	१७०-१७१
२७. " इदुदन्तनपुंसकलिङ्गशब्दप्रक्रिया	१७२-१७३
२८. " ऋदन्तनपुंसकलिङ्गशब्दप्रक्रिया	१७३
२९. सुबन्तविशेषशब्दप्रकरणे ह्रस्वन्ते रेफान्तपुंलिङ्गशब्दप्रक्रिया	१७४
३०. " " नकारान्तपुंलिङ्गरानन्-शब्द- प्रक्रिया.	१७५-१८२
३१. " " नकारान्तपुंलिङ्गात्मन्-शब्द- प्रक्रिया.	१८३-१८५
३२. " " स्त्रीनपुंसकलिङ्गशब्दप्रक्रिया	१८६
३३. " सर्वनामशब्देषु पुंलिङ्गेषु सर्वशब्दप्रक्रिया	१८७-१८८
३४. " " " यच्छब्दप्रक्रिया	१८८-१९०
३५. " " " तच्छब्दप्रक्रिया	१९०-१९३
३६. " " " पुतच्छब्दप्रक्रिया	१९३-१९५
३७. " " " इदंशब्दप्रक्रिया	१९५-१९८
३८. " " " अदृशब्दप्रक्रिया	१९८-१९९
३९. " " " किंशब्दप्रक्रिया	१९९-२०१
४०. " " " शुष्मच्छब्द- प्रक्रिया.	२०१-२०८
४१. " " " अस्मच्छब्दप्रक्रिया	२०८-२१२
४२. " " " द्विशब्दप्रक्रिया	२१२-२१४
४३. " " " त्रिशब्दप्रक्रिया	२१५
४४. सुबन्तविशेषशब्दप्रकरणे सर्वनामशब्देषु स्त्रीलिङ्गेषु आकारान्तशब्द- प्रक्रिया.	२१६
४५. " " " यच्छब्दप्रक्रिया	२१६-२२०
४६. " " " तच्छब्दप्रक्रिया	२२०-२२२
४७. " " " पुतच्छब्दप्रक्रिया	२२३-२२४
४८. " " " इदंशब्दप्रक्रिया	२२४-२२५
४९. " " " अदृशब्दप्रक्रिया	२२५
५०. " " " किञ्चब्दप्रक्रिया	२२६-२२८

विषयः

पृष्ठाणि

५१	सुयन्तविशेषाब्दप्रकरणे सर्वनामशब्देषु वर्तुसकलिङ्गेषु अकार-	२२८-२२९
	रान्तशब्दप्रक्रिया,	
५२.	" "	" यच्छब्दप्रक्रिया २२९
५३	" "	" लच्छब्दप्रक्रिया २३०
५४	" "	" श्रुच्छब्द- २३०
	प्रक्रिया,	
५५.	" "	" इदशब्दप्रक्रिया २३१
५६	" "	" क्तिशब्दप्रक्रिया २३१-२३२
५७	क्षीप्रत्ययविधिः	२३२-२३३
५८.	अच्ययाति	२३३-२३४
५९	सवार्तिकप्राकृतसूत्रपाठः	२३३-२३५
६०	गणपाठ	२३६-२३७
६१.	प्राकृतसूत्राणामकारादिवर्णक्रमेण सूचनी	२३७-२४०
६२.	वार्तिकानामकारादिवर्णक्रमेण सूचनी	२४१-२४२
६३	गणसूत्राणामकारादिवर्णक्रमेण सूचनी	२४३
६४	गणनाम्नामकारादिवर्णक्रमेण सूचनी	२४४
६५	प्राकृतमणिदीपोदाहृतपदानां अकारादिवर्णक्रमानुरोधिनी संस्कृतच्छायाछेदसहिता सूचनी.	२४५-२४५
६६	प्राकृतसुयन्तदाष्टानां लिङ्गत्रये सप्तविभक्तिषु च रूपाणि	२४७-२४८
६७	दिव्यगुप्तासप्राकृतपदानां संस्कृतच्छायोल्लेखा अकारादि- वर्णक्रमानुरोधिनी सूचनी.	२४९-२६२
६८	प्राकृतवाच्यपदानां अकारादिवर्णक्रमानुरोधिनी सूचनी	२६३-२६४

अशुद्धसंशोधनम्

पृष्ठे	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
xiii	२६	देश	देशी
xix	२६	सय	सन
xxi	१८	क्यातु	क्यातु
xxiv	१२	शन	शमन
xxv	६	कम्भ	कम्ब
xxiii	२२	मद्रणां	मद्राणां
xxxiv	३१	म्युल	म्युल
xxxvi	१९	वान्दी	वानन्दी
xxxvii	३	पञ्चश	पञ्चदश
xxxviii	१०	तो न्हः	छो न्हः
xi	१	रररा	ररा
xi	२	स्मिन्	स्मिन्
७	२४	चाडैण्डा	चाडैण्डा
९	२१	म्यापो	क्यापो
९	२४	शब्दस्थ	शब्दस्थ
२३	२	मासं	मासं
२५	२१	कारदेशः	कारादेश-
२८	१९	हरणं च	हरणं च
२८	२५	विकार	वकार
२८	२९	लिखि ०	लिखितो
३२	७	दत्तस्थ	दत्तस्थ
३२	९	परकीय	परकीयः
३५	२०	शुवमो	शुवमो
३८	२५	हल्युदा	हल्युदा
३८	२७	वाऽऽर्द्ध	वाऽऽर्द्ध
३९	१०	विधाना	विधाना
३९	२४	इति	इति

पुटे पक्षौ	गण्यन्	शुद्धम्
३९ २४	उचितम् । चन्द्रि-	एवमेव उचितमिति प्रतीयते । वस्तुतस्तु 'प्यस्योः फः' इत्येतद्वाच- कस्य 'शोर्लुङ्गलोः' इत्यादिना विहितस्य सकारलुङ्ग एव प्रवृत्त्या शिष्टस्य पकारस्य द्वित्वे च परोप्परमित्येव साधिवति प्रतिभाति । अत एव चन्द्रि-
४५ १	विङ् वेङ्	विण् वेण्
५४ २०	मिङ्गारु	मिङ्गारो
५७ २२	मिचिक	त्रिचिक
६१ १२	अर्ण	उर्ण
६१ १२	इसी	उसी
६१ १५	अतोऽव (ग्रा सू १-२-७४).	(लाज्यमिदं)
६१ १६	इति सूत्रैः अत्वेत्वोत्वानि बोध्यन्ति.	इति सूत्राभ्यामित्वोत्वे बोध्ये
६१ २१	नेन चविडा	नेन किलितो चविडा
६१ २२	पबहो	पबोहो
६१ २२	आवजं	आमोजं
६१ २४	चकेटा	चपेटा
६२ २४	'इत्यादीति' इति प्रतीक- तद्व्याख्याग्रन्थौ	६३ पुटे टिप्पण्यादौ पाठयौ
६३ ८	१ 'द्विचो' इति प्रतीकत- द्व्याख्याग्रन्थौ.	६२ पुटे टिप्पण्याग्रे पाठयौ
६६ ६	पेष्कं	एष्कं
७२ १५	केडनो	केडनो
७४ ५	दसह्	उसह्
७४ ६	गदने	गदंस
७४ २१	कमर्ण	कदर्ण
७५ २०	इत्यस्या	इत्यग्रस्या

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७६	२०	बन्धिबो	बन्धिनो
१७९	१३	णो हत्यादेशो अना	णा हत्यादेशो परसः अना
१७९	१८	राहणो हति	राहणा हति
१७९	२०	वैक	वैक
१८४	२०	अप्या	अप्यो
१९८	२१	अघणा	अघणा
२००	२२	इति	इति
२०२	१४	तुम्हे	तुम्हे
२०६	२०	इत्यादि	इत्यादि
२०६	२२	सन्नस्य	सन्नस्य
२०६	२६	शाङ्क	शाङ्का
२२०	८	विधान	विधान
२२१	३	तेहिं	तीहिं
२३३	१४	प्रवर्तते	प्रवर्तते
२३६	७	उप	उप
२३६	११	खु । हरो	खु हरो
२४१	५	त्यज्यद्व	त्यज्यमद्व
२४८	७	न्योर्ध	न्योर्ध
२७०	१६	३०	३३
३१२	८	चैत्यः	चैत्यः
३१२	२७	जन्तुः	जहूः
३२०	१४	मर्त्य	मर्त्य.

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमते हयग्रीवाय नमः ॥

श्रीमदप्पयदीक्षितप्रणीतः

प्रा कृत म णि दी पः

पाणिग्रहे पाण्ड्यकुमारिकायाः
पायात्समीकं परमेश्वरेण ।
अन्योन्यलाभाच्छिवयोर्विचित्रं
यस्मिन् जयोऽभूदुभयोस्समानः ॥ १ ॥

अध्रान्तकलितोन्मेषमनजनकृतव्यथम् ।
अनाविलमिदं चक्षुः साहित्यं ब्रह्म पश्यताम् ॥ २ ॥
सूक्ष्मार्थं ग्राहयितुं मन्दानपि नाटकं मृदूपायः ।
तस्यापि जीवितमिदं प्राकृतमप्राकृतेन यन्मिश्रम् ॥ ३ ॥

ये त्रिविक्रमदेवेन हेमचन्द्रेण चेरिताः ।
लक्ष्मीधरेण च ग्रन्था भोजेन च महीक्षिता ॥ ४ ॥
ये पुष्पवननाथेन ये वा वाररुचा अपि ।
घातिकाणवभाष्याद्या अप्ययज्वकृताश्च ये ॥ ५ ॥
ते विस्तृतत्वात्प्रायेण संक्षेपरुचिभिर्जनैः ।
अगृहीता विलम्ब्यन्ते संध्यार्ककिरणा इव ॥ ६ ॥

अतः प्राकृतशब्दानामन्वे तमसि मज्जताम् ।
प्राकाशनाय क्रियते संक्षिप्ता मणिदीपिका ॥ ७ ॥
प्राकृतरूपमग्रेषं पश्यत मणिदीपिकां करे धृत्वा ।
स्वरूपेति को विचारो जठरे खलु माति जगदिदं विष्णोः ॥ ८ ॥

दृष्टाऽपि रञ्जयेद्देशं दोषज्ञानां मनांसि मे ।

सकृच्चिगदनग्राह्यसर्वभावा सरस्वती ॥ ९ ॥

महाह्वदानां तोयस्य महतामाशयस्य च ।

कालुष्यं कारणापेक्षं प्रसादस्तु स्वभावतः ॥ १० ॥

अनुग्रहाद्ग्राह्यणपुङ्गवानामवाप्तविद्यश्चिनवोम्मभूपः ।

^१करोत्यमुं प्राकृतरत्नदीपं मन्दानिलस्पन्दनिभैर्वचोभिः ॥ ११ ॥

सिद्धिलोकाच्च ॥ १-१-१ ॥

^२प्राकृतशब्दानां मध्ये एते प्रयोज्या एते न प्रयोज्या इति व्यवस्थायाः सिद्धिः निश्चयो न केवलं वक्ष्यमाणसूत्रेभ्य एव, किंतु काव्यलोकव्यवहारादपि स्यात् । तेनात्र शास्त्रे सूत्राननुशिष्टोऽपि काव्याभियुक्तव्यवहारस्थो ह्रस्व एव साधुरिति सिद्धम् ॥ तेन—नीडं नैडडं—दैवादित्वात् डस्य द्वित्वे 'त्वेदितः' (प्रा.सू. १-२-४१) इत्येतत्त्वम् । 'संयोगे' (प्रा.सू. १-२-४०) इति ह्रस्वः । पुस्तकं पोत्यं 'स्तौ' (प्रा.सू. १-२-६६) इत्येतत्त्वम् । 'स्तः' (प्रा.सू. १-४-४०) इति थत्वम् । ह्रस्वः प्राग्वत् । 'प्रायो लुक्' (प्रा.सू. १-३-८) इत्यादिना कलोपः । व्यवहाराभावाच्च कृष्टिष्टिचिद्विद्वाक्यवाचस्पतिविष्टरश्रवःप्रचेतःप्रोकादीनां क्विवादिप्रत्ययान्तानां अक्षित्सोमसुत्रप्रभृतीनां निहतसमासानां 'सुग्लु' 'सुस्रु' इत्यादीनां च न प्रयोगार्हत्वं तत्सिद्धम् ॥

प्राकृतमणिदीपटिप्पणी दीधित्यभिरुया

यदुपज्ञमेव सकलं वाङ्मयमिन्धे समस्तविबुधेऽथम् ।

परमं महस्तदाद्यं जयतु श्रीमद्भयाननामिष्यम् ॥

श्रीमन्तौ पदपद्मौ मूर्ध्ना संनम्य देशिकेन्द्राणाम् ।

प्राकृतमणिदीपकृते दीधितिनाम्नीं करोमि लघुटीकाम् ॥

^१करोतीति ॥ अत्रत्यतत्तत्प्रकरणान्तपरिदृश्यमानप्रशस्तिपङ्क्तिपरिशीलनेनात्र करोतिरन्तर्भावितव्यर्थक इति भाति ॥

^२प्राकृतशब्दानामिति ॥ प्राकृते ऋलृवर्णयोः प्राय ऐकारौकारयोः शकारपकारयोः असंयुक्तलङ्कारयोः द्विवचनसंज्ञकप्रत्ययानां चाप्रयोगो लोकसिद्धो वक्ष्यमाणसूत्र-

प्राञ्चस्तु—ऋकारलृकारयोरैदौतोः शपयोः द्विवचनचतुर्थ्यादी-
नामप्रयोगो लोकव्यवहारगम्य इत्याहुः । तच्चिन्त्यम्—‘ऋतोऽत्’
(प्रा. सू. १-२-७४) ‘क्लृत् इलिः’ (प्रा. सू. १-२-९३) ‘ऐच एच्’ (प्रा. सू.
१-२-१०२) ‘शोस्त्वल्’ (प्रा. सू. १-३-८७) ‘द्विवचनस्य बहुवचनम्’
(प्रा. सू. २-३-३४) ‘डेसो ङम्’ (प्रा. सू. २-३-३५) इत्यादिसूत्रैरेवावगम्य-
मानत्वात् ॥

विशेषज्ञापकसिद्धयेति वृत्तिकारत्रिविक्रमदेवेनोक्तम् । तथा लक्ष्मीधरविदुषा चन्द्र-
कायामपि—प्राकृते क्वचित्क्वचिल्लिङ्गवैपरीत्यं, हलन्तपदामावः, धातुभ्य आत्मनेपद-
परस्मैपदविभामावः, शवादिविकरणप्रत्ययाभावः, वधश्चोत्तरचतुर्थ्यैकवचनतादर्थ्य-
चतुर्थ्यैकवचनव्यतिरिक्तचतुर्थ्याविभक्त्यभावः, क्वचित्सप्तमीद्वितीयाविभक्त्योश्चा प्रयोगा
इत्यादि सौत्रलिङ्गादवसीयत इत्युक्तम् ॥

अत्र चार्यं सौत्रलिङ्गोपपादनक्रमसंग्रहः—

‘ऋतोऽत्’ (प्रा. सू. १-२-७४) इत्यादि सूत्रैरनेकेषामादेशानां विधानात्
‘क्लृत् इलिः’ (प्रा. सू. १-२-९३) इत्यनेन लृकारस्याप्यादेशविधानात् ऋकारलृका-
रयोः, ‘अह ऐ’ (प्रा. सू. २-१-७४) इत्यनेन क्वचिदैकारविधानेऽपि ‘ऐच एच्’
(प्रा. सू. १-३-१०२) इति सूत्रेण सामान्यत एव विधानादैकारौकारयोः, ‘शोस्त्वल्’
(प्रा. सू. १-३-८७) इत्यनेन सकारादेशविधानात् शकारपकारयोः, ‘शुल्केङ्’ (प्रा. सू.
१-४-३) ‘क्षेवृक्क्षिके क्षुर्वा’ (प्रा. सू. १-४-१८) इति सूत्राभ्यां ङाक्रान्तगकाराक्रान्तच-
कारविधानात् असंयुक्तङकारयोः, ‘द्विवचनस्य बहुवचनम्’ (प्रा. सू. २-३-३४) इत्य-
नेन द्विवचनस्थाने बहुवचनविधानाद्द्विवचनस्य, ‘ह्रीन्ने गुणगा.’ (प्रा. सू. १-१-५२)
इत्यादिना ह्रीवत्त्वविधानात् नित्यपुंलिङ्गानां गुणादिशब्दानां, ‘अन्त्यहलोऽध्रदुदि’
(प्रा. सू. १-१-२५) इत्यादिमिलोपागमादिविधानादलुन्तानां, ‘लटस्तिप्ताविजेच्’
(प्रा. सू. २-४-१) इत्यादिना सामान्यतस्तिवादीनामिजादिविधानादात्मनेपदपरस्मैपद-
नियमस्य, ‘न शपाय्’ (प्रा. सू.) इत्यनेन निषेधादिकरणप्रत्ययानां, ‘वधाहुह च’
(प्रा. सू. २-३-३७) ‘वादर्थ्ये डेस्तु’ (प्रा. सू. २-३-३६) इति सूत्राभ्यां तत्र
चतुर्थ्यैकवचनविधानेऽपि अन्यत्र ‘डेसो ङम्’ (प्रा. सू. २-३-३५) इति चतुर्थ्याः पष्ठी-
विधानाच्चतुर्थ्याः, ‘डिपोऽत्’ (प्रा. सू. २-३-४१) ‘क्वचिदसादेः’ (प्रा. सू.
२-३-३८) इति सूत्राभ्यां विग्रहं योते स्मरति माधवं वन्दे इत्यत्र द्वितीयापहयोः विन्शु-
ज्जोर्धं माहवत्स इति प्रयोगार्थं विधानात्तत्र यथाक्रमं सप्तमीद्वितीयाविभक्त्योश्चादृश-
मिति ॥

^१ अनुक्तमन्यशब्दानुशासनवत् ॥ १-१-२ ॥

स्पष्टम् । तेन अचः स्वराः, इत् व्यञ्जनमित्यादि सिद्धम् ॥

^२ सुप्स्वादिरन्त्यहला ॥ १-१-३ ॥

स्वादिविभक्तिषु ^३आदिर्वर्णो वचनं ^४ वा अनिताऽप्यन्यव्यञ्जनेन सह गृह्यमाणो मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् । तेन सुस् इति प्रथमा, अस्

^१ अनुक्तमित्यादि॥ ननु-अत्रानुक्तस्य व्याकरणान्तरोक्तस्याम्यनुज्ञाने तृणमित्यादौ 'अतोऽस्' (ज्ञा सू. १-२-७४) इत्यनेनात्र शास्त्रे अकारस्याकारविधानात् पाणिनीय-व्याकरणे अकारस्यानिकाकारस्य 'उरण्परः' (पा. सू. १-१-५१) इत्यनेन रेफपरावयवकत्वेन विधानात्तथा प्रवृत्तौ तर्णमिति स्यात्, इष्यते त्वत्र तर्णमिति चेत् परिहृतमेतत् चन्द्रिकायां-अत्रत्यस्य सप्तदशस्य 'बहुलं' (प्रा. सू. १-१-१७) इति सूत्रस्याशास्त्रपरिसमाप्त्यनुवर्तनात् प्रयोगानुरोधेन युक्तान्येव शास्त्रान्तरीयकार्याणि प्रवर्तन्त इत्यभ्युपगमात् तर्णमित्येव प्रयोगदर्शनाच्चात्रोरण्पर इति शास्त्रान्तरीयस्याव-काश इति । एवमन्यत्राप्युक्तम् ॥

^२ एतत्सूत्रात्पूर्वं 'संज्ञा प्रत्याहारमयी चा' (प्रा. सू. १-१-३) इति सूत्रं त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रिकायां चोपलभ्यते । तस्य चेयं वृत्तिरपि दृश्यते—“ इह प्राकृत-व्याकरणे संज्ञा प्रत्याहारस्वरूपा व्यवह्रियते, चाग्रहणाद्वक्ष्यमाणा च । पुनः प्रत्याहार-ग्रहणं भूयोव्यवहारस्य दर्शनार्थम् । यथा—स्वरोऽच्, एञो एङ्, ऐञौ ऐच्, व्यञ्जनं इङ्, स्वादिस्सुप्, श्यादिस्तिङ्, इत्यादि ” इति ॥

^३ आदिर्वर्ण इति ॥ सूत्रे आलिपदेन अविशेषाद्वर्णो वचनं वा सूत्रकृद्व्यवहारात् गृह्यत इत्याशयः । तेन सुस् इति प्रथमाविभक्तिबोधकप्रत्याहारे वचनं, अस् इति द्वितीयाविभक्तिबोधकप्रत्याहारे वर्णः, इत्यादि बोध्यम् । यद्यपि षष्ठी-विभक्तिबोधकप्रत्याहारे ङस् इत्यत्र आदिर्बो न वर्णः, नापि वचनरूपः, तथाऽपि-स्वरविशिष्टव्यञ्जनस्य वर्णत्वाभिप्रायेणेदं स्यात् । अथवा वचनमित्युपलक्षकं वचना-वयववर्णसंघातस्यापीत्याशयः स्यात् ॥

^४ अत्र शास्त्रे अनुक्तशास्त्रान्तरीयप्रक्रियादरणस्य 'अनुक्तमन्य-' (प्रा. सू. १-१-२) इत्यादिसूत्रेण बोधनात् 'न विभक्तौ' (पा. सू. १-३-४) इत्यादिपाणिनीयसूत्रेण विभक्त्य-न्यवृत्तिसकारादीनामिसंज्ञाभावात् पाणिनीये अन्येत्संज्ञकस्य प्रत्याहारोपयोगित्वेऽप्यत्र शास्त्रे न तदपेक्षणमित्याशयेन अनिताऽप्यन्यव्यञ्जनेनेत्यत्रोक्तमित्यनुसंधेयम् ॥

इति द्वितीया, टास् इति तृतीया, डेस् इति चतुर्थी, ङसिस् इति पञ्चमी,
अत्र पष्ठ्यथेकवचनं वेति संवेहनिरासाय ङस् इत्यनुक्ता ङसिस् इत्युक्तम्,
ङम् इति षष्ठी, ङिप् इति सप्तमी ॥

^१ हो ह्रस्वः ॥ १-१-४ ॥

ह्रस्वस्य ह इति संज्ञा । एवं—

* दि दीर्घः ॥ १-१-५ ॥

^२ शपसाः शुः ॥ १-१-६ ॥

* सः समासः ॥ १-१-७ ॥

^३ आदिः खुः ॥ १-१-८ ॥

पदानि सूत्राणि स्पष्टानि ॥

^१ हो ह्रस्व इत्यादि ॥ अत्र शास्त्रे ह्रस्वो ह इति, दीर्घो दि इति, समासः स इति
सङ्केतितो ज्ञेय इति 'हो ह्रस्व.' 'दि दीर्घ.' 'सस्समास.' इति सूत्रत्रयस्यार्थः ।
एतत्संज्ञाफलं तु 'दिहौ मियस्ते' (प्रा सू १-१-१८) इत्यादिसूत्रेषु दिहौ इति पदेन
दीर्घह्रस्वौ स इत्यनेन समास इति चार्थो बुध्यते । ततश्चोक्तसूत्रस्य 'समासे दीर्घह्रस्वान-
न्गोन्म्यं भवतः, ह्रस्वस्य दीर्घः दीर्घस्य ह्रस्वश्च भवति' इत्यर्थसंपत्त्या वेणुवर्ण
इत्यादिसमासस्थले पूर्वपदान्त्यस्य ह्रस्वोकारस्य दीर्घे, णईसोत्त इत्यादिसमासस्थले पूर्वपदा-
न्त्यस्य दीर्घोकारस्य ह्रस्वे च वेणुवर्ण णईसोत्त इत्यादिरूपसिद्धिर्भवतीति । 'दिदीर्घ.'
इत्यन्यत्र सूत्रपाठो दृश्यते ॥

^२ शपसाः शुरिति ॥ शकारपकारसकाराः शुरिति संकेतिता इति 'शपसाः शुः'
इति सूत्रस्यार्थः । तेन 'शोस्सस्' (प्रा सू १-१-८७) इत्यादिविधिसूत्रेषु शोः
शकारपकारसकाराणां 'प्रायो लिति न विकल्पः' (प्रा. सू १-१-१४) इति सूत्रबलात्
सह् नित्यं सकारो भवतीत्यर्थसंपत्त्या यक्ष. वेप. इत्यदौ जसो वेसो इत्यादिरूपसिद्धि-
र्भवति ॥

^३ आदिः खुरित्यादि ॥ आदिः खुरिति, संयुक्तः स्तुरिति संकेतित इति 'आदिः
खुः' 'संयुक्तः स्तु.' इति सूत्रद्वयस्यार्थः । तेन 'शोरुक् लोः सन्वसमस्तानिस्पृह-
परस्परश्मशानश्मशुणि' (प्रा. सू १-४-७५) इत्यादिविधिसूत्रेषु खोरित्यनुवृत्त्या च

^१ गो गणपरः ॥ १-१-९ ॥

गशब्दो गणवाचकादिशब्दस्थाने प्रयुज्यते ॥

^२ द्वितीयः फुः ॥ १-१-१० ॥

स्पष्टम् ॥

संयुक्तः स्तुः ॥ १-१-११ ॥

स्तुः संयुक्तस्य संज्ञा स्यात् ॥

^३ तु विकल्पे ॥ १-१-१२ ॥

स्पष्टम् ॥

इति संज्ञाप्रकरणम्.

सम्बादिषु स्रोः—संयुक्तसंबन्धिनः स्रोः आदिवर्णस्य ह्रस्वभवतीत्यर्थसंपत्त्या सम्बादिशब्दे 'स्तु' इति संयुक्तसंबन्धिन आदिवर्णस्य सकारस्य छोपे तवो इति रूपसिद्धिर्भवति ॥

^१ गो गणपर इति ॥ गशब्दो गणरूपार्थपरो ब्रह्म इति 'गो गणपरः' इति सूत्रस्यार्थः । तेन 'ह्रीन्वे गुणगाः' (ग्रा.सू. १.१.५२) इति सूत्रे गुणगा इत्यस्य गुणादिगणपठिता इत्यर्थसंपत्त्या तेषां ह्रीबत्वबोधनेन गुणं देवं मण्डलगं इत्यादिरूपसिद्धिः फलम् ॥

^२ द्वितीय इति ॥ 'द्वितीयः फुः' इति सूत्रस्य द्वितीयः फुसंक्षित इत्यर्थात् 'सप्तपर्णे फोः' (ग्रा.सू. १.१.१३) इति विधिसूत्रगतफुपदस्य द्वितीयार्थकतया सप्तपर्णशब्दे द्वितीयाकारस्येकारो भवतीति सूत्रार्थसंपत्त्या सप्तपर्णशब्दे द्वितीयाकारस्येत्वे छत्तिवण्णो इत्यादिरूपं सिध्यति ॥

^३ तु विकल्प इत्यादि ॥ विकल्पेऽर्थे तुशब्दः संकेतित इति 'तु विकल्पे' (ग्रा.सू. १-१-१५) इति सूत्रस्य, तथा शिति परे पूर्वस्य दीर्घो भवतीति 'शिति दीर्घः' इति सूत्रस्य चार्थात् 'शिश्लुङ् नपुनरि तु' (ग्रा.सू. १.१.२८) इत्यादिविधिसूत्रेषु तुशब्दस्य वेत्यर्थकतया नपुनर्शब्दे अन्त्यहलः शानुवन्धौ इकारलुक्चौ वा भवत इत्यर्थसंपत्त्या नपुनर्शब्दस्य णवणर् इत्यवस्थायामन्त्यस्य हलो रेपस्थानेन इकारादेशोऽस्य शित्वात् 'शिति दीर्घः' (ग्रा.सू. १-१-१५) इति प्रदर्शितसूत्रबलात् पूर्वकारस्य दीर्घे णवणाद् इति, इयावेषास्यास्य वैकल्पिकतया एतदभावपक्षे लुकि तस्यापि शित्वात् स्थान्यपेक्षया पूर्वस्य दीर्घे णवणा इति, श्लुकोऽप्यस्य वैकल्पिकतया रेफस्य विसर्गोत्पादौ णवणो इति च रूपसिद्धिर्भवति ॥

इति संज्ञाप्रकरणम्.

अथ परिभाषाप्रकरणम्

^१ प्रायो लिति न विकल्पः ॥ १-१-१३ ॥

^२ छ इत्यस्य तस्मिन् कार्ये प्रायो न विकल्पः ॥

शिति दीर्घः ॥ १-१-१४ ॥

स्पष्टम् ॥

^३ सानुनासिकोच्चारं ङित् ॥ १-१-१५ ॥

स्पष्टम् ॥

बहुलम् ॥ १-१-१६ ॥

अधिकारोऽयमा शास्त्रसमाप्तेः । तेन—

^४ कचित्प्रवृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः कचिद्विभाषा कचिदन्यदेव ।

तच्च यथास्थानं वयमेव दर्शयिष्यामः ॥

दिहौ मिथः से ॥ १-१-१७ ॥

समाप्ते ङस्वस्य दीर्घः दीर्घस्य ङस्वश्च स्यात् । वेणुवनं—

अथ परिभाषाप्रकरणम्.

^१ प्राय इत्यादि ॥ लकारेत्सङ्गकविधेयविषये विकल्पो नास्तीति 'प्रायो लिति न विकल्पः' इति सूत्रार्थात् 'शोस्सक्' (प्रा. सू. १-१-८७) इत्यादौ सङ्गशब्देन निर्ल सकार इति बोधनेन यशो वेप इत्यादौ सकारणकारयोर्निर्ल सकारे जसो वेसो ह्यादिरूपसिद्धिर्भवति ॥

^२ छ इत् यस्य तस्मिन् कार्ये' इति शुद्धपाठेनात्र भाव्यम् ॥

^३ सानुनासिकेत्यादि ॥ ङकारेत्सङ्ग कार्यमनुनासिकोच्चारणप्रयोजकं भवतीति 'सानुनासिकोच्चारं ङित्' इति सूत्रार्थः । तेन 'कामुक्यमुनाचामुण्डातिमुक्तं सो द्रुक्' (प्रा. सू. १-३-११) इत्यत्र विधीयमानस्य भवणलुको ङित्त्वेन लुकि सति शिष्टस्य ङकाररूपस्वरस्य अनेन अनुनासिकत्वे कामुकादिशब्दानां काठेभ्यो जडैणां जाठैण्डा अणिर्दंतम् इति रूपाणि सिध्यन्ति ॥

^४ कचित्प्रवृत्तिरित्यादि ॥ 'विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुल्यं वदन्ति' इत्येतदुत्तरार्थं बोध्यम् ॥

^१ वेणूचणं, वेणुचणम् । दीर्घस्य ह्रस्वः—नदीस्रोतः—णइस्रोत्तं, णईस्रो-
त्तम् । विस्तरभयादग्रे स्फुटत्वाच्च प्रक्रिया नोच्यते ॥

इति परिभाषाप्रकरणम्

अथ संधिप्रकरणम्.

सन्धिस्त्वपदे ॥ १-१-१८ ॥

गुणसवर्णदीर्घादिसन्धिविकल्पेन स्यात् । सोऽप्येकपदमध्ये नैव
स्यात् । वधूपगूढः—वह्ववगूढो वह्वउवगूढो । कवीश्वरः—कईसरो
कईईसरो । एकपदे तु—मुणइज्जइ—ज्ञायते ॥

^२ करिष्यतेर्वा ॥ १-१-१९ ॥

काही, काहिइ ॥

न यण् ॥ १-१-२० ॥

‘इको यणचि’ (पा. सू. ६-१-७७) इति विहितो ^३ यण्सन्धिर्न स्यात् ।
दध्यत्र—दहि ऐत्थ । मध्वत्र—महु ऐत्थ ॥

एङः ॥ १-१-२१ ॥

सन्धिर्न । देव्या आसनं—देवीए आसणम् । वत्सोऽमिनन्दितः—

^१ वेणूचणमिति ॥ बहुलाधिकारादत्र विभाषा दीर्घह्रस्वाविति भावः ॥

इति परिभाषाप्रकरणम्

अथ संधिप्रकरणम्

^२ करिष्यतेर्वेति ॥ इदं सूत्रं त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रिकायां च न दृश्यते । एतत्साध्यं
करिष्यतीत्यस्य काही काहिइ इति एकपदमध्येऽपि सन्धेर्वैकल्पिकत्वं तु बहुलाधिकाराद्भव-
तीति त्रिविक्रमवृत्तौ साधितम् । चन्द्रिकायां तु न दृश्यते ॥

^३ यणिति ॥ यणित्यनेन यवरत्नानां ग्रहणेऽपि प्राकृतेऽस्मिन् ऋकालकारयोरप्रयो-
गात् यकारवकाररूप एवात्र यण्सन्धिर्निर्दिष्यत इति तदभिप्रायेणैवात्र दहि ऐत्थ महु ऐत्थ
इति इकारोकारघटितलक्ष्यद्वयं प्रदर्शितमिति बोध्यम् । दधि मधु इत्यत्र स्वघथधभाम्
(प्रा. सू. १-२-२०) इति धकारस्य हकारे दहि महु इति भवति ॥

वच्छो अहिणंदिओ । अहो आअर्ये—अहो अचेरं इत्यादि ^१ संस्कृत-
वदेव ॥

शेषेऽप्यचः ॥ १-१-२२ ॥

युक्तस्य हलो लोपे योऽवशिष्यते स शेषः । तस्मिन् परेऽचः
सन्धिर्न स्यात् । न पुनः—^२ण उण । अत्र च—एत्थ अ । भोगचिह्नं—
भोगइन्हम् । यत्तु—उदकं-उअअं इत्यादि, ^३ तदपद इत्यपि सिद्धम् ॥

(वा) 'चक्रवाकशातवाहनयोः सन्धिर्वाच्यः ॥

चक्रवाको । सालाहणो ॥

(वा) सुपुरुषकुम्भकारद्वितीया(दी)नां वा वचनम् ॥

^१ संस्कृतवदेवेति ॥ संस्कृते 'ओ' (पा. सू. १-१-१५). इति पाणिनीयसूत्रेण
ओदन्तनिपातस्य प्रगृह्यसंज्ञायां 'हुतप्रगृह्या भविर्लिय' (पा. सू. ६-१-१२५) इति
पाणिनीयसूत्रेण प्रकृतिभावविधानात्तद्वत्त्रापि सन्ध्यभाव इति भावः ॥

^२ णउणेत्यादि॥ पुनर् चिह्नं इत्यत्र 'प्रायो लुक्काचजतदपयवाम्' (प्रा. सू.
१-३-८) इति सूत्रेण पकारचकारयोर्योप इति भावः ॥

^३ तदपद इति ॥ 'सन्धिस्तत्पदे' (प्रा. सू. १-१-१८) इति सूत्रेणैवेत्यर्थः ॥

^४ चक्रवाकेत्यादि ॥ चन्द्रिकायामिदं वार्तिकद्वयं न दृश्यते । त्रिविक्रमवृत्तौ
तु बहुलाधिकारात्सिध्यतीत्यभिप्रायेण 'कचित्सन्धिरेव, शालवाहनः—सालाहणो,
चक्रवाक —चक्रवाको' इत्युदाहृतम् । चन्द्रिकायामपि बहुलाधिकाराद्वार्तिकद्वयमि-
मत्तत्वाणि साधितानि दृश्यन्ते । तथा तत्रैव 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८)
इत्यत्र प्रायग्रहणाद्वकारलोपाभावपक्षे शालवाहनो चक्रवाको इति रूपद्वयमित्युक्तम् ।
सालाहणो इत्यस्य संस्कृते शातवाहनशब्द शालावाहनशब्दो वा प्रकृतिः, न तु
लोकप्रसिद्धः शालिवाहनशब्द इत्युक्तम् शातवाहनशब्दस्य प्रकृतित्वे 'दोहदप्रदीप-
शातवाहनात्स्याम्' (प्रा. सू. १-३-४१) इति तकारस्य लत्वम्, शालावाहन-
शब्दस्य प्रकृतित्वे तु 'न्यापोस्सज्ञाच्छन्दसोर्वहुलम्' (पा. सू. ६-३-६३) इति
पाणिनीयसूत्रेणापो ह्रस्व इति बोध्यम् ॥

^१ सुउरिसो—सूरिसो । कुम्भारो—कुम्मारो । विईओ—वीओ ॥

तिङ् ॥ १-१-२३ ॥

तिङ्सम्बन्ध^२चः अचि न सन्धिः । भवतीह—^३होइ इह ।
पिबोदकं—पिज्ज ^४उअअम् ।

लोपः ॥ १-१-२४ ॥

अचोऽचि बहुलं लोपस्स्यात् । निश्वासोच्छ्वासौ—णीसासूसासा ।
त्रिदशेभः—^५तिअसेसो ॥

इति संधिप्रकरणम्

^१ सुउरिसो इत्यादि ॥ सुपुरुष इत्येतद्विकृतिभूते सुउरिसो इत्यत्र 'प्रापो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यनेन पलोपे 'रोर्मुकुटीपुरुषयोरिद' (प्रा. सू. १-२-१०) इति सूत्रेण रेफात्परस्योकारस्येत्वं, कुम्भकारविकृतौ कुम्भारो इत्यत्र 'प्रापो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना कलोप इति बोध्यम् ॥

^२ अच इत्यादि ॥ अभ्यचः इति पूर्वसूत्रादनुवर्तत इत्याशयः ॥

^३ होइ इत्यादि ॥ भूषातोर्लटि तिपि 'प्रापो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना तलोपे 'होहुवहवा भुवेस्तु' (प्रा. सू. ३-१-१) इत्यनेन चातोः हो इत्यादेशे 'न शापाम्' इति विकरणाभावे होइ इति रूपम् । पिबतेस्तु 'पट्टवोदृढलपिज्जाः पिबेः' (प्रा. सू. ३-१-१६) इति पिज्जादेशः ॥

^४ उअअं इति ॥ उअअं इत्यत्र 'लोपः' (प्रा. सू. १-१-२४) इति वक्ष्यमाण-सूत्रेण यथप्यचो लोपः प्राप्तः, तथाऽप्यस्य लोपस्य सन्धिकार्यत्वात् 'सन्धिस्त्वपदे' (प्रा. सू. १-१-१८) इत्यनेन सन्धिकार्यस्य एकपदे निषेधाच्च प्रवर्तत इति बोध्यम् ॥

^५ तिअसेसो इति ॥ तिअसेसो इत्यपपाठः । तिअसीसो इत्येवोदाहरणं न्याय्यम् । अन्यथाऽत्राचो लोपस्यैवादर्शनादेवत्सूत्रानुदाहरणत्वापातात् । तथैव क. ख. —कोशयो. पाठ उपलभ्यते च ॥

इति संधिप्रकरणम्

१ अथान्त्यहल्विकारप्रकरणम्.

अन्त्यहलोऽश्रदुदी^१ ॥ १-१-२५ ॥

^१शब्दानामन्त्यहलो लोपः स्यात् । यशः—^१जसो । तमः—तमो ।
इत्यादि । अश्रदुदीति किम् ? अद्धा—सद्धा । उद्गतः—उग्गमो ।

निर्दुरि वा ॥ १-१-२६ ॥

निर दुर अनयोरन्त्यलोपो वा स्यात् । लोपाभावे लवरामघश्च'
(प्रा. सू. १-४-७८) इति रल्लुक् । ^२तदा द्वित्वं न । 'शोर्लुभयवर-

अथान्त्यहल्विकारप्रकरणम्.

^१अथान्त्यहल्विकारेति ॥ अन्त्यहल्वदसम्बद्धसूत्रविहितविकारा अन्त्यहल्विकारा इत्यभिप्रायेण 'लोपः' (प्रा. सू. १-१-२४) इति पूर्वसूत्रस्यास्मिन्नन्त्यहल्विकार-प्रकरणे अघटनमिति भावः ॥

^२अश्रदुदी इति ॥ 'अश्रदुदि' इति क ख.—पुस्तकयोः त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रिकायां च इत्स्वान्तपाठ एव सूत्रे दृश्यते । तत्र अश्र उच्च अनयोस्समाहारः श्रदुद, न श्रदुद अश्रदुद, तस्मिन् इति विग्रहः, ततश्च श्रदुद्विभक्त्यन्त्यहलो लोप इति सूत्रार्थः । एतन्न्यकारस्यापि इत्स्वान्तपाठ एवाभिमत इति ज्ञायते, उत्तरत्र अश्रदुदीति किम् इति प्रत्युदाहरणप्रसङ्गपरवाक्यदर्शनात् । तस्मात्सूत्रेऽत्र अश्रदुदी इति दीर्घान्तपाठो लेखक-प्रमादायाव इति भाति ॥

^३शब्दानामिति ॥ समासे तु पूर्वखण्डस्यापि पदत्वमिति विवक्षायामन्त्यलोपः, समुदायस्यैव पदत्वमिति विवक्षायामनन्त्यत्वाच्च पूर्वखण्डान्त्यलोप इति विवक्षाभेदेन सन्निष्ठाः सज्जन तद्गुणा, इत्यादिसमासस्थले पूर्वखण्डान्त्यलोपालोपयोः सम्भिवत् सन्निभत्, सज्जो सज्जणो, तद्गुणा तद्गुणा, इति प्रत्येकं रूपद्वयमपीति वृत्तिकारत्रिविक्रमदेवाभिमत ज्ञायते ॥

^४जसो इति ॥ यशइगन्धे 'आदेजैः' (प्रा. सू. १-३-७४) इत्यादेर्यकारस्य जकारे जसो इति रूपसिद्धिर्योज्या ॥

^५तदेति ॥ दीर्घे सति 'दीर्घाच्च' (प्रा. सू. १-४-८७) इति द्वित्वनिषेधा-दित्याशयः ॥

शोर्दिः' (प्रा. सू. १-२-८) इति दीर्घः । गिस्सहं, ' गिस्सहं गीसहं । दुर्भगः—
दुहधो, पक्षे—दूहवो । 'दुरो रळुकि तु' (प्रा. सू. १-२-६३) इत्यूत्वम् । 'ऊत्वे
सुभगदुर्भग' (प्रा. सू. १-३-१८) इति वत्वम् ॥

१ गिस्सहमिति ॥ इदमत्रोदाहृतं गिस्सहं इति द्वित्वघटितं रूपं कथमुपपद्यत
इति विमुच्यते । तथाहि—' निर्दुरि वा ' (प्रा. सू. १-१-२६) इत्यत्र स्तोत्रित्वाद्य-
सम्बन्धात् अस्य संयुक्तविषयकत्वनियमाभावात् ' शेषादेशस्याहोऽचोऽस्योः ' (प्रा. सू.
१-४-८६) इति द्वित्वविधेः संयुक्तपदसम्बद्धसूत्रचोदितलोपस्थलप्रवृत्तिकतया तस्य
निर्दुरि वा ' (प्रा. सू. १-१-२६) इत्येतत्सूत्रविहितलोपविषयेऽप्रवृत्तेः ।

यदि ' निर्दुरि वा ' इत्यस्य वैकल्पिकत्वादेतदभावात् ' लवरामघञ् ' (प्रा. सू. १-४-७८) इत्यस्य स्तोत्रित्वाधिकारप्रविष्टतया संयुक्तविषयकत्वनैयत्यात् तेन
रेफस्य लुकि ' शेषादेशस्याहोऽचोऽस्योः ' (प्रा. सू. १-४-८६) इति द्वित्वमुपपद्यत
इत्युच्येत, तदाऽपि शोर्लुस्यवरशोर्दिः ' (प्रा. सू. १-२-८) इति दीर्घविधेर्जागरूकतया
तस्य नित्यत्वाच्च ' दीर्घाञ् ' (प्रा. सू. १-४-८७) इति द्वित्वनिषेधस्य दुर्निवारत्वात् ।

यदि च संयुक्तपदसंबद्धसूत्रविहितलोपस्थल इव यथाकार्यवितर्कयुक्तस्थलप्रवृत्ति-
मत्सूत्रविहितलोपविषयेऽप्यविशेषात् ' शेषादेशस्याहोऽचोऽस्योः ' (प्रा. सू. १-४-८६)
इति द्वित्वप्रवृत्तिरिष्येत, तर्हि सर्वाभ्युपगतस्य द्वित्वाघटितस्य गिस्सहं इत्यस्य कार्यं साधुता
स्यात् ।

यदि वा नित्या सान्तेन सहितस्य द्वित्वघटितं रूपं साध्वित्युच्येत तदाऽप्यस्य
' निर्दुरि वा ' इत्युदाहरणपरतया प्रवर्तनं कथमुपपन्नं स्यात् ।

वस्तुतः सान्तोपसृष्टेऽपि ' कगटकतदपःकःपशोरुपयंत्रे ' (प्रा. सू. १-४-७७)
इत्यनेन सलोपस्य ' शोर्लुस्यवरशोर्दिः ' (प्रा. सू. १-२-८) इति दीर्घस्य च दुर्भारतया
' दीर्घाञ् ' (प्रा. सू. १-४-८७) इति द्वित्वनिषेधस्य जागरूकतया च गिस्सहं इति
द्वित्वघटितं नोपपद्यत इति ॥

तस्मात् अत्रत्यं सुप्रतिचन्द्रिकागतं च गिस्सहं इति रूपान्तरलेखनं लेखक-
प्रसादपरिपतितमिति विमान्यते । अत एव वृत्तिकारत्रिविक्रमदेवेनाप्यत्र गिमहो
गीसहो इति रूपद्वयमेवोदाहृतं दृश्यते ॥

किंचैतत्कोशागारीये ३३३तमाह्वयते चन्द्रिकातालकोटोपि गिस्सहं इति द्वित्व-
घटितं रूपं नोदाहृतं दृश्यते । तस्माच्चक्रवृत्तचित् गिस्सहं इति द्वित्वघटितप्रयोगोप-
लब्धे तत्साधकं प्रमाणं गवेषणीयमिति ॥

अन्तरि च नाचि ॥ १-१-२७ ॥

अन्तरशब्दे नान्यहलोपोऽचि । चाञ्छिर्द्वयोश्च । अन्तरङ्गम् । गिरन्त.
रम् । द्रुत्तरम् ॥

(वा) ^१ अन्तर उपरौ दात्वं वाच्यम् ॥

अंता उचरि ॥

शिश्लुङ्गनपुनरि तु ^२ ॥ १-१-२८ ॥

नपुनरशब्देऽन्त्यहलशिखताविकारलुक्चौ वा स्तः । ^३ णउणाइ ण-
उणा । पक्षे— ^४ णउण । ^५ सिद्धावस्थायां 'अतो ङो विसर्गः' (प्रा. सू.
२-२-१२) इति ङोत्वे तु णउणो ॥

(वा) ^६ पुनरि शिर्वा(वा)च्यः ॥

पुणाइ । शित्वादीर्घः । अत्र शास्य ^७ प्रत्ययादित्वाभावेऽपि 'सिद्धि-

^१ अन्तर उपरीति ॥ इदं वार्तिकं त्रिविक्रमवृत्तौ चण्डिकायां च 'कचित्पुनरा
उचरि इति च वर्तते' इति वाक्येन संगृहीतं दृश्यते ॥

^२ शिश्लुङ्गिति ॥ 'शिश्लुङ्गनपुनरि वा' इति त्रिविक्रमदेवानुमतस्सूत्रपाठः ॥

^३ णउणाइ इति ॥ यस्यप्यत्र पुनरशब्दे पकारस्य पदादित्वाद् 'प्रायो
लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिसूत्रे अक्षोरित्यनुवृत्त्या तस्य चानादेरित्यर्थकतया लुक्
प्राप्तिर्नास्ति, तद्यऽपि बहुलाधिकाराद्, नपुनरित्यस्य समुदितस्यैव निपातत्वमित्यसिमा-
याद्वा पकारलोपोऽभ्यास इति बोध्यम् ॥

^४ णउण इति ॥ नपुनरशब्दे प्रकृतसूत्रविहितयोः शिश्लुङ्गोरुभयोरपि विकल्प-
तया तदुभयाभावपक्षे 'अन्यहलोऽअदुदि' (प्रा. सू. १-१-२५) इत्यनेन रेफस्य ङोपे
पकारस्यापि पूर्ववच्छुक्ति 'आदेस्तु' (प्रा. सू. १-३-५३) इति नकारस्य णत्वे च णउण
इति रूपम् ॥

^५ सिद्धावस्थायामिति ॥ नपुनः इति विसर्गान्तस्य प्रकृतित्वाभिप्रायकमिदम् ॥

^६ पुनरि शिर्वेति ॥ वार्तिकमिदं त्रिविक्रमवृत्तौ 'पुनरशब्देऽपि पुणाइ इति
दृश्यते' इति वृत्तिकारवाक्यात्मना दृश्यते ॥

^७ प्रत्ययादित्वाभावेऽपीति ॥ 'अनुक्तमन्यसङ्गानुशासनवद्' (प्रा. सू.
१-१-२) इत्यनेनात्र प्राकृतन्याकरणेऽनुक्तस्य न्याकरणान्तरीयक्रमस्यादरणबोधनेन

लौकात् (१-१-१) इत्युक्तेरित्त्वम् । एवं ङित्त्वम् । एतादृशस्थले ङित्त्व-
सामर्थ्यादभस्यापि (टिलोपः) तत्कृतटिलोपः । तादृशस्थले टिभसंज्ञा च
संपादनीया ॥

अविद्युति स्त्रियामाह ॥ १-१-२९ ॥

स्त्रीलिङ्गशब्दानामन्यहल आत्वं स्यात् । लित्त्वान्नित्यम् । सरित्—
सरिआ । संपत्—संपथा । अविद्युति किम् ? ^१ विज् । ^२ अत्रात्वस्येप-
त्स्पृष्ट्यकारप्रत्ययेणोच्चारणं कार्यम् ॥

रो रा ॥ १-१-३० ॥

स्त्रियामन्यहलो रस्य रा स्यात् । गीः—गिरा । धूः—धुरा । पूः—
पुरा । ^३ स्त्रियामात्ववाधनार्थमिदं सूत्रम् ॥

लशक्तद्धिते' (प्रा. सू. १-३-८) इति पाणिनीयसूत्रे 'पः प्रत्ययस्य' (प्रा. सू.
१-३-६) इत्यतः प्रत्ययस्येत्यनुवृत्त्या प्रकृतसूत्रविहितस्य शोरादेशरूपतया प्रत्ययत्वा-
भावेन तदवयवशकारस्य प्रत्ययादित्वाभावात्तस्येत्यसंज्ञा न प्राप्नोतीति शङ्कितुरभि-
प्रायः॥

^१ विज् इति ॥ विष्णुच्छन्दे 'यस्ययां जः' (प्रा. सू. १-३-१०) इत्यनेन
संयुक्तस्य झ् इत्यस्य जादेशे 'शोपादेशस्याहोऽचोऽस्योः' (प्रा. सू. १-४-२६) इत्यनेन
तस्य द्वित्वेऽन्यहलो लोपे सोः शिब्रुकि शित्त्वादीर्घे विज् इति रूपम् । लो ना विद्यु-
त्पत्रपीठान्धात्' (प्रा. सू. २-१-२६) इत्यनेन पाणिनिकं छप्रत्यये विज्जुला इत्यन्य-
दप्यस्य रूपं बोध्यम् ॥

^२ अत्रात्वस्येति ॥ 'प्रायो लृक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिसूत्रेण कादे-
र्लृक्त्ववशिष्टस्यैवाकारस्य 'यञ्श्रुतिरः' (प्रा. सू. १-३-१०) इत्यनेनास्पृष्टश्रुतिकारस्य
विधानादत्र तेन लृगभावेऽपि प्रकृतसूत्रविहितस्याकारस्यापि बहुलाधिकारादस्पृष्ट्यकार-
श्रुतिरिति त्रिविक्रमदेवेनोक्तं दृश्यते ॥

^३ आत्ववाधनार्थमिति—प्रकृतसूत्राभावे पूर्वसूत्रेणात्वे रेफश्रवणं न स्यादिति
भावः ॥

हः क्षुत्ककुभि ॥ १-१-३१ ॥

अनयोरन्त्यहलो हः स्यात् । 'अजाद्यतः' (पा. सू. ४-१-४) इति टाप् । ^१ कुहा । कउहा ॥

धनुषि वा ॥ १-१-३२ ॥

धणुहं । ^२ सान्तत्वाभावात्क्लीबमेव । पक्षे धणू ॥

^१ कुहा कउहा इति—क्षुच्छन्दे 'सृहादौ' (प्रा. सू. १-४-२२) इत्यनेन सृहावित्वात्संयुक्तस्य क्ष इत्यस्य छत्वम् । ककुप्शब्दे द्वितीयकारस्य 'प्रायोलुक्कगचञ्ज-तदपयवाम्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यनेन लुगिति बोध्यम् ॥

^२ सान्तत्वाभावादिति॥ सकारान्तं नकारान्तं च दामशिरोनभश्शब्दमिदं शब्द-स्वरूपं पुल्लिङ्गे प्रयोज्यमित्यर्थेन 'जमदामशिरोनभो नरि' (प्रा. सू. १-१-४९) इत्यनेन दामादिमिञसकारनकारान्तानामेव पुल्लिङ्गतया धनुश्शब्दान्त्यसकारस्य प्रकृतसूत्रेण हकारादेशे सान्तत्वाभावात् पुल्लिङ्गविधेरप्रवृत्त्या नपुंसकत्वात् धणुहं इत्येकं रूपम्, हकारादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावे सकारान्ततया 'जमदाम' (प्रा. सू. १-१-४९) इति सूत्रप्रवृत्त्या पुल्लिङ्गतया 'अन्त्यहलोऽश्रदुहि' (प्रा. सू. १-१-२५) इति लोपे णत्वे सोः दिङ्लुकि क्षित्वादीर्घे धणू इत्यन्यदपि रूपमित्याशयः । एवमेव वृत्तिकारत्रिविक्रमदेवेनापि धणुहं धणू इत्येवोदाहृतं दृश्यते ॥

चन्द्रिकायां तु धणुहो धणू इति द्वयमपि पुल्लिङ्ग एवोदाहृतं दृश्यते । हादेशोऽपि धनुश्शब्दप्रकृतेः सान्ततया 'जमदाम' (प्रा. सू. १-१-४९) इति पुंस्त्वविधेरक्षतत्वा-दित्याशयः प्रतिभाति । प्राकृतमणिदीपकृदप्युत्तरज 'स आयुरप्परसोः' (प्रा. सू. १-१-३४) इति सूत्रे 'प्राक्सान्तत्वादपि पुंस्त्वं' इति वक्ष्यति । युक्तं चैतत्—अन्यथा हकारादेशाभावपक्षेऽपि 'अन्त्यहलोऽश्रदुहि' (प्रा. सू. १-१-२५) इत्यनेन हलो लोपस्य सर्वैभ्युपगततया लोपे सति हादेश इव सान्तत्वाभावात्पुल्लिङ्गविधेर-प्रवृत्त्यापातात् धणू इति सर्वाभ्युपगतरूपासिद्ध्यापत्तेः । तथा चन्द्रिकायामेव 'धनुर्मेनसोर्नपुंसकत्वमिति केचिच्च' इति पक्षान्तरप्रदर्शनपूर्वकं हादेशो तदभावे च धणुहं धणू इति रूपद्वयमपि प्रदर्शितं दृश्यते । एव च धणुहो धणू धणुहं धणु इति रूपचतुष्टयमपि साध्यति प्रतिभाति ॥

सशाशिवि ॥ १-१-३३ ॥

आशिवः सञ्चा स्यात् । आसीसा । ^१ सान्तत्वाभावात् क्षियामेव ।
^२ पक्षे—आसी ॥

स आयुरप्सरसोः ॥ १-१-३४ ॥

अनयोरन्यहलः सो वा स्यात् । ^३ आयू आयुसो । प्राक्सान्तत्वादपि-

^१ सान्तत्वाभावादिति ॥ ‘अमदाम’ (प्रा. सू. १-१-४९) इत्यादिसूत्रगत-
 अम्पदस्य प्रकृतिगतसान्तत्वामिप्रायकताया अवश्यवक्तव्यत्वस्य पूर्वं अनुशब्दप्रक्रिया-
 स्थले प्रदर्शितत्वाद् यद्यप्यत्राशीशब्दे सशादेशात्पूर्वं सान्तत्वमस्त्येवेति ‘अमदाम’
 (प्रा. सू. १-१-४९) इत्यादिना पुंस्त्वं प्राप्नोति, तथाऽपि तत्र ‘अदामशिरोनमः’
 इत्यस्य पर्युदासतया तद्वलेन लक्ष्यानुरोधमाश्रित्य ‘नमिववयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा
 ह्यर्थावगतिः’ (परि-७५) इति व्याकरणान्तरस्थपरिभाषावलेन स्त्रीवतया सादृश्य-
 मुपादाय दामादिभिन्नतत्सदृशस्त्रीवसान्तनान्तानामेव पुंस्त्वमिति ‘अमदाम’ (प्रा. सू.
 १-१-४९) इत्यादिसूत्रार्थसंपत्त्या आशीशब्दस्य सान्तत्वेऽपि नपुंसकत्वाभावात्पुंस्त्व-
 विधेरप्रवृत्त्या स्त्रीत्वमेवोचितमिति युक्तमत्र वक्तुम् ॥

^२ पक्षे आसी इति ॥ सशादेशस्यास्य वैकल्पिकत्वेऽप्येतदभावपक्षे
 ‘अवियुति क्षियामाक्’ (प्रा. सू. १-१-२९) इत्यनेनात्वस्य दुर्वारतया तस्य नित्यत्वाच्च
 आसीत्वा इत्येव पक्षे रूपमिति वक्तुमुचितम् । अत एव चन्द्रिकायां लक्ष्मीधरोऽपि
 आसीसा आसिम्वा इत्येव रूपद्वयमुदाजहार ॥

मुद्रितत्रिविक्रमवृत्तौ तत्र ‘आसीसा आसी, पक्षे आत्वं आसीम्वा’ इति दृश्यते ।
 तत्रापिदं परिचिन्तनीयम्—पूर्वोक्तीत्या पक्षे आत्वस्य दुर्वारतया आसी इति
 रूपान्तरानुपपत्तिः, पक्षे सत्वप्यात्वे तस्य शिच्चाभावात्पूर्वस्य हकारस्य दीर्घानुपपत्त्या
 आसीम्वा इति रूपं कथं संगच्छेतेति । तस्मान्मुद्रितत्रिविक्रमवृत्तौ दृश्यमानं मातृका-
 दोषसमुपनतमित्युरीकरणीयम् । अत एवैतत्कोशागारीयलिखितत्रिविक्रमवृत्तितालको-
 शयोः (नं ११७५, ३६८५) आसीसा आसिम्वा इत्येव रूपद्वयमुदाहृतमुपलभ्यते चेति ॥

^३ आयू आयुसो इति ॥ अत्र ‘प्रायो लुक्काञ्जतदपयनाम्’ (प्रा. सू.
 १-३-८) इत्यनेन यलोपस्य प्रवृत्त्यौचित्यात् आळ आळसो इति निर्यकारोदाहरणं
 युक्तम् । त्रिविक्रमवृत्तावपि निर्यकारोदाहरणमेव दृश्यते ॥

पुंस्त्वम् । ^१ अच्छरा अच्छरसो । चन्द्रिकायां अच्छरभा इत्यपि । अप्सरस एकवचनान्तत्वमपीष्यते ॥

दिक्प्रावृषि ॥ १-१-३५ ॥

अनयोः सः स्यात् । ^२ पृथग्योगाश्रित्यम् । ^३ दिसो ^४ पाउसो ।

^५ शरदामत् ॥ १-१-३६ ॥

^१ अच्छरा इति ॥ सादेशस्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे 'अविद्युति क्षियामाह' (प्रा. सू. १-१-२९) इत्यात्वस्यौचित्यात् सत्यात्वे 'सन्धिस्त्वपदे' (प्रा. सू. १-१-१९) इत्येकपदमध्ये सन्धिनियेधात् अच्छरभा इत्येवात्र पाक्षिकं रूपमुदाहर्तुमुचितम् । एवमेव त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रिकायां च दृश्यते । अस्मिन् अप्सरशब्दे 'स्य' 'प्यश्चत्सप्सामनिश्चले' (प्रा. सू. १-४-२३) इति छान्देशो द्वित्वं च ज्ञेयम् ॥

^२ पृथग्योगाश्रित्यमिति ॥ यद्ययं 'दिक्प्रावृषि' (प्रा. सू. १-१-३५) इति सूत्रविहितमादेशो विकल्पः स्यात्तर्हि पूर्वसूत्र एव दिक्प्रावृट्शब्दावपि पठित्वा 'स आयु-रप्सरोदिक्प्रावृषाम्' इत्येकसूत्रकरणैव सिद्धे तद्विहाय पृथक्सूत्रकरणं नित्यत्व-प्राप्तकमिति भावः ॥

^३ दिसो इति ॥ अत्र दिनो इति लेखकप्रमादाद्यत् पाठः । सादेशस्यादन्त-तया द्विशब्दस्य स्त्रीलिङ्गतया च टापि दिसा इत्येवात्रोदाहरणं न्याय्यम् । एवमेव त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रिकायां च दृश्यते ॥

^४ पाउसो इति ॥ प्रावृट्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेऽपि 'शरद्यावृट्' (प्रा. सू. १-१-५०) इत्यनेन पुंस्त्वविधानात् पुंलिङ्गता । 'लवरामघश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रेफस्य लुकि 'ऋतुगे' (प्रा. सू. १-२-८१) इत्यनेन ऋत्वात्रित्वादश्रत्यक्कारस्योत्पे प्रकृतसूत्रेण अन्यपकारस्यादन्तमादेशे च रामशब्दवत् पाउसो इति रूपम् ॥

^५ शरदामदिति ॥ इदं सूत्रं चन्द्रिकायां लक्ष्मीधरेण 'शरदामत्' इति पठित्वा लिखाश्रित्यमिति विवृतम् । त्रिविक्रमवृत्तावत्र च 'शरदामत्' इति सूत्रपाठ उपात्तो दृश्यते ॥

^१ शरत्प्रकाराणामन्त्यस्यात् स्यात् । शरत्—^२सरओ । मिषक्—
मिसओ । आपः—^३आया ॥

तु सक्खिणभवंतजंमणमहंताः ॥ १-१-३७ ॥

एते निपात्यन्ते । साक्षी—सक्खिणो । पक्षे—‘सक्खी । एवं भवान्-
भवंतो । पक्षे—भवं । भवताम् (प्रा. सू. ३-२-२३) इति शौरसेनीयो मः,
तद्व्यत्ययश्चेतीह कृतः । जन्मन्—‘जंमणो जम्मो । महान्—महंतो । पक्षे—
महम् । भवताम् (प्रा. सू. ३-२-२३) इति मः ॥

यत्तत्सम्यग्विष्वक्पृथको मल्ल ॥ १-१-३८ ॥

एतेषामन्त्यस्य मल्ल स्यात् । लिट्वाञ्जित्यम् । यत्—‘जं । तत्—

^१ शरत्प्रकाराणामिति ॥ सूत्रे शरदामिति बहुवचनमाद्यर्थकम् । तेन च
शरदादिगणकामः । गणे च परस्परसदृशानां पाठ इति शरत्प्रकाराणामित्यर्थकाम
इति भाषः ॥

^२ सरओ इत्यादि ॥ ‘शरत्पाठ’ (प्रा. सू. १-१-५०) इत्यनेन शरच्छब्दस्य
पुंस्त्वम् । शरद्मिषक्शब्दगतयोः शपकारयोः ‘शोः सळ्’ (प्रा. सू. १-३-८७)
इति सूत्रेण सकारादेशः ॥

^३ आया इति ॥ अपृशब्दे ‘अपृशृन्’ (पा. मृ. ६-४-११) इत्यादिपाणिनीय-
सूत्रेणोपभावीर्ध्वे अविद्युति स्त्रियामाल्’ (प्रा. सू. १-१-२९) इत्यनेनान्त्यस्यात्वमिति
बोध्यम् ॥

^४ सक्खी इति ॥ साक्षिशब्दे सक्खिणादेशस्य विकल्पतया तदभावपक्षे
‘अन्त्यह्रलोऽश्रदुदि’ (प्रा. सू. १-१-२५) इत्यनेन अन्त्यस्य नकारस्य लोपे ‘संयोगे’
(प्रा. सू. १-२-४०) इति संयुक्तात्पूर्वस्य ह्रस्वे ततः ‘क्ष’ (प्रा. सू. १-४-८) इत्यनेन क्षस्य
ह्रस्वे ‘शेषादेशस्य’ (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना तस्य द्वित्वे पूर्वस्य ‘पूर्वमुपरि’
(प्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना तद्वर्गीयप्रथमवर्णदेशे च सक्खी इति रूपम् ॥

^५ जंमणो जंमो इति ॥ जन्मन्शब्दस्य छीवत्वेऽपि ‘जमदामक्षिरोनमो-
नरि’ (प्रा. सू. १-१-४९) इति सूत्रात्पुंस्त्वं बोध्यम् ॥

^६ जं इति ॥ यच्छब्दे ‘आदेर्जः’ (प्रा. सू. १-३-७४) इति यकारस्य
जकारो बोध्यः ॥

तं । यत्तदोऽव्यययोरेव । सम्यक्—सम्मं । ^३ विष्वक्—^४ विस्सं ।
पृथक्—पिहं ॥

मोऽचि वा ॥ १-१-३९ ॥

^१ अव्यययोरेवेति ॥ ‘अनुक्तमन्वशाब्दानुशासनवत्’ (प्रा. सू. १-१-२) इत्यनेनानुक्तादिदेशस्य सूत्रबोधिततया पाणिनीयव्याकरणप्रसिद्धायाः सहचरितपरिभाषायाः (परि ११२) अत्राश्रयणेन पृथक्प्रभृतिसाहचर्याद्यत्तदोरप्यव्यययोरेव ग्रहणम् । अनव्यययोरप्यत्र यत्तदोऽग्रहणे तु प्रकृतसूत्रेणान्यहलो मकारादेशे ‘मद्भुगसंवद्धेः’ (प्रा. सू. २-२-३०) इति सोमदिशे च ‘जम्’ इत्याद्यनिष्टं रूपं स्यादिति भावः ॥

^२ सम्ममिति ॥ सम्यक्शब्दे यकारस्य ‘मनयाम्’ (प्रा. सू. १-४-७९) इति छुकि शिष्टस्य अस्य ‘शेषादेशस्य’ (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे प्रकृतसूत्रेण अन्यहलो मकारादेशे च सम्ममिति रूपम् ॥

^३ विस्समिति ॥ विष्वक्शब्दे संयुक्तसंवन्धिनो वस्य ‘ऊवरामधश्च’ (प्रा. सू. १-४-७८) इति छुकि वस्य ‘शोस्सल्’ (प्रा. सू. १-३-८७) इति सत्त्वे तस्य ‘शेषादेशस्य’ (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे प्रकृतसूत्रेणान्यहलो मकारादेशे च विस्समिति रूपमिति भावः । इदमत्रावधेयम्—विष्वक्शब्दे द्वितीयवकारोत्तराकारस्य ‘उल् ध्वनिगवयविष्वचि व.’ (प्रा. सू. १-२-१६) इत्युत्पत्त्य, संयुक्तावयवस्य वस्य ‘ऊवरामधश्च’ (प्रा. सू. १-४-७८) इति लुगनन्तरं ‘शोर्लुत्’ (प्रा. १-२-८) इत्यादिना इकारदीर्घस्य च दुर्वारतया ततो ‘दीर्घाच्च’ (प्रा. सू. १-४-८७) इति द्वित्वनिषेधस्यापि जागरूकतया च वीसुमित्येव रूपं सुसंगतम् । अत एव त्रिविक्रमवृत्तावपि वीसुमित्येवोदाहृतं दृश्यते चेति ॥

^४ पिहमिति ॥ पृथक्शब्दे ‘ठः पृथकि तु’ (१-३-२१) इति विहितवादेशस्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे ‘खषयधमाश्च’ (प्रा. सू. १-३-२०) इति थस्य ह्रस्वे ‘वृष्टिपृथग्-सृष्टङ्गनपृक्पृष्टे’ (प्रा. सू. १-२-८४) इत्यत्रत्यञ्जकारस्येत्येत्यथोर्विधानादित्वपक्षे प्रकृतसूत्रेणान्यहलो मकारादेशे च पिहमिति रूपम् । अत्रैव ऋत उत्त्वपक्षे तु पुहमिति रूपम् । थस्य पूर्वप्रदर्शितेन ‘ठः पृथकि तु’ (प्रा. सू. १-३-२१) इति सूत्रेण वादेशपक्षे तु पिहं पुहमिति रूपद्वयमन्यदपि बोध्यम् ॥

अन्त्यहलो ^१मस्य मो वा स्यादचि । वृपममजयं—^२उत्सहमजयं
^३उत्सहं अजयं ॥

इति अन्त्यहल्विकारप्रकरणम्

अथ बिन्दुप्रकरणम्.

विन्दुल् ॥ १-१-४० ॥

अन्त्यहलो मस्य बिन्दुः स्यात् । ^४लिङ्वाभित्यम् । फलं-फलं ॥

हलि डवणनानाम् ॥ १-१-४१ ॥

विन्दुः स्यात् । ऊ, अङ्को—अंको । न, काञ्चणं—कंचणं । ण, कण्ठो—
कंठो । न, विन्ध्यो ^५विंधो । झत्वे विंझो ॥

^१मस्य मो वेति ॥ मकारस्य मकारविधानं लोपव्यावृत्त्यर्थमिति बोध्यम् ॥

^२उत्सहमिति ॥ वृपममजये 'खययमाम्' (ग्रा. सू. १-३-२०) इति मस्य
हत्वे 'उद्बृपमे डु' (ग्रा. सू. १-२-७९) इति वृगण्यस्योत्वे 'शोत्सल्'
(ग्रा. सू. १-३-८७) इति यस्य सत्वे चेदं रूपम् ॥

^३उत्सहं इति ॥ प्रकृतमकारादेशस्य विकल्पतया तदभावपक्षे अन्त्यहलोपं
वाधित्वा 'विन्दुल्' (ग्रा. सू. १-१-४०) इति बध्यमाणसूत्रेण बिन्दुरिति भावः ॥

इति अन्त्यहल्विकारप्रकरणम्.

अथ विन्दुप्रकरणम्.

^४लिङ्वाभित्यमिति ॥ 'प्राथो लिति न विकल्पः' (ग्रा. सू. १-१-१४) इत्यत्र
परिभाषासूत्रदर्शनादिति भावः ॥

^५विंधो इति ॥ 'अङ्कोर्झल्' (ग्रा. सू. १-४-२६) इति अलादेवात्थ लिङ्वा-
भित्यतया अकारादेशे द्वित्वाद्वावुस्वारे च विंझो इति रूपस्यैवोचितत्वात्त्रिविक्रमवृत्त्या-
वपि तथैवोदाहरणाच्च कथमिदं रूपं साधु स्यादिति परिचिन्तनीयम् ॥

स्वरेभ्यो वक्रादौ ॥ १-१-४२ ॥

विन्दुः स्यात्—चक्रं—चक्रं ॥

^१ वक्रकुट्टमलबुद्धाभ्वपुच्छकाकोटवृश्चिकाः ।
गुच्छदर्शनमूर्धनिः परशुत्रयशुगृष्टयः ।
स्पर्शनश्मश्रुमार्जाराः प्रथमाद्विन्दुशालिनः ॥
छन्दःपूर्तो देवनागो मनस्विन्या प्रतिश्रुति ।
मनश्शालायां श्वाभ्वीस्त्रि फोर्वयस्यमनस्विनोः ।
तृतीयासु स्वराद्विन्दुः स्यादुपर्यतिमुक्तयोः ॥

देवनागसुवक्त्रं—देवणागसुवक्त्रं । वाक्ये तु देवणागं पश्य ॥

^१ वक्रकुट्टमलेत्यादि ॥ अत्र चमित्रिकायां वक्रादिगणः मनस्विन्यादिगणः उपर्यादिगणश्चेति गणत्रयं निर्दिश्य वक्र-कुट्टमल-गुच्छ-पुच्छ-बुद्ध-छटि-ककोटक-दर्शन-पशु-स्पर्श-मश्रु-मार्ज-मार्ज-वृश्चिक-मूर्ध्ना प्रथमात्स्वरात्परो विन्दुः, मनस्विनी-प्रतिश्रुन्मनश्शालावयस्यानां द्वितीयात्स्वरात्परो विन्दुः, उपर्यतिमुक्तमुक्तेत्यादीनां तृतीयात्स्वरात्परो विन्दुरित्युक्तम् ॥

त्रिविक्रमवृत्तौ तु—' वक्रं कुपलं बुधं पुच्छं गुच्छं गिटी कंकोटो वंसणं फंसो अंसू मसू तंसं मंजारो विंचुओ गुंघा मणसी मणसिणी पडिंसुजा मणसिळा वरंसो उजरिं जणित्तमं ' इति रूपान्तरपुदाहरणं ' वक्र-कुट्टमल-बुद्ध-पुच्छ-गुच्छ-गृष्टि-ककोट-दर्शन-स्पर्श-मश्रु-श्मश्रु-त्रयश-मार्ज-वृश्चिक-मूर्ध-मनस्वि-मनस्विनी-प्रतिश्रुति-मनश्शाला-वयस्य-उपरि-अतिमुक्त ' इति वक्रादिगणः परिगणितो दृश्यते । तथा गृष्टिमार्ज-मनश्शाला-शब्दानां गिटी मंजारो मणसिळा (मणोसिळा) इति रूपान्तरमपि भवन्निदृश्यत इत्युक्तं च । अत्र च वृश्चिकशब्दस्य विंचुओ इत्युदाहरणं कथं संगतं स्यादिति चिन्तनीयम्—यतस्तत्र ' श्वेवृश्चिके न्जुर्वा ' (प्रा. सू. १-४-१८) इति न्वादेशस्य वैकल्पिकतया विधानादादेशपक्षे विंचुओ इति रूपस्य, आवेशाभावपक्षे च ' व्यञ्जस्त्वप्तामनिश्चले ' (प्रा. सू. १-४-२३) इति अस्व्य छादेशे ' इष् रूपगे ' (प्रा. सू. १-२-७६) इति ऋकारस्येत्वे प्रकृतसूत्रेण विन्दौ च विंचिओ इत्यस्यैव रूपस्योचितत्वादिति ॥

^२ फोरित्यादि ॥ फोरितोऽं द्वितीयादित्यर्थकम्, ' द्वितीयः फु. ' (प्रा. सू. १-१-११) इत्यत्रत्यसंज्ञासूत्रवर्धनादिति ज्ञेयम् । सूत्रान्तरतद्वृत्त्यादिषु वक्रादौ वयस्य-शब्दपाठादर्शनेन जन्मतानुरोधेन वयसो इत्यपि रूपं साध्विति चेन्निमन्यन्ते ॥

(वा) गृष्टिभार्जारमनश्चिलानां वावचनम् ॥

^१गिड्डी गिंठी इत्यादि ॥

क्वासुपोस्तु सुणात् ॥ १-१-४३ ॥

क्वाप्रत्ययस्य सुपश्च संबन्धिनः ^२सुकाराण्णकाराच्च परो बिन्दुः
^३स्यात् । काऊण काऊणं—कृत्वा । ^४वच्छेण वच्छेणं—वृक्षेण । ^५सुपि-
वच्छेसु वच्छेसुं—वृक्षेषु ॥

^१गिड्डी गिंठी इति ॥ गृष्टिशब्दे 'इक् रूपणे' (प्रा. सू. १-२-७६) इति ऋकारस्येत्ये 'ष्टः' (प्रा. सू. १-४-१४) इति ष्टस्य ठादेशे तस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे पूर्वस्य 'पूर्वसुपरि' (प्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशे प्रकृतवचनेन बिन्दोर्वैकल्पिकतया विधानाद्विन्दुपक्षे गिंठी इति, तदभावपक्षे च गिड्डी इति रूपम् ॥

^२सुकारादिति ॥ 'उच्चैस्तरां वा वषट्कारः' (प्रा. सू. १-२-२५) इत्यत्र वषट्कार इति निर्देशेन क्वचिद्वर्णसमुदायादपि कारप्रत्ययस्य अन्त्यनुज्ञानात्सुकाराण्णकारादित्यत्रोक्तम् । क्त्वाप्रत्यये सुकारासंभवेन सुकारादिति सुप्येवान्वेति । णकारादिति तु 'तुमत्तुगणतृणाः कृः' (प्रा. सू. २-१-२९) इति क्त्वाप्रत्ययस्यादेशविधानात् तृतीयैकवचने सुपि दर्शनाच्च क्त्वासुपोरुभयोरप्यन्वेतीति बोध्यम् । तेन क्त्वाप्रत्ययसंबन्धिनो णकारात् सुसंबन्धिनः सुकाराण्णकाराच्च परो बिन्दुर्भवतीति प्रकृतसूत्रार्थः ॥

^३स्यादिति ॥ वा स्यादित्युचितम् । सूत्रेऽस्मिन् विकल्पार्थकशुशब्दसत्त्वात् । अग्रे तथैवोदाहरणाच्च ॥

^४वच्छेणेत्यादि ॥ वृक्षशब्दे 'क्तोऽस्' (प्रा. सू. १-२-७४) इत्यनेन ऋकारस्याकारादेशे संयुक्तस्य क्षस्य 'स्पृहादौ' (प्रा. सू. १-४-२२) इत्यनेन छकारादेशे तस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे पूर्वस्य 'पूर्वसुपरि' (प्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशे तृतीयैकवचनगतणकारात्परं बिन्दुपक्षे वच्छेणं इति, तदभावपक्षे वच्छेण इति रूपम् । तथा 'पुश्च कर्तृक्षे' (प्रा. सू. १-४-७) इत्यनेन क्षस्य खत्वे तस्य द्वित्वे पूर्ववर्णादेशे वृक्षशब्दस्य नदेशे बिन्दुविकल्पे च स्वस्त्रेण स्वस्त्रेण इत्यन्यदपि रूपद्वयं बोध्यम् ॥

^५सुपीति ॥ सौत्रक्रमानुरोधात् वच्छेणेत्यतः पूर्वमिदमुदाहरणमुचितम् ॥

लुब्धासादौ ॥ १-१-४४ ॥

मांसादौ ^१विन्दोर्लुग्वा स्यात् । मांसं । पक्षे मंसं—मांसं ।
^२मांसादिस्तु तदानीं कथमेवं किं करोमि नूनमिदानीम् ।
 कास्यं मांसलसंमुखपांसुलपांसव इतीरितो हि गणः ॥

संस्कृतसंस्कारे ॥ १-१-४५ ॥

विन्दोर्लुक्स्यात् । ^३सक्कओ सक्कारो ॥

विंशतिषु त्या श्लोपल् ॥ १-२-४६ ॥

^५विंशतिप्रकारेषु ति इत्यवयवेन सह विन्दोर्लोपः स्यात् । लिट्वा-
 क्षित्यम् । क्षित्त्वाद्दीर्घः । विंशतिः—वीसा । त्रिंशत्—^६तीसा ।

^१विन्दोर्लुग्वेति ॥ पूर्वसूत्राद्वार्थकतुशब्दानुवृत्त्या तदनुरोधादनुवृत्तविन्दुर्लु-
 पवत्स्य षष्ठ्यन्ततया विपरिणामाच्चायमर्थो लब्धः ॥

^२मांसादिरिति ॥ त्रिविक्रमवृत्तौ तु तदानीं करोमिपांसुलशब्दा नात्र कण्ठतः
 पठिताः । कथम्—कह कहे । एवं—एवम् एवं । किम्—किं किं । नूनं—नूण नूण ।
 इदानीम्—इदानी इदानी । कास्यम्—कास्यं कंसं । मांसलं—मांसलं मंसलं ।
 संमुखम्—समुहं समुहं । पांसु—पास् पंसू, इति मांसादीनां रूपाणि ॥

^३लुक्स्यादिति ॥ वृथक्सूत्रकरणमित्यं लुगित्यर्थः ॥

^४सक्कओ इति ॥ संस्कृतशब्दे प्रकृतसूत्रेण विन्दोर्लुकि 'ऋतोऽत्' (प्रा. सू. १-१-७४) इति ऋकारस्यात्वे 'कगटट' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना संयुक्तो-
 परित्यसकारस्य लुकि ककारस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे
 'प्राप्तो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना तकारस्य लोपे च सक्कओ इति रूपम् ॥
 एवं संस्कारशब्देऽपि तकारामावात्तलुक्वर्जं प्रक्रिया बोध्या ॥

^५विंशतिप्रकारेष्विति ॥ सूत्रेऽस्मिन् विंशतिष्विति बहुवचनमाधर्थकम् ।
 सदृशानामेव गणे संनिवेश इति विंशतिप्रकारेष्विति लभ्यत इति भावः । सूत्रे त्या इति
 संभवाभिप्रायम् । तेन विंशत्यादिषु त्रिशब्दसत्त्वे तस्य लोप इति सिध्यति । त्रिशब्द-
 घटिता एव विंशत्यादय इति नार्थः । तथा सति त्रिंशत्—तीसा इत्यादिरूपासिद्धिप्रसङ्गात् ॥

^६तीसेति ॥ त्रिशब्दशब्दे 'लवराभचक्ष' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रेफस्य
 लुकि शकारस्य 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति सत्त्वे 'अविद्वुति क्षिया-

(वा) ^१दंष्ट्राया वाच्यः ॥

दाढा ॥

^२सिंहे वा ॥ १-१-४७ ॥

सीहो सिंघो । ^३विंशतेः स्त्रियामेव—पङ्फुल्ललोअणविंसई—
प्रफुल्ललोचनविंशतिः ॥

इति बिन्दुप्रकरणम्,

अथ लिङ्गव्यवस्था.

स्नमदामाशिरोनभो नरि ॥ १-१-४८ ॥

माल्' (प्रा. सू. १-१-२९) इत्यन्त्यस्य तकारस्यात्वे प्रकृतसूत्रेण बिन्दुलोपे च सीसेति रूपम् ॥

^१दंष्ट्राया इति ॥ 'दग्धविदग्धदंष्ट्रावृद्धे' (प्रा. सू. १-४-३५) इति संयुक्तस्य ढादेशे प्रकृतवचनात् बिन्दो ऋपलि शित्वात्पूर्वस्य दीर्घे दीर्घात्परत्वात् 'दीर्घाच्च' (पा सू १-४-८७) इति द्वित्वनिषेधाच्च ढाडेति रूपम् । अत्रिक्रमवृत्तौ तु दंष्ट्राशब्दो विंशत्यादिभ्येव पठितो दृश्यते । 'विंशत्यादियु स्या ऋपल्' (प्रा सू १-१-४८) इत्येतत्सूत्रात्पूर्वं किंशुकशब्दे बिन्दोर्हिदेकारादेशस्य वैकल्पिकतया विधानेन केसुमो किंसुमो इति रूपसाधकं 'डे तु किंशुके' (प्रा. सू १-१-४६) इत्येकं सूत्रं, तथा वर्गीयपूर्ववृत्तिबिन्दोः तत्तद्द्वर्गीयपञ्चमाक्षरादेशविधायकं 'वर्गेऽन्त्य' (प्रा सू १-१-४७) इत्यन्यदपि सूत्रमधिकं सूत्रपाठे दृश्यते ॥

^२सिंहे वेति ॥ इदं च अत्रिक्रमवृत्तौ 'सिंघो इत्यपि दृश्यते' इति वाक्यरूपेण दृश्यते । तथा सिंहशब्दो विंशत्यादावेव तत्र पठितश्च ॥

^३विंशतेः स्त्रियामेवेति ॥ सूत्रे विंशतिष्विति बहुवचनसमर्थप्राधान्यामिप्रायम् । तेन विंशत्यर्थस्य यत्र प्राधान्यं तत्रैव विंशतिशब्दे तिङ्प्रत्ययवेन सह बिन्दुलोपो नित्यो भवतीत्येतत्सूत्रार्थात् प्रफुल्ललोचनविंशतिरित्यादिबहुव्रीहिस्थले विंशत्यर्थस्थान्य-
पदार्थं प्रत्युपसर्जनत्वाच्च तत्र प्रकृतसूत्रप्रवृत्तिरिति तत्र पङ्फुल्ललोअणविंसई इत्येव
रूपमिति भावः ॥

इति बिन्दुप्रकरणम्

सान्तं नान्तं च शब्दरूपं ^१ पुंसि प्रयोज्यम् । यशस्-^२जसो । तमस्-
तमो । अदामेत्यादि किम् ? ^३ दामं सिरं णहम् ॥

(वा) ^४ चर्मशर्मसुमनस्सदोवयसां नेति वाच्यम् ॥

चम्मं सम्मं इत्यादि ॥

(वा) ^५ धनुषस्तु हे सति न ॥

^६ धणुहं ॥

(वा) ^७ से सत्यसति च नाप्सरसः ॥

अच्छरा ^८ अच्छरसा ॥

अथ लिङ्गव्यवस्थाप्रकरणम्.

^१ पुंसीति ॥ सूत्रे नरीति पुलिङ्ग इत्यर्थकं बोध्यम् ॥

^२ जसो इति ॥ 'आदेज्' (प्रा. सू. १-३-७४) इति यदाहवाब्दाद्यवयव-
यकारस्य जकारो बोध्यः ॥

^३ दामं सिरं णहमिति ॥ दामशिरोनभश्चाब्दान्वयह्रस्व 'अन्यह्रस्वोऽग्रदुदि' (प्रा. सू. १-१-२५) इत्यनेन लोपः । शिरश्चब्दे 'शोस्सञ्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति जकारस्य सकारः । नभश्चब्दे 'आवेस्तु' (प्रा. सू. १-३-५३) इति नकारस्य णकारः, अकारस्य 'लघयधमास्' (प्रा. सू. १-३-३०) इति हकारादेशञ्च ॥

^४ चर्मशर्मेत्यादि ॥ पृथग्वार्तिकफलं त्रिविक्रमवृत्तौ बहुलाधिकारात्साधितं दृश्यते ॥

^५ धनुषस्त्वित्यादि ॥ चन्द्रिकायामिदं न दृश्यते । हकारादेशोऽपि पुलिङ्ग एव
धणुहो इति तत्रोदाहृतं च ॥

^६ धणुहमिति ॥ 'धनुषि वा' (प्रा. सू. १-१-३२) इति धनुश्चब्दे सकारस्य
हकारादेशः ॥

^७ से सतीत्यादि ॥ 'स आयुरप्सरसोः' (प्रा. सू. १-१-३४) इत्यनेन सादेशस्य
वैकल्पिकतया विधानात्तत्प्रवृत्त्यप्रवृत्तिपक्षयोश्चयोरपि पुलिङ्गता नास्तीत्यर्थः ।
वार्तिकमिदं त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रिकायामपि नोपास्यम् । सान्तत्वात्पुंस्त्ववधारणं तु पर्युदास-
न्यायाभ्रयणात्सिद्ध्यतीति तदाशयस्त्यादिति (१६ पृ.) पूर्वमेवोक्तम् ॥

^८ अच्छरसेति ॥ अच्छरणा इत्येवात्रोदाहर्तुमुचितम् । चन्द्रिकायामपि
तथैवोदाहृतमिति च (१७ पृ.) पूर्वमेवोक्तम् ॥

(वा) ^१ शरत्प्रावृषौ पुंस्येव ॥

सरओ पाउसो ॥

अक्षयर्थकुलाद्या वा ॥ १-४-४९ ॥

अक्षिपर्यायाः कुलाद्याश्च पुंसि वा स्युः । एसो ^२ अच्छी, एदं अच्छि ।

^३ अक्षल्यादित्वात् स्त्रियामपि । एसा अच्छी । णअणं णअणो । कुळं कुळो ॥

विद्युच्छन्दोभाजनमाहात्म्यदुःखवचनानि कुलादीनि । विज्ञू ।
^४ पक्षे यथाप्राप्तं स्त्रीत्वमेव ॥

ह्रीबे गुणगाः ॥ १-१-५० ॥

^५ गुणादयः ह्रीबे वा प्रयुज्यन्ते । गुणं । पक्षे-गुणो ॥

गुणदेवमण्डलाप्राः खद्गो विन्दुश्च करग्रहो वृक्षः । मोहश्च ।

^१ शरत्प्रावृषावित्यादि ॥ त्रिविक्रमवृत्ताविदं सूत्रात्मना निर्दिश्य व्याकृतमुपलभ्यते ॥

^२ अच्छी इति ॥ अक्षिशब्दे 'स्पृहादौ' (प्रा. सू. १-४-२) इत्यनेन क्षत्स्य छत्वम् । ततो द्वित्वं 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना । पूर्वस्य तद्वर्गीय-प्रथमवर्णादेशश्च 'पूर्वमुपरि' (प्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना बोध्यः ॥

^३ अक्षल्यादित्वादिति ॥ 'स्त्रियामिमांशलिगाः' (प्रा. सू. १-१-४९) इति सूत्रे अक्षल्याद्यर्थकाक्षलिगपदसत्त्वादिति भावः ॥

^४ पक्ष इति ॥ प्रकृतसूत्रविहितपुंस्त्वस्य नैकल्पिकतया तदभावपक्षे विद्युच्छन्दस्य स्त्रीलिङ्गतया तत्र 'लो वा विगुल्यत्रपीतान्धाव' (प्रा. सू. २-१-२६) इत्यनेन लत्वे विज्जुला इति रूपं बोध्यम् ॥

^५ गुणादय इति ॥ 'गो गणपर.' (प्रा. सू. १-१-१०) इति गणार्थे गणशब्दस्य संज्ञेतात् सूत्रस्थस्य गुणगा इत्यस्य गुणादय इत्यर्थो बोध्य इति भावः । गुणादिगणोऽस्मिन् चन्द्रिकायां कण्ठशब्दोऽधिकः पठ्यते । वृत्तावस्थां गणोऽस्मिन् पठितो मोहशब्दस्तु त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रिकायां च न दृश्यते ॥

स्त्रियामिमाञ्जलिगाः ॥ १-१-५१ ॥

इमान्ता अञ्जल्यादयः स्त्रियां वा स्युः । गरिमो गरिमा । पृथ्वादेरि-
मनिचः 'त्वस्य तु दिमात्तणौ' (प्रा. सू. २-१-१३) इति वक्ष्यमाणत्वादेशस्य
च तन्त्रेण ग्रहणम् । तेन पटुत्वं—पडिमो पडिमा । अत्र पक्षे 'पुंस्त्वं
वाच्यम् । त्वादेशस्येमनन्तत्वाभावेनेमनिज्वत्पुंस्त्वाभावप्रसङ्गात् । सो
अञ्जळी सा अञ्जळी ॥

कुक्षिवली निधिरदिमप्रज्ञाक्षिग्रन्थचौर्यविधिपृष्ठाः ।

अञ्जल्यादयः । ^२ पृष्ठस्य कृतेत्वस्यैव । अन्यत्र पटुम् ॥

इति लिङ्गव्यवस्थाप्रकरणम्,

इति दक्षिणसमुद्राधीश्वरचोकनाथभूपालप्रियसचिव-सज्जनावलम्ब-

प्राण्यभिरुदाह-चिनबोम्मभूपालहृदयकुहराविहरमाण-

साम्प्रियप्रेरितेनाप्यवर्द्धाक्षितेन कृते

प्राकृतमणिदीपे प्रथमाध्यायस्य

प्रथमः पादः,

^१ पुंस्त्वं वाच्यमिति॥ अत्र त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रिकाया च 'त्वादेशस्य स्त्रीत्व-
मेवेच्छन्त्येके' इत्युक्तम् ॥

^२ पृष्ठस्य कृतेत्वस्यैवेति॥ 'पृष्ठेऽनुत्तरपदे' (प्रा सू. १-२-७८) इति सूत्रेण
अनुत्तरपदभूतपृष्ठशब्दावयवभ्रकारस्य 'वैकल्पिकतयेत्वविधानादित्वपक्षेऽनेन स्त्रीत्वम्'
तदभावपक्षे 'भक्तोऽव' (प्रा. सू. १-२-७४) इत्यनेन नत्वे तु नपुंसकत्वमेवेति भावः ।
अत एव त्रिविक्रमवृत्तावपि 'पृष्ठमित्रे कृते स्त्रियामेवेत्ये' इत्युक्तम् । तथा चन्द्रिका-
यामपि 'इत्वं स्त्रियामेवेत्येके' इत्युक्तम् । पिट्टी इत्यप्युदाहृतं च । तत्र स्त्रीत्वेऽपीका-
रान्तत्वं कथमिति परिचिन्तनीयम् ॥

इति लिङ्गव्यवस्थाप्रकरणम्,

इति महिषुराजतीयप्राक्शकोदाख्यान्दुष निरु-नीरु श्रान्निबान-

गोपालाचार्यस्य कृती दीपितलेखनाया प्राकृतमणि-

दीपदिपण्डा प्रथमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः.

स्वरविकारप्रकरणम्.

^१ आदेः ॥ १-२-१ ॥

अधिकारोऽयं 'अस्तोरखोरचः' (प्रा. सू. १-३-७) ^२ इति यावत्
वक्ष्यामः ॥

^३ वाऽलाव्वरण्ये ॥ १-२-२ ॥

अनयोरादेरचो लुग्व स्यात् । ^४ लाळ अलाळ । रणं अरणं ।

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः.

स्वरविकारप्रकरणम्

^१ आदेरिति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं सूत्रपाठे 'सिञ्जलोरोत्परि मात्यस्योर्वा' (प्रा. सू. १-२-१) इत्येकं सूत्रं पठ्यते । तस्य चायमर्थः—निर् प्रति इत्यनयोः मात्यस्यागवयोः परत यथाक्रमं ओ परि इत्यादेशौ वा भवत इति । निर्मास्य—ओमल्लम् निम्मल्लम् । प्रतिष्ठा—परिष्ठा पइष्ठा इत्युदाहरणम् । सूत्रस्यास्य समुदायादेशविधायकतया स्वरमात्र-विकारविधायकत्वाभावात्स्वरविकार प्रकरणेऽत्र एतद्वृत्तिकृता नोद्धिस्त्रितमिति भाति ॥

^२ इति यावदिति ॥ मर्यादायामर्थं यावच्छब्द । तेन 'अस्तोः' (प्रा. सू. १-३-७) इत्यादिसूत्रपूर्वतनसूत्रमभिध्याप्य आदेरिति संबन्धातीति सिध्यति ॥

^३ वाऽलाव्वरण्य इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं 'लुगव्ययत्पदाद्यात्तद्वच' (प्रा. सू. १-२-३) इत्येकं सूत्रं सूत्रपाठे दृश्यते । तस्य चायमर्थः—अन्यथात्यदाद्याच्च परयोरन्य-यत्पदाद्योरादेरचो बहुलं लुगभवतीति । उदाहरणं च—वयमत्र-अम्हेत्य अम्हे एर्य । यदीमाः—जइमा. जइ इमाः 'इति ॥

^४ लाळ इत्यादि ॥ यद्यपि अलाव्वण्ठे वकारलोपविधायकसूत्रावगमेन वकार-वदितमेवोदाहर्तुमुचितम् । तथैव चन्द्रिकायामुदाहृतं च, तथाऽपि वययोरसेठ इति न्यायात् 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यदिना वकारलोपविधिदर्शनात्तदभेदेन वस्यात्र लोप इत्याशयः स्यादिति भाति । वस्तुतोऽत्र 'वो व.' (प्रा. सू. १-३-६१) इत्यनेन वकारस्य वकार. कृतो न भवतीति परिचिन्तनीयम् । त्रिविक्रमवृत्तौ विकार-वदितमेवेदमुदाहृतं दृश्यते । तत्र वकारविधानसामर्थ्याच्च 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इति वकारस्य न लुगिति बोध्यम् । पैशाच्यामेव लकारस्य लकारविधानाद्या-कृते लकारवदितं कथमिति चिन्तनीयम् । अत्र तु वृत्तौ प्रायस्सर्वत्रोदाहरणेषु लकारस्थाने लकार एव लिखि १ इत्येते ॥

अपेः पदात् ॥ १-२-३ ॥

पदात्परस्यापेरादेर्लुक्स्यात् । ^१ किं वि-किमपि । पदात्किम् ? अवि
णाम-अपिनाम ।

इतेः ॥ १-२-४ ॥

इतेरादे ^२ लुक्स्यात् । किंति-किमिति । पदादित्येव । इत्याह
इय आह । 'इतौ तः' (प्रा. सू. १-२-४५) इति द्वितीयेकारस्यात्वम् ॥

तोऽचः ॥ १-२-५ ॥

अचः परस्येतेरादेस्तः स्यात् । तथेति-तहत्ति । अश् इति-^३ अक्षि ॥

'शोर्लुप्तयवरशोर्दिः ॥ १-२-६ ॥

यैर्युक्ता यवरशपसा लुप्तास्तेभ्यः शपसेभ्य आदेः परस्यांचो
दीर्घः स्यात् । दिर्लुप्तयवरशौ शाविति यावत् । श, ^४ कश्यप-कासजो ।

^१ किं वि इति ॥ 'पो वः' (प्रा. सू. १-३-५५) इत्यपेः पकारस्य वकारादेशः ।
अस्य लुको वकल्पितत्वात्तदभावपक्षे किमपि इत्यप्युदाहरणं बोध्यम् ॥

^२ लुक्स्यादिति ॥ योगविभागात्रित्यमिदमिति बोध्यम् । अन्यथा तु 'अपीत्योः
पठात्' इत्येव सूत्रितं स्यादिति ॥

^३ अक्षिति ॥ नन्वत्र पूर्वपदान्ते हलस्पर्शनादचः परत्वाभावादिति शब्दस्य आदेः
कर्म प्रकृतसूत्रेण तकार उपपद्यत इति चेदित्यम्—'अन्यहलोऽभ्रदुहि' (प्रा. सू.
१-१-२५) इत्यनेन अन्यहलो लोपानन्तर अचः परत्वमक्षतमिति ॥

^४ शोरित्यादि ॥ यद्यपि 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इत्यनेन शपसानां
सकारादेशस्य नित्यतया विधानात् 'साल्लुप्त' इत्यादिन्यासेऽप्यनेपः, तथाऽपि
भात्रालावचासंभवेभ्योऽप्यदेशपर्यन्तानिरीक्षणकृतज्ञानलाघवसंभवेन वैचित्र्यार्थं च
'शोर्लुप्त' (प्रा. सू. १-२-८) इत्यादौ शोरित्युक्तिरिति भाति ॥

ये लुप्तस्वपूर्वोत्तरान्यतरयवरशपसका. शपसाः तेभ्य आदेरचो दीर्घ इति
शोर्लुप्तेत्यादिसूत्रार्थो बोध्यः ॥

^५ कासजो इत्यादि ॥ कश्यपशब्दे 'कगटट' (प्रा. सू. १-४-७७)
इत्यादिना ललोपस्य 'मनयाम्' (प्रा. सू. १-४-७९) इत्यनेन ललोपस्य च प्रसक्तौ

विश्वासः—वीसासो । विश्रामः—वीसामो । कर्षितः—कासिओ ।
दुश्शासनः—दूसासणो । ष, शिष्यः—सीसो । विष्वक्—वीसुं । ‘उल्
ध्वनि’ (प्रा. सू. १-२-१५) इत्युत्वं वक्ष्यते । कर्षकः—कासओ । स, सस्यं—
सासं । पिकस्वरः—पिआसरो । उच्चः—ऊसो ॥

निस्सहः—^१णीसहो ॥

(वा) जिह्वाया वलोपे दीर्घो वाच्यः ॥

जिह्वा—^२जीहा ।

‘अनुक्तमन्य’ इत्यादिन्यायात् पाणिनीयवत् विप्रतिषेधन्यायाश्रयणात् वकारस्यैव
लोपे प्रकृतसूत्रेण आत्पूर्वस्वाकारस्य दीर्घे दीर्घात्परत्वात् ‘शेषादेशस्य’ (प्रा. सू.
१-४-८१) इत्यादिविहितद्वित्वस्य ‘दीर्घान्न’ (प्रा. सू. १-४-८७) इति निषेधे
‘शोस्सक्’ (प्रा. सू. १-३-८७) इति शस्य सत्वे ‘प्रायो लुक्’ (प्रा. सू. १-३-८)
इत्यादिना वलोपे च कासओ इति रूपम् । इत्थमेव विश्वासविश्रामशब्दयोरपि वकार-
रेफयोः ‘लवरामघञ्’ (प्रा. सू. १-४-७८) इति लुगबोधः । कर्षित इत्यत्र तु
‘लवरामघञ्’ (प्रा. सू. १-४-७८) इत्यत्र चकारादुपरितनरेफस्यापि लुको बोधनेन
रस्य लुगबोधः । दुश्शासनशब्दे च ‘कगटड’ (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना वकार-
लोपे ‘शोस्सक्’ (प्रा. सू. १-३-८७) इति शस्य सत्वे ‘नः’ (प्रा. सू. १-३-५२)
इति नस्य णत्वं च बोध्यम् । शिष्य इत्यत्र ‘मनयाम्’ (प्रा. सू. १-४-७९) इति
वलोपः पूर्ववत् शस्य सत्वं च । विष्वक् इत्यत्र ‘यत्तत्सम्यग्विष्वक्प्रत्ययो मक्’
(प्रा. सू. १-१-३८) इति ककारस्य मकारसतो विन्दुश्च । कर्षक इत्यत्र ‘लवरामघञ्’
(प्रा. सू. १-४-७८) इत्युपरितनरेफस्य लुक्, शस्य सत्वं च । सस्यमित्यत्र
‘मनयाम्’ (प्रा. सू. १-४-७९) इति यकारस्य लुक् । पिकस्वर इत्यत्र ‘लवरामघञ्’
(प्रा. सू. १-४-७८) इति वस्य लुक् ‘प्रायो लुक्’ (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना
कस्य लुक्च । उच्च इत्यत्र ‘लवरामघञ्’ (प्रा. सू. १-४-७८) इत्यनेन रेफस्य
लुक् । एषु सर्वेषुदाहरणेषु कस्यपशब्दवत् प्रकृतसूत्रेण शोः पूर्वस्य दीर्घो बोध्यः ॥

^१ णीसहो इति ॥ निस्सहशब्दे निस्. सकारस्य ‘कगटडतटपञ्चपञ्चोर-
पर्यङ्गे’ (प्रा. सू. १-४-७७) इति प्रथमस्य सस्य लोपे प्रकृतसूत्रेण पूर्वस्येकारस्य
दीर्घे ‘आदेस्तु’ (प्रा. सू. १-३-५३) इति नस्य णत्वे च णीसहो इति रूपम् ॥

^२ जीहेति ॥ जिह्वाशब्दे वकारस्य ‘लवरामघञ्’ (प्रा. सू. १-४-७८) इति
लुकि प्रकृतसूत्रेणेकारस्य दीर्घे च जीहेति रूपम् ॥

^१ हे दक्षिणेऽस्य ॥ १-२-७ ॥

‘न वा तीर्थेदुःखदक्षिणदीर्घे’ (प्रा. सू. १-४-६३) इति हत्वे सति दक्षिणस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । ^२ दाहिणो । ^३ अन्यत्र दक्षिणो ॥

तु समृद्ध्यादौ ॥ १-२-८ ॥

समृद्ध्यादेरादेरतो वा दीर्घः स्यात् । ^४ समिद्धी सामिद्धी ॥

^५ प्रतिषिद्धसदृक्षमनस्विनीप्रसुप्तप्रवासिचतुरस्ताः ।

अभिजात्यस्पर्शाप्रवचनप्रसिद्धिप्ररोहपरकीयाः ।

प्रतिपत्प्रकृतप्रकटाः सह प्रतिस्पर्धिना समृद्ध्यादिः ॥

^१ त्रिविक्रमवृत्तिमुद्रितकोशे तु ‘हि दक्षिणेऽस्य’ इति सूत्रपाठो दृश्यते ॥

^२ दाहिणो इति ॥ दक्षिणशब्दे ‘न वा तीर्थेदुःखदक्षिणदीर्घे’ (प्रा. सू. १-४-६३) इति सूत्रेण सद्युक्तस्य क्षस्य हत्वे पूर्वस्य प्रकृतसूत्रेण दीर्घे ‘शेषादेशस्य’ (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादौ अह इत्युक्त्या ‘दीर्घाच्च’ (प्रा. सू. १-४-८७) इति नियेबाध न इत्य द्वित्वम् ॥

^३ अन्यत्र दक्षिणो इति ॥ ‘न वा तीर्थे’ (प्रा. सू. १-४-६३) इत्यादिविहित-हत्वस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे ‘क्ष.’ (प्रा. सू. १-४-८) इत्यनेन क्षस्य क्त्वे ‘शेषादेशस्य’ (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना तस्य द्वित्वे ‘पूर्वसुपारे’ (प्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना पूर्वस्य तद्वर्गीयप्रथमवर्णविज्ञे न दक्षिणो इति रूपम् ॥

^४ समिद्धी सामिद्धी इति ॥ समृद्धिचब्दे ककारस्य ‘हृच् कृपगे’ (प्रा. सू. १-२-७६) इति सूत्रेण हत्वे प्रकृतसूत्रेणादेरतो दीर्घतदभावपक्षयोः समिद्धी सामिद्धी इति रूपद्वयम् ॥

^५ प्रतिषिद्धेत्यादि ॥ अत्र प्रतिषिद्धेति स्थाने प्रतिसिद्धीति त्रिविक्रमवृत्ति-चन्द्रिकयोः पठितो दृश्यते । तथा समृद्ध्यादिरणे चन्द्रिकायां प्रसुप्तशब्दोऽधिकः परिगणितो दृश्यते । त्रिविक्रमवृत्तौ तु प्रकृतशब्दोऽथ न कण्ठतः परिगणितः । मनस्विनी-शब्दस्थाने मनस्वीति पठितम् । प्रतिषिद्धं—पाठिसिद्धं पठिसिद्धं । सदृशः—सारिच्छो सारिच्छो । मनस्विनी—मार्गसिनी मर्णसिणी । प्रसुप्तः—पासुचो पासुचो । प्रवासी—पावासू पवासू । चतुरन्तं—चारन्तं चतुरन्तं । अभिजातिः—आहिभाई अहिभाई । अस्पर्शः—आर्षलो अर्षलो । प्रवचनम्—पावचनं पवचनं । प्रसिद्धिः—

स्वप्नादाविष्ट ॥ १-२-९ ॥

स्वप्नादावादेरवर्णस्येत्वं स्यात् । लिट्त्वान्नित्यम् । स्वप्नः—सिविणो । 'लवरामघञ्' (ग्रा सू. १-४-७८) इति वल्लुक् । 'नात्स्वमे' (ग्रा. सू. १-४-१०२) नात्प्रागित्वागमः । ^१पो वत्वं च ॥

^२वेतसकृपणमृदङ्गोत्तमदत्तेषद्व्यलीकमरिचाञ्च ।

व्यजनस्' इति स्वप्नादिः ।

(वा) ^३दत्त्वस्य णत्व एवेति वाच्यम् ॥

दिष्णम् । अन्यत्र दत्तं ॥

पासिद्धी पसिद्धी । प्ररोहः—पारोहो परोहो । परकीयं—पारकेरो परकेरो । पारक्या-पारक्यो परक्यो । प्रतिपत्—पाटिवना पटिवना । प्रकटः—पाण्डो पण्डो । प्रकृतः—पाङ्गो पङ्गो । प्रतिस्पर्धी—पाडिप्पद्धी पडिप्पद्धी, इति समुदायदिपठितानां सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

^१पो वत्वं चेति ॥ यद्यपि 'पो वः' (ग्रा सू. १-३-५५) इत्यत्र असंयुक्तस्ये-त्यर्थकमस्तोरित्यधिकारमात्रम्, तथापि 'नात्स्वमे' (ग्रा सू. १-४-१०२) इत्यनेन स्वप्नशब्दे नकाराद्यानिकारागमे असंयुक्तप्रकारलाभात्तस्य वकारादेशो नाशुपपन्न इति नावः । तथाऽत्र नकारस्य 'नः' (ग्रा सू. १-३-५२) इति णत्वं बोध्यम् ॥

^२वेतसेत्यादि ॥ वेतसः—वेहिसो । कृपणः—किविणो । मृदङ्गः—मुद्गङ्गो । उत्तमः—उत्तिमो । दत्तं—दिष्णं । ईषत्—ईप्ति । व्यलीकं—विलिङ्गं । मरिचो—मिरिचो । व्यजनं—विजणं, इति स्वप्नादिगणपठितानां सिद्धरूपाणि बोध्यानि । अत्रत्य-वेतसशब्दस्य 'वेतस इति तोः' (ग्रा सू. १-३-३२) इति सूत्रे इत्वे सति वकारस्य वकारविधानाज्जापकात् स्वप्नादिपरिगणितवेतसशब्दादिमाकारस्येत्वं वैकल्पिकमिति ज्ञायते । ततश्च वेतसशब्दस्य वेतसो इत्वपरमपि रूपमित्यवसीयते । तथा दत्तशब्दे 'पञ्चदशदत्तपञ्चाशति णः' (ग्रा सू. १-४-३६) इति सूत्रविहितणत्वस्य बहुलाधिकाराद्वैकल्पिकत्वेन णत्वपक्ष एव स्वप्नादित्वादित्वमिति त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिक-योरुक्तत्वाण्णत्वाभावपक्षे इत्वाभावात् वत्तमिति संस्कृतवदेव प्राकृतेऽप्यन्यद्वयं बोध्यम् ॥

^३दत्तस्येत्यादि ॥ त्रिविक्रमवृत्ताविटं चाक्यात्मना इत्यते ॥

^१ पकाङ्गारललाटे तु ॥ १-२-१० ॥

पकं पिक्कं । अङ्गारो इङ्गालो । हरिद्रादित्वाल्लः । ललाटे ^२ णिडालं ।
'लो ललाटे च' (प्रा. सू १-३-८०) इति ^३ लस्य णत्वम् । ललाटे 'डलोः'
(प्रा. सू १-४-११४) इति डलयोः स्थितिपरिवृत्तिः ॥

^४ सप्तपर्णे फोः ॥ १-२-११ ॥

छत्तिचंणो छत्तचंणो ॥

^५ मध्यमकतमे च ॥ १-२-१२ ॥

मज्झिमो कइमो । पृथग्योगाचित्यम् ॥

^१ पकाङ्गारेत्यादि ॥ अङ्गारशब्दे लत्व एवेत्वमिति सिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकादौ
दृश्यते । तस्मादत्र इत्वविकल्पामिधानं लत्वे सतीत्यं, अन्यथा तु नेति व्यवस्थित-
विकल्पामिप्रायकमिति बोध्यम् । अत एवात्र इत्वाभावपक्षे लकारावदितं अङ्गारो
इत्युदाहरणं दत्तम् । यद्यपि 'हरिद्रादौ' (प्रा सू १-३-७८) इति पृथग्योगकर्णा-
श्रितं लत्वं, तथाऽपि बहुलाधिकारात्कृतेत्वस्यैव लत्वमिति त्रिविक्रमवृत्तावेवामिहित-
मिति न दोषः ॥

^२ णिडालमिति ॥ अत्रेत्वस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे ण्डालमित्यपि रूपं
'बोध्यम् । 'टो ङः' (प्रा सू १-३-३१) इति ललाटशब्दे टकारस्य ङकारः ॥

^३ लस्य णत्वमिति ॥ 'लो ललाटे च' (प्रा सू १-३-८१) इत्यत्रादरिति
सम्बन्धादाथलकारस्य णत्वमित्यर्थः ॥

^४ सप्तपर्णे फोरिति ॥ पूर्वसूत्रेभ्यः तु इल् अस्य इति पदत्रयमनुवर्तते । 'द्वितीयः
फुः' (प्रा सू १-१-११) इति द्वितीयार्थे फुशब्दः 'तु विकल्पे' (प्रा सू. १-१-१३)
इति विकल्पार्थे तुशब्दश्च सङ्केतितः । तथा च सप्तपर्णशब्दे द्वितीयस्याकारस्येत्वं वा
भवतीति सूत्रार्थः । सप्तपर्णशब्दे सकारस्य 'लक्ष्मणसीसुधाशावसप्तपर्णे' (प्रा सू
१-३-९०) इति सूत्रेण लकारः । 'पो व.' (प्रा सू. १-३-५५) इति पकारस्य
वकारश्च ॥

^५ मध्यमकतमे चेति ॥ पूर्वसूत्रेभ्यः अस्य इल् फोरित्यनुवृत्त्या मध्यमकतम-
शब्दयोर्द्वितीयस्यावर्णस्येत्वं भवतीति सूत्रार्थः । मध्यमशब्दे 'ध्यहोर्मल्' (प्रा सू
१-४-२६) इति ध्यस्य ङत्वम् । कतमशब्दे 'प्रायो लृक्' (प्रा सू १-३-८) इत्यादिना
कलोपश्च विशेषः ॥

^१ हरे त्वी ॥ १-२-१३ ॥

हीरो हरो ॥

उल् ध्वनिगवयविष्वचि वः ॥ १-२-१४ ॥

एषु ^२ वसम्बन्धकारस्योत्वं स्यात् । लिट्वाभित्यम् । ^३ भ्रुणी ।
^४ गडओ । ^५ वीसुं । च इत्येव, गडओ ॥

ज्ञो णोऽभिज्ञादौ ॥ १-२-१५ ॥

‘ज्ञम्नोः’ (प्रा. सू. १-४-३७) इति णत्वे अभिज्ञादौ ज्ञस्य संवन्धिनो
णस्य अवर्णस्योत्वं स्यात् । ^६ अहिणू । णत्वामावे— ^७ अहिज्जो ॥

^१ हरे त्वीति ॥ हरसब्दायाकारस्य ईकारो वा स्यादिति सूत्रार्थः ॥

^२ वसंवन्धिन इति ॥ अव्यवहितोत्तरत्वं संबन्ध इति भावः । सूत्रेऽ-
स्मिन् च इति पञ्चम्यन्तत्वाभ्युपगमेन जकारादुत्तरस्वेत्यवर्णनं तु सुस्पष्टमिति
बोध्यम् ॥

^३ भ्रुणी इति ॥ ध्वनिशब्दे ‘त्वप्स्वह्रस्वां कश्चिन्नञ्जभाः’ (प्रा. सू. १-४-६५)
इति सूत्रेण ध्वस्य ज्ञादेशः ॥

^४ गडओ इति ॥ गवयशब्दे ‘प्रायो लुक्’ (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना
बलोपः ॥

^५ वीसुमिति ॥ विष्वक्शब्दे ‘लवराभधश्च’ (प्रा. सू. १-४-७८) इति वकार-
लोपः । ‘शोर्लुस्यवरशोर्दिः’ (प्रा. सू. १-२-८) इति इकारस्य दीर्घः, ‘शोस्त्वल्’
(प्रा. सू. १-३-८७) इति शस्य सकारः । ‘यत्तत्सम्यग्विष्वक्पृथको मल्’ (प्रा. सू.
१-१-३८) इति ककारस्य मत्वे तस्य बिन्दुश्च ॥

^६ अहिणू इति ॥ अभिज्ञशब्दे ‘खययधभास्’ (प्रा. सू. १-३-२०) इति
भकारस्य हकारः ॥

^७ अहिज्जो इति ॥ ‘ज्ञो णोऽभिज्ञाने’ (प्रा. सू. १-४-८२) इति जकारलुको
वैकल्पिकतया लुक्पक्षे जकाराभावेन ‘ज्ञम्नोः’ (प्रा. सू. १-४-३७) इत्यनेन णत्वा-
प्रवृत्त्या णकाराभावात् ‘ज्ञो णोऽभिज्ञादौ’ इति प्रकृतसूत्रप्रवृत्त्यनवकाशात् ‘शेषा-
देशस्य’ (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना जकारस्य द्वित्वे इदं रूपमिति भावः ।
त्रिविक्रमदेवेनापीदं रूपमभिहितं दृश्यते । चन्द्रिकायां—‘मनोज्ञाभिज्ञप्रज्ञासंज्ञाविज्ञा’

(घा) अमिह्लादौ अकारस्य छोपो वाच्यः ।

इति अलोपः ॥

आगमसर्वात्मेकितदैवाभिमतः कृता ज्ञान्ताः ।

तथा च आगमश्च इत्यादिः । अन्यत्र न । ^१पण्णो-प्रज्ञः । संज्ञा-संज्ञा ॥

^२चण्डखण्डिते णा वा ॥ १-२-१६ ॥

अनयोराधैरवर्णस्य णकारेण सह उत्वं वा स्यात् । चुडो चण्डो ।
खुडिओ खण्डिओ ॥

प्रथमे ण्योः ॥ १-२-१७ ॥

प्रथमे ^४पकारथकारसंबन्धिनोरवर्णयोर्युगपत्क्रमेण चोत्वं ^६स्यात् ।

^१पुढुमं पुढमं पढुमं पढमं ॥

नेडु ज्ञस्य ण एव 'इत्युक्त्वा तथैवोदाहृत्य विज्ञानशब्दे 'ज्ञो ज्ञोऽविज्ञाने'
(भा. सू. १-४-८२) इति अकारलुक्मनभिप्रेत्य अत्रैव 'जाणमुणौ ज्ञः' (भा. सू.
१-४-१३०) इति ज्ञाघातोर्जाणादेशे विज्ञाणमित्यप्यस्ति इत्युक्तिदर्शनात् अमिह-
शब्दस्य छद्मीधरसूरिः अहिजो इति रूपमनभ्युपगच्छन् जाणादेशोऽस्य अहिजाणमिति
रूपान्तरसुररीकृत्वमिव च भाति ॥

^१पण्णो इति ॥ प्रज्ञशब्दे रेफस्य 'ऊवरामषब्ध' (भा. सू. १-४-७८) इति
लुकि 'ज्ञन्तो.' (भा. सू. १-४-३७) इति ज्ञस्य णकारादेशे 'शेषादेशस्य' (भा. सू.
१-४-८३) इत्यादिना त्रित्वे 'संयोगे' (भा. सू. १-२-४०) इति ह्रस्वे चेदं रूपं बोध्यम् ॥

^२चण्डखण्डिते इत्यादि ॥ 'णा वा चण्डखण्डिते' (भा. सू. १-२-१९) इति
मुद्रितत्रिविक्रमवृत्तिकोशे एतत्सूत्रपाठः । एतत्सूत्रात्पूर्वं स्तावकसाजशब्दयोः स्तुवओ
मुण्हा इति रूपसाधकं 'स्तावकसाजे' (भा. सू. १-२-१८) इत्येकं सूत्रं चाधिकमुपात्तं
दृश्यते । सूत्रेऽस्मिन् णा इति ण् इति प्रातिपदिकात्तृतीयाविभक्तौ णकारेणेत्यर्थः ॥

^३आदेरिति ॥ अधिकाराच्छब्दमेतत् ॥

^४पकारथकारसंबन्धिनोरिति ॥ 'ऊवरामषब्ध' (भा. सू. १-४-७८) इति
रेफस्य लुगनन्तरं तदव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन अवर्णस्य पकारसंबन्धित्वमिति भावः ॥

^६स्यादिति । वा स्यादित्युचितम् ॥ अत एवात्र पढमं इत्यप्युदाहृतं
दृश्यते ॥

^१पुढुममित्यादि ॥ प्रथमशब्दे 'प्रथमक्षिणिलमेधिशिरितिवधेषु' (भा. सू.
१-३-४८) इति थकारस्य ङकारः ॥

आर्यायां र्थः श्रद्धामूल् ॥ १-२-१८ ॥

श्रद्धावाचिन्यार्याशब्दे र्थसंबन्धयत ऊ स्यात् । लिट्वाभिल्यम् ।
 १ अजू । २ अन्यत्र अज्जा ॥

३ तोऽन्तर्येल् ॥ १-२-१९ ॥

अन्तरशब्दे तसंबन्धयत एत्वं लिट्स्यात् । ४ अन्तेउरं ॥
 (वा) ५ अन्तरङ्गादौ नेति वाच्यम् ॥

६ उत्करवल्लीद्वारमात्रचि ॥ १-२-२० ॥

७ एष्वत एत्वं वा स्यात् । उक्तेरं उक्तेरं । चेळ्ळी वळ्ळी । डारं-
 ८ वेरं वारं दुवेरं दुवारं । एतावन्मात्रं एत्तिअमेत्तं एत्तिअमत्तं ॥

१ अजू इति ॥ आर्याशब्दे प्रकृतसूत्रेण र्थसंबन्धवर्णस्य ऊत्वे र्थ इत्यस्य
 'श्रद्धयां ज.' (ग्रा. सू. १-४-७४) इति जादेशे 'श्रेपादेशस्य' (ग्रा. सू. १-४-८६)
 इत्यादिना तस्य द्वित्वे पूर्वस्य 'संयोगे' (ग्रा. सू. १-२-४०) इति ह्रस्वे अजू
 इति रूपम् ॥

२ अन्यत्रेति ॥ सूत्रे श्रद्धामित्युक्त्या श्रद्धातिरिक्तमात्राद्यर्थकार्याशब्दे ऊत्वा-
 प्रवृत्त्या अजेति रूपमित्यर्थः ॥

३ तोऽन्तर्येति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं आसारशब्दस्य आसारो ऊसारो इति
 रूपद्वयसाधकं 'आसारे तु' (ग्रा. सू. १-२-२२) इत्येकं सूत्रं सूत्रपाठेऽधिकं दृश्यते ॥

४ अन्तेउरमिति ॥ अन्तःपुरशब्दे 'प्रायो लुक्' (ग्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना
 पलोपे प्रकृतसूत्रेण तकारोत्तराकारस्य एत्वे अन्तेउरमिति रूपम् ॥

५ अन्तरङ्गादिविति ॥ अत्रादिपदेन अन्तर्गतान्तर्विज्ञानमात्रिसङ्ग्रहो बोध्यः ॥

६ उत्करवल्लीत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं पारावतशब्दस्य पारेवओ पारावओ
 इति रूपद्वयसाधकं 'पारावते तु षोः' (ग्रा. सू. १-२-२४) इत्येकं सूत्रमधिकं
 सूत्रपाठे दृश्यते ॥

७ अत इति ॥ आदेरिति शेषः । तेनोक्तरादिशब्दे नान्याकारस्यैत्वमिति
 बोध्यम् ॥

८ वेरमित्यादि ॥ डारशब्दे 'डोडरि' (ग्रा. सू. १-४-८३) इत्यनेन डकार-
 वकारयोः पर्यायेण लुकि एत्त्वपक्षे डेरं वेरमिति, एत्वाभावे च दां वारमिति,

(वा) ^१ मात्राशब्दे वाच्यः ॥

भोजनमात्रं-भोजनमेतत् ॥

शय्यादौ ॥ १-२-२१ ॥

एत्वं स्यात् । ^२ पृथग्योगाक्षित्यम् ।

‘वाच्छ’ (प्रा. सू. १-४-१०९) इत्यादिना वकाराध्यागुकारागसे पक्षे एत्वं-तद्भावयोः द्वुचरं द्वुवारमिति, वद्वरूपाणि बोध्यानि ॥

अत्रेदमवधेयम्—अत्र क्वचित्कोशे त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रिकायां च द्वुवारमित्यपि रूपमुदाहृतं दृश्यते । तत्रोकारागमानन्तरं संयुक्ताभावात् कथं ‘छवरामधश्च’ (प्रा. सू. १-४-७८) इति वकारलुक्संयुक्ताधिकारीयस्य प्रवृत्तिस्स्यात् । यद्युकारागमा-पूर्वमेव बहुगङ्गीक्रियेत तर्हि संयुक्ताधिकारीयस्योत्त्वस्य कथं प्रवृत्तिः स्यात् । यदि च प्रामाणिक्यतत्त्वयोग उपलभ्येत, तदा ‘प्रायो लुक्’ (प्रा. सू. १-२-८) इत्यादिना वकारलुका साधनीयः । एवं तत्रैव एत्वपक्षे द्वुवारमित्यपि सति प्रयोगे रूपान्तर-मङ्गीकरणीयं स्यादिति ॥

^१ मात्राशब्द इति ॥ उत्तरत्र भोजनमेतमित्युदाहरणदर्शनात् त्रिविक्रमवृत्त्या-द्यापि तथैवोदाहरणाच्चात्र मात्रशब्द इति पाठस्साधुरिति भाति । भोजनमात्रशब्दे ‘प्रायो लुक्’ (प्रा. सू. १-२-८) इत्यादिना जकारस्य लुकि नकारस्य ‘नः’ (प्रा. सू. १-१-५२) इति णत्वे ‘छवरामधश्च’ (प्रा. सू. १-४-७८) इति रलुकि एत्वे प्राकृते हत्वस्य पुङ्ससत्त्वात् ‘दीर्घाच्च’ (प्रा. सू. १-४-८७) इति निषेधाभावेन ‘शेषादेशस्य’ (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना तकारस्य हित्वे भोजनमेतमिति रूपं बोध्यम् ॥

^२ पृथग्योगाक्षित्यमिति ॥ यद्येतत्सूत्रविहितमन्येत्वं वैकल्पिकं स्यात्तर्हि पूर्वसूत्रे शय्यादिपदासङ्गनेनैव दृष्टलाभे तदपहाय ‘शय्यादौ’ इति पृथक्सूत्रकरण-मेतदेत्वस्य नित्यतायां गमकमिति भावः । एवं यदि शय्यादीनामेत्वं वैकल्पिकमिति स्यात्तर्हि पूर्वसूत्रोपात्तोक्तरादीनामपि शय्यादिगण एव प्रवेशनेनेष्टसिद्धया भतिरिच्छ-मानं ‘उक्तवल्ली’ इत्यादिसूत्रमपि शय्यादीनामेत्वस्य नित्यतायां मानमिति बोध्यम् । यद्यपि ‘तोऽन्तर्गच्छ’ (प्रा. सू. १-२-२३) इति सूत्रानन्तरं ‘शय्यादौ’ (प्रा. सू. १-२-२६) इत्येतत्सूत्रपाठे पृथक्सूत्रकरणसामर्थ्यपरिचिन्तनमन्तरैव एत्वस्य नित्यत्वं सिध्यति, तथाऽन्येवं सूत्रपाठो बुद्धिकौशलोत्पादनेन वैचित्र्यार्थ इति बोध्यम् ॥

शय्या^१ सेज्जा । अत्र^२ पत्थ । ^३ग्राह्यं—गेज्जं । कन्दुकं—^४गेण्डुअं ।
^५प्रतिगपाठाइत्वम् ॥

^६वाऽऽर्द्र उदोत् ॥ १-२-२२ ॥

^१सेज्जेति ॥ शय्याशब्दे 'शोस्सल्' (ग्रा. सू. १-३-८७) इति शस्य सः ।
 'अय्यर्या जः' (ग्रा. सू. १-४-७४) इति यस्य जकारः । तस्य 'शेषादेशस्य'
 (ग्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वं, प्रकृतसूत्रेण गकारोत्तराकारस्य पूर्व च ॥

^२पत्थेति ॥ अत्रेत्यत्र 'हित्थहासल.' (ग्रा. सू. २-१-७) इति ऋलः शब्दो
 इति बोध्यम् ॥

^३ग्राह्यशब्देति ॥ 'कवरामवअ' (ग्रा. सू. १-४-७८) इति रल्लुकि 'अय्यो-
 म्मल्ल' (ग्रा. सू. १-४-२६) इति शस्य शत्वे तस्य 'शेषादेशस्य' (ग्रा. सू. १-४-८६)
 इत्यादिना द्वित्वे पूर्वस्य 'पूर्वमुपरि' (ग्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना तद्वर्गीयसूतीय-
 षणविंशो प्रकृतसूत्रेणैव च गेज्जमिति रूपम् ॥

^४गेण्डुअमिति ॥ यद्यपि 'गेन्दुकः कन्दुकः' इत्यमरकोशे दर्शनात्संस्कृतेऽपि
 गेन्दुकशब्दसत्त्वात् शय्यादिपाठमन्तरैव गेन्दुअमिति रूपं सिध्यति, तथाऽपि कन्दुक-
 शब्दस्य प्राकृते कन्दुअमिति रूपवारणार्थं शय्यादौ कन्दुकशब्दपाठ इति भाति ।
 'खोः कन्दुकमरकतमवकले' (ग्रा. सू. १-३-१५) इति कन्दुकशब्दे प्रथमककारस्य
 गकारप्रवृत्त्या 'प्रतिगेऽप्रतीपगे' (ग्रा. सू. १-३-३३) इत्यनेन दकारस्य इत्वे
 'प्रायो ल्लुक्' (ग्रा. सू. १-३-८) इत्यादिनाऽन्यककारस्य लुकि प्रकृतसूत्रेणैव गेण्डुअ-
 मिति रूपम् ॥

^५प्रतिगपाठादिति ॥ 'प्रतिगेऽप्रतीपगे' (ग्रा. सू. १-३-३३) इति सूत्रम् ।
 अत्र गणशब्दे 'गो गणपरः' (ग्रा. सू. १-१-१०) इति गणार्थे संकेतितः । 'वेत्त
 इति तो' (ग्रा. सू. १-३-३२) इत्यतः तोरिति 'टो ङ' (ग्रा. सू. १-३-३१)
 इत्यतो ङ इति चानुवर्तते । ततश्च अत्यादिगणपठितवृत्तिप्रतीपादिभिन्नशब्दगत-
 तवर्गस्य ङकारादेशो भवतीति सूत्रार्थः । त्रिविक्रमवृत्तौ तु ङकारविर-
 हितमेव गेण्डुअं व्युदाहृतं दृश्यते । चन्द्रिकायां तु 'शय्यादौ' इत्येतत्सूत्रं
 नोपात्तम् ॥

^६वाऽऽर्द्रत्यादि ॥ 'त्वार्द्रं उदोत्' (ग्रा. सू. १-२-२७) इति त्रिविक्रमवृत्तौ
 (दे.) चन्द्रिकायां च सूत्रपाठः ॥

आर्द्रं उत्त्वमोत्वं च वा स्यात् । ^१ अळलं उळलं ओळलं । अहं उहं ओहं । 'लो वाऽऽर्द्रं' (प्रा. सू. १-४-५४) इति लत्वम् ॥

स्वपि ॥ १-२-२३ ॥

स्वपिधात्ववर्णस्य ^२ नित्यमुदोतौ स्तः । स्वपिति-सुवइ सोवइ ॥

ओदाळयां पङ्क्तौ ॥ १-२-२४ ॥

ओळी । पङ्क्तौ किम् ? आळी—सखी ॥

^३ फोः परस्परनमस्कारे ॥ १-२-२५ ॥

^४ परोप्परं ^५ णमोक्कारो । फोरित्युक्तेरादेर्न ॥

^१ अळलमित्यादि ॥ त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोस्तु अळलं उळलं ओळलं इत्युदाहरणं दृश्यते । 'लो लः' (प्रा. सू. १-२-४८) इति पेशाभ्यामेव भाषायां लकारस्य लकारविधानादप्यत्र लकारवदितमेव साधयति तथाशयः प्रतिभाति । पृथमुत्तरत्र लकारवदितसर्वादाहरणेऽपि बोध्यम् । ततश्चेयमत्र प्रक्रिया—आर्द्रं इत्यत्र संयुक्तस्य 'लो वाऽऽर्द्रं' (प्रा. सू. १-४-५४) इति लकारादेशपक्षे 'लोषादेशल' (प्रा. सू. १-४-८९) इत्यादिना तस्य द्वित्वे प्रकृतसूत्रेणादेरुत्त्वयोः उळलं ओळलमिति, उत्त्वौत्वोभयोरप्यभावपक्षे 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति ह्रस्वे अल्लमिति, लत्वस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इत्याकारस्य ह्रस्वे 'लवराभघञ' (प्रा. सू. १-४-७८) इति ण्लुकि शिष्टस्य दस्य द्वित्वे उत्त्वौत्वतदभावेषु उहं ओहं अहं इत्यादि त्रीणि रूपाणीति बोध्यम् ॥

^२ नित्यमिति ॥ पृथक्सूत्रकरणादिति भावः ॥

^३ फोरिति ॥ 'द्वितीयः फुः' (प्रा. सू. १-१-११) इति संज्ञासूत्रबलाद्वितीयस्येत्यर्थः ॥

^४ परोप्परमिति ॥ यद्यपीदं पद्वचनवदितं त्रिविक्रमवृत्तिकेनो मुद्रितेऽप्युदाहरणं दृश्यते, तथाऽपि 'षस्योः फः' (प्रा. सू. १-४-४४) इति सूत्रेणात्र परस्परज्ञादे संयुक्तस्य फकारादेशो दुर्निवार इति परोप्परमित्युदाहरणमुच्यते । एवमेव चन्द्रिकायामपि फकारवदितमेवेदमुदाहरणं दृश्यते ॥

^५ णमोक्कारो इति ॥ 'आदेस्तु' (प्रा. सू. १-३-५३) इति नकारस्य नकारे

पद्मे मि ॥ १-२-२६ ॥

पद्म ^१ओत्वं स्यान्मि । पोम्मं । मीति किं, पदुमं । 'वा छन्न' (प्रा. सू. १-४-१०९) इत्युत्वम् ॥

त्वपौ ॥ १-२-२७ ॥

अर्पयतेरादेरत ओत्वं वा । अर्पितं—^२ ओप्पिअं अप्पिअं ॥

^३ इत्सदादौ ॥ १-२-२८ ॥

सकारस्य 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना लुकि शिष्टस्य कस्य द्वित्वे प्रकृतसूत्रे द्वितीयाकारस्य ओत्वे जमोक्कारो इति रूपम् ॥

^१ ओत्वमित्यादि ॥ आदेरित्यधिक्रियते । 'हे दक्षिणेऽस्य' (प्रा. सू. १-२-९) इत्यतोऽस्येत्यनुवर्तते । पद्मसब्दे आदेरवर्णस्य मकारे परत ओत्वं स्यादित्यर्थः । पद्मसब्दे 'वा छन्न' (प्रा. सू. १-४-१०९) इत्यादिना मकारात्पूर्वमुकारागमाभावपक्षे 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना दकारलोपे 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना मकारस्य द्वित्वे अकारस्य मकारपरकत्वात्प्रकृतसूत्रेण ओत्वे पोम्ममिति रूपम् । 'वा छन्न' (प्रा. सू. १-४-१०९) इत्यादिना मकारात्पूर्वमुकारागमपक्षे तु अकारस्य मकारपरकत्वाभावात्तन्नेन सूत्रेणैवाप्रवृत्त्या पदुममिति रूपं बोध्यम् । तदेतदाह—मीति किमित्यादि ॥

^२ ओप्पिअं अप्पिअमिति ॥ अर्पितसब्दे 'ऊवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) 'प्राप्ते लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इति सूत्राभ्यां रलुक्त्वलुकोः प्रकृतसूत्रेणैवपक्षे ओप्पिअमिति, ओत्वाभावपक्षे तु 'ऊवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रलुकि तकारस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे अप्पिअमिति च रूपम् ॥

^३ इत्सदादाविति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं खल्वाटस्थानशब्दयोरकारस्य ईत्वविधानेन खल्लीढो ङीणं इति रूपसाधकं ईल् 'खल्वाटस्थान आतः' (प्रा. सू. १-२-३३) इत्येकं सूत्रमधिकं सूत्रपाठे दृश्यते । तत्रैवेवं सूत्रं 'इत्सु सदादौ' इति वार्थकतुशब्दघटितं पठ्यते । युक्तं चैतत्—यतोऽस्यामेव वृत्तौ वा स्यादित्युक्तिदर्शनात् 'त्वपौ' इति सूत्रगततुशब्दस्य 'ईल् खल्वाट' (प्रा. सू. १-२-३३) इत्यत्रानुवृत्त्यभावेन मण्डकप्लुत्याश्रयणादिक्लेशसंभवाच्चेति ॥

सदादौ ^१आदेरावर्णस्य इद्वा स्यात् । ^२सदा-सया सह ।
 कूर्पास-कुप्पिसो कुप्पासो । उभयत्रापि 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०)
 इति ह्रस्व । नात्र ह्रस्वे कृते 'स्तौ' (प्रा. सू. १-२-६६) इत्युत ओत्वम् ।
 बहुलाधिकारादुतो लाक्षणिकत्वाद्वा । निशाकर-णिसिअरो णिसाअरो ।
 सदा निशाकर कूर्पासः ॥

आचार्ये चो हश्च ॥ १-२-२९ ॥

आचार्यशब्दे चसंबन्ध्यातो ^३ह्रस्वः स्यात् । चादित्वं च तस्यैव ।
^४आअरिओ आइरिओ ।

^१आदेरात् इद्वेति ॥ आदेरित्यभिकारात्पूर्वसूत्रादात् इत्यनुवृत्तेर्वाच्यकतु-
 शब्दसत्त्वाच्चायमर्थो लभ्यत इति बोध्यम् ॥

^२सदेत्यादि ॥ सदाशब्दे 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना
 दकारस्य लुकि प्रकृतसूत्रेण ह्रस्वतदभावपक्षयोः सह सया इति रूपम् । कूर्पासशब्दे
 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इत्युकारस्य ह्रस्वे 'लवराममश्च' (प्रा. सू. १-४-७८)
 इति रलुकि प्रकृतसूत्रेणाकारस्येत्वतदभावपक्षयोः, कुप्पिसो कुप्पासो इति रूपम् ।
 निशाकरशब्दे ककारस्य पूर्ववत् 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना
 लुकि 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-५-८९) इति शकारस्य सत्वे 'आदेस्तु'
 (प्रा. सू. १-३-५३) इति नकारस्य णत्वे प्रकृतसूत्रेण आकारस्येत्वतदभावपक्षयोः
 णिसिअरो णिसाअरो इति रूपं बोध्यम् ॥

^३ह्रस्वः स्यादिति ॥ प्राकृतव्याकरणशास्त्रेऽस्मिन् 'हो ह्रस्वः' (प्रा. सू.
 १-१-५) इति ह्रस्वदस्य ह्रस्वार्थे सङ्केतात् सूत्रस्यह्रस्वो ह्रस्वार्थक इति
 भावः ॥

^४आअरिओ इत्यादि ॥ आचार्यशब्दे 'स्याज्जन्व' (प्रा. सू. १-४-१००)
 इत्यादिना सयुक्तकारात्प्रागिकारागमे प्रकृतसूत्रेण आकारस्य चादुत्तरस्य ह्रस्वेत्व-
 पक्षयोः 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना चकारयकारयोर्लुकि च आअरिओ
 आइरिओ इति रूपद्वयम् ॥

नन्वत्र चाग्रहणाभावादातो ह्रस्वेत्वयोर्मित्यत्वेन प्रतीयमानतया आइरिओ
 इत्येकमेव रूपं स्यादिति चेन्न । ह्रस्वसमनन्तरं नित्यतयेत्वप्रवृत्तौ 'प्रक्षालनादि' इति

१ न वाऽभ्ययोत्खातादौ ॥ १-२-३० ॥

न्यायेन ह्रस्वविधानस्यैव वैयर्थ्यापत्त्या तत्सामर्थ्याद्भ्रस्वेत्वयोः पर्यायतेत्यवश्य-
कल्पनीयत्वात् । अत एवात्र वृत्तौ त्रिविक्रमवृत्तौ च ह्रस्वेत्वयोः पर्यायत्वमिप्रायेण
'आभरिओ आहरिओ' इति रूपद्वयमुदाहृतं दृश्यते । चन्द्रिकायां तु पूर्वसूत्रानु-
शब्दानुवृत्तिमभिप्रेत्य अत्र ह्रस्वेत्वयोरुभयोरपि वैकल्पिकतया एतदुभयामात्रपक्षे आ-
भरिओ इति तृतीयमप्येकं रूपमुदाहारि ॥

अस्माकं त्वित्थं प्रतिभाति—सूत्रशैलीपर्यालोचनयाऽत्र तुशब्दानुवृत्ति-
रेवोचिता । तथाहि—यद्यत्र तुशब्दानुवृत्तिरिष्टा स्यात् तद्वृत्तरत्र 'न वाऽभ्ययोत्खा-
तादौ' (प्रा. सू. १-२-३७) इति सूत्रे वार्थकनवाग्रहणं सूत्रकृत्तुं कुर्यादेव । ननु मध्ये
'इयामाके मः' (प्रा. सू. १-२-३६) इति सूत्रे तुशब्दानुवृत्तेर्विच्छिन्नतया तत्र न वाग्रहण-
मिति चेन्न । नवाग्रहणाकरणप्रयुक्तलाघवात्तुरोधेन 'इयामाके म' (प्रा. सू. १-२-३६)
इत्यस्य 'घनि वा' (प्रा. सू. १-२-३८) इत्यनन्तरमपि सुपठत्वात् ॥

ननु 'इयामाके म.' (प्रा. सू. १-२-३६) इत्यस्य 'घनि वा' (प्रा. सू. १-२-३८)
इत्यनन्तरं पाठे वाग्रहणानुवृत्तिः स्यादिति चेन्न । 'न वाऽभ्यय' (प्रा. सू. १-२-३७)
इत्यादित एव वाग्रहणानुवृत्तेस्तिष्ठतया 'घनि वा' (प्रा. सू. १-२-३८) इत्यत्र पुनर्वा-
ग्रहणात्तदुत्तरत्र वाग्रहणासंबन्ध इति सूत्रकृदाशयात् । अत एव तत्र त्रिविक्रमवृत्तौ
'वाग्रहणानुत्तरत्र न विकल्पः' इत्युक्तम् । तस्मान्नवाऽभ्ययेत्याद्युत्तरसूत्रे नवाग्रहणादेव
'आचार्ये' (प्रा. सू. १-२-३५) इत्यादिसूत्रे वार्थकतुशब्दस्याननुवृत्तिरित्याशय
उन्नीयते । किं च 'घनि वा' (प्रा. सू. १-२-३८) इत्यनन्तरं 'इयामाके मः'
(प्रा. सू. १-२-३६) इत्यस्य पाठे पूर्वसूत्राद्वापदानुवृत्तिसन्देहः स्यादिति वार्थकशब्दा-
मनुष्यकसूत्रानन्तरमेव तस्य पाठस्तमुचित इति सूत्रकृत आशयोऽभ्युपेयः । तेनापि
'आचार्ये' (प्रा. सू. १-२-३५) इत्यादितत्पूर्वसूत्रे वार्थकतुशब्दानुवृत्तिरेवेति निश्चीयते ।
ततश्च आचार्यशब्दे ह्रस्वेत्वयोरुभयोरैकल्पिकत्वाभावात्तयोरैव पर्यायेण प्रवृत्तौ आ-
भरिओ आहरिओ इति रूपद्वयमेवोचितमिति त्रिविक्रमाप्ययदीक्षितयोर्वृत्तिकृतोराशय-
स्सम्मान्यत इति ॥

१ नवाऽभ्ययेत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं इयामाकशब्दे मकारोत्तरदीर्घस्य ह्रस्व-
विधानेन सामओ इति रूपसाधकं 'इयामाके मः' (प्रा. सू. १-२-३६) इत्येकं सूत्र-
मधिकं सूत्रपाठे दृश्यते ॥

अव्यये उत्खातादौ चादेरातो ह्रस्वो ^१ वा स्यात् । ^२ तथा-तह तथा ।
यथा-जह जहा । वा-वा व इत्यादि । ^३ उक्खामं उक्खमं ।

^४ प्राकृतकुमारचामरसंस्थापिततोळवृन्तनाराचाः ।

प्रस्थापितः कलादः स्थापितखादिरकहालिकवलाकाः ॥

प्राक्ष्यपूर्वाक्षवप्युत्खातादिः प्रकीर्तितस्तज्ज्ञैः ॥

कलादः-स्वर्णकारः ॥

^५ घनि वा ॥ १-२-३१ ॥

घञ्निमित्तस्यातो ह्रस्वो वा स्यात् । प्रवाहः—पवहो ^६ पवाहो ।

^१ वा स्यादिति ॥ सूत्रे 'न वेति विभावा' (पा सू १-१-४४) इति पाणि-
नीयबद्वार्यको नवाशब्द इति भावः ॥

^२ तह तथा इत्यादि ॥ तथाययाशब्दगत्यकारयोः 'जघयघभाम्' (भा. सू
१-३-२०) इति हकारादेशो बोध्यः ॥

^३ उक्खाममिति ॥ उत्खातशब्दे तकारस्य 'कगटड' (भा. सू १-४-७७)
इत्यादिना कुकि 'शेषादेशस्य' (भा. सू १-४-८६) इत्यादिना खस्य द्वित्वे पूर्वस्य
'पूर्वमुपरि' (भा. सू १-४-९४) इत्यादिना उह्वरीयप्रथमवर्णादेशे 'प्रायो लुक्'
(भा. सू १-३-८) इत्यादिना द्वितीयतकारस्य कुकि प्रकृतसूत्रेण आकारस्य ह्रस्वतदभाव-
पक्षयोः उक्खमं उक्खाममिति रूपद्वयम् ॥

^४ प्राकृतेत्यादि ॥ पजमं पाजमं । कुमरो कुमारो । चमरो चामरो । संठविमो
संठाविमो । तळवेंटं तालवेंटं तळवोंटं तालवोंटं । नरामो नारामो । पट्टविमो
पट्टाविमो । कळमो कळामो । ठविमो, ठाविमो । खहरं खाहरं । हळिमो ह्वालिमो ।
बळमा बळामा । बम्हणो बाम्हणो । पुज्वण्हो पुज्वाण्हो । इति प्राकृतादिशब्दानां
प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

^५ घञि वेति ॥ पूर्वसूत्रादेव नवाग्रहणानुवृत्त्या वैकल्पिकत्वे सिद्धे पुनरत्र वाग्रहण-
मुत्तरत्र वाग्रहणानुवृत्त्यभावसूचकमिति बोध्यम् ॥

^६ पवहो इति ॥ प्रवाहशब्दे प्रकृतसूत्रेण जातो ह्रस्वे 'लघरामचञ्च' (भा. सू.
१-४-७८) इति संयुक्तेरप्यलुकि सिष्टस्य पकारस्य आदित्वात् 'शेषादेशस्य' (भा. सू.
१-४-८६) इत्यत्र अञोरेत्युक्त्या द्वित्वाभावे च पवहो इति रूपम् ॥

(वा)^१ रागभागयोर्नेति वाच्यम् । रागो भागो ॥

स्वरस्य बिन्दुमि ॥ १-२-३२ ॥

अचां ह्रस्वः स्याद्विन्दावमि च परे । मांसं-मंसं । गंगां-गंगं ।
नदी-^२ नद् ॥

संयोगे ॥ १-२-३३ ॥

^३ अचां ह्रस्वः स्यात्संयोगे । काव्यं—^४ कव्वं ॥

त्वेदितः ॥ १-२-३४ ॥

इत ^५पद्मा स्यात्संयोगे ॥ अत्र ^६ह्रस्वैकारस्यैवोपदेश इति मता-
न्तरम् ॥

^१ रागेत्यादि ॥ त्रैविक्रम्यां वृत्तौ तु 'कचिच्च' रागः—रागो, भागः—भागो
इत्युक्तम् ॥

^२ नद्मिति ॥ नदीशब्दे 'आदेस्तु' (प्रा. सू. १-३-५३) इति नस्य णा,
वकारस्य 'प्रापो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना लुक्च ॥

^३ अचामिति ॥ एज्विषयह्रस्वे तु 'एच इग्नस्वादशे' (प्रा. सू. १-१-४८)
इति पाणिनीयसूत्रस्य 'अनुक्तमन्य' (प्रा. सू. १-१-२) इत्यादिनाऽन्नाप्याभयणस्य
अन्यनुज्ञाततया एकारैकारयोरिकार ओकारौकारयोस्कारश्च प्रवर्तते । तेन नरेन्द्रः, दृष्टधेकः,
नीलोत्पलं, अधरोष्ठं, इत्यत्र एकारैकारयोरिकारस्य ओकारौकारयोस्कारस्य च प्रवृत्त्या
णरिन्दो दिट्टिर्कं णीलुप्पलं अहर्लुटं इति प्राकृते रूपाणि निष्पद्यन्ते । कचिदेवैतोः प्राकृते
स्वरूपेणापि ह्रस्वो भवति, इति त्रिविक्रमोक्त्या सेवास्तोकशब्दयोरैकारैकारयोः स्वरूपे-
णापि ह्रस्वप्रवृत्त्या सेव्या थोर्कं इति प्राकृते रूपं सिध्यति ॥

^४ कव्वमिति ॥ काव्यशब्दे 'मनयाम्' (प्रा. सू. १-४-७९) इति यकारस्य
लुकि 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-३-८६) इत्यादिना वकारस्य द्वित्वे प्रकृतसूत्रेण संयोगा-
त्पूर्वस्य दीर्घस्य ह्रस्वे कव्वमिति रूपं बोध्यम् ॥

^५ पद्मा स्यादिति ॥ दीर्घ एकार इत्यर्थः ॥

^६ ह्रस्वैकारस्येति ॥ ह्रस्वभूतैकारस्येत्यर्थः । एदैतोः प्राकृते कचित्स्वरूपेणापि
ह्रस्वाभ्यनुज्ञानादिति भावः ॥

विष्णुः—चिह्न^१ चेह्न ।

^२ चिन्तायां न ॥ १-२-३५ ॥

चिन्ता ॥

^३ मूषिकविमीतकहरित्रापथिपृथिवीप्रतिभृत्यत् ॥ १-२-३६ ॥

एष्वादेरितोऽस्त्यात् ॥ ^४ मूसओ ^५ वहेडओ इत्यादि ॥

^१ चेह्न इति ॥ विष्णुशब्दे 'त्वेदित.' (प्रा सू १-२-४१) इति प्रकृतसूत्रे-
णेकारस्य एकारे 'अण्छत्त्राह्वक्षणां ण्ह.' (प्रा. सू १-४-६८) इति सूत्रेण ण् इत्यस्य
ण्हादेशो वेण्ह इति रूपम् । अत्र एत्वस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे पूर्वप्रदर्शितरीत्या
ण्हादेशमात्रे विण्ह इति रूपम् ॥

^२ चिन्तायां नेति ॥ सूत्रमिदं चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्त्योर्न दृश्यते । परं तु त्रिविक्रम-
वृत्तौ 'त्वेदित' (प्रा सू १-२-४१) इति सूत्र एव 'कचिन्न भवति' इत्युक्त्वा चिन्ता
इत्युदाहृतं दृश्यते ॥

^३ मूषिकेत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्त्योः मिराशब्दस्य प्राकृते
मेरा इति रूपसाधकं 'मिरायां छित्' (प्रा. सू १-२-४२) इत्येकं सूत्रमुपात्तं दृश्यते ।
मेराशब्दस्यास्य सीमेल्यर्थो बोध्यः । अत एव कर्णाटभाषायामपि सीमार्यो मेरे
इति शब्दः प्रयुज्यते । प्रायः कर्णाटभाषाया संस्कृतादिगतकारान्ताश्शब्दाः एकारान्त-
तया प्रयुज्यन्ते । नन्वत्र सूत्रे पथिन्शब्दोपादानं किमर्थम् ? 'हब्दोऽनेन पथेन शौरि-
रधुना कुम्भागृह यास्यति' इति प्रामाणिकप्राचीनप्रयोगोपलम्भेन तद्वलात्संस्कृतेऽपि
पथिन्शब्दसमानार्थकपथशब्दस्याप्यभ्युपगततया तेनैव प्राकृते पडो इति रूपस्य
सिद्धत्वादिति चेन्न । निरुक्तीत्याः प्राकृते पडो इति रूपस्य निर्वाहेऽपि नकारान्तं
पथिन्शब्दं प्रकृतित्वेनाश्रित्य पडो इत्यपेक्षया विलक्षणं रूपान्तरं स्यादिति तद्वारणाय
सूत्रेऽस्मिन् पथिशब्दस्य पाठस्समुचित इत्यवस्थाभ्युपेतत्वादिति ॥

^४ मूसओ इति ॥ मूषकशब्दे षकारस्य शोस्सल् (प्रा सू १-३-८७) इति
सकारादेशो बोध्यः । तथा ककारस्य 'प्रत्यो लुक्' (प्रा. सू १-३-८) इत्यादिना लुक्वा ॥

^५ वहेडओ इति ॥ विनीतकशब्दे अकाराबुत्तरस्य ईकारस्य 'एल् पीटनीड-
कीटशपीयूषविमीतकेटशपीडे' (प्रा सू १-२-५७) इत्यनेन एत्वे अकारस्य 'खचयध-
भाम्' (प्रा सू १-३-२०) इत्यनेन हादेशो 'प्रतिगोऽप्रतीपगो' (प्रा सू. १-६-६६)

^१ इतौ तो वाक्यादौ ॥ १-२-३७ ॥

इतिशब्दे तसम्बन्धीकारस्यात्वं स्यात् । इति कथितं—इयं कहिम् । वाक्यादौ किम् ? तथेति ^२ तहत्ति ॥

^३ द्विनीक्षुप्रवासिषु ॥ १-२-३८ ॥

द्विशब्दे नीत्युपसर्गे इक्षुप्रवासिशब्दयोश्चादेरित उत्वं स्यात् द्विजातिः—^४ दुआई ॥

इत्यनेन प्रत्यादौ विसीतकशब्दपाठात् तकारस्य ङकारादेशे 'प्राथो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना ककारस्य लुकि वहेडमो इति रूपम् ॥

^१ इतौ त इत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं तित्तिरिशब्दे रेफादुत्तरस्य इकारस्य अकारविधानेन तित्तिरो इति रूपसाधकं 'रस्तित्तिरौ' (प्रा. सू. १-२-४४) इत्येकं सूत्रं सूत्रपाठे दृश्यते ॥

^२ तहत्तीति ॥ 'तथा इति' इत्यत्रेतिशब्दस्य वाक्यादित्वाभावात्प्रकृतसूत्रेण तत्र-स्येकारस्यात्त्वानवकाशात् 'तोऽचः' (प्रा. सू. १-२-७) इति सूत्रेण इतिशब्दाद्यवयवे-कारस्य तकारादेशे 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति संयुक्तात्पूर्वस्य आकारस्य इत्ये 'स्रवथधभाम्' (प्रा. सू. १-३-२०) इति थकारस्य इकारादेशे तहत्तीति रूपम् ॥

^३ द्विनीक्षित्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं इङ्गुदक्षिणिलशब्दयोः आदेरिकारस्य अत्वविकल्पविधानेन शुधिधिरशब्दं, उत्त्वविकल्पविधानेन च इंगुलं अंगुलं, मदिकं सिडिलं, जहुट्टिलो अहिट्टिलो इति प्रत्येकं रूपद्वयसाधकं 'वेङ्गदक्षिणिलयोः' (प्रा. सू. १-२-४६) 'उ शुधिधरे' (प्रा. सू. १-८-४८) इति सूत्रद्वयमधिकं सूत्रपाठे दृश्यते । तथा चन्द्रिकायां निर्माणनिर्मितशब्दयोः णिम्माणं णिम्मिअं इति रूपनिपातकं 'णिम्माणं णिम्मिअं' (प्रा. सू. १-२-४७) इत्येकं सूत्रमुपात्तं दृश्यते । तत्तु त्रिविक्रमवृत्तौ णिम्माणं णिम्मिअं इति तु 'निर्माणनिर्मिताभ्यां अविष्यतः' इति स्ववाक्यात्मनोक्तं दृश्यते ॥

^४ दुआई इति ॥ द्विजातिशब्दे आदेरिकारस्य प्रकृतसूत्रेणोत्वे वकारस्य 'लव-रामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति लुकि जकारतकारयोः 'प्राथो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना लुकि दुआई इति रूपं बोध्यम् ॥

- (वा) द्विगुणद्वितीययोर्वाचनम् । दुडणो दिडणो । दुईओ दिईओ ॥
 (वा) द्विजद्विरद्विधागतनिपतितानां प्रतिषेधः । ^२ दिओ इत्यादि ॥
 (वा) ^३ द्विवचन ओत्वं वेति वाच्यम् । दोवअणं दुवअणम् ॥

‘गभीरग इत् ॥ १-२-३९ ॥

^६ गभीरादौ ईत इत्स्यात् । गभीरः—^६ गहिरो ।

^१ वावचनमिति ॥ त्रिविक्रमवृत्तौ तु ‘बहुलाधिकारात्कचिद्विकल्पः’ इत्युक्ता द्विगुणशब्दे दुडणो विडणो इत्युदाहृतं दृश्यते । चन्द्रिकायां तु अत्र नित्यमुत्वमित्यभिप्रायेण दुडणो इत्येकमेव रूपमुदाहृतम् । एतद्वृत्तिप्रणेत्रा तु उक्त्वाभावपक्षे द्विगुणशब्दे ‘कगडड’ (प्रा. सू. १-२-७७) इत्यादिना वलोपस्य ‘ऊवरावधश्च’ (प्रा. सू. १-२-८) इति वकारस्य च लुक् प्रसक्तौ परविप्रतिषेधाश्रयणेन वकारस्यैव लुगित्वमभिप्रायेण विडणो इति रूपमुदाहृतम् । त्रिविक्रमदेवस्तु—‘यथादर्शनं लोपः’ इत्युक्ता विडणो इति रूपमुदाहृतम् । अतोऽत्र द्विगुणशब्दे दुडणो विडणो विडणो इति रूपत्रयमपि मतमेवेन साधयति बोध्यम् ॥

^२ इत्यादीति ॥ द्विरद्विधागतनिपतितानां दिरओ दिहागओ णिवडइ इति रूपाणि बोध्यानि । चन्द्रिकाकृतेऽमनुक्रमेण ‘तु निर्हैर’ (प्रा. सू. १-२-५) इत्यादि-सूत्रे कृष्णग्रहणप्रत्युदाहरणावसरे दिहागओ इति प्रत्युदाहृतत्वात्तस्यापीदमनुमतमित्यवसीयते ॥

^३ द्विवचन ओत्वं वेति वाच्यमिति ॥ त्रिविक्रमवृत्तौ त्विदं ‘कचिदोत्वमपि’ इति वाक्यरूपेण दृश्यते । चन्द्रिकायां तु नेदं दोवअणमिति रूपमुदाहारि ॥

‘गभीरग इदिति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं निर्हैरद्विधाकृतकाश्मीरहरीतकीशब्दानां ओझरो णिज्झरो, दोहाइजं दुहाइजं, कम्हारो, हरडई इति रूपसाधकं ‘तु निर्हैरद्विधा-कृत्योष्ठा’ (प्रा. सू. १-२-५०) ‘ईतः काश्मीरहरीतक्योर्नालौ’ (प्रा. सू. १-२-५१) इति सूत्रद्वयमधिकं सूत्रपाठे दृश्यते । निर्हैरशब्दे ‘दीर्घाश्च’ (प्रा. सू. १-२-८७) इति द्वित्वनिषेधस्य जागरूकतया ओज्झरो इत्यादि द्वित्वचदितरूपोदाहरणं त्रिविक्रमवृत्ति-मुद्रितकोशे परिदृश्यमानं कथं संगच्छेतेति चिन्तनीयम् ॥

^६ गभीरादाविति ॥ सूत्रे गभीरग इत्यत्रान्तिमगशब्दस्य ‘गो गणपरः’ (प्रा. सू. १-१-१०) इति संज्ञासूत्रबलात् गभीरादावित्यवगमो लभ्यत इति भावः ॥

^६ गहिरो इति ॥ गभीरशब्दे ईकारस्य प्रकृतसूत्रेण ह्रस्वे अकारस्य ‘अधथध-आम्’ (प्रा. सू. १-२-२०) इति ईकारादेशे गहिरो इति रूपं बोध्यम् ॥

^१ प्रसीदवल्मीकानीतप्रदीपितशिरीषकाः ।

गृहीत^२जीवावसीदद्वितीयतृतीयकाः ॥

ब्रीळितं च गभीरादि^३शानीते दिरपि स्त्रियाम् ॥

आणीया आणिया ॥

वा^४पानीयगे ॥ १-२-४० ॥

ईत इत्वं । पाणिअं पाणीअं ।

^५ जीवंत्यळीकपानीयोपनीतेषत्करीषकाः ॥

^६ एल्पीठनीडकीदृशपीयूषविभीतकेदृशापीडे ॥ १-२-४१ ॥

^१ प्रसीदेत्यादि ॥ पसिअ वंमिओ आणिअं पइविअं सिरिसो गहिअं जिअठ ओसिअंतो दिहओ तहओ विलिअं इति प्रसीदादिशब्दानां प्राकृते सिद्धरूपाणि ॥

^२ जीवेत्यादि ॥ 'जीवत्ववसीदव' इति झुद्ध. पाठ ॥

^३ आनीते दिरपीत्यादि ॥ आनीते-आनीतशब्दे स्त्रियां दिरपि—दीर्घोऽपि इत्यर्थः । दृश्यत इति शेषः । 'दिर्दीर्घः' (प्रा. सू. १-१-६) इति सूत्रबलाद् दिरित्यस्य दीर्घ इत्यर्थः । ततश्च झोलिङ्गे आनीताशब्दे आणीया आणिया इति रूपद्वयं सिद्धम् ॥

^४ पानीयग इति ॥ पूर्ववदत्रापि गशब्दस्य गणार्थकतया पानीयादावित्यर्थो कथ्यते । अत्र पानीयादिगणे द्वितीयशब्दपाठो न दृश्यते । एवमेव त्रिविक्रमवृत्तावपि । पर सूत्रमत्रापि गभीरादिगण एव पाठादेतन्मते सित्यतया इत्त्वप्रवृत्त्या विहओ इति तस्य द्वितीयशब्दस्य रूपं वृत्तिकृतोरभिमतमिति ज्ञायते । चन्द्रिकायां तु पानीयादिगण एव द्वितीयशब्दपाठात्तन्मते इत्त्वविकल्पात् विहओ विईओ इति रूपद्वयमिति ज्ञायते ॥

^५ ईषदिति ॥ यद्यपि चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्त्योः पानीयादिगणे ईषच्छब्दः कण्ठतो न परिगणितः, तथाऽप्यव्ययप्रकरणे ईषच्छब्दस्य इति इति प्राकृतरूपोदाहरणात्तत्रापीत्वमभिमतमिति ज्ञायते । अतः एव काल्याण्यनसूत्रस्य विशदसङ्गहाख्यवृत्तिकृतिः कवितार्किकसिंहैः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः श्रीमद्देवान्ताचार्यैरपि 'इति इत्यपि मतमेवाद' इत्युक्त्वा, तत्र 'इति चुम्बिबाह भमरेहि' इति प्राचीनप्रयोगोऽपि प्रमाणीकृतो दृश्यते ॥

^६ एल् पीठेत्यादि ॥ एतसूत्रात्पूर्वं जीर्णशब्दे ईकारस्योत्वविधानेन तीर्थ-विहीनहीनशब्देषु च ऊकारविधानेन जुण्णं विहृणं हृणं इति रूपसाधकानि 'उल् जीर्णे' (प्रा. सू. १-२-५४) 'तीर्थे झूल्' (प्रा. सू. १-२-५५) 'विहीनहीने वा' (प्रा. सू. १-२-५६) इति त्रीणि सूत्राण्यधिकानि सूत्रपाठे दृश्यन्ते ॥

एष्वीत एत्वं छित्स्यात् । ^१ पेढं ^२ नेडुं ॥

(वा) पीठनीडयोर्वाचनम् । पीढं, नीढं । 'त्वेदितः' इति सिद्धे-
^३ रतद्ग्रहणमनर्थकमिति ^४ मतान्तरम् ॥

त्वदुत उपरिगुरुके ॥ १-२-४२ ॥

अनयो^५ऽत्तोऽत्वं वा स्यात् । ^६ अवरिं उवरिं । ^७ गरुअं गुरुअं ॥

^१ पेढमिति ॥ पीठशब्दे ठकारस्य 'ठ' (प्रा. सू. १-३-२८) इत्यनेन ठकारादेशे प्रकृतसूत्रेण ईकारस्य एत्वे पेढमिति रूपम् ॥

^२ नेडुमिति ॥ नीडशब्दे डकारस्य 'दैवगेऽलौ' (प्रा. सू. १-४-१२) इत्यनेन पाक्षिके द्वित्वे कचित्स्वरूपत एकारस्य प्राकृते ह्रस्व इत्यभिप्रायेणास्यामेव वृत्तावादी नेडुमित्युदाहृतत्वेनात्र 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इत्येकारस्य ह्रस्वकारे भेदमिति रूपम् ॥

^३ सिद्धेरतद्ग्रहणमिति ॥ अत्र 'सिद्धेरेतद्ग्रहणम्' इति पाठेन भाव्यम् । एतद्ग्रहणं पीठनीडशब्दयोर्ग्रहणमित्यर्थः ॥

^४ मतान्तरमिति ॥ 'त्वेदितः' (प्रा. सू. १-२-४१) इति सूत्रे इत इति तपर-
करणात्तदुत्तरसूत्रमिदं विदुषां वदेषु आदिभूतस्य इकारस्यैव दर्शनाच्च ह्रस्वेकारस्यैव तत्र
ग्रहणमित्यवश्यामुपगमनीयतया पीठनीडयोर्विकल्पविधानं सार्थकमेव न त्वनर्थक-
मित्यभिप्रायेण अरुचिसूचनार्थं मतान्तरमित्युक्तम् । त्रिविक्रमवृत्तावप्यत्र बहुलाधि-
कारात्पीठनीडयोर्विकल्प इत्युक्तं दृश्यते । चन्द्रिकायां त्वत्र सूत्रे पीठशब्दस्थाने पीढ इति
पठितं दृश्यते । सूत्रेऽस्मिन् अवशिष्टानां कीदृशपीडूषविनीतकेदृशापीडानां च केरिसो
पेढसं वहेडमो परिसो आमेळो (आवेळो) इति प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

^५ उतोऽत्वमित्यादि ॥ आदेरिति शेषः । अत एवात्र गुरुकादिशब्देषु द्वितीयो-
कारस्य नात्वं प्रवर्तते ॥

^६ अवरिमिति ॥ उपरिशब्दे 'पो व' (प्रा. सू. १-३-५५) इति पकारस्य
वकारादेशे 'स्वरेभ्यो वकादौ' (प्रा. सू. १-१-४२) इति वक्राद्यन्तर्गणभूतोपर्यादि-
गणप्रविष्टतयाऽत्र एतीयात्स्वरात्परे विन्दौ प्रकृतसूत्रेणोकारस्य पाक्षिकेऽकारे च अवरि-
मिति उच्चाभावपक्षे उवरिमिति च रूपम् ॥

^७ गरुअमिति ॥ गुरुशब्दः कप्रत्यायान्तोऽत्र सूत्रे गृहीतः । तेन केवलगुरुशब्दे
नेढं सूत्रं प्रवर्तत इति त्रिविक्रमवृत्तावभिहितम् । ततश्च गुरुशब्दे प्रकृतसूत्रेणादेरु-

मुकुलादौ ॥ १-२-४३ ॥

उतोऽत्वं ^१ नित्यम् । मुकुलं-मडलं ।
^२ मुकुलं मुकुटं मुकुरं युधिष्ठिरः सौकुमार्यं च ।
 अगुरुगुल्फीगुर्व्यो विद्रुत ^३ आत्वं तु बाहुलकम् ॥
 विद्रुतः-विहायो ॥

^४ र इन्द्रकुटीपुरुषयोः ॥ १-२-४४ ॥

अनयो ^५ रसंवन्ध्युत इत्स्यात् । ^६ भिडडी । पुरिसो ॥

कारस्यात्वे 'प्रायो लुक्' (भा. सू. १-३-८) इत्यादिना ककारस्य लुकि गक्षमिति रूपम् । अत्वाभावपक्षे तु गुरुमिति रूपं बोध्यम् ॥

^१ नित्यमिति ॥ पृथक्सूत्रकरणमित्यमिति भावः । लक्ष्मीधरसूरिस्तु मुडलं मडलं इति रूपद्वयमुदाहरन् अत्वस्यास्य वैकल्पिकतां मन्यते । तच्चैतद्वृत्तिग्रन्थेन 'पृथ-ग्योगान्न विकल्पः' 'मकुटं संस्कृते च, तथाऽप्ययं योगो मुकुटस्य रूपान्तरनिवृत्त्यर्थः' इति त्रिविक्रमवृत्तिग्रन्थेन च विरुध्यते । मुकुलादिगणेऽस्मिन् उकारद्वयवदित्यागुद-अन्वपाठदर्शनात्संस्कृते उकारद्वयवदित एवायं अन्व इति वा, प्राकृते सर्वथैवैकोकार-वदित भव नाऽयं अन्वस्ताधुरित्यवश्यमभ्युपगमनीयमित्याशय उच्यते ॥

^२ मुकुलमित्यादि ॥ 'मडलं मडलं मडरं जडुट्टिलो सोममलं अगुरु गलोईं गलं विहायो' इति मुकुलादिगणीयानां प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

^३ विद्रुत इत्यादि ॥ अत्र त्रिविक्रमवृत्ता 'बाहुलाधिकारात्कचिदात्वमपि विद्रुतः-विहायो' इत्युक्तं दृश्यते ॥

^४ रसंवन्ध्युत इत्यादि ॥ सूत्रे र इति पष्ठध्वन्तं, 'त्वदुत उपरिगुरुकं' (भा. सू. १-२-५८) इति सूत्रात् अत उव इति चानुवर्तत इति भावः ॥

^५ र इदित्यादि ॥ 'रो भ्रुकुटिपुरुष इत' (भा. सू. १-२-६०) इति मुद्रित-त्रिविक्रमवृत्तिकोणे एतत्सूत्रपाठो दृश्यते ॥

^६ भिडडी पुरिसो इति ॥ भ्रुकुटीशब्दे रेफस्य 'लवरामधश्च' (भा. सू. १-४-७८) इति लुक् । पुरुषशब्दे पकारस्य 'गोस्सल्' (भा. सू. १-३-८७) इति सकारादेशः ॥

^१ दोदोऽनुत्साहोत्सन्न ऊ शसि ॥ १-२-४५ ॥

उदित्यत्र उदो दकारेण सह ऊ स्याच्छकारसकारयोः परतः ।
उच्छासः-ऊसासो । उत्सवः-ऊसवो । अनुत्साहोत्सन्न इति किम् ?
^२ उच्छाहो उच्छणो ॥

^३ दुरो रलुकि तु ॥ १-२-४६ ॥

अलुकि सति दुर उत ऊ स्यात् । दुस्सहः-^४दूसहो दुसहो ॥

^१ दोऽदोऽनुत्साह इत्यादि ॥ दा उद अनुत्साहोत्सन्ने ऊ शसि इति पदच्छेदः । उत्साहोत्सन्नशब्दमिन्नसंबन्धिनः दकारेण सहितस्य उदः शकारसकारयोः परतः उकारादेश इत्येतत्सूत्रार्थः । एतत्सूत्रात्पूर्वं क्षुतशब्दे उकारस्य ईत्वविधानेन क्षीर्ण इति रूपसाधकं 'क्षुत ईय' (ग्रा सू. १-२-६१) इत्येकं सूत्रं सूत्रपाठेऽधिकं दृश्यते । उच्छासशब्दे उद् इवास इति दशायां प्रकृतसूत्रेण दकारसहितस्योद् ऊ इत्यादेशो वकारस्य 'ऊवराभश' (ग्रा सू. १-४-७८) इति लुकि शकारस्य 'शोस्सल्' (ग्रा सू. १-३-८७) इति सकारादेशो दीर्घात्परत्वात्सस्य 'दीर्घात्' (ग्रा सू. १-४-८७) इति द्वित्वनिषेधे ऊसासो इति रूपम् ॥

^२ उच्छाहो उच्छणो इति ॥ उत्साहशब्दे त्सस्य 'भ्यश्चत्सप्तामिन्श्चले' (ग्रा. सू. १-४-२३) इति छान्देशे तस्य 'शेषादेशस्य' (ग्रा सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे पूर्वस्य 'पूर्वमुपरि' (ग्रा. सू. १-४-९३) इत्यादिना तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशो उच्छाहो इति रूपम् । उत्सन्नशब्दे नस्य 'न' (ग्रा सू. १-३-५२) इति णत्वं बोध्यम् ॥

^३ दुर इत्यादि ॥ दुरः रलुकि इति पदच्छेदः । 'दोऽदोऽनुत्साह' (ग्रा सू. १-२-६२) इत्यादिसूत्रात् ऊ इति 'त्वदुत्' (ग्रा. सू. १-२-५८) इत्यादिसूत्रादुत् इति चानुवर्तते । दुरित्युपसर्गसंबन्धिनो रेफस्य लुकि सति उव उकारादेशो वा भवतीति सूत्रार्थः । अत्र वृत्तौ अलुकीत्यस्य स्थाने रलुकीति साधुः पाठः ॥

^४ दूसहो दुसहो इति ॥ 'निर्दुहि वा' (ग्रा सू. १-१-२६) इति सूत्रेण दुरित्यास्यान्त्यस्य लोपपक्षे पूर्वस्योकारस्य प्रकृतसूत्रेण ऊत्वे वसहो इति, प्रकृतस्य ऊत्वस्य वैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षे दुसहो इति, रलोपस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे च 'खरवसान' 'वा शरि' (पा सू. ८-३-१५, ३६) इति रेफस्य विसर्गे दुःसहो इति च रूपत्रयं बोध्यम् ॥

सुभगघुसले ॥ १-२-४७ ॥

उत ऊ वा स्यात् । ^१सुहवो सुहवो । मूसळं मुसळं । 'ऊत्वे सुभग' (प्रा. सू. १-३-१८) इति वत्वम् ॥

^२हृथौत्कुतूहले ॥ १-२-४८ ॥

हृथादेरुत ओत्स्यादूतो ह्रस्वश्च । कोउहळळं । ^३दैवादित्वाद्वित्वम् ॥

स्तौ ॥ १-२-४९ ॥

उत ओत्स्यात्संयोगे । तुंडं-तौंडम् ॥

^४सूक्ष्मेऽद्वोतः ॥ १-२-५० ॥

सूक्ष्मं-सण्हं सुण्हम् ॥

^१सुहवो इत्यादि ॥ सुभगशब्दे मकारस्य 'खवथधमाम्' (प्रा. सू. १-३-२०) इति हकारादेशे प्रकृतसूत्रेण ठकारस्य ऊत्वविकल्पे 'ऊत्वे सुभग' (प्रा. सू. १-३-१८) इत्यादिना गस्य वत्वे च सुहवो सुहवो इति रूपम् ॥

^२हृथ्येत्यादि ॥ आदेरित्यधिक्रियते । 'त्वडुत' (प्रा. सू. १-२-५४) इति सूत्रादुत इति 'दुरो रळुकि तु' (प्रा. सू. १-२-६३) इत्यतो वार्थकस्तुगव्धञ्जानुवर्तते । तथा च कुतूहलशब्दे आदेरुकारस्य ओकारः स्यात् । तत्संनिधौ गेन ङीर्णस्य ह्रस्वश्च वा भवतीत्येतत्सूत्रार्थमभिप्रयन् त्रिविक्रमदेव । संनियोगक्षिप्तह्रस्वीत्वोभयभावे कुलहलमिति कुतूहलशब्दस्यापरमपि रूपमनुमनुते । अत्र तु वृत्तौ कोउहळमित्येकमेव रूपमुदाहृतं दृश्यते । अत्र वृत्तौ हृथ्येत्यस्य स्थाने 'अत्र' इति पाठस्साधुरिति भाति । उत इत्यनन्तर वा हृथ्येति योजनीयः ॥

^३दैवादित्वादिति ॥ 'दैवगेऽलौ' (प्रा. सू. १-४-९२) इति सूत्रेण वा द्वित्वमित्यर्थः । तेन द्वित्वाभावपक्षे कोउहळमित्यन्यन्यद्रूपं बोध्यम् ॥

^४संयोग इति ॥ सूत्रे स्तुगव्धः संयुक्तसंज्ञक इति भावः । उत्तरसूत्रे चाग्रहणादत्र मुशब्दे नानुवर्तत इति भावः ॥

^५सूक्ष्म इत्यादि ॥ अत्र सूत्रे 'सूक्ष्मेऽद्वोतः' (प्रा. सू. १-२-६७) इति सूत्रपाठसुररीकृत्य ऊकारस्य विकल्पेन अकारादेशमभिप्रयत्वा त्रिविक्रमदेवेनापि

^१ इदेन्नूपुरे ॥ १-२-५१ ॥

अस्य ऊत इदेतौ स्तः । ^२ णिउरं णेउरम् ॥

^३ ओल्ल् स्थूणत्तूणमूल्यत्तूणीरकूर्परगुल्लूचीकूश्माण्डताम्बूलेषु ॥ १-२-५२ ॥

पष्ठत ओकारो लिट्स्यात् ॥

(वा) स्थूणत्तूणयोस्तु वा ।

^४ थूणं थोणं इत्यादि ॥

ऋतोऽन्त् ॥ १-२-५३ ॥

‘सूक्ष्मे’ (प्रा. सू. १-४-७०) इत्यनेन ण्हादेशे च सण्हं सुण्हं इत्युदाहृतं दृश्यते । चन्निप्रकाया तु ‘सूक्ष्मे बोतः’ (प्रा. सू. १-२-६७) इति पाठाभिप्रायेण पूर्वसूत्रादोदित-
स्यानुवृत्त्या ओत्वस्य वैकल्पिकतयाऽत्र विधानमिति पक्षान्तराभिप्रायेण सोण्हमित्युदाहृतं
दृश्यते । अत्वौत्वोभयाभावपक्षे ‘संयोगे’ (प्रा. सू. १-२-४०) इति संयुक्तात्पूर्वस्य
हस्ते सुण्हमिति रूपं बोध्यम् ॥

^१ इदेदित्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं दुक्कलोद्गपढकण्हयतिहनुमद्वात्तलमभूक-
शब्दानां दुअळं दुऊळं, उब्बीढं उब्बूढं, कंहुअह्, हणुमन्तो, वाउलो, महुअं महुअं-
इति प्राकृते रूपसाधकानि ‘अळ् दुक्कले’ (प्रा. सू. १-२-६८) ‘ईहुद्दयहे’ (प्रा. सू.
१-२-६९) ‘उळ् कण्हयहनुमद्वात्तले’ (प्रा. सू. १-२-७०) ‘वा मभूके’ (१-२-७१)
इति सूत्रचतुष्टयं सूत्रपाठेऽधिकमुपात्तम् ॥

^२ णिउरमित्यादि ॥ नूपुरशब्दे नकारस्य ‘आदेशस्तु’ (प्रा. सू. १-३-५३)
इति णकार. ‘प्रायो लुक्’ (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना पकारस्य लुक्च
निर्देशः ॥

^३ ओल्लित्यादि ॥ अत्र सूत्रे स्थूणाशब्द आकारान्तः, ताम्बूलशब्दः तम्बूल
इति च त्रिविक्रमवृत्तौ पठितो दृश्यते ॥

^४ स्थूणत्तूणयोस्तु वेति ॥ बहुलाधिकारादिदं सिद्धमिति त्रिविक्रमलक्ष्मीधरैः ।
तोणं तोणीर मोल्ल कोप्परं गलोई कोहण्डी तांबोळम्, इत्येतत्सुत्रगततूणादिशब्दानां
प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

घृतम्—^१घअम् ।

^२इल् कृपगे ^३ ॥ १-२-५४ ॥

लित्वाञ्चित्यस् । कृपः— ^४किवो ॥

^५रूपनृपकृपणर्द्धिकृशाः कृशानुशृङ्गारवृद्धकविगृध्राः ।

भृङ्गारुसृगसृगाला वृश्चिकदृष्टिस्पृहाहृदयतृताः ।

सृष्टोत्कृष्टसमृद्धिव्याहृतभृङ्गर्षिवृत्तिकृतिरूपकाः ।

कृसररूपानवितृष्णाः पृथ्वीभृगुकृच्छ्रधृतिकृपाकृत्याः ॥

^१घअमिति ॥ घृतशब्दे तकारस्य 'प्रायो लृक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना लुग्योष्यः ॥

^२इल् कृपग-इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं सृदुत्वसृदुकृशाशब्देषु ऋकारस्य आत्विकल्पविधानेन माठत्तर्णं मठत्तर्णं, माठञं मठञं, कासा कसा, इति प्रत्येकं रूप-द्वयसाधकं 'आद्वा सृदुत्वसृदुकृशासु' (प्रा. सू. १-२-७५) इत्येकं सूत्रमधिकं सूत्र-पाठे दृश्यते ॥

^३कृपग इति ॥ अत्र गणद्वयस्य गणसंज्ञकत्वेन कृपग इत्यस्य कृपादाविलम्बो बोध्यः ॥

^४किवो इति ॥ कृपशब्दे प्रकृतसूत्रेण ऋकारस्य इत्वे पकारस्य 'पो व' (प्रा. सू. १-३-५५) इति वकारादेशे च किवो इति रूपम् ॥

^५कृपः-किवो । नृपः-णिवो । कृपण-किवणो । ऋद्धि-हृद्धी । कृशः-किसो । कृशानु-किसानू । शृङ्गारः-सिंगारो । वृद्धकवि-विद्धकहं । गृध्रः-गिद्धो । शृङ्गार-भिङ्गारु । सृगः-मिगो । सृगालः-सिगालो । वृश्चिकः-विश्चुगो । दृष्टिः-विद्धी । स्पृहा-छिहा । हृदयं-हिलञं । तृप्-तिप्यं । तृप्रशब्दस्यास्य मोघं दुःखं अघर्मः पापं काष्ठं आन्यं वास्यं इति त्रिविक्रमवृत्तावुक्तम् । सृष्टं-सिद्धं । उत्कृष्टं-उक्किष्टम् । समृद्धि-समिद्धी । व्याहृतं-वाहिल्यम् । भृङ्गः-भिङ्गो । ऋषिः-हृसी । वृत्तिः-वित्ती । कृतिः-किहं । कृपिकः-किसिगो । कृसरः-किसरो । कृपाणः-किवाणो । वितृष्ण-विहृण्हो । पृथ्वी-पिच्छी । भृगुः-भिगु । कृच्छ्रं-किच्छम् । धृतिः-धिहं । कृपा-किवा । कृत्या-किच्चा । वृणुर्णं-वृसिणम् । सकृत्-सह । दृष्टं-विद्धम् । वृत्ती-विसी । वृणा-धिणा । वृहति-विहिलम् । गृष्टिः-सिद्धी । तृपित-तिसिगो । वृष्टं-विद्धम् । सृष्टिः-सिद्धी । सृष्टं-सिद्धम् । इति कृपादिगणपठितानां प्राकृते सिद्धरूपाणि । त्रिविक्रमवृत्तावत्र कृपादि-

वृत्तणसकृद्गानि च वृत्तीवृणावृंहितानि गृष्टिश्च ।
वृषितो वृष्टं * वृष्टिर्मृष्टस्य स्याद्रसार्थकस्यैव ॥

^१ भृङ्गमृगाङ्गमृत्युष्टमसृणेषु वा ॥ १-२-५५ ॥

भिगं भंगं, इत्यादि ॥

^२ पृष्ठेऽनुत्तरपदे ॥ १-२-५६ ॥

पिढी । अक्षल्यादित्वात् स्त्रीत्वम् । पक्षे पट्टम् । अनुत्तरपदे किम् ?
महीपृष्ठं-महीपट्टम् ॥

गणे वृषवृत्तपृष्ठशब्दा अधिकः पठ्यन्ते । एतद्वृत्तिचन्द्रिकयोः कृपादिगणेऽस्मिन् पठितः।
वृषितपृष्ठमृगशब्दाश्च त्रिविक्रमवृत्तौ न कण्ठतः परिगणितः । भृङ्गाशब्दश्चाकारान्त-
श्चन्द्रिकायां परिगणितः । तथा चन्द्रिकाकोशे 'मृशाङ्गमृतकपितृमा वृत्तिश्च वृत्तिश्च
मृष्टुश्च' इतीमे शब्दाश्चाधिकाः पठ्यन्ते ॥

^१ भृङ्गेत्यादि ॥ अत्रैव वृत्तौ पूर्वं कृपादिगणे भृङ्गशब्दपाठदर्शनात् भृङ्गशब्दस्य
नित्यपुलिङ्गतया एतद्वृत्तिगतोदाहरणे 'भिगं भंग' इति स्त्रीवत्तयोदाहरणस्यानुपपन्नत्वात्
त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोः 'भृङ्गमृगाङ्ग' इति सूत्रपाठस्यैव दर्शनाच्च भृङ्गशब्दस्याने
भृङ्गशब्दपाठो लेखकप्रभादेनान्न पठित इति सम्भाव्यते । अत्रत्यपृष्ठशब्दस्थाने
चन्द्रिकायां पृष्ठशब्दः पठितो दृश्यते । भिगं भंगं-भृङ्गम् । भिङ्गको भङ्गको-
मृगाङ्गः । भिङ्ग् मङ्ग्-मृत्यु । पिढी पट्टो-पृष्ठ । मसिणं मसणं-मसृणम् ।
इत्युदाहरणानि बोध्यानि ॥

पृष्ठ इत्यादि ॥ अनुत्तरपदभूतपृष्ठशब्दसम्बन्धिनः ऋकारस्येत्वं वा भवती-
त्यर्थः । पृष्ठशब्दे अनेन ऋकारस्येकारादेशे 'क ग ट ढ' (प्रा सू. १-३-७७) इत्यादिना ऋ-
कारस्य लुकि शेषस्य द्वित्वे अक्षल्यादित्वात् स्त्रीत्वपक्षे पिढी इति रूपम् । चन्द्रिकायां
'इत्वं क्षियामेवेत्येके' इत्युक्त्या अत्र वृत्तौ पक्षे पट्टं इत्युदाहृतं दृश्यते । त्रिविक्रमवृत्तौ
तु इत्वस्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे क्षियां पट्टी इत्यप्युदाहृतं दृश्यते । स्त्रीत्वाभाव-
पक्षेऽपीत्वं भवतीत्यभिप्रायेण चन्द्रिकायां पिढं इत्यप्युदाहृतं दृश्यते ॥

* सृष्टिर्मृष्टेऽसवदर्थकस्यैव-पा.

^१ ऋतुगे ॥ १-२-५७ ॥

उत्वं ^२ नित्यं स्यात् । ऋतुः-उक्त ।

^३ वृन्दावनवृषभभृतकवृन्दऋजू च ^४ प्रवृद्धऋतुवृद्धाः ।

पृथिवी मृणाळनिवृतप्रावृद्धवृत्तान्तसंवृतस्पृष्टाः ।

निवृतनिवृत्तिपितृकाः संभृतविवृतौ ^५ परावृत्तः ।

वृद्धिनिवृत्तिप्रभृति ^७ प्रवृत्तिजामातृकरावृत्ताः ।

परभृतनिभृतप्राभृतभृतिभृतऋणमातृकाश्च ^८ ऋत्वादिः ॥

^१ ऋतुग इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं वृषभभक्तवृन्दस्य उसहो वसहो इति, वृन्दावन-
निवृत्तशब्दयोः वृन्दावनो वृन्दावनो, निवृत्तो निवृत्तो, इति च रूपसाधकं 'उद्धृपमे
हुः' (ग्रा सू. १-२-७९) 'वृन्दावननिवृत्तयोः' (ग्रा सू. १-२-८०) इति सूत्रद्वय-
मधिकं दृश्यते ॥

^२ नित्यं स्यादिति ॥ यदीदं वैकल्पिकं स्यात्तर्हि वृन्दावननिवृत्तशब्दयोरपि
ऋत्वादिगण एव पाठेन सिद्धे पृथक्सूत्रारम्भसामर्थ्यादिदं नित्यमिति भावः । ऋतुगणदे
'प्रायो लुक्' (ग्रा सू. १-१-८) इत्यादिना तलोपः ॥

^३ चन्द्रिकाकोशदृश्यमानसूत्रगणपाठे तु—

'ऋतुवृन्दावनऋषभभ्रातृकवृन्दऋतुवृद्धऋतुवृद्धाः' इति दृश्यते ॥

^४ वृषभेति ॥ 'उद्धृपमे हुः' (ग्रा सू. १-२-७९) इति सूत्रस्य जागरूकतयाऽत्र
ऋषभशब्दपाठ एव युक्त इति भाति । एवमेव चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्तयोरपि दृश्यते । एवं
भृतकशब्दस्थाने भ्रातृकशब्दपाठश्चोचितः ॥

^५ प्रवृद्धेति ॥ वृद्धशब्दस्यात्र परिगणितत्वेन चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्तयोरुभेन च
प्रवृद्धशब्दपाठ एवात्र समुचितः ॥

^६ परावृत्त इति ॥ मन्त्रैवोत्तरत्र परावृत्तशब्दपाठादत्र पुनः पाठे द्विरुक्तत्वापादाय
'प्रवृत्तनिवृत्ता' इति चन्द्रिकानुरोधेन पाठः समुचितः ॥

^७ प्रवृत्तीति ॥ चन्द्रिकागणपाठे निवृत्तशब्दोऽत्र दृश्यते ॥

^८ ऋत्वादिरिति ॥ गणोऽस्मिन् चन्द्रिकागणपाठे परावृद्धशब्दोऽधिकः पठ्यते ।
वृन्दावनं उसहो भाठमो वृन्तं उद्धृ पठहो उद्धृ वृद्धो पुठवी शुणाळं णितळं
पाठसो वृत्तन्तो संठळं पुठो णिवृळं णिवृद्धं पिठमो, संहुळं विठळं पठत्तो णिवृत्तो
उद्धृदं णितत्तो पठुद्धं पठत्तो जामाठमो पराठत्तो परहुद्धो णिहुळं पाहुद्धं शुद्धं शुद्धो
उणं भाठमा इति वृन्दावनार्थानां ऋत्वादिगणपठितानां प्राकृतसिद्धरूपाणि ॥

गौणान्त्यस्य ॥ १-२-५८ ॥

उपसर्जनपदान्तस्य ऋत उत्त्वं स्यात् । पितृवनम्-^१ पिउवणम् ॥

(वा) भर्तृदारिकादावित्वं वाच्यम् ।

भट्टिदारिआ ॥

इदुन्मातुः ॥ १-२-५९ ॥

गौणस्य मातृशब्दस्येदुतौ स्तः । मातृगृहं-^२ माहवरं माउघरम् ॥

^३ क्वचिदगौणस्यापि ॥ १-२-६० ॥

मातृणां-माईणं माऊणं ॥

^४ पृष्टिपृथङ्मृदङ्गनपृकवृष्टे ॥ १-२-६१ ॥

इदुतौ स्तः । पिड्डी पुड्डी इत्यादि ॥

^१ पिउवणमिति ॥ पितृवनशब्दे तकारस्य 'प्रायो लुक्' (प्रा सू. १-३-८) इत्यादिना लुक् ॥

^२ माहवरमिति ॥ मातृगृहशब्दे गृहशब्दस्य 'अपतौ वरो गृहस्य' (प्रा सू. १-३-१६) इति गृहशब्दस्य वरादेशः ॥

^३ क्वचिदगौणस्यापीति ॥ इदं सूत्रं त्रिविक्रमवाक्यरूपतया तदीयवृत्तौ दृश्यते । चन्द्रिकायामपीदं सूत्रं न दृश्यते ॥

^४ पृष्टीति ॥ सूत्रेऽस्मिन् पृष्टीत्यस्य स्थाने वृष्टीति पाठश्चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्त्यो-
द्भूयते । अत्रत्यानां पृथङ्मृदङ्गनपृकवृष्टशब्दानां पिदं पुदं, मिदंगो मुदंगो, यत्तिबो
णत्तुबो, विट्टो बुट्टो, इति प्राकृते प्रत्येकं रूपद्वयं बोध्यम् । यद्यपि सुद्वितचन्द्रिका-
कोशे मृदङ्गशब्दस्य मिर्छंगो मुर्छंगो इति रूपद्वयमुदाहृतं दृश्यते । तथाऽपि तस्य
स्वप्नादिपठितत्वेन तदीयद्वितीयाकारस्य तित्ततवेत्त्वस्य दुर्निवारतया मध्येकारकत्वमेवोचि-
तम् । त्रिविक्रमवृत्तौ श्रीमद्भेदान्वाचार्यप्रणीतप्राकृतशब्दविशदसंग्रहेऽपि तथैवोदा-
हृतम् । चन्द्रिकायामेव 'स्वप्नादाविह' (प्रा. सू. १-२-११) इति सूत्रे स्वेनापि
तथैवोदाहृतं च । ततश्च मज्जाकारकोदाहरणं लेखकभोजकादिप्रमादापतितमिति
विभाष्यते ॥

तु बृहस्पतौ ॥ १-२-६२ ॥

इदुतौ वा स्तः । ^१विहृप्पई बृहृप्पई । पक्षे बहृप्पई । 'सो बृहस्पति' (प्रा. सू. १-४-७४) इति सत्वे तु विहृस्सई बृहृस्सई बहृस्सई ॥

उद्दोलमृपि ॥ १-२-६३ ॥

मृपाशब्दे 'लित एते स्युः । मुसा मूसा मोसा ॥

घृत इदे^१ह् ॥ १-२-६४ ॥

^१ विहृप्पई इति ॥ अत्र आदेर्वकारस्य वकारादेशविधायकानुपलम्भेन वकार प्रबोधितः । बृहस्पतिशब्दस्य प्राकृतेऽष्टादश रूपाणि संभवन्ति । तानि च यथा—प्राकृतेऽस्त्वयोर्विकल्पतया इत्त्वपक्षे—'भ्यौ बृहस्पतौ तु बहोः' (प्रा. सू. १-२-७५) इति सूत्रेण वकारहकारयोर्यथाक्रमं अकारयकारादेशपक्षे संयुक्तस्य स्वस्य 'ऽलेप्मबृहस्पतौ तु कोः' (प्रा. सू. १-४-७७) इति फत्वपक्षे भियप्पई इति, फत्वाभावपक्षे 'सो बृहस्पतिवनस्पत्यो.' (प्रा. सू. १-४-७४) इति सत्वपक्षे भियस्सई इति, सत्वाभावपक्षे 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना सलोपे भियप्पई इति, अकारयकारादेशाभावपक्षे विहृप्पई विहृस्सई विहृप्पई इति षड्रूपाणि ॥

एवमुत्त्वपक्षे पूर्वोक्तरीत्या अकारयकारादेश-तदभाव-फत्व सत्व-सलोपपक्षेषु भुयप्पई भुयस्सई भुयप्पई बृहृप्पई बृहृस्सई बृहृप्पई इति षड्रूपाणि ॥

तथा—इत्त्वोत्त्वयोरुभयोरपि वैकल्पिकत्वात्तदुभयाभावपक्षे 'ऋतोऽव' (प्रा. सू. १-२-७३) इत्यत्वे पूर्वप्रदक्षिणितरीत्येन अकारयकारादेशतदभावपक्षयोः तत्र फत्वसत्व-सलोपपक्षेषु च भयप्पई भयस्सई भयप्पई बहृप्पई बहृस्सई बहृप्पई इति षड्रूपाणि इत्याहस्य अष्टादश रूपाणि ॥

^२ लित इति ॥ तुगव्दानुवृत्तये सूत्रे लिट्करणमिति बोध्यम् । ततश्च उकार-उकार-ओकारा निव्यं भवन्तीत्यर्थात् 'ऋतोऽव' (प्रा. सू. १-२-७४) इत्यकारो न प्रवर्तत इति सिध्यति । अत्र लिट्करणाभावे त्रय एते वा भवन्तीत्यर्थापत्त्या एतत्स्मिन्नाभावपक्षे 'ऋतोऽव' (प्रा. सू. १-२-७४) इत्यत्वं दुर्निवारं स्यादिति बोध्यम् । सूत्रेऽस्मिन् 'मृपि इत्यत्र 'मृपे' इति चन्द्रिकायां पठितं दृश्यते ॥

^३ एडिति ॥ 'एओड्' (वर्णसमान्नाय सूत्रं ३) इति मूत्रे एडिति प्रत्याहाराङी-कारादेकारौकारौ गृह्येते । पूर्वसूत्र एव तुगव्दानुवृत्तेर्विच्छिन्नत्वाच्चात्र लिट्करणावश्यकतेति

^१ विंत्तं वेंत्तं वोंत्तं । 'टल्लसरवृन्त, (प्रा. सू. १-३-३७)' इति टल्ले तु विंत्तं वेंत्तं वोंत्तं ॥

^२ ढिराहते ॥ १-२-६५ ॥

^३ आडिसो ॥

हसेरि सा ॥ १-२-६६ ॥

हसे सा सह ऋतोऽरि स्यात् । ^४ दरिओ ॥

केवलस्य रिः ॥ १-२-६७ ॥

^५ व्यञ्जनासंयुक्तस्य ऋतो रिः स्यात् । ऋद्धिः-रिद्धी । व्यासक्रषिः
^६ वासरिती ॥

बोध्यम् । चन्द्रिकायां त्वञ् इदेताविति सूत्रे पाठेन इकारैकाराभेव विधीयते इत्यभिप्रेत्य तल्लविंत्तं तल्लवेंत्तं इति रूपद्वयमुदाहृतं दृश्यते । तत्तु त्रिविक्रमवृत्तौ पृष्ठिति पाठाभिप्रायेण इकारैकारौकाराणां विधानेन विंत्तं वेंत्तं वोंत्तं इति रूपत्रयस्योदाहरणान्त्रिविक्रमदेवानुसृतमिति ज्ञायते ॥

^१ विंत्तमित्यादि ॥ इदं तु न परिनिष्ठितरूपप्रदर्शनपरम् । 'टल्लसरवृन्त' (प्रा. सू. १-३-३७) इत्यादिना टकारादेशस्य नित्यतयैव विधानादिति बोध्यम् । अत एव त्रिविक्रमवृत्तावपि टकारघटितमेव रूपमुदाहृतं दृश्यते ॥

^२ ढिराहते इति ॥ मुद्रितत्रिविक्रमवृत्तिकोशे 'ढिराहते' इति सूत्रपाठो दृश्यते । कोशालयेऽस्मिन् दृश्यमानलिखितत्रिविक्रमवृत्तिकोशे तु 'ढिराहते' इति सूत्रपाठो दृश्यते । चन्द्रिकायां त्वदं सूत्रमेव नोपात्तम् ॥

^३ आडिसो इति ॥ आहतशब्दे तकारस्य सत्वविधायकसूत्रानुपलम्भात् तकार-लुका आडि(ठि)ओ इत्येव त्रिविक्रमवृत्तावुदाहरणाच्च सकारघटितरूपं लेखकप्रमादाद्यत्तमिति भाति । आहतशब्दे तकारस्य 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना लोपे लिखितकोशेषु 'ढिराहते' (प्रा. सू. १-२-८८) इत्येव सूत्रपाठदर्शनादकारस्य ठीत्या-देशे आडिओ इत्येव रूपमुचितमिति बोध्यम् ॥

^४ दरिओ इति ॥ दसशब्दे प्रकृतसूत्रेण ऋण् इत्यस्य अरीत्यादेशे दरिओ इति रूपम् ॥

^५ व्यञ्जनासंयुक्तस्येति ॥ अव्यवहितपूर्वव्यञ्जनासहकृतस्येत्यर्थः । तेनोत्तरा-दिव्यञ्जनसहकारेऽपि न क्षतिः ॥

^६ वासरिती इति ॥ व्यासक्रषिषब्दे यकारस्य 'मनयाम्' (प्रा. सू. १-४-७९) इति लुकि, षकारस्य 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति सकारादेशे प्रकृतसूत्रेण ऋकारस्य रीत्यादेशे वासरिती इति रूपम् ॥

दृश्यक्स^१ किनि ॥ १-२-६८ ॥

^२ 'क्सश्चेति वक्तव्यं' (वा. २०३०) इति विहितो यो दृशेः कसः, यश्च 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च' (पा. सू. ३-२-६०) इति विहितः किन् तदुभयान्ते अदन्ते च दृशिधातौ ऋतो रिः स्यात् । कसः, सदृक्षः-^३ सरिच्छो । किन्, सदृक्-सरी । कसकिन्भ्यां साहचर्यादिकारः कञिति निश्चीयते । कश्, सदृशः-सरिसो । कञन्तस्यैव, नेह, 'तादृश-तादिसो' । 'हलोऽक्' (प्रा. सू. २-४-६९) इत्यगागमः । तेनात्रापि रीत्यादेशं मन्यमानो^४ लक्ष्मीधरो निरस्त इति ध्येयम् । त्वादगित्यस्य तु किबन्तत्वाव-प्रयोग^५ इत्युक्तम् ॥

^१ किनीति ॥ यद्यप्यत्र मुद्रितत्रिविक्रमवृत्तिकोशे 'किपि' इति सूत्रपाठो दृश्यते । तथाऽप्यत्रैवोत्तरत्र 'त्यदादिसूत्रविहित' इत्युक्तिदर्शनादत्रत्यलिखितकोशान्तरानुगुण्याच्च 'किनि' इत्येव सूत्रे पाठस्तमुचित इति भाति । अत एवैतत्सूत्रान्ते 'क्सकिनोस्साहचर्यात्यदादिष्विति विहितः कमिह गृह्यते' इत्ययमत्रत्यलिखित-त्रिविक्रमवृत्तिग्रन्थोऽप्यत्रानुकूल इति ज्ञायते । अयं च ग्रन्थो मुद्रितत्रिविक्रमवृत्तिकोशे न दृश्यते ॥

^२ कसश्चेति ॥ 'कसोऽपि वाच्य' (वा. २०३०) इति सवार्तिकसूत्रपाठे वार्तिकपाठो दृश्यते ॥

^३ सरिच्छो इति ॥ सद्यश्चान्दे 'प्रायो लृक्' (पा. सू. १-३-८) इत्यादिना दलोपे संयुक्तस्य क्षत्वं 'स्पृहादौ' (प्रा. सू. १-४-२२) इत्यनेन क्त्वे द्वित्वे पूर्वस्य 'पूर्वसुपरि' (प्रा. सू. १-४-२४) इत्यादिना तद्वर्गीयप्रथमवर्णदेशे च सरिच्छो इति रूपम् ॥

^४ तादृशेति ॥ नेदमकारान्तं संस्कृतप्रकृतिरूपम् । तथा सति तस्य कमन्ततया 'कञन्तस्यैव, नेह' इत्युक्तेरसंगत्यापत्तेः । किंतु तादृक्शब्दस्य हलन्तस्य प्राकृते 'हलोऽक्' (प्रा. सू. २-४-६९) इत्यगागमानन्तरप्रक्रियादशागतं रूपं गृहीतमिति बोध्यम् । अन्यथा तत्र प्रकृतसूत्रेण यदिशस्य दुर्बलत्वात् उत्तरत्र तादिसो इति प्रत्युदाहरणप्रदर्शनस्य 'हलोऽक्' (प्रा. सू. २-४-६९) इत्यगागम इत्युत्तरत्र दृश्यमान-वृत्तिग्रन्थस्य चासङ्गत्यापत्तेरिति बोध्यम् । 'तादृश-तादिसो' इत्यत्र ऋकारस्य इत्वं कथमिति तु विमर्शनीयम् ॥

^५ लक्ष्मीधरो निरस्त इति ॥ वृत्तिकृत्त्रिविक्रमदेवेनाप्यत्र सूत्रे अपदेन साहच-र्याश्रयणेन कञ एव ग्रहणमित्युक्ततया 'हलोऽक्' (प्रा. सू. २-४-६९) इत्यगागमस्य अग्रहणेन तदागमविशिष्टतादृशशब्दस्य तादिसो इति रूपस्यैवेष्टत्वाच्चेति भावः ॥

^६ इत्युक्तमिति ॥ एतद्वचावेवादौ 'सिद्धिर्लोकाच्च' (प्रा. सू. १-१-१) इति

^१ ऋतुऋजुऋणऋषिऋषमे वा ॥ १-२-६९ ॥

रिज उऊ ^२ इत्यादि ॥

^३ ऐच एङ् ॥ १-२-७० ॥

सूत्रे 'किवादिप्रत्ययान्तानां न प्रयोगार्हत्वम्' इत्युक्तमित्यर्थः । प्राकृते हलन्तशब्देषु 'अन्त्यहलोऽग्रद्वि' (प्रा. सू. १-१-२) 'हलोऽक्' (प्रा. सू. २-४-६९) इत्यादीनां लोपगमादीनां विधानात्किञ्चिन्तानां हलन्तानां प्राकृतेऽप्रयोग इति भावः ॥

^१ ऋतुऋज्वित्यादि ॥ नन्वेषु ऋतुऋजुऋषमशब्देषु ऋकारस्य प्रकृतसूत्रेण वैकल्पिकतया यदिशाविधाने 'ऋतुगे' (प्रा. सू. १-२-८१) इति सूत्रे एतेषां ऋकारस्य नित्यतयोत्वविधानं किमर्थमिति चेत् । उक्तस्यापि वैकल्पिकत्वे एतदुभयाभावपक्षे 'ऋतोऽत्' (प्रा. सू. १-२-७४) इत्यकारादेशो दुर्घारस्त्व्यादिति यदिशाभावपक्षे नित्यतयोत्वमेव प्रवर्तते न त्वत्वमित्येतदर्थं नित्यतयोत्वविधानं सार्थकमिति बोध्यम् ॥

^२ इत्यादीति ॥ रिज् उऊ, रिणं अणं, रिसी इसी, रिसहो उसहो, इति प्रत्येकं ऋजुऋतुऋणऋषिऋषमशब्दानां प्रत्येकं द्वे द्वे रूपे बोध्ये । ऋजुशब्दे 'तैलौ' (प्रा. सू. १-४-९३) इति अकारस्य द्वित्वम् । ऋणऋषिऋषमशब्देषु यदिशाभावपक्षे ऋकारस्य 'ऋतोऽत्' (प्रा. सू. १-२-७४) 'इल् कृपगे' (प्रा. सू. १-२-७६) 'ऋतुगे' (प्रा. सू. १-२-८१) इति सूत्रैः अत्वत्वोत्वानि बोध्यानि । ऋषमशब्दे अकारस्य 'खयथभास्' (प्रा. सू. १-३-२०) इति हकारादेशः षकारस्य 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति सकारादेशश्च बोध्यः ॥

^३ ऐच एङिति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं परतश्च क्लृप्तचपेटाकेसरदेवरसैन्यवेदनासैन्यवशनै-
श्चरसरोरुहमनोहरप्रकोष्ठातोद्यान्योन्मकौक्षेयकगन्धस्तेनसोच्छ्वासशब्देभ्योच्चा इत्यादिविधा-
नेन चविडा चवेडा, किसरं केसरं, दिजरो देवरो, सिष्णं सेष्णं, विजणा वेजणा, सिंधवं,
सणिच्छरो, सरहं सरोरुहं, मणहरं मणोहरं, पबट्टो पबट्टो, आवज्जं आवज्जं, अण्णण्णं
अण्णोण्णं, कुच्छेमज्जं कोच्छेमज्जं, गळ गाई, थूणो थेणो, सूसासो, इति रूपसाधकानि
'क्लृप्त इलिः' (प्रा. सू. १-२-९३) 'चक्रेटाकेसरदेवरसैन्यवेदनास्वेचस्त्वित्' (प्रा. सू.
१-२-९४) 'सैन्यवशनैश्चरे' (प्रा. सू. १-२-९५) 'स्वरसरोरुहमनोहरप्रकोष्ठातोद्या-
न्योन्मयेवञ्च को.' (प्रा. सू. १-२-९६) 'कौक्षेयक उत्' (प्रा. सू. १-२-९७) 'गन्ध
उदा इत्' (प्रा. सू. १-२-९९) 'ऊ स्तेने वा' (प्रा. सू. १-२-१००) 'सोच्छ्वासे'
(प्रा. सू. १-२-१०१) इत्येतानि सूत्राण्यधिकानि सूत्रपाठे दृश्यन्ते ॥

शैलः सेळो । शौवनं ^१ जोव्वणम् । तैलादित्वाद्वित्वम् ॥

^२ शौण्डगेषु ॥ १-२-७१ ॥

एच उत्त्वम् । शौण्डः-सुण्डो । दौवारिकः-दुवारिओ इत्यादि ॥

अइ तु ^३ वैरादौ ॥ १-२-७२ ॥

ऐचः अइ इति वा स्यात् । वैरं-वइरं वेरं । कैरवं-कइरवं केरवं इत्यादि ॥

^४ दैत्यगेषु ॥ १-२-७३ ॥

ऐच अइ ^५ नित्यं स्यात् । ^६ दइत्तो ॥

^१ जोव्वणमिति ॥ शौवनशब्दे यकारस्य 'आदेशः' (भा. सू. १-१-७४) इति जकारादेशो बोध्यः ॥

^२ शौण्डगेष्विति ॥ सूत्रस्यास्य त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोः 'कौशेषक उत' (भा. सू. १-२-९७) इति सूत्रानन्तरं पाठेन पूर्वसूत्रादत्र उदित्यानुवृत्त्या आदेशेऽभि-काराच्च शौण्डादिष्वआदेशैश्च उक्तं भवतीत्येतत्सूत्रार्थो बोध्यः । शौण्डादिगणोऽस्मिन् पठितानां शौडोठमिमौक्षायनसौन्दर्यसौगन्ध्यदौवारिकसौवर्णिकपौलोमीशब्दानां प्राकृते सुद्धोअणी मुंजामणो मुंदेरं सुगंधत्तणं दुवारिओ सुवणिओ पुलोमी इति रूपाणि बोध्यानि ॥

^३ वैरादाविति ॥ वैरादिगणपठितानां वैरवैशम्पायनवैदशिकवैश्वण्यवै-कैलासवैतालिककैरववैवाहिशब्दानां वइर वेरं, वइसम्पायणो वेसम्पायणो, वइदेसिअं वेदेसिअं, वइसवणो वेसवणो, वइत्तो वेत्तो, कइलासो केलासो, वइवालिओ वेवालिओ, कइरवं केरवं, वइच्चं देच्चं, इति प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

^४ दैत्यगेष्विति ॥ त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोस्तु 'दैत्यादौ' (भा. सू. १-२-१०४) इत्येतत्सूत्रपाठो दृश्यते ॥

^५ नित्यमिति ॥ पृथक्सूत्रकरणादिति भावः ॥

^६ इत्यादीति ॥ 'दैत्यो दैन्यं दैन्यकैतववैदर्यवैदेहाः । ऐश्वर्यं वैजननो मेरव-वैहारिकौ च वैदम्भः । वैषानरवैशाखौ स्वैर वैशाखचैत्ये च ॥' इति दैत्यादिः । अत्र त्रिविक्रमवृत्तौ वैद्वारिकशब्दस्थाने वैवालीयशब्दः पठितो दृश्यते । एषां च दैत्यादि-

कैतवं-कइदवं ^१ इत्यादि ॥

^२ पौरगे गौरवे चाबुत् ॥ १-२-७४ ॥

पौरादौ गौरवे च ऐच अउस्स्यात् । पठरो गठरवं । गौडः-गउडो
^३ इत्यादि ॥

शब्दानां प्राकृते 'दइच्चो दइवं दइववं कइववं वइवव्वो नइपुहो अइसरिं वइ-
अण्णो मइरवो वइहारिथो (वइमालीयं) वइएसो वइसाणरो वइसाहो सइरं वइसालो
वइत्तं' इति सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

^१ वइत्तो इति ॥ अत्र त्योऽचैत्ये' (प्रा. सू. १-४-१७) इत्यनेन त्यस्य स्थाने
चादेशस्य दुर्वारतया त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोः दइच्चो इत्येवोदाहरणाच्च तथैवोचित-
मिति भाति ॥

^२ पौरग इत्यादि ॥ इतः पूर्वं नौशब्दस्य नावा इति रूपसाधकं 'नाभ्याव.'
(प्रा. सू. १-२-१०५) इत्येकं सूत्रं सूत्रपाठेऽधिकं दृश्यते । किञ्चात्र त्रिविक्रम-
वृत्तिचन्द्रिकयोः एतद्वृत्त्युपात्तप्रकृतसूत्रस्थाने 'गौरव आत्' (प्रा. सू. १-२-१०६) 'पौरगे
चाबुत्' (प्रा. सू. १-२-१०७) इति सूत्रद्वयं पठितं दृश्यते । तद्वीत्या च गौरवशब्दगत-
स्वादेशीकारस्य प्रथमसूत्रेण आत्वे गारवमिति, तदुत्तरसूत्रेण चकारबलात् तस्यैवीकारस्य
अठ इत्यादेशे गठरवमिति च रूपद्वयं सम्पद्यते । अत्र तु वृत्तौ अठ इत्येकमेवादेश-
मभिप्रेत्य गठरवमित्येकमेव रूपमुदाहृतम् । अत्रेदं चिन्तनीयम्—यदि गौरवशब्देऽपि
एतद्वृत्त्यनुरोधेन अठ इत्यादेश एक एवेष्टः स्यात्तर्हि गौरवशब्दमपि पौरा-
दावेयाऽन्तर्भाव्य अठ इत्यादेशविधानेनैव अभिमतसिद्ध्या सूत्रे अतिरिच्यमानगौरव-
शब्दोपादानमनर्थकं स्यात् । अतो विज्ञायते त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकोपात्तः सूत्रद्वयात्मक-
सूत्रपाठ एव सार्थयानिति ॥

^३ इत्यादीति ॥ 'पौरस्सौरौ मौलिः कौरवगौडौ च कौलश्च । कोशलपौरद-
र्काक्षेयकाक्ष सौधं च मौनं च ॥' इति पौरादिः । 'पठरो सठरो मठली कठरवो
गउडो कठलो कउसकं पठरिसं कठच्छेअवं सउहं मउणं' इति पौरादिगणपठितानां
प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

^१ ई धैर्ये ॥ १-२-७५ ॥

धीरं। धैर्ये रः (प्रा. सू. १-४-५९) इति रत्वम् ॥ *

इति स्वरविकारप्रकरणम् ॥

इति श्रीवशिष्ठसमुद्राधीश्वरचोक्तनाथभूपालप्रियतचित्र-सज्जनावलम्ब-प्रह्वण्यविरुदाङ्क-
चित्रबोन्मभूपहृदयकमलकुहरविहरमाणश्रीसाम्बशिवप्रेरितेनाप्ययीक्षितेन
कृते प्राकृतमणिदीपे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पाठः ॥

^१ ई धैर्ये इति ॥ पृथक्सूत्रार्थं उच्चैर्नीचैश्चान्वयोः उच्चं नीचं इति प्राकृत-
रूपसाधकं 'उच्चैर्नीचैसोरः' (प्रा. सू. १-२-१०८) इत्येकं सूत्रमधिकं प्राकृतसूत्रपाठे
दृश्यते ॥

* अन्तेऽत्र 'वा पुयाव्यावा.' इत्येकं सूत्रमधिकं चन्द्रिकावै। अत्र 'अन्तत्तपिशाचनो
पुयायी ॥ १ ॥ ऊणद्विमानन्दिते ॥ २ ॥ तुबुरो दोबुरो ॥ ३ ॥ माहिवायो मापवानं ॥ ४ ॥
अनकोटी सङ्कोडी ॥ ५ ॥ मादो माकडे ॥ ६ ॥ ओबुरो उबुरी ॥ ७ ॥ आळिआ
आळ्यास ॥ ८ ॥ तणसोळो तणशुन्ये ॥ ९ ॥ अरिष्टैल्लकाकेपु रिठो ॥ १० ॥ हुतं डुरियस् ॥
॥ ११ ॥ किरौ किरौ ॥ १२ ॥ वामळो वामळुरौ ॥ १३ ॥ वितो वृपसूषिकयो ॥ १४ ॥
वद वुन्ने ॥ १५ ॥ हेरिंनो हेरन्ने ॥ १६ ॥ चिह्न स्तोके ॥ १७ ॥ चळणाओहो चरणा-
शुवे ॥ १८ ॥ उन्मत्ताडुइशीलयोर्वयणिथा ॥ १९ ॥ मूसळ मासळे ॥ महालयपळे महळ-
वमसो ॥ २० ॥ चळर्गके चचरिओ ॥ २१ ॥' इति गणसूत्राणि च दृश्यन्ते ॥

इति स्वरविकारप्रकरणम् ॥

इति महेश्वरराजश्रीयशस्वकोशालयविरुष निरु. तिरु. श्रीनिवासगोपालाचार्यस्य कृतौ
दीपित्यमिह्याया प्राकृतमणिदीपटिप्पण्या प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पाठः ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः.

असंयुक्तह्लादेशप्रकरणम्.

एत्साज्झला ^१त्रयोदशोऽचः ॥ १-३-१ ॥

त्रयोदशादावा^२देरचः परेण-सस्वरन्यजननेन सह एत्वं स्यात् ।
त्रयोदश-^३तेरह । त्रयोविंशतिः-^४तेवीसा । स्थविरः-^५थेरो ^६इत्यादि ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः.

असंयुक्तह्लादेशप्रकरणम्.

^१त्रयोदशश्च इति ॥ 'गो गणपरः' (प्रा. सू. १-१-१०) इति संज्ञासूत्र-
बलादत्र त्रयोदशशब्दस्य त्रयोदशादावित्यर्थः ॥

^२आदेरिति ॥ अधिकारलब्धमेतत् ॥

^३तेरहेति ॥ त्रयोदशशब्दे 'एत्साज्झला' (प्रा. सू. १-३-१) इत्यादिना प्रकृतसूत्रेण
सस्वरन्यजनस्य आदेरचः अयो इत्यस्य स्थाने एकारादेशो 'कचरामधश्च' (प्रा. सू.
१-४-७८) इति रेफस्य कुकि एकारस्य 'रक् सप्तत्यादौ' (प्रा. सू. १-३-४२) इति रेफादेशो
'प्रत्युषदिवसदशपाषाणे तु हः' (प्रा. सू. १-३-८८) इति शस्य पाक्षिके हादेशो तेरहेति
रूपम् । शस्य हादेशाभावपक्षे तु 'शोस्सक्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति सत्वे तेरसो
इत्यपि रूपान्तरं बोध्यम् ॥

^४तेवीसेति ॥ त्रयोविंशतिशब्दे 'एत्साज्झला' (प्रा. सू. १-३-१) इत्यादिना
स्वरन्यजनसहितस्य आदेरवर्णस्य अयो इत्यस्य एकारादेशो 'विंशत्यादिषु त्या ओषक्'
(प्रा. सू. १-१-४८) इत्यनेन बिन्दुसहितस्य तिशब्दस्य ओषे तस्य शिस्वात्पूर्वस्य
'शिति दीर्घः' (प्रा. सू. १-१-१५) इति दीर्घे 'शोस्सक्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति
शस्य सत्वे च तेवीसा इति रूपम् ॥

^५थेरो इति ॥ स्थविरशब्दे स्वरन्यजनसहितस्यादेरवर्णस्य अवि इत्यस्य एत्वे
'कणढ' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना सलोपे च थेरो इति रूपम् ॥

^६इत्यादीति ॥ अत्रादिशब्देन अयस्कारविचकिलत्रयस्त्रिसदादिशब्दानां ग्रहणम् ।
तेषां च प्राकृते एकारो वेहृल्लं तेवीसा इत्यादिसिद्धरूपाणि ॥

^१ नवमालिकावदरनवफलिकापूगफलपूतर ओळ् ॥ १-३-२ ॥

^२ एषूक्तविषये ओत्वं स्यात् । पूतरः-पोरो । ^३ अघम इत्यर्थः ।
णोमाळिआ । वोरं, ^४ इत्यादि ॥

^५ तु मयूरचतुर्थचतुर्वंशचतुर्द्वारचतुर्गुणमयूरखोळखल-
सुकुमारलवणकुतूहले ॥ १-३-३ ॥

^६ एषूक्तं वा । मोरो मऊरो इत्यादि । ^७ अस्तोरखोरच इति बोध्यम् ॥

^१ नवमालिकेत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं कदलकर्णिकारशब्दयोः केलं कण्णेरं
इति रूपसाधकं 'कदले जु' (प्रा सू १-३-२) 'कर्णिकारे फोः' (प्रा. सू १-३-३) इति
सूत्रद्वयं सूत्रपाठेऽधिकं दृश्यते ॥

^२ उक्तविषय इति ॥ आद्यशुत्तरसस्वरव्यञ्जनविषय इत्यर्थः ॥

^३ अघम इत्यर्थ इति ॥ त्रिविक्रमवृत्तौ तु पूतरपदस्यास्य जलजन्तुबोधक-
त्वमपीत्यभिप्रेत्य 'अघमो जलजन्तुर्वा' इत्युक्तं दृश्यते ॥

^४ इत्यादीति ॥ अवशिष्टयोः नवफलिकापूगफलिकाशब्दयोः णोहलिआ
पोहलिआ इति प्राकृते रूपं बोध्यम् । सूत्रेऽस्मिन् त्रिविक्रमवृत्तौ पूगफलिकाशब्दस्थाने
पूगफलशब्दपाठोऽभिमतः ॥

^५ तु मयूरेत्यादि ॥ सूत्रेऽस्मिन् चतुर्वारशब्दस्थाने त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोः
चतुर्द्वारशब्दः पठितः । तथा सुकुमारशब्दानन्तरं तत्रैवोद्दलशब्दोऽधिकः पठ्यते ।
किञ्चात्र त्रिविक्रमवृत्तौ 'मोरस्संस्कृतेऽपीति कश्चिद्' इत्युक्त्वा तदप्रसिद्धमिति हेम-
चन्द्रमतं खण्डितं दृश्यते ॥

^६ एषूक्तं वेति ॥ एषादेरचः परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह ओत्वं वेत्यर्थः । अत्र
चतुर्थचतुर्वंशचतुर्द्वारचतुर्गुणमयूरखोळखलसुकुमारलवणशब्दानां प्राकृते चोत्थो चउत्थो,
चोइह चउइह, चोव्वारो चउव्वारो, चोग्गुणो चउग्गुणो, मोहो मऊहो, ओहलं उळहलं,
सोमालो सुउमालो, लोणं लअणं, कोहलं कुऊहलं, इति प्रत्येकं द्वे द्वे रूपे बोध्ये ॥

^७ अस्तोरित्यादि ॥ अस्तोः अखोः अचः इत्युत्तरसूत्रेषु पदत्रयमधिक्रियत इति
बोध्यमित्यर्थः । अस्तोरित्यस्य 'संयुक्तः स्तुः' (प्रा. सू. १-१-१२) इति सूत्रबलादसंयुक्त-
स्येति, अखोरित्यस्य 'आदिः स्तुः' (प्रा. सू. १-१-९) इति सूत्रबलादनादेरिति चार्थो
बोध्यः ॥

^१ प्रायोऽल्लुक्गचजतदपयवाम् ॥ १-३-४ ॥

पिकः-पियो । नगरं-नगरं । कुचः-कुओ ^२ इत्यादि । ^३ प्रायो-
ग्रहणादुच्चारणसौकुमार्याभावे कचित्कच्छिओपो न क्रियते ॥

(वा) ^४ समासेऽन्तर्वर्तिविभक्ति^५ निरूपितं पदत्वं वेति वाच्यम् ।

तेन कदाचित्पवादित्वाच्च लुक् । सुखकरः-सुहकरो । कदाचित्
सुहहरो । ^६ अस्तोरित्यादि किम् ? चर्चाकरः अंकः ॥

^१ प्रायो लुगित्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं 'अस्तोरखोरचः' (प्रा. सू. १-३-७)
इत्यधिकारसूत्रमेकं, ततः पूर्वं च निषण्णशब्दस्य गुमण्णो इति रूपसाधकं 'निषण्ण
उमः' (प्रा. सू. १-३-६) इत्यपरं सूत्रं च सूत्रपाठेऽधिकं दृश्यते । प्रायो लुगिति
सूत्रस्यास्य असंयुक्तानामनादीनामचः परेषां कादीनां प्रायो लुग्भवतीत्यर्थः । यथाप्रयोग-
दर्शनमयं लुगिति सूचनार्थमत्र प्रायोग्रहणम् ॥

^२ इत्यादीति ॥ गजः-गओ, सुतः-सुओ, रिपुः-रिओ, जयः-जओ, लावण्यं-
लावण्यं, इत्यादीनि आदीनां लुक्पदाहरणानि बोध्यानि । नवयोरभेदात् नकारस्य लुकि
विद्भुव-विडहो, इति रूपं त्रिविक्रमदेवेनोक्तम् ॥

^३ प्रायोग्रहणादिति ॥ प्रायोग्रहणात्कश्चिन्न भवतीत्युक्त्वा-सुकुसुमं पयाग-
जलं सुगमो भगव सचापं विजणं सुतारं विदुरो सपावं समवायो देवो वाणवो इति
रूपाणीति त्रिविक्रमवृत्तार्थाभिहितं दृश्यते ॥

^४ समास इत्यादि ॥ त्रिविक्रमवृत्तौ तु 'समासे तु वाक्यविभक्त्यपेक्षयाऽ-
भिन्नपदत्वमपीष्यते' इति वाक्येनायमर्थः संगृहीतो दृश्यते ॥

^५ विभक्तिनिरूपितमिति ॥ विभक्तिनिमित्तकमित्यर्थः ॥

^६ अस्तोरित्यादि किमिति ॥ अत्र अस्तोरित्याद्यधिकाराभावे चर्चाशब्दे
'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-३-७८) इति रलुकि 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-३-८६)
इत्यादिना चकारस्य द्वित्वे चच्चा इत्यत्र द्वितीयचकारस्य संयुक्तस्यापि 'प्रायो लुक्'
(प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना लुक्स्यात्, तथा करशब्दे ककारस्यादेरपि लुक्स्यात्,
एवं अंकशब्दे अनुत्तारस्य प्रत्याहारसूत्रघटकत्वाभावेन, 'हलि डवणनानाम्' (प्रा. सू.
१-१-४१) इति हल्. पूर्वस्य तस्य तद्वर्गीयपञ्चमाक्षरावश्यभावेन वाऽऽख्याभावात्
ततः परस्य ककारस्य अचः परत्वाभावेऽपि 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना
लुक्स्यादिति भावः ॥

(वा) ^१ पिशाच्यां चस्य जत्वं वाच्यम् ।

पिसाजी ॥

(वा) ^२ चिह्नादावदेर्लुगिति वाच्यम् ।

चिह्नं-^३ इन्धं । न पुनः न उणो । स च-सो अ इत्यादि ॥

^४ नात्यः ॥ १-३-५ ॥

अवर्णात्परस्य पस्य लुङ् न स्यात् । किं तु 'पो वः' (प्रा. सू. १-३-५५) इति वत्वम् । जपः-जवो । चापः-चावो ॥

यश्चुतिरः ॥ १-३-६ ॥

^५ अवर्णपकारोऽकार ईपत्स्पृष्टयश्चुतिः स्यात् । आकारः-आआरो ॥

कामुकयमुनाचामुण्डातिमुक्तके मो इल्लुक् ॥ १-३-७ ॥

^१ पिशाच्यामित्यादि ॥ त्रिविक्रमवृत्तौ त्वयमर्थः 'कचिन्मस्य जाः, इति वाक्येन संगृहीतो दृश्यते ॥

^२ चिह्नादाविति ॥ त्रिविक्रमवृत्तावयमर्थ 'बहुलाधिकारात्कचिदादेरपि' इति वाक्येन संगृहीतो दृश्यते । एवं चन्द्रिकायामपि ॥

^३ इन्धमिति ॥ चिह्नशब्दे ह्यस्य 'वान्तन्धौ मन्युचिह्नयोः' (प्रा. सू. १-४-३२) इत्यनेन न्वादेशे आदेशस्य 'प्रकृतवार्तिकेन लुकि इन्धमिति रूपम् । न्वादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'अण्यस्त्वस्त्वह' (प्रा. सू. १-४-६९) इत्यादिना ह्यस्य ण्वादेशे इण्हमिति, चकारलुकोऽपि वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे चिन्ध चिण्हमिति च रूपाणि बोध्यानि ॥

^४ नात्य इति ॥ यद्यपि 'पो वः' (प्रा. सू. १-३-५५) इत्यनेन वत्वविधान-सामर्थ्यदिव लुङ् न भवतीति 'नात्यः' (प्रा. सू. १-३-९) इति सूत्रे व्यर्थमिति प्रतीयते, तथाऽपि पकारविषये 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) 'पो वः' (प्रा. सू. १-३-५५) इत्यनयोः समानविषयकत्वेनोभयोः सार्थक्यसंपादनाय पाक्षिकत्वस्यावश्यान्धुपगमनीयतया अवर्णात्परत्वे पकारस्य लुग्वारणार्थं 'नात्यः' (प्रा. सू. १-३-९) इति सूत्रं चरितार्थमिति बोध्यम् । अत एव 'प्रायो लुक्' इत्यत्र प्रायग्रहणमिति बोध्यम् ॥

^५ अवर्णपकारोऽकार इति ॥ अत्र 'अवर्णात्परोऽकारः' इति पाठस्सापीयान् ॥

एषु मस्य लुक्स्यात् । ^१डित्वात्सानुनासिकोच्चारः । कार्त्तव्यो
^२इत्यादि । ^३'सिद्धिलोकात्' (प्रा. सू. १-१-१) इति ऊच्येतसंज्ञा ॥

^४ऊत्वे सुमगदुर्मगे वः ॥ १-३-८ ॥

अनयोः ^५कवर्गस्य वस्स्यात् ॥

^१डित्वादिति ॥ 'सानुनासिकोच्चारं विद्' (प्रा. सू. १-१-१६) इति
 संज्ञासूत्रस्यादिति भावः ॥

^२इत्यादीति ॥ अत्र सिद्धानां अनुनासासुण्डातिमुक्तकशब्दानां जडंणा चाडण्डा
 अड्डत्तञ्ज इति प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानीति भावः ॥

^३सिद्धिलोकादिति ऊच्येतसंज्ञेति ॥ इदमुपलक्षणम्—अनुकमन्यशब्दात्तु-
 शासनवत्, इति सूत्रस्य । अन्यथा लोके ऊच्येतसंज्ञकत्वप्रसिद्धयभावेन यथाश्रुतमनुपपन्नं
 स्यात् । प्राकृतेऽस्मिन् लोकम्यवहारस्येव व्याकरणान्तरम्यवहारोऽभ्यविरुद्धोऽनुमत इति
 भावः । पाणिनीये हि ककारस्य 'लक्षकतद्धिते' (पा. सू. १-३-८) इत्यनेन इत्संज्ञा
 विहिता दृश्यत इति ॥

^४ऊत्वं इत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं कुञ्जकर्परकिलच्छागशृङ्खलकिरातैकादिकन्दुक-
 मरकतमदकलपुंनागभागिनीचन्मिकाशीकरसव्दानां सुञ्जो सप्परो खिलो छाछो
 संकलं खिलो पगो लोरो गेंदुर्ज मरगर्ज यलगलो पुण्णामो भामिणी चंदिमा सीभरो
 (सीहरो) इति प्राकृतरूपसाधकानि 'सोऽपुण्यकुञ्जकर्परकिले कोः' (प्रा. सू. १-३-१२)
 'छागशृङ्खलकिरातेलकवाः' (प्रा. सू. १-३-१३) 'वैकादौ गः' (प्रा. सू. १-३-१४)
 'सो. कन्दुकमरकतमदकले' (प्रा. सू. १-३-१५) 'पुंनागभागिनीचन्मिकास्तु मः'
 (प्रा. सू. १-३-१६) 'शीकरे तु भहौ' (प्रा. सू. १-४-१७) इतीमानि वट्सूत्राणि
 सूत्रपाठेऽधिकानि दृश्यन्ते । तत्र 'सोऽपुण्य' (प्रा. सू. १-३-१२) इत्यादिना कुञ्ज-
 शब्दस्य पुष्पायकमित्रस्य च ककारस्य सो विहितो दृश्यते । कुञ्जशब्दश्च
 त्रिकाण्डशेषे अपामार्गपुष्पाचक. बारिकण्डकाखपुष्पाचकश्च गृहीतो दृश्यते ।
 तथाऽत्रैव सूत्रे किलशब्दस्थाने मुद्रितत्रिमिकमवृत्तिकोशे कीलेति पठितं दृश्यते ।
 'एकः भाकर्वं लोकः असुगः तीर्थकरः उड्योत्तरः श्रावकः असुक. भाकारः'
 इत्येकादिगणपठिता. शब्दा बोध्याः ॥

^५कवर्गस्येति ॥ 'सोऽपुण्य' (प्रा. सू. १-३-१२) इत्यादिसूत्राणोरित्यनु-
 वृत्त्या तस्य 'अणुद्वित्ववर्णस्य' (पा. सू. १-१-३९) इत्यादिपाणिनीयसूत्रपर्यालोचनया
 कवर्गस्येत्ययमर्थो लभ्यत इति भावः ॥

^१ सुहवो । ऊत्व एव, ^२ सुहवो ॥

निकपस्फटिकचिह्नो हः ॥ १-३-९ ॥

कोरेव । ^३ णिहसो फलिहो चिह्नो ॥

म्वयथयभाम् ॥ १-३-१० ॥

एपां हः स्यात् । ख, शाखा-^४ साहा । घ, मेघः-मेहो । थ, रथः-रहो । ध, मधु-महु । भ, शुभं-सुहं । ^५ अस्तोरित्येव । मुख्य —

^१ सुहवो इति ॥ सुभगणवदे 'सुभगमुसले' (प्रा. सू. १-२-१४) इत्यनेन पाक्षिके उक्तं ऊत्वे 'खयथयभाम्' (प्रा. सू. १-३-२०) इति भस्य हादेशे प्रकृतसूत्रेण घस्य वत्वे च सुहवो इति रूपम् । दुर्भगणवदे तु 'लवरामयम्' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रल्लुकि 'दुरो रल्लुकि तु' (प्रा. सू. १-२-६३) इत्युकारस्य पाक्षिके ऊत्वे पूर्ववत् भकारगकारयोः हकारवकारादेशयोः वूहवो इति रूपं बोध्यम् ॥

^२ सुहवो इति ॥ ऊत्वपक्ष एव प्रकृतसूत्रेण वकारादेशस्य निहिततया क्त्वाभाव-पक्षे सुहवो इत्येव रूपमुचितमित्यत्रलं वकारवदितप्रत्युदाहरणं लेखकप्रभावपक्षमिति बोध्यम् ॥

^३ णिहसो फलिहो इति ॥ निकपशब्दे 'आदेस्तु' (प्रा. सू. १-३-५३) इति नस्य पाक्षिके णत्वे 'ओस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति पकारस्य सत्वे प्रकृत-सूत्रेण कस्य हकारादेशे च णिहसो इति रूपम् । स्फटिकणवदे टकारस्य 'स्फटिके' (प्रा. सू. १-३-२५) इति सूत्रेण लत्वे 'फाटह' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना लकारस्य लुकि प्रकृतसूत्रेण ककारस्य हत्वे च फलिहो इति रूपम् ॥

^४ साहेत्यादि ॥ शाखाश्रुमशब्दयोः शकारस्य 'ओस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति सत्वे प्रकृतसूत्रेण खकारस्य हकारादेशे साहा सुहं इति रूपं बोध्यम् ॥

^५ अस्तोरित्याद्येवेति ॥ अत्र सूत्रे अस्तोः अखोः अचः इति पठप्रथमभिरुक्तं वेदितव्यमित्यर्थः । ततश्च असंयुक्तस्य अनादेः अचः परस्परयोः सत्र लभ्यत इति । तेन मुख्य इत्यत्र खस्य संयुक्त्वात् स्कन्धणवदे आदेः खादेशानन्तरं तस्यादित्वात् शब्दणवदे खस्य अचः परत्वाभावाच्च न प्रकृतसूत्रेण हकारादेश इति सिद्धम् ॥

१ मुक्खो । स्कन्ध- २ संघो । शङ्खः- ३ संखो ॥

४ टोर्वडिशादौ ॥ १-३-११ ॥

बडिशं बडिसं । वेत्येव । ५ बडिशगुडनडचपेटापीडनाडीवेणुदाडि-
० मेल्यादि । चपेटा^१-चविडा चविला । अत्र 'चपेटाकेसरदेवर-
सैन्यवेदनास्वेचस्त्वित्' (प्रा. सू. १-२-९४) इत्येचो वैकल्पिकमित्त्वम् ॥

१ मुक्खो इति ॥ मुख्यशब्दे यकारस्य 'मन्याम्' (प्रा. सू. १-४-७९) इति
कुकि 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना सकारस्य द्वित्वे पूर्वस्य 'पूर्व-
मुपति' (प्रा. सू. १-४-९४) इति तद्वर्गादिप्रथमवर्णविशेषे च मुक्खो इति रूपम् ॥

२ संघो इति ॥ स्कन्धशब्दे स्क् इत्यस्य 'क्कस्कोनात्रि' (प्रा. सू.
१-४-६) इति सकारादेशः ॥

३ संखो इति ॥ संखशब्दे 'शोत्सस्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति सकारस्य
सकारादेशः ॥

४ टोरित्यादि ॥ अत्र सूत्रे 'डः पृथकि तु' (प्रा. सू. १-३-२१) इति सूत्रा-
द्वार्यकस्तुशब्दोऽनुवर्तते । अत्र 'अनुकमन्य' (प्रा. सू. १-१-२) इत्यादिपरिभाषया
पाणिनीयप्रक्रियाद्वयस्य अनुमतत्वेन 'अणुद्वित्' (प्रा. सू. १-१-३९) इत्यादिपाणि-
नीयानुसारादत्रत्यस्य टोरित्यस्य टवर्गस्येत्यर्थसंपत्त्या बडिशादौ टवर्गस्य कृत्वं वा स्यादि-
त्येतत्सूत्रार्थो निष्पद्यते । एतत्सूत्रात्पूर्वं पृथक्खचितपिशाचजटिलशब्दानां पिडं खसिजो
पिसजो झडिलो इति प्राकृतरूपसाधकानि 'डः पृथकि तु' (प्रा. सू. १-३-२१) 'चोः
खचितपिशाचयोत्सलौ' (प्रा. सू. १-३-२२) 'झो जटिले' (प्रा. सू. १-३-२३)
इति त्रीणि सूत्राणि सूत्रपाठेऽधिकानि दृश्यन्ते । पृथक्शब्दे तु यकारस्य हेमचन्द्रेण
यकारो विहितो दृश्यते ॥

५ बडिशेत्यादि ॥ अत्र गणपाठे वाटीशब्दोऽधिकः पठितः ॥

० इत्यादीति ॥ आदिशब्देन गिजन्तस्य पाठेऽग्रहणम् ॥

१ चविडा चविलेति ॥ चपेटाशब्दे टकारस्य प्रकृतसूत्रेण पाक्षिके कृत्वे
'चपेटाकेसर' (प्रा. सू. १-२-९४) इत्यादीनां यकारस्य पाक्षिक इत्येव पश्य 'पो वः
(प्रा. सू. १-३-५५) इति कृत्वे चविला इति, इत्याभावपक्षे चवेला इति, कृत्वाभाव-
पक्षे 'टो डः' (प्रा. सू. १-३-३१) इति कृत्वे कृत्वे इत्येतदभावपक्षयोः चवेडा चविडा
इति च रूपमिति रूपचतुष्टयं बोध्यम् । बडिशादिगणपटितानां गुडनडपीडनाडीवेणुदाडि-
मपाठयतिशब्दानां प्राकृते 'गुडं गुळं, नडं नळं' जामेखो जामेडो, नाडी नाडी, वेळू

स्फटिके ॥ १-३-१२ ॥

^१ नित्यं लः । ^२ फलिहो ॥

^३ ठः ॥ १-३-१३ ॥

^४ ढः स्यात् । मढः-मढो । अस्तोरित्याद्यधिकारात् कोष्ठं कोट्टं
^५ इत्यादि ॥

^६ ललडोऽनुडुगे ॥ १-३-१४ ॥

वेणू, ढालिमं ढालिमं, फालेह् फाडेह्' इति टवर्गस्य लत्ववैकल्पिकत्वेन प्रत्येकं रूपद्वयं बोध्यम् ॥

^१ नित्यं ल इति ॥ स्फटिकगण्डं बहिष्ठादावपरिपठ्य 'स्फटिके' इति पृथ-
क्सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव नित्यमित्यमयो लभ्यत इति भावः । पूर्वसूत्रात् दो. ल इति
पदद्वयानुवृत्त्या स्फटिकगण्डे टवर्गस्य नित्यं लकारादेशो भवतीति सूत्रार्थः ॥

^२ फलिहो इति ॥ स्फटिकगण्डे सकारस्य 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७)
इत्यादिना सकारस्य लुकि प्रकृतसूत्रेण टकारस्य लत्वे 'निकपस्फटिकविहुरे ह्' (प्रा. सू.
१-३-१९) इति ककारस्य हकारादेशे च फलिहो इति रूपम् ॥

^३ ठ इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं अङ्कोड(ठ)कैटभगकटसटाशब्दानां अङ्कोष्ठं कंठव-
सभढो सढा इति प्राकृतरूपसाधकानि 'लरङ्कोष्ठे(ठे)' (प्रा. सू. १-३-२६) 'ठः कैटभ
गकटसटे' (प्रा. सू. १-३-२७) इति सूत्रद्वयं सूत्रपादेऽधिकं दृश्यते ॥

^४ ढः स्यादिति ॥ अस्तोरखोरच इत्यधिक्रियतं । पूर्वसूत्राद्ढ इति चानुवर्तते
ततश्च असंयुक्तस्थानादेरचः परस्य ठकारस्य ढकारो भवतीति सूत्रार्थः ॥

^५ इत्यादीति ॥ सूत्रेऽस्मिन् अखोरित्यधिकारात्तस्य चानादेरित्यर्थात् तिष्ठते
ढाडेडो च तस्य ठकारस्यादितया न ढकारादेशः । तथाऽत्र अच इत्यनुवृत्त्या अच
परस्येति तदर्थत्वं कंठो इत्यत्र ठकारस्य अनुस्वारात् परत्वेन तस्य प्रत्याहारसूत्रा-
द्यटकृत्याऽख्याभावात्, तस्य वर्गीयपञ्चमाक्षरादेशोऽपि तस्याख्याभावात् ततः परस्य
ठकारस्य न ढकार इति भावः ।

^६ ललड इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं पिठरशब्दे ठकारस्य हत्वविधानेन रेफस्य च
हत्वविधानेन प्राकृते पिहढो इति रूपसाधकं 'पिठरे हस्तु रब्ध डः' (प्रा. सू. १-३-२९)
इत्येकं सूत्रं सूत्रपादेऽधिकं दृश्यते । सूत्रेऽस्मिन् लल डः अनुडुगे इति पदच्छेदः । अनुडुग
इत्यत्र गणढो 'गो गणपरः' (प्रा. सू. १-१-१०) इति गणार्थे सङ्केतितः । अस्तोरखोरच

उस्य लक्ष्यान् । गण्ड- । गण्डो । -अंधताग्रासह, कुलम्-कुलम् ।
अनुदने किम् ? उदुः-उदुः । गौडनिविडं नाटीपातिनाड ॥

ਸੰ ਫ: ॥ ੧-੩-੧੫ ॥

भटः भटो । 'अभिरागमेष्ट । गट्टा-खट्टा । टट्टा, गण्टा ॥

(वा) 'अटतेनेति' वाच्यम् ।

धृति-धृष्ट ॥

'प्रतिगोऽप्रतीपगो ॥ १-३-१६ ॥

इत्यभिहितं । अने तिसरा 'प्रायो निग्न न विरम्य' (प्रा. मू. १.११४) इति परिभाषया निर्यादिति अभ्यने । मगध उद्धृष्टमिच्छतृनिष्ठसम्य भगवदुक्त्यानांदरुच. पाल्य नियं लक्षणेन इति सुपाठे. ॥

१ गगनो इति ॥ गगनानं क्षितिर्वासाद्येकस्यापि स्यात् गगनं इति स्व-
मिति चन्द्रिवावागमः ॥

२ अधिकागादिनि ॥ अन्तोत्पत्त्य इति पदस्यमप्राप्तिरित इति भावः ।
 मत्तश्च संयुक्त्या इत्युक्तमित्यत्र इत्येव न स्यात्, आदिश्यात् दमस्तत्तत्ते न दत्तस्य
 स्यात्, अथ. पदस्यभावात् नुदत्तत्वे न दत्तस्य स्यात् इति तुह दमस्तो मुदो
 दन्त्येव प्राप्तेः स्यादिति सिध्यति ॥

नाडीति ॥ मुद्रिगत्रिष्वमृतां गु नादिगत्रिष्वाने मदीगत्रिष्वाने इत्यादी पति-
गतिरित्येते ॥

१ अधिकातरादिति ॥ शालांः भगं भव. इति पदत्रयस्याधिकारातिनि भावः ।
ततश्च गृह्याष्टः संयुक्तान्, द्वात्रिंशत् साष्टांगान् घण्टानन्दे च भव पर्याभावात् ।
तत्र गृहकारस्य प्रथममुपेयं द्वाकारादेनप्रवृत्तिरिति योष्यम् ॥

॥ अद्वैतनेतीति ॥ त्रिविक्रमार्त्तः । अथ 'परमिष भर्ता' इति पाठ्येनायमर्थः
मगदीत ॥

० प्रतिगोऽप्रतीपग इति ॥ एतन्मूत्राख्यं घेगमशब्दं तत्कारणस्य दकारादेशना-
मिधानेन घेदिभ्यो इति प्राकृतस्वरूपाधर्कः 'घेताम इति तां.' इत्येकं मूत्रमधिकं सूत्रपाठे
दृश्यते । तन्मादय मूत्रं पूर्वसूत्रान् नोत्पिब्यनुत्तया 'टो द.' (भा. मू. १-३-३१) इत्य-
न्तो ' इत्यनुत्तया मन्त्रच्छम्य मणमज्जकयेन च प्रतीपादिगणघटकमिमाप्रत्यादिशब्दघटक-
तवागत्य द इत्येतन्मूत्रार्थोऽन्यसेय ॥

प्रत्यादौ तो ङः स्यात् । प्रतिपन्नम्-^१पठिवण्णम् । प्रतिपत्ताकाव्या-
कृत ^२इत्यादि । अप्रतीपग इत्येव । प्रतीपं-पईवम् । प्रतिज्ञासम्प्रतिप्रतिष्ठा-
प्रतिष्ठानम् ॥

दंशदहोः ॥ १-३-१७ ॥

^१दस्य ङः स्यात् । दशति-दसइ । दहति-दहइ ॥

दम्भदरदर्भगदर्भदष्टदशनदग्धदाहदोहददोला-

दण्डकदने तु ॥ १-३-१८ ॥

वम्भः-डम्भो ^४इत्यादि ॥

^५हः कातरककुदवितस्ति^६मातुलुङ्गे ॥ १-३-१९ ॥

^१पठिवण्णमिति ॥ प्रतिपन्नशब्दे 'लव्वरामधश्च' (भा. सू. १-४-७८) इति रेफस्य लुकि 'पो वः' (भा. सू. १-३-५५) इति पकारस्य वकारादेशे प्रकृतसूत्रेण तकारस्य ङकारादेशे नकारस्य णत्वे च पठिवण्णमिति रूपं बोध्यम् ॥

^२इत्यादीति ॥ आदिशब्देन प्रवृत्तिसूक्तमिण्डिवालोप्रावृत्तविभीतककण्डलि-
काद्वीतव्यादीनां ग्रहणम् । पडुळि मडभो मिण्डिवालो पाडुडं बहेडभो कण्डलिभा हरड-
ई, इति प्रवृत्तादीनां च प्राकृते सिद्धरूपाणि ॥

^३दस्येति ॥ पूर्वसूत्राचोरित्यनुवृत्त्या लब्धमेतत् । वम्भादिग्रहणसामर्थ्यादत्र
अखोरित्यस्य नाविकारः । ओहदशब्दे दकारद्वयसत्त्वेऽपि दम्भादिसाहचर्यावाप्त्यैवेति
त्रिविक्रमदेवाभिमतम् । तथा ढरशब्दश्चात्र भयार्थक एव वृक्षत इति त्रिविक्रमदेवामि-
मतत्वेन ईपदर्थकस्य ढरशब्दस्य ढरो इत्येव रूपमिति बोध्यम् ॥

^४इत्यादीति ॥ डरो ढरो, डट्भो डट्भो, गडुहो गडहो, डट्भो डट्भो, डसणं
दसणं, डड्ढो डड्ढो, डाहो दाहो, दोहर्धं दोहर्धं, डोला डोला, डंडो डंडो, कडणं
कडणं, इत्यत्रत्यदरादिग्रन्थानां प्रत्येकं द्वे द्वे रूपे यस्य ङकारादेशविकल्पाद्भवत् ॥

^५ह इत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं तुच्छशब्दे विकल्पेन तकारस्य चञ्चकारयोर्विधा-
नेन चुच्छं छुच्छं इति रूपसाधकं 'तुच्चे चञ्छौ' (भा. सू. १-३-३६) इत्येकं सूत्रं,
तथा त्रसरवृन्तवृत्तगरगट्टानां तवर्गस्य टव्वविधानेन टसरो वेण्टं ट्वरो टगरो इति
प्राकृतरूपसाधकं 'टल् त्रसरवृन्तवृत्तगरगे' (भा. सू. १-३-३७) इत्यपरं च सूत्रमविकं
सूत्रपाठे दृश्यते ॥

^६मातुलुङ्ग इति ॥ मातुलुङ्गेति बह्वचनान्तपाठविक्रमवृत्तावाहृतः ॥

कातरः-काहरो ^१ इत्यादि ॥

दोहदप्रदीपिशातवाहनातस्याम् ॥ १-३-२० ॥

तोलो ^२ नित्यं स्यात् । दोहवं-दोहळम् ॥

रल् सप्तत्यादौ ॥ १-३-२१ ॥

^३ लिट्वाभित्यम् । सप्ततिः-सत्तरी ॥ ^४ एकादशसप्तदशद्वादश-
पञ्चदशाष्टादशत्रयोदश^५गद्गद ॥

^७ ङः पृथिव्यावधनिशीथे ॥ १-३-२२ ॥

^१ इत्यादीति ॥ अत्रावशिष्टानां ककुदमितस्तिमातुल्लङ्घनानां कठई विहृत्पी
मातुल्लङ्घं इति प्राकृतरूपाणि बोध्यानि ॥

^२ नित्यमिति ॥ पृथक्सूत्रकरणसामर्थ्यादेतत्सूत्रविहितं नित्यमिति भावः ॥
अत्र प्रपूर्वकस्य दीप्यते शातवाहनातसीशब्दयोश्च पलीवैङ्ग साकाहणो अलसी
इति प्राकृते रूपाणि बोध्यानि ॥

^३ नित्यमिति ॥ 'प्रायो लिति न विकल्पः (प्रा सू. १-१-१४) इति परिभाषया
रलो लिट्वाभित्यत्वमिति भावः । पूर्वसूत्राचोरित्यनुवृत्त्या सप्तत्यादौ तवर्गस्थेऽं रत्नमिति
बोध्यम् । अस्तोरित्यधिकाराच्च संयुक्तस्य तस्य न रत्नमित्यपि बोध्यम् ॥

^४ सत्तरीति ॥ सप्ततिसंख्ये पकारस्य 'कगटढ' (प्रा सू. १-४-७७)
इत्यादिना पकारस्य छकि 'शेषादेशस्य (प्रा सू. १-४-८६) इत्यादिना शिष्टस्य
तकारस्य द्वित्वे प्रकृतसूत्रेणाग्न्यस्य तकारस्य रेफादेशे च सत्तरीति रूपं बोध्यम् ॥

^५ एकादशेत्यादि ॥ एआरह सत्तरह बारह पण्णरह अट्ठारह तेरह गन्नर
इत्यस्याना एकादशसप्तदशद्वादशपञ्चदशाष्टादशत्रयोदशगद्गदशब्दानां प्राकृते सिद्ध-
रूपाणि बोध्यानि ॥

^६ गद्गदेति ॥ इति सप्तत्यादिरिति शेषः ॥

^७ ङ इत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं कदलीकदर्थितपीतदीप्यतीनां तवर्गस्य आदेश-
विधानेन करली कनट्टिओ पीवळं छिप्यङ्ग इति प्राकृते रूपसाधकानि 'अमुमे कदल्याम्'
(प्रा. सू. १-३-४३) 'कदर्थिते खोर्व.' (प्रा. सू. १-३-४४) 'पीते ले वा' (प्रा. सू.
१-३-४५) 'ढो दीपि' (प्रा. सू. १-३-४६) इति चत्वारि सूत्राण्यधिकानि सूत्र-
पाठे दृश्यन्ते ॥

^१ पुढवी । ढञ्चतुर्थः । ^२ पक्षे पुढवी ॥

^३ प्रथमशिथिलमेथिशिथिल (र) निषधेषु ॥ १-३-२३ ॥

ढत्वं नित्यं स्यात् । ^४ पढमम् ॥

^५ णर्दिना रुदिते ॥ १-३-२४ ॥

दिना सह तोर्णः स्यात् । रिस्त्वाहित्वम् । रुण्णम् ॥

^६ नः ॥ १-३-२५ ॥

^७ नस्य णः स्यात् । कनकं— ^८ कणभं ॥

^१ पुढवीति ॥ पूर्ववदत्रापि तोरित्यनुवृत्त्या पृथिव्यादिषु तवर्गस्य ढकारादेशः स्यादित्येतत्सूत्रार्थात् पृथिवीशब्दगतथकारस्य ढत्वे ऋकारस्य 'ऋतुगे' (प्रा. सू. १-२-८१) इति सूत्रेण ढत्वे पुढवीति रूपम् ॥

^२ पक्ष इति ॥ 'पीते ले वा' (प्रा. सू. १-३-४५) इति सूत्रादत्र वेत्यनुवृत्तेः ढत्वेऽस्यास्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे ढकारस्य 'क्षयथयभाम्' (प्रा. सू. १-३-२०) इति ढकारादेशे पूर्ववदकारस्योत्त्वे पुढवीत्यपि रूपान्तरम् । एवं औपधनिगीय-शब्दयोः ओसहं ओसहं, णितीहो णितीहो, इति प्रत्येकं रूपद्वयं बोध्यम् ॥

^३ नित्यमिति ॥ पृथक्सूत्रारम्भादिति भावः ॥

^४ पढममिति ॥ प्रथमशब्दे रेफस्य 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति लुकि प्रकृतसूत्रेण यस्य ढत्वे च पढममिति रूपम् । एवमत्रोपात्तानां शिथिलमेथिशिथिर-निषधशब्दानां सिढिलं मेढी सिढिलो णिसजो इति प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

^५ णर्दिनेति ॥ देवनागरलिपिसुद्धितन्निविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोस्तु 'णो ङिना रुदिते' इति सूत्रं पठितं दृश्यते । तत्र णं इत्यादेशे आदिभूतस्य रेफस्य इत्संज्ञा-विधायकसूत्रं एतद्वाल्मीकीये सूत्रे पाणीनीये चादृष्टमिति कथं तत्रत्यरेफस्येऽंज्ञा स्थापिति चिन्तनीयम् ॥

^६ न इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं अविमुक्तकर्मितशब्दोऽस्तवर्गस्य णत्वविधानेन अणिउँतञं गन्मिणो इति प्राकृतरूपसाधकं 'णो वाऽविमुक्तके' (प्रा. सू. १-३-५०) 'गर्भिते' (प्रा. सू. १-३-५१) इति सूत्रद्वयमधिकं सूत्रपाठ उपलभ्यते ॥

^७ नस्य ण इति ॥ अत्र अस्तोः अखोः अचः इति यथाक्रमं असंयुक्तल अनादेः अच परस्येत्यर्थकं पदत्रयमधिक्रियत इति बोध्यम् ॥

^८ कणभमिति ॥ कनकशब्दान्त्यककारस्य 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना लुबोध्यः ॥

आदेस्तु ॥ १-३-२६ ॥

नदी-णई नई । ^१ अस्तोरित्येव । न्यायः-^२ नाओ ॥

^३ पो वः ॥ १-३-२७ ॥

स्पष्टम् । चापः-चावो । नृपः-^४ णिवो । ^५ नेह, विप्रः पतिः शम्पा ॥

(वा) ^० लोपवचयोः श्रुतिसुखतो व्यवस्था ॥

^१ अस्तोरिति ॥ 'संयुक्तः स्तुः' (प्रा. सू. १-१-१२) इति स्तुशब्दस्य संयुक्त-संज्ञकतया असंयुक्तत्वेत्यर्थो बोध्यः ॥

^२ नाओ इति ॥ न्यायशब्दे प्रथमयकारस्य 'मनयाम्' (प्रा. सू. १-४-७९) इति लुकि शिष्टस्य नकारस्यादित्वादित्वाभावे द्वितीयस्य वकारस्य 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना लुकि च नाओ इति रूपं बोध्यम् ॥

^३ पो व इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं नापितशब्दे नस्य वैकल्पिकतया गृहादेशविधानेन ण्हाविओ णाविओ इति प्राकृते रूपद्वयसाधकं 'नापिते णः' (प्रा. सू. १-३-५४) इत्येकं सूत्रमधिकं त्रिविक्रमवेवानुमते सूत्रपाठे दृश्यते । चण्डिकायां तु 'नापिते हः' (प्रा. सू. १-३-५४) इत्येतत्सूत्रपाठ उपाचो दृश्यते । तत्र च पूर्वतो 'णः तु' इति पदद्वयानुश्रुतिमभिप्रेत्य णकारहकारयोर्वैकल्पिकतया विधानं चाभिमत्य णाविओ णाविओ इत्युदाहृतं दृश्यते ॥

^४ णिवो इति ॥ नृपशब्दे नकारस्य 'आदेस्तु' (प्रा. सू. १-३-५३) इति णत्ये वकारस्य 'इल् कृपणे' (प्रा. सू. १-२-७६) इति इकारादेशे प्रकृतसूत्रेण पकारस्य वकारादेशो च णिवो इति रूपम् ॥

^५ नेहेत्यादि ॥ अत्र सूत्रे अस्तोरखोरश्च इति पदत्रयस्याप्यधिकारेण असंयुक्तस्य अनादेरश्चः परस्य पकारस्य वकारादेशो भवतीति प्रकृतसूत्रार्थसंपत्त्या विप्रशब्दे संयुक्तत्वात्, पतिशब्दे आदिभूतत्वात्, शम्पाशब्दे अच् परत्वानावाच्च पकारस्य न वकारादेश इत्यर्थः ॥

^० लोपवचयोरिति ॥ लोपवत्वयोरिति श्रुद्धपाठेनात्र भाव्यम् । ततश्च 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना पकारलुक् 'पो वः' (प्रा. सू. १-३-५५) इति वत्वस्य च प्राप्तौ यस्य प्रवृत्तौ शब्दश्रवणे सुखमुत्पद्यते तस्य प्रवृत्तिरिति तदर्थः । अत एव रिपुरित्यादौ पकारस्य लुकि रिज इति शब्दश्रवणे सुखमुत्पद्यत इति त्रिविक्रम-देवेनोक्तम् ॥

^१ फस्यं ^२ हभौ वा ॥ १-३-२८ ॥

^३ रेफे भ एव । रेभो ॥

(वा) मुक्ताफलादौ ह एव ।

मोत्ताहळं ॥

^४ अधिकाराच्चेह । पुण्यं ^५ पुण्यं इत्यादि ॥

^१ फस्येत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं पाठ्यतिपरिषपरिखापरुषपनसपारिमद्वनी-
पापीडपापधिप्रभूतशब्देषु फकारस्यादेशविधानेन फाढह फलिहो फलिहा फस्यो
फणसो फालिहो नीमो आमेलो पारब्दी बहुत्तं इति प्राकृतस्वरूपसाधकानि 'फः
पादिपरिषपरिखापरुषपनसपारिमद्वेषु' (प्रा सू १-३-५६) 'नीपापीडे मो वा'
(प्रा सू. १-३-५७) 'रह पापधौ' (प्रा सू १-३-५८) 'प्रभूते व.' (प्रा. सू.
१-३-५९) इति चत्वारि सूत्राण्यधिकानि सूत्रपाठे दृश्यन्ते ॥

^२ हभौ वेति ॥ अत्र 'भौ वा' इति त्रिविक्रमवृत्तौ पाठो दृश्यते ॥

^३ रेफे भ एवेत्यादि ॥ 'फस्य हभौ वा' (प्रा. सू १-३-६०) इत्यस्मिन्
सूत्रे वेति न सर्वत्र विकल्पाभिप्रायम्, किं तु कश्चित् हकारः, कश्चिन्नकारः, कश्चिदु-
भयमपि, कश्चिदुभयमपि नेति व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन यथाप्रयोगदर्शनमवसेय-
मित्याशयः । ततश्च रेफणब्दे फकारस्य भकारादेशस्यैव प्रवृत्त्या रेभो इत्येकमेव
रूपम् । तथा मुक्ताफलशब्दे फकारस्य हकारादेशस्यैव प्रवृत्त्या मोत्ताहळमित्येकमेव
रूपम् । सफलमित्यत्र तु फस्य हभयोरुभयोरपि प्रवृत्त्या सहलं सभलमित्युभयमपि रूप-
मिष्टम् । कृष्णफणीत्यत्र तुभयस्याप्यप्रवृत्त्या कसणफणीत्येव रूपमित्येवं विकल्पव्यवस्था
बोद्ध्या । किंचात्र सूत्रे अस्तोरखोरचः इति पदत्रयस्याप्यधिकारात् तस्य च क्रमेण
असंयुक्तस्य अनादेरचः परस्येत्यर्थात् शुल्फमित्यत्र संयुक्तत्वात्, फणीत्यत्राविभूतत्वात्,
शुल्फति इत्यत्र अचः परत्वाभावाच्च न फकाराणां हभयोरदेशयोः प्रवृत्तिरिति
बोध्यम् ॥

^४ अधिकाराच्चेहेति ॥ अस्तोरखोरच इति पदत्रयस्याप्यधिकारात् संयुक्तत्वादे-
रचोऽनुत्तरस्य च फस्य नादेशाविति भावः ॥

^५ पुण्यमिति ॥ पुण्यशब्दे ण्यस्य 'ण्यस्यो फः' (प्रा. सू १-४-४४) इति
फत्वे तस्य 'नेषादेशस्य' (प्रा सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे पूर्वस्य 'पूर्वमुपरि'
(प्रा सू १-४-९४) इत्यादिना तद्वर्गीत्यप्रथमवर्णादेशे च पुण्यमिति रूपम् । संस्कृत-
रूपप्रकृतिगतवर्णानामेवात्र शास्त्रे आदेशविधानौचित्यात् 'ण्यस्योः फः' (प्रा. सू.

वो वः ॥ १-३-२९ ॥

अचला-अचला । ^१ नेह, कर्धुर-कव्वुरो इत्यादि ॥

^२ मन्मथे ॥ १-३-३० ॥

^३ मस्य वः स्यात् । ^४ वम्महो ॥

^५ यो जर तीयानीयोत्तरीय^६कृत्येषु ॥ १-३-३१ ॥

१-४-४४) इति कत्वविधानस्यानर्थक्याच्च गुप्फमित्यत्र फादेशानन्तर तस्यादेशापाठनं दुष्शकमिति गुल्फं गुप्फमिति प्रत्युदाहर्तुमुचितमिति माति ॥

^१ नेहेति ॥ पूर्ववदत्रापि अस्तोरित्यधिकारेण कर्धुरशब्दे वकारस्य संयुक्तत्वात्तस्य न वकार इत्यर्थः । एवं अखोरश्च इति पदद्वयस्याप्यत्राधिकारात् वकशब्दे आदिभूतत्वात्, अंबुशब्दे चाचः परत्वाभावाच्च तत्रत्यवकारयोर्न वकारादेश इति बोध्यम् ॥

^२ मन्मथ इति ॥ एतत्सूत्रापूर्वं कवन्धविसिनीकैटभाभिमन्युशब्देषु पवर्गीयस्य वकाराद्यादेशविधानेन कवन्धो विसिणी केटवो अहिमञ्जू इति रूपसाधकानि 'इवयौ कवन्धे' (प्रा सू १-३-६२) 'विसिन्यां भ.' (प्रा. सू. १-३-६३) 'वो भस्य कैटमे' (प्रा सू १-३-६४) 'त्वभिमन्यौ म' (प्रा सू १-३-६५) इति चत्वारि सूत्राण्यधिकानि सूत्रपाठे दृश्यन्ते ॥

^३ मस्य वस्यादिति ॥ नन्वत्र मन्मथशब्दे द्वौ मकारौ दृश्येते, एक आदिभूतः, अपरश्च संयुक्तः । तयोः कतरस्य वत्त्वं विधीयते । अखोरित्यधिकारान्नाद्यस्यादेशो भवितुमर्हति । अस्तोरित्यधिकाराच्च संयुक्तस्याप्यादेशो न भवितुमर्हति । सूत्रारम्भसामर्थ्याश्रयणे च विनिगमकाभावाद्युपलभ्ययिणे वा द्वयोरपि स्यादिति चेन्न । 'न्म.' (प्रा. सू. १-४-४८) इति सूत्रेण न्म इत्यस्य मकारादेशविधानात् अगत्या सूत्रारम्भसामर्थ्याश्रयणाच्च अत्र अखोरित्यस्याधिकाराभावसुरीकृत्य आदेर्मकारस्यैव वकारादेशोऽभिमन्युं युक्त इत्यवसीयते । अत एव त्रिविक्रमवृत्तौ 'आदेर्मस्य वत्वम्' इत्युक्तं दृश्यते ॥

^४ वम्महो इति ॥ मन्मथशब्दे 'न्मः' (प्रा सू १-४-४८) इत्यनेन न्मस्य मत्वे तस्य द्वित्वे वम्महो इत्येवात्रोदाहर्तुमुचितम् ॥

^५ यो जरित्यादि ॥ एतत्सूत्रापूर्वं विपमशब्दस्य विसढो विसमो इति रूपद्वयसाधकं 'तु ङो विपमे' (प्रा. सू १-३-६७) इत्येकं सूत्रमपिकं सूत्रपाठे दृश्यते ॥

^६ कृत्येष्विति ॥ अस्य कृत्यसंज्ञकप्रत्यय इत्यर्थाङ्गीकारे तेनैवातीत्यर्प्रत्ययस्यापि ग्रहणसंभवात्तत्र सूत्रे पृथगनीयग्रहणस्य वैयर्थ्यापात्तात् तच्चवादिप्वितिप्रसङ्गाच्च

एषु यस्य जः ^१ स्याद्वा । रिच्चाद्वित्वम् । तीय, तृतीयं- ^२ तइज्जं
अनीयर्, करणीयं करणिज्जं । उत्तरीयं उत्तरिज्जं । मेयं मेज्जं । ^३ पक्षे
लुक्, तईअं ॥

^४ यष्ट्यां लृक् ॥ १-३-३२ ॥

लित्वाच्चित्त्वम् । ^५ लट्ठी ॥

^६ अर्थपरे तो युष्मदि ॥ १-३-३३ ॥

युष्मच्छब्दे यकारस्य तः स्यात् । युष्मदीयं । ^७ तुम्हक्केरम् ॥

कृतसंज्ञकप्रत्ययगतयकार इत्यर्थस्यैवोचितत्वेन तस्य च कृद्येवित्येव सूत्रे पाठ उचित
इति बोध्यम् ॥

^१ स्याद्वेति ॥ पूर्वसूत्रानुगुणानुवृत्त्याऽयमर्थो लभ्यत इति बोध्यम् ॥

^२ तइज्जमिति ॥ तृतीयगण्डे ऋकारस्य 'ऋतोऽद्' (प्रा सू १-२-७६)
इत्यच्चे द्वितीयतकारस्य 'प्रायो लृक्' (प्रा सू १-२-८) इत्यादिना लुकि प्रकृतसूत्रेण
द्विरुक्तजनकारावेगे पूर्वस्य 'संयोगे' (प्रा सू १-२-४०) इति ह्रस्वे च तइज्जमिति
रूपम् । एवं करणिज्जमित्यत्रापि बोध्यम् ॥

^३ पक्षे लुगिति ॥ नाडेगस्यास्य वैकल्पिकत्वादेतदभावपक्षे 'प्रायो लृक्'
(प्रा. सू १-२-८) इत्यादिना नकारस्यापि लुगिति भावः ॥

^४ यष्ट्यां ललिति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं विपमयशब्दस्य अकान्त्यर्थकच्छायागण्डस्य
च विसमञ्जो (वच्छस्स) छाहा इति प्राकृतरूपसाधकं 'इन्मयदि' (प्रा सू १-२-६९)
'छायायां होऽकान्तौ' (प्रा सू. १-२-७०) इति सूत्रद्वयं सूत्रपाठेऽधिकं दृश्यते ॥

^५ लट्ठीति ॥ यष्टिगण्डे ष्ट् इत्यस्य 'ष्ट' (प्रा. सू. १-४-१४) इति ल्त्वे द्वित्वे
पूर्वस्य 'पूर्वमुपरि' (प्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना तद्वर्गीयप्रथमवर्णादिगे प्रकृतसूत्रेण
यस्य ल्त्वे च लट्ठीति रूपम् ॥

^६ अर्थपर इत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं कतिपयगण्डे यकारस्य पययिण बल-
हत्वयोर्विधानेन कइववो कइवाहो इति रूपद्वयसाधकं 'कतिपये बहसौ' (प्रा सू.
१-२-७२) इत्येकं सूत्रमधिकं सूत्रपाठे दृश्यते । कतिपयगण्डेऽस्मिन् यकारस्य अनुपद-
निर्दिष्टसूत्रेण बलहत्वान्यतरादेशनैयत्येन मुद्रितत्रिविक्रमवृत्तिसिचन्द्रिकयोर्दृश्यमानं
लुप्तयकारकं कइववो इत्युदाहरणं लेखकप्रमादायातमिति भाति ॥

^७ तुम्हक्केरमिति ॥ युष्मच्छब्दादिवमर्थे विहितस्य छप्रत्ययस्य 'क्वेर इदमर्थं,
(प्रा. सू. १-२-८) इति केरादेशे 'इमम्' (प्रा. सू. १-४-६०) इत्यादिना प्मस्य म्हादेशो

^१ अर्थपर एव, जुम्हसहो ॥

^२ आदेर्जः ॥ १-३-३४ ॥

यशः-जसो । यवः-जवो ॥

^३ हरिद्रादौ ॥ १-३-३५ ॥

रस्य लस्स्यात् । हलही । हरिद्राच्छाया (प्रा. सू. २-२-३९)
‘इतीत्वम् । ‘मूपिकविभीतक’ (प्रा. सू. १-२-४३) ^४ इत्यत्वम् । ^५ अङ्कारच्-
रणयुधिष्ठिरसुकुमारसंस्कारमुखरवरुणकरुणदरिद्रपरिखापरिघमत्सरसंव-
त्सराः ॥

‘वैवोऽलौ’ (प्रा. सू. १-४-२२) इति कस्य पाक्षिकद्वित्वे प्रकृतसूत्रेण यकारस्य
तकारादेशे च तुम्हकेरमिति रूपम् ॥

^१ अर्थपर एवेति ॥ यदा युष्मच्छन्दानुपूर्वी विहाय युष्मच्छब्दार्थबोधनाय
युष्मच्छब्दः प्रयुज्यते तदा तादृशयुष्मच्छब्दसम्बन्धिन एव यकारस्य तकार इत्यर्थः ।
तेन युष्मच्छब्द इत्यत्र युष्मदिति शब्दानुपूर्व्या एव बोधनेनार्थपरत्वाभावात्तद्वतयकारस्य
न प्रकृतसूत्रेण तकार, किन्तु ‘आदेर्जः’ (प्रा. सू. १-३-७७) इति जकारादेशेन
प्राकृते जुम्हसहो इत्येव रूपं बोध्यम् ॥

^२ आदेरिति ॥ अत्र बहुलाधिकारात् सोपसर्गस्थानादेरपि जकारः । यथा—
संयोगः-संजोमो । संयमः-संजमो, इत्यादि । तथा बहुलाधिकारादेव कश्चिन्न
भवत्यपि । यथा—प्रयोगः-पमोमो, इति वृत्तिकारत्रिविक्रमदेवेनोक्तम् ॥

^३ हरिद्रादाविति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं बृहस्पतिपर्याणजठरवठरनिष्ठुरशब्दानां
भयम्पई बहम्पई, पढायणं पछाणं, जढलं जठर, बढलो बठरो, निट्टुलो निट्टुरो, इति
रूपसाधकं ‘म्यौ बृहस्पती तु बहो’ (प्रा. सू. १-३-७५) ‘रो ङा पर्याणे’ (प्रा. सू.
१-३-७६) ‘लो जठरवठरनिष्ठुरे’ (प्रा. सू. १-३-७७) इति सूत्रत्रयमधिकं सूत्रपाठे
दृश्यते ॥

^४ इतीत्वमिति ॥ हरिद्राच्छायाशब्दाभ्या ङीन्वा भवतीति तत्सूत्रार्थात्
हीनित्यर्थः ॥

^५ इत्यत्वमिति ॥ इकारस्यात्वमित्यर्थः ॥

^६ अङ्कार इत्यादि ॥

“ हरिद्राङ्कारचरणसुकुमारयुधिष्ठिराः ।

सत्कारमुखरौ रुणः करुणो वरुणस्तथा ॥

(वा) ^१ अङ्गार इत्त्व एवेण्यते ।

अन्यत्र—अङ्गारो—इङ्गालो ॥

लो ^२ ललाटे च ॥ १-३-३६ ॥

ललाटे खोलेस्थ णत्वं स्यात् । ^३ ण्डालं ॥

^४ नीवीस्यमे वा ॥ १-३-३७ ॥

परिखासंवत्सरमत्सरपरशुकिरातशिथिरदारिद्र्यम् ।

कातरपरिघदरिद्रापद्मारा गरुडपारिमर्दं च ॥

दरिद्रातिश्चात्र पाठार्थ एव चरणो गणे ।

पठ्यतेऽत्र किरातस्तु चत्वसंयोग एव हि ॥ ”

इत्यान्त्रलिपिमुद्रितचन्द्रिकाकोशे हरिद्रादिगणान्तर्गतशब्दसङ्ग्रहिकाः कारिका इद्वयन्ते । वृत्तौ त्वस्यां सत्कारशब्दस्थाने संस्कारशब्दः पठितो दृश्यते । अत्रत्यकारिकायां ‘चत्वसंयोग एव हि’ इत्यस्यायमर्थः—‘छागवृद्धलकिराते लकचाः’ (प्रा. सू. १-३-१३) इत्यनेनाटे. ककारस्य वैकल्पिकतया चकारविधानाच्चकारपक्ष एव रेष्यत्वमिति । तेन किरातशब्दस्य चिलाको किरातो इति रूपद्वयं सिद्धम् ॥

^१ अङ्गार इत्त्व एवेत्यादि ॥ ‘पकाङ्गारललाटे तु’ (प्रा. सू. १-२-१२) इत्यनेनेत्वस्य विकल्पेन विधानादित्वपक्ष एव रस्य क्त्वमिति इङ्गालो अङ्गारो इत्यङ्गारशब्दस्य रूपद्वयं सिध्यति । ‘इङ्गालो चरणो सुठमालो जुहुट्टिलो सफालो मुहलो लुगो कलुणो बलुणो फलिहा संवच्छलो मच्छलो पलसू चिलाको सिदिलो गलिह काहलो फलिहो ठलिहो अवढालं गलुणो फालिहई ठलिहाइ’ इत्यङ्गारादिगणानामाकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

^२ ललाटे चेति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं बराहगर्तमृषिकागन्धर्वार्थकस्य किरिशब्दस्य, भीरुमेदकरभसरोमण्डकदुन्दुभ्यर्थकस्य मे(वे)रशब्दस्य, तथा करवीरशब्दस्य च यथाक्रमं ‘किही मेडो कणवीरो’ इति रूपसाधकं ‘किरिमे(वे)रे डः’ (प्रा. सू. १-३-७९) ‘खोः करवीरे णः’ (प्रा. सू. १-३-८०) इति सूत्रद्वयमधिकमुपातं त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोर्दृश्यते ॥

^३ ण्डालमिति ॥ ललाटशब्दे प्रथमलकारस्य प्रकृतसूत्रेण णत्वे ‘टो डः’ (प्रा. सू. १-३-३१) इति यस्य क्त्वे ‘ललाटे डलो’ (प्रा. सू. १-४-११४) इति डलयोर्व्यत्यासे च ण्डालमिति रूपम् । ‘पकाङ्गारललाटे तु’ (प्रा. सू. १-२-१२) इतीत्वपक्षे तु ण्डालमिति रूपं बोध्यम् ॥

^४ नीवीति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं शब्दविशेषार्थकस्य लोहलशब्दस्य लाङ्गललङ्-

अनयोर्वस्य वा मस्त्यात् । जीमी जीवी । ^१ सिमिणो सिमिणो ॥
हस्य घो ^२ बिन्दोः ॥ १-३-३८ ॥

सिघो ॥

शोस्सल् ॥ १-३-३९ ॥

^३ अस्तोरित्यादि निवृत्तम् । शब्दः—^४ सद्दो । स्यन्दनः—संदणो ।
अंशः—अंसो । यशः—जसो । वेपः—वेसो ॥

प्रत्ययदिबसदशपापाणेषु तु हः ॥ १-३-४० ॥

शोरेब । ^५ पच्चूहो पच्चूसो ॥

लस्थूलशवरशब्दानां च 'गोहलो गंगलं गंगूलं योरो समरो' इति रूप-
साधकं 'लोहललाङ्गललाङ्गले वा' (प्रा. मू. १-३-८२) 'स्थूले रल्लुत्तौत्' (प्रा. सू.
१-३-८३) 'यो मइशमे' (प्रा. मू. ८४) इति सूत्रत्रयमधिकं त्रिविक्रमवृत्तिचङ्गि-
कयोक्त्यान् दृश्यते ॥

^१ सिमिणो इति ॥ स्वप्नशब्दे वकारस्य 'लवरामचक्ष' (प्रा. सू. १-४-७८)
इति छुकि 'स्वमादाविष्' (प्रा. सू. १-२-७६) इत्यादेरकारस्येत्वे 'नात् स्वमे'
(प्रा. मू. १-४-१०२) इति नकाराध्यात्मिकारागमे पकारस्य 'पो वः' (प्रा. सू. १-३-५५)
इति बत्वे 'नीवो स्वमे' (प्रा. सू. १-३-८५) इत्यस्मिन् स्वप्नशब्दगतवकारोद्देशेन
मत्वविधानसामर्थ्यानुगृहीतं 'ववयोरमेद्' इति न्यायमाश्रित्य वकारस्य मत्वे 'नः'
(प्रा. सू. १-३-५२) इति नकारस्य जत्वे च सिमिणो इति रूपम् ॥

^२ बिन्दोरिति ॥ प्रब्रज्यन्तमेतत् । बिन्दोः परस्य हस्य घो भवतीति सूत्रार्थः ।
अत्र त्रिविक्रमवृत्तिकारो बहुलाधिकारं मनसिकृत्य क्वचित् दाह इत्यादौ अबिन्दोरपि
परस्य हस्य वत्त्वेन दाहो इति रूपमभिप्रेति ॥

^३ अस्तोरित्यादि ॥ तदधिकारस्यैतदवधिकत्वोक्त्या अस्तोः अलोः अचः
इति पत्रत्रयमत्र सूत्रे उत्तरत्र च न संबध्यत इत्यर्थः । तेन अथ इत्यादौ संयुक्तस्य शेष
इत्यादावादेः, अथ इत्यादावनचः परस्य शकारावेस्कार इति बोध्यम् ॥

^४ सद्दो इति ॥ शब्दशब्दे 'ववयोरमेद्' इति न्यायेन 'लवरामचक्ष'
(प्रा. सू. १-४-७८) इति वकारस्य छुकि 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-३-८६) इत्यादिना
वकारस्य द्वित्वे प्रकृतसूत्रेण शस्य सादेशो च सद्दो इति रूपमिति भाति ॥

^५ पच्चूहो इति ॥ प्रत्युपशब्दे 'लवरामचक्ष' (प्रा. सू. १-४-७८) इति
रेफस्य छुकि स्त् इत्यस्य 'त्योऽचैत्वे' (प्रा. सू. १-४-१०) इति चादेशो 'शेषादेशस्य'

^१ छल् षदछमीसुधाशावसप्तपर्णे ॥ १-३-४१ ॥
एषु शोदछः स्यात् । लिट्वाञ्चित्यम् । षण्मुखः-छंसुहो ॥

इत्यसंयुक्तह्लादेशप्रकरणम् ॥

अथ निपातनप्रकरणम्.

^२ अपतौ धरो गृहस्य^३ ॥ १-३-४२ ॥

(प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे प्रकृतसूत्रेण षकारस्य ह्लादेशतदभावपक्षयोः पञ्चहो पञ्चसो इति रूपद्वयम् । अत्र दिवहो दिवसो, दह वस, पाहाणो पाहाणो इति विवसवशापाणशब्दानां प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

^१ छल् षदित्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं 'स्तुषायां ण्ड. फो.' (प्रा. सू. १-३-८९) इति सूत्रमेकमधिकं स्तुषाशब्दस्य सुण्हा इति रूपसाधकं त्रिविक्रमवृत्तिचिन्मिद्विक्रयो-रुपात्तं दृश्यते । अत्र छमी छुहा छावो छत्तिअणो इति शमीसुधाशावसप्तपर्णशब्दानां प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

इत्यसंयुक्तह्लादेशप्रकरणम् ॥

अथ निपातनानि.

^२ अपतावित्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं सिरा-पादपीठ-पादपतन-दुर्गादेर्वी-उदुम्बर-व्याकरण-प्राकार-आगत-एवमेव-देवकुल-प्रावारक-यावत्-जीवित-अवट-आवर्तमान-तावत्-दनुजवध-राजकुल-भोजन-कालायस-किसलय-हृदयशब्दानां छिरा पावीठं पावठणं दुग्गावी उंवरो वारणं पारो आओ एमेअ देउळं पारओ जा जीअं अहो आत्तमाणं वा वणुवहो राउळं मोणं कालासं किसळं हिअं इति पाक्षिकरूपसाधकानि 'सिरायां वा' (प्रा. सू. १-३-९१) 'लुक्पादपीठपादपतनदुर्गादेर्व्युदुम्बरेऽचाऽन्तर्द' (प्रा. सू. १-३-९२) 'व्याकरणप्राकारागते कपो.' (प्रा. सू. १-३-९३) 'एवमेवदेव-कुलप्रावारकयावज्जीवितावटावर्तमानतावति वः' (प्रा. सू. १-३-९४) 'ज्योर्दनुजवध-राजकुलभोजनकालायसकिसलयहृदयेषु' (प्रा. सू. १-३-९५) इति षट् सूत्राण्यधिकानि त्रिविक्रमवृत्तिचिन्मिद्विक्रयोरुपात्तानि दृश्यन्ते ॥

^३ गृहस्येति ॥ एतदन्तरं स्त्री-अग्निनी-दुहितृ-वनिता-उमय-अधो-मलिन-धृति-पूर्व-वैदूर्य-स्मर-कटु-बहिर-ईषत्-इदानीं-तिर्यक्-पदाति-शुक्तिशब्दानां इत्थी बहिणी धूना

गृहं धरम् । अपतौ किम् ? निहर्षे ॥

इति निपातनप्रकरणम्.

इति श्रीमदक्षिणसमुद्राधीश्वरचोक्तनाथभूपालप्रियसचिव-सज्जनावलम्ब-

प्रह्लाप्यविरुदाङ्क-चित्रबोम्भभूपहृदयकुहरविहरमाण-

साम्बशिवप्रेरितेनाप्ययदीक्षिणेन कृते

प्राकृतमणिदीपे प्रथमाध्यायस्य

तृतीय. पादः.

विलम्बा अवह हिटं महलं दिदी पुरिमं वेरुलिजं ईसरो कारं बाहिं (बाहिरं) कूरं हर्णहिं (पृच्छाहे) तिरिच्छि पाङ्कको सिप्पी इति पाक्षिकरूपसाधकानि 'क्षीमगिनीदुहिद्वनिता-नामित्थीबहिणीधुआविलम्बा.' (प्रा सू १-३-१७) 'उभयाधसोरवहहिट्टौ' (प्रा. सू. १-३-१८) 'मलिनधृतिपूर्वैद्वर्याणां महलदिदीपुरिमवेरुलिजाः' (प्रा. सू. १-३-१९) 'स्मरकट्टोरीसरकारी' (प्रा. सू. १-३-१००) 'बाहिं बाहिरौ वहिसः' (प्रा. सू. १-३-१०१) 'कूरो गौवेपतः' (प्रा. सू. १-३-१०२) 'हर्णहिं पृच्छाहे इदानीमः' (प्रा. सू. १-३-१०३) 'तिर्यक्पदातिशुकेस्तिरिच्छिपाङ्ककोसिप्पी' (प्रा. सू. १-३-१०४) इत्यष्टावधिकानि सूत्राण्युपादानि त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोरुपलभ्यन्ते ॥

१. गवि गोणा ।
२. तल्ल-तल्लड-तल्लानि तल्पे ।
३. विगिरत्थु विगस्तिवत्पर्ये ।
४. गोला-गोवे गोदावर्याम् ।
५. ओसायणं (अहीशाने) आपोद्यान इति त्रिविक्रमवृत्तौ ।
६. वणई वनराजौ ।
७. पङ्कुरणं प्रावरणे ।
८. ओसिरणगोसौ व्युत्सर्जनप्रत्युषयोः ।
९. योवयेवयोका स्त्रोके ।
१०. आज-विरुमावटिवरुयोः ।
११. पत्येवाज (पत्येणज)-वेल्म्वौ पायेयविदम्बनयोः ।
१२. बालवृद्धवकरीरेषु बाध-बुलबुल-करिष्ठाः ।

१३. ज्या-दोग-धणिवा यूकायुग्म-धन्यासु ।
१४. उद्गहने गिन्वहणम् ।
१५. छिच्छि विगिधसित्पर्ये ।
१६. वृत्तौ वादी ।
१७. गहिल्लो ग्रहिले ।
१८. गोसमूहे गोणिको ।
१९. अयुजरेवई (अहरजुवई) अचिर-युवत्याम् ।
२०. श्वसुल्लयमिसारिकायाम् ।
२१. अणरहु नववध्याम् ।
२२. असुरे अस(ग)यो ।
२३. पणपण्णा (पणमण्णा) पञ्चपञ्चा-क्षति ।
२४. तेपण्णा त्रिपञ्चाक्षति ।

- २५ पण्णा पञ्चाशति ।
 २६. गामहण-घुसिमे ग्रामस्थानघुसण-
 योः ।
 २७ छटायं छट्टा ।
 २८. पाठरण-वड्छौ प्रावरणवलीवर्द्ध-
 योः ।
 २९ हिज्जी (जो) ह्यस्थाने ।
 ३०. त्रिचत्वारिंशति तेभाळि(ळी)सा ।
 ३१. भासंव-डोसिण्या (डोसिणा) वा-
 स्थान्योत्सयोः ।
 ३२. लक्कुडो लगुडे ।
 ३३. छे (चे) णो स्तेने ।
 ३४. कक्खड-कक्खलौ कर्कशे ।
 ३५. अलावुकलत्रयोः कलवू-कर्त्ते ।
 ३६. निलये णिलय-णिहिलणे ।
 ३७. णिक्कड-निरासौ निश्चयचूर्णसयो ।
 ३८. विहुंढम-णिप्पंसा विधुमुदनिक्षि-
 जयोः ।
 ३९. व(प)हिम-कोळीरे मयितकुलवि-
 न्दयोः ।
 ४०. खेडुं खेले ।
 ४१. विटसग्ग-व्युढौ व्युत्सर्गविटयोः ।
 ४२. संवमण-धामणौ संहननगायनयोः ।
 ४३. मत्कुणककुटजम्वालेयु डेकुण-कडड-
 सेवाला ।

४४. अथक्क-खुडुअ-वड्डु(डु)अरा
 अकाण्डधुल्लुकवृहत्तरेषु ।
 ४५. आनने आणुअम् ।
 ४६. संगोछ(छी)-सामरी(लि)-सिप्पी-
 तलारा. संवातत्रात्मलीसूचीत-
 लवरेषु ।
 ४७. अव्या (व्या) अम्वायाम् ।
 ४८. पम्मि-हीमोर-अच्छन्दा. पाणिमी-
 मोरस्त्वच्छन्देषु ।
 ४९. दिनमुखकुडु (तु) कर्त्तार्यत्रसंस्तरेषु
 अणुदिव-कुडु-सौसक्क-सत्थर । ।
 ५०. विदि(डु)र-वीवि(लि)-कडप्प -
 वूसला(छा) विस्तारबीचीकलाप-
 दुर्भरेषु ।
 ५१. वीली बीप्पाम् ।
 ५२. छिछ-डंभिअ-डेडूराछिछडाम्भि-
 कट्टरेषु ।
 ५३. गण्डस्यले गल्लो ।
 ५४. पाडिसिद्धि-पडिसिद्धी प्रतिस्पर्धा-
 याम् ।
 ५५. बंजर-मंजरौ मार्जालि ।
 ५६. गृध्रे गहरो ।
 ५७. डअअ-अअ(अ)मावृत्ता ।
 ५८. अरणि-तणेसि-साळकि(ङ्कि)आ
 सरणिवृत्तरागिगारिकायु ।
 ५९. दु.खचतुप्पयकरालेषु दुग्ग-वड-
 क-कलेराः ।

इत्येकोनशष्टिर्गणसूत्राणि 'गोणाद्याः' इत्येतत्प्राग्वन्तिमसूत्रगदावि चन्द्रिका-
 त्रिविक्रमवृत्त्योर्द्वयन्ते ॥

इति निपातनप्रकरणम्.

इति महिम्नुराजकायप्राच्यकोशालम्बिद्वयः तिर. तिर, श्रीनिवासगोपालचार्यस्य कृता
 टीप्पणिसिन्धवा प्राकृतमणिर्गणटिप्पण्या प्रथमाध्यायस्य तृतीय. पादः ॥

अथ संयुक्तादेशप्रकरणम्.

^१स्तोः ॥ १-४-१ ॥

अधिकारोऽयम् 'ईल् जायाम्' (प्रा. सू. १-४-११०) इति यावद्भक्ष्यते ॥

वा रक्ते गः ॥ १-४-२ ॥

अत्र स्तोर्गो वा स्यात् । ^२रगो रत्तो ॥

^३ष्कस्कोर्नाम्नि ॥ १-४-३ ॥

^४खः स्यात् । पुष्करं-^५पोक्खरं । स्कन्दः-खंदो । नास्ति किम् ?

अथ संयुक्तादेशप्रकरणम्.

^१स्तोरिति । 'संयुक्तः स्तुः' (प्रा. सू. १-१-१२) इत्यनेन स्तुशब्दस्य संयुक्तार्थे सङ्केतिततया स्तोरित्यस्य संयुक्तत्वेत्यर्थः ॥

^२रगो रत्तो इति । रक्ताशब्दे प्रकृतसूत्रेण क इत्यस्य गादेशो 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे रगो इति, गादेशस्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे 'कनाटङ्' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना कस्य लोपे पूर्ववत्कारस्य द्वित्वे रत्तो इति च रूपं बोध्यम् ॥

^३ष्कस्कोर्नाम्निति । एतत्सूत्रात्पूर्वं त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोः शुल्कशक्तमुक्तदृष्टदुल्लक्षणशब्दानां मुक्तं सक्तो मुक्तो ढक्तो मढक्तं लुक्तो इति पाक्षिकरूपसाधकं, तथा क्ष्वेटकादीनां खेटयो—इत्यादिरूपसाधकं च 'शुल्के ङः' (प्रा. सू. १-४-३) 'कश्शक्तमुक्तदृष्टदुल्लक्षणेण' (प्रा. सू. १-४-४) 'क्ष्वेटकगो खल्' (प्रा. सू. १-४-५) इति सूत्रत्रयमधिकमुपात्तं दृश्यते । 'क्षेटक स्फोटकः स्फेटकः' इति क्ष्वेटकादिगणः ॥

^४ख इति । 'क्ष्वेटकगो खल्' (प्रा. सू. १-४-५) इति सूत्रे खल् इत्यनुवृत्त्या तत्र लिट्स्य नित्यत्वार्थकतया नित्यं खकारादेशो भवतीत्यर्थः । पूर्वसूत्रसंबन्धवाशब्दानुवृत्त्यर्थं तत्र लिट्कारणं बोध्यम् ॥

^५पोक्खरमिति ॥ पुष्करशब्दे प्रकृतसूत्रेण पस्य खत्वे 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे पूर्वस्य 'पूर्वसुपरि' (प्रा. सू. १-४-९४) इति चट्ठर्थायप्रथमवर्णदिशे 'स्तौ' (प्रा. सू. १-२-६६) इत्यनेन ढकारस्य ओत्वे पोक्खरमिति रूपम् ॥

दुष्करं-दुष्करं^१ । नमस्कारः-^२ नमोकारो ॥

^३ बुध् रुर्वृक्षे ॥ १-४-४ ॥

बृक्षे क्षस्य खः स्यात् । तदा वृ-इत्यस्य रुः स्यात् । वृक्षः-रुक्खो
‘वृच्छो’ ॥

क्षः ॥ १-४-५ ॥

क्षस्य खः स्यात् । क्षणः-खणो ॥

^१ दुष्करमिति ॥ दुष्करशब्दस्य यौगिकत्वात् नामत्वाभावात् ‘ष्कस्कोर्नास्ति’ (प्रा. सू. १-४-६) इत्यस्य अप्रवृत्त्या ‘कगटड’ (प्रा. सू. १-४-३७) इत्यादिना यकारस्य न्युक्ति ‘भेपादेशस्य’ (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना कस्य द्वित्वे दुष्करमिति रूपमिति भावः । अत्र ‘स्तौ’ (प्रा. सू. १-२-६६) इत्यनेन ओत्वस्य दुर्वारतया दोष्करमित्येव रूपं बोध्यम् । अतोऽत्र सुदितचन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्त्योरपि दृश्यमानं दुष्करमिति प्रत्युदाहरणत्वेन लेखकप्रमादाद्यतमिति संभाव्यते । अत एव लिखितत्रिविक्रमवृत्तिकोद्यागवत्र दोष्करमित्येव लिखितं दृश्यते । दुष्करमित्यस्यापि सति प्रयोगे चन्द्रिकोक्तरीत्या युक्तो इत्यत्रेव बहुलप्रहणादोकारसिद्धिर्नङ्गीकार्या ॥

^२ नमोकारो इति ॥ नमस्कारशब्दे ‘फोः परस्परनमस्कारे’ (प्रा. सू. १-२-३०) इति द्वितीयाकारस्य ओत्वं ‘नः’ (प्रा. सू. १-२-५२) इति नकारस्य णत्वं च बोध्यम् ॥

^३ बुध् रुर्वृक्ष इति ॥ ‘भेदको खल्’ (प्रा. सू. १-४-५) इत्यतः खलित्यनुवर्तते । बुधिति वृणश्चदस्य षष्ठ्येकवचने रूपम् । स्तोत्रित्यधिक्रियते । लिङ्गाप्तित्वात् । तत्र वृक्षशब्दे संयुक्तस्य क्ष-इत्यस्य नित्यं सकारादेशो भवति, वृणश्चदस्य रु-इत्यादेशश्च भवतीति सूत्रार्थः । तेन वृक्षशब्दे क्षस्य खत्वे ‘भेपादेशस्य’ (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना खस्य द्वित्वे ‘पूर्वमुपरि वर्गयुजः’ (प्रा. सू. १-४-९४) इति पूर्वस्य तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशे प्रकृतसूत्रेण वृ इत्यस्य न्वत्वंसंनियोगशिष्टे वदिदेशे रुक्खो इति रूपम् ॥

^४ वृच्छो इति ॥ ननु ‘बुध् रुर्वृक्षे’ (प्रा. सू. १-४-३) इति विहितत्वस्य नित्यतया कथमेतद्वृत्तं सङ्गच्छत इति चेत्, ‘स्पृहादौ’ (प्रा. सू. १-४-२२) इति सूत्रे स्पृहादिगणं वृक्षशब्दपाठस्य वैयर्थ्यान्वयानुपपत्त्या एतन्सूत्रमर्थव्याप्यं च छन्दस्यो-रभयोरपि पाक्षिकप्रवृत्त्यभ्युपगमस्यावश्यकत्वमित्याशयान् । नन्वेवं छन्दपक्षे वृ इत्यस्य ‘बुध् रुर्वृक्षे’ (प्रा. सू. १-४-३) इत्यनेन रुत्वं कुतो नेति चेत्, खन्वरुक्खयोः संनियोग-शिष्टत्वाभ्युपगमेन सत्त्वाभावपक्षे न रुक्खमित्याशयात् । पूर्वोक्तं परिभाषितं पाणिनीये ‘संनियोगशिष्टानां मह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः’ इति । अत्र सह वा प्रवृत्ति-रित्याहः सहैव प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्यर्थः । तथा च छन्दपक्षे ‘ऋतोऽत्’ (प्रा. सू. १-२-३४) इति ऋकारस्यान्व वृच्छो इति रूपं बोध्यम् ॥

स्थाणावहरे ॥ १-४-६ ॥

खाणू । ^१हरे तु थाणू ॥

^२स्कन्दतीक्ष्णशुष्के तु खोः ॥ १-४-७ ॥

खंदो ^३कंदो ॥

स्तम्मे ॥ १-४-८ ॥

खोः स्तोः ख । खंमो । पक्षे ^४थंमो ॥

ल्योऽस्पन्दे ॥ १-४-९ ॥

स्पन्दाभावलक्षणसात्विकभावार्थकस्तम्भशब्दवृत्ते स्तोः खोः
थकार स्यात् । ^५लित्वाक्षित्यम् । थंमो ॥

स्त्यानचतुर्थे च तु ठः ॥ १-४-१० ॥

ठीणं । 'ईल् खल्वाटस्त्यानयोरातः' (प्रा. सू. १-२-३३) इत्यात ईत्वम् ।

^६चउट्टो ॥

^१हरे त्विति ॥ रुद्रपर्यायस्थाणुशब्दे अहर इत्यत्र निषेधात् न संयुक्तस्य खत्वं,
किन्तु 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना सकारस्य लुकि थाणू इति रूपं बोध्यम् ॥

^२स्कन्देत्यादि ॥ अत्र योरिति आद्यर्थे सङ्केतितम् । तथा तु इति विभाषायाम् ।
ततश्च स्कन्दादिशब्दगतस्य संयुक्तस्य प्रकारदेशो विभाषा भवतीत्यर्थः । खत्वाभावपक्षे
'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना सकारलोपे कंदो इति रूपम् ॥

^३कंदो इति ॥ तीक्ष्णशुष्कशब्दयोस्तु तिक्त्वं तिण्डं, सोक्त्वं सोहं, इति
प्राकृते रूपं बोध्यम् ॥

^४थंमो इति ॥ अत्र 'ल्योऽस्पन्दे' (प्रा. सू. १-४-१२) इत्युत्तरसूत्रे अस्पन्द-
रूपसात्विकभावार्थकस्तम्भशब्द एव संयुक्तस्य थकारादेशविधानात् तस्य दास्यवाच-
कत्वे थकारादेशस्याप्रवृत्त्या 'स्तम्मे' इति प्रकृतसूत्रे पूर्वसूत्रासु इत्यनुवृत्त्या खत्वस्य
वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यनेन सकारलुको नुर्वाततया
तम्भो इति पाक्षिकोदाहरणं न्याय्यमिति बोध्यम् ॥

^५लित्वादिति ॥ 'प्रायो लिति न विकल्पः' (प्रा. सू. १-१-१४) इति
लिप्त्वस्य विकल्पाभावे सङ्केतितत्वाक्षित्यत्वे पर्यवसानादिति भावः ॥

^६चउट्टो इति ॥ चतुर्थशब्दे तकारस्य 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-२-८)
इत्यादिना लुक् । प्रकृतसूत्रेण ठादेशानन्तरं तस्य 'क्षेपादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६)
इत्यादिना द्वित्वे पूर्वस्य उहर्गीयप्रथमवर्णादेशोऽपि बोध्यः ॥

पक्षे-चउत्थो । ^१चात् ठंभो । पक्षे-^२थीणस् ॥

एः ॥ १-४-११ ॥

^३ठः स्यात् । इष्टं-इष्टस् ॥

^४त्योऽचैत्ये ॥ १-४-१२ ॥

त्यस्य चः स्यात् । सत्यं-^५सच्चं । अचैत्ये किम् ? चउत्तं,
^६वैरादि ॥

थेर्धृश्चिके ऋर्वा ॥ १-४-१३ ॥

^७विञ्चुओ ॥

^१चादिति ॥ अत्र सूत्रे चणव्ठस्य पूर्वसूत्रोपात्तस्तम्भशब्दसमुच्चायकतया तत्राप्यादेः संयुक्तस्य ठकारादेशेन ठंभो इत्यपि रूपमित्यर्थः ॥

^२थीणमिति ॥ सूत्रे चणव्ठस्य पूर्वोक्तस्य ल्य इत्यादेशस्याप्यनुकर्मकतया थादेशो इदं रूपमिति बोध्यम् । स्तान्नाव्ठस्य वैवादिपाठात् 'देवगेऽसौ' (प्रा सू. १-४-९२) इति णकारस्य द्वित्वे थिण्णमित्यप्यपरं रूपं बोध्यम् ॥

^३ठः स्यादिति ॥ पूर्वसूत्र एव व्ठशब्दपाठं परित्यज्य सूत्रान्तरारम्भसामर्थ्या-
भित्तोऽयमादेश इति बोध्यम् ॥

^४त्योऽचैत्ये इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं विसंस्थुलास्थिशब्दयोः धननिश्चार्थकार्थ-
शब्दे कृत्तिचत्वरणव्ठयोश्च संयुक्तानां ठकारचकारादेशविधानेन विसंठुलो अट्टो
किञ्ची चच्चरं इति प्राकृतरूपसाधकं 'विसंस्थुलास्थ्यधनार्थे' (प्रा सू. १-४-१५)
'चः कृत्तिचत्वरं' (प्रा. सू. १-४-१६) इति सूत्रद्वयं सूत्रपाठेऽधिकं दृश्यते ॥

^५सच्चमिति ॥ सत्यशब्दे संयुक्तस्य चादेशानन्तरं 'ओपादेशस्य' (प्रा. सू.
१-४-८६) इत्यादिना पूर्वस्य द्वित्वम् ॥

^६वैरादीति ॥ वैरादिगणप्रविष्टः चैत्यशब्द इत्यर्थः । तेन चैत्यशब्दे 'अहं तु
वैरादौ' (प्रा. सू. १-२-१०३) इति सूत्रेण ऐकारस्य अह इत्यादेशे ल्य-इत्यत्रत्यकारस्य
'मनयास्' (प्रा सू. १-४-७९) इति लुकि तकारस्य 'ओपादेशस्य' (प्रा सू.
१-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे च चङ्त्तमिति रूपं बोध्यम् ॥

^७विञ्चुओ इति ॥ वृश्चिकशब्दे ककारस्य 'इङ् कृपणे' (प्रा. सू. १-२-७६)
इति इकारे ककारस्य 'प्रायो लुक्' (प्रा सू. १-३-८) इत्यादिना लुकि प्रकृतसूत्रेण
श्रीत्यस्य झु-इत्यादेशो विञ्चुओ इति रूपम् ॥

१ विसिओ । २ वक्रादित्वाद्विन्दुः । ३ कृपादित्वादिः ॥

४ उत्सवन्नक्षोत्सुकसामर्थ्ये छो वा ॥ १-४-१४ ॥

५ उच्छवो ऊसवो, ६ इत्यादि ॥

१ विसिओ इति ॥ अत्र प्रकृतस्य कु-इत्यादेशस्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे 'अ्यश्चत्स्यसामनिश्चले' (प्रा. सू. १-४-२३) इत्यनेन च-इत्यस्य छादेशे 'स्वरेभ्यो वक्रादौ' (प्रा. सू. १-१-४२) इति प्रथमात्स्वरादनन्तरं विन्दौ विंछिओ इति रूपं साधीय इति भाति ॥

२ वक्रादित्वादिति ॥ 'स्वरेभ्यो वक्रादौ' (प्रा. सू. १-१-४२) इति सूत्रेण वक्रादिगणपठितानां प्रथमादिस्वरेभ्यः परमनुस्वारागमविधानादित्यर्थः ॥

३ कृपादित्वादिरिति ॥ 'इक् कृपगे' (प्रा. सू. १-२-७६) इति सूत्रेणेति भावः ॥

४ उत्सवेत्यादि ॥ स्तोत्रित्यधिक्रियते । संयुक्तस्येति तदर्थः । उत्सवादिषु संयुक्तस्य ककारादेशो वा भवतीति सूत्रार्थः । पूर्वसूत्रादेवात्र वामप्रहणानुवृत्तावप्यत्र पुनर्वाग्रहणमेतदुत्तरसूत्रे तदननुवृत्त्यर्थमिति बोध्यम् ॥

५ उच्छवो इति ॥ प्रकृतसूत्रेण उत्सवशब्दे संयुक्तस्य छत्त्वानन्तरं 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना तस्य द्वित्वे 'पूर्वमुपरि' (प्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना पूर्वस्य प्रथमवर्णादेशे च उच्छवो इति रूपम् । छत्वस्यास्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'द्वोदोऽनुत्साहोत्सन्न क शसि' (प्रा. सू. १-२-६२) इत्युकारस्य दकारसहितस्य ककारादेशो ऊसवो इति रूपम् ॥

६ इत्यादीति ॥ ऋक्षशब्दे संयुक्तस्य छादेशे तस्य द्वित्वे पूर्वस्य सङ्गर्गीयप्रथमवर्णादेशे 'केवलस्य रि' (प्रा. सू. १-२-९०) इति ऋकारस्य यद्विशेषे रिच्छो इति, छादेशाभावपक्षे 'क्षः' (प्रा. सू. १-४-८) इति सत्त्वे द्वित्वे पूर्वस्य कत्वे पूर्ववदकारस्य यद्विशेषे रिक्खो इति च रूपम् । तथा उत्सुकशब्दे 'प्रायो लृक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना कलोपोऽधिको बोध्यः । तेन उच्छुओ ऊसुओ इति रूपं बोध्यम् । सामर्थ्यशब्दे छत्वपक्षे सामच्छमिति, तदभावपक्षे 'लवरामघञ्' (प्रा. सू. १-४-७८) 'मनयाम्' (प्रा. सू. १-४-७९) इति सूत्राभ्यां रेफ्यकारयोर्लुकि यस्य द्वित्वे पूर्वस्य तत्त्वे सामर्थ्यमिति च रूपम् ॥

क्षमायां कौ ॥ १-४-१५ ॥

छमा । ^१शान्तौ तु खमा ॥

^२स्पृहादौ ॥ १-४-१६ ॥

स्तोः छः स्यात् । ^३छिहा ॥

^४इक्षुक्षीरक्षारक्षुत्क्षितक्षुण्णमक्षिकावृक्षाः ।
कक्ष्याक्षिकुक्षिदक्षक्षेत्रसदक्षोक्षाक्षलिक्षौ च ।
पक्ष्म च स्थगितं क्षत्रं क्षतं कौश्लेयकं तथा ।
सादृश्यं च . . . . . ।

^१शान्तौ त्विति ॥ सूत्रे कावित्यस्य पृथिव्यामित्यर्थकतया तद्विज्ञानान्तिगुण-
वाचकप्रमाणवत्ते छन्नाप्रवृत्त्या 'क्षः' (प्रा. सू. १-४-८) इति खकारादेशे खमा
इत्येव रूपमिति भावः ॥

^२स्पृहादाविनि ॥ पृथग्वृत्तापूर्वं उत्पत्त्यर्थकक्षणगण्यगतस्य संयुक्तस्य छकार-
विधानेन छगो इति रूपमाशंकं 'क्षण उत्सवे' (प्रा. सू. १-४-२१) इत्येकं सूत्रमधिकं
प्राकृतसूत्रपाठे दृश्यते ॥

^३छिहेति ॥ स्पृहागच्छे संयुक्तस्य प्रकृतसूत्रेण छकारादेशे ऋकारस्य
रूपादित्वात् 'इह कृपणे' (प्रा. सू. १-२-३९) इति इत्वे इह रूपम् ॥

^४इत्त्वित्यादि ॥

इक्षुक्षीरक्षारक्षुत्क्षुतक्षुण्णमक्षिकावृक्षाः ।

कक्ष्याकुक्षी दक्षक्षेत्रसदक्षोक्षाक्षलिक्षाश्च ।

लक्ष्माश्च स्थगितं क्षत्रं क्षतं कौश्लेयकं तथा ।

सादृश्यं च श्रुत्वा लक्ष्मीः स्पृहादिगण इष्यन्ते ॥

इति ससूत्रगणपाठे स्पृहादिगणपाठो दृश्यते । अत्र त्रिविक्रमवृत्तौ वक्ष्यमाणोऽपि
पठितो दृश्यते । अतन्नास्मापि वच्छो इति रूपम् । 'उच्छो छोरं छरं छुगे छुणो
मच्छिमा वच्छो कच्छा कुच्छी दच्छो छेत्त सरिच्छं उच्छा लिच्छा लच्छं मच्छी छह्यं
छत्तं छमं कुच्छेमनो मारिच्छं छुहा लच्छी' इति इक्ष्वादिगण्यदानां प्राकृते सिद्ध-
रूपाणि बोध्यानि ॥

ध्यश्चत्सप्सामनिश्चले ॥ १-४-१७ ॥

छः स्यात् । ध्य, पथ्यं-पच्छम् । अ, पश्चिमं-पच्छिमम् । आश्चर्यं-
 १ अच्छरिअं । त्स, मत्सरः-मच्छलो । प्स, अप्सरसः-अच्छराभो ।
 अनिश्चले किम् ? निश्चलम् ॥

द्यय्या जः ॥ १-४-१८ ॥

द्य, मद्यं-२ मज्ज । य्य, ज्ययं-जज्ज । र्य, कार्यं-कज्जस् ॥

३ ध्यह्योर्झल् ॥ १-४-१९ ॥

लिच्चाभित्यम् । ध्यानं-४ ज्ञाणम् । सहां-सज्जम् ॥

५ तस्याधूर्तादौ टः ॥ १-४-२० ॥

१ अच्छरिअमिति ॥ प्रकृतसूत्रेण आक्षर्यसङ्गतस्य 'श्च' इत्यस्य छादेशे
 तस्य द्वित्वे पूर्वस्य तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशे 'र्य' इत्यस्य 'अरिअरिअनाक्षर्ये' (प्रा. सू.
 १-४-५१) इति रिज इत्यादेशे अच्छरिअमिति रूपम् । एवमस्यैव अच्छभर अच्छ-
 रिजमित्यपि रूपद्वयं बोध्यम् । तथा अच्छेरमित्यप्यस्यैव रूपान्तरं त्रिविक्रमवृत्त्याद्यनु-
 मते दृश्यते ॥

२ मज्जमिति ॥ मद्यशब्दे संयुक्तस्य ध-इत्यस्य प्रकृतसूत्रेण जादेशे 'क्षोपादेशस्य'
 (प्रा. सू. १-४-८१) इत्यादिना द्वित्वे मज्जमिति रूपम् । एवमन्यत्राप्युक्तम् । कज्ज-
 मित्यत्र तु 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति ह्रस्वोऽधिको बोध्यः ॥

३ ध्यह्योरिति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्व अमिमन्युशब्दगतसंयुक्तस्य अर्जादेशाद्व्यविधा-
 नेन 'अहिमज्ज अहिमज्ज' इति रूपद्वयसाधकं 'त्वमिमन्यौ जजौ' (प्रा. सू. १-४-२५)
 इत्येकं सूत्रमधिकं सूत्रपाठे दृश्यते ॥

४ ज्ञाणमिति ॥ अत्र 'नः' (प्रा. सू. १-३-५२) इति नस्य णकारादेशो
 बोध्यः ॥

५ तस्येत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्व साण्यसम्बन्धेऽपि संयुक्तस्य ज्ञादेशविधानेन
 सज्जसो, सज्जो धजो, इज्जइ इति रूपसाधकं 'साण्यसे' (प्रा. सू. १-४-२७) 'ध्वजे
 वा' (प्रा. सू. १-४-२८) 'इन्धौ' (प्रा. सू. १-४-२९) इति सूत्रत्रयमधिकं सूत्रपाठे
 उपलभ्यते । त्रैविक्रमे तु कर्तरीशब्दोऽप्यत्र पठितः । बहुलाधिकाराद्वाताशब्दे वा
 टत्वमिति लक्ष्मीश्वरः ॥

६ अधूर्तादाविति ॥ 'पूर्त-संवर्तन-वार्ता-प्रवर्तन-सुहृत्-धूर्त-आवर्तक-सं-

कैवर्तः-^१ कैवट्टो । अधूर्तादौ किम् ? धुत्तो ॥

(वा) ^२ वार्तासंवर्तनमुद्धूर्तवार्तिकवार्तिकाकीर्तिकार्तिकमूर्तवार्ता-
यां वेति वाच्यम् ॥

वार्ता-वडा ॥

^३ वा न्तन्धौ मन्युचिह्नयोः ॥ १-४-२१ ॥

मन्तू । चिन्धम् । पक्षे-^४ मण्णू चिह्नम् ॥

डल्फोर्मर्दित^५विच्छर्दिछर्दिकपर्दिवितर्दिगर्तसंमर्दे ॥ १-४-२२ ॥

वर्तक-वार्तिक-वर्तिका-निवर्तन-आवर्तन-विवर्तन-अवर्तक-मूर्ति-उत्कर्तित-निवर्तक-
कीर्ति-कार्तिक इत्यादि ' इति चन्द्रिकायां धूर्तादिगणीयशब्दा निर्दिष्टाः ॥

^१ कैवट्टो इति ॥ कैवर्तशब्दे ऐकारस्य 'ऐच पृष्ठ' (प्रा. मू. १-२-१०२)
इत्येकारो बोध्यः ॥

^२ वार्तेत्यादि ॥

'धूर्त. कीर्तितमौहूर्तिकवार्तिकवर्तिका' कीर्तिः ।

कार्तिकहर्ता मूर्ता वार्तायां वेति वाच्यमित्याहुः ॥

समाविनिर्निप्रयुतो वर्तनं वर्तकस्तथा ।

वार्ताकं चोत्कर्तितश्च धूर्तादिगण ईरितः ॥ '

इति ससूत्रगणपाठे धूर्तादिगणो निर्दिष्टः । अत्र 'समाविनिर्निप्रयुतः' इत्यादेः वर्तन-
वर्तकशब्दविशेषणतया सम्-आ-वि-निर्-नि-प्र-इत्युपसर्गपठक्युतो वर्तनशब्दो वर्तक-
शब्दश्च धूर्तादिगणशब्दक इत्यर्थो बोध्यः ॥

^३ वा न्तेत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं प्रवृत्तसन्दर्भमुत्तिवृत्तेष्टापत्तनकवर्धितोद्धृष्ट-
शब्दकसंयुक्तानां टकारादेशविधानेन 'पयट्टो सन्दट्टो मट्टी वट्ट इडा पट्टणं कवट्टिओ
उट्टो' इति रूपसाधकं 'प्रवृत्तसन्दर्भमुत्तिवृत्तेष्टापत्तनकवर्धितोद्धृष्टे' (प्रा. मू. १-४-२१)
इत्येकं सूत्रं सूत्रपाठेऽधिकं दृश्यते ॥

^४ मण्णू चिह्नमिति ॥ मन्युशब्दे न्तादेशाभावपक्षे 'मनयाम्' (प्रा. सू. १-४-७९) इति यकारस्य लुकि नकारस्य 'न.' (प्रा. मू. १-२-५२) इति णकारादेशो
'क्षेपादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे मण्णू इति रूपम् । एवं चिह्नशब्दे
न्तादेशाभावपक्षे 'अव्यक्तत्वाद्बहुवचनं ण्ड' (प्रा. सू. १-४-६९) इति ण्हादेशो
विण्डमिति रूपं साधीयः । अत्र बहुलाधिकारावादेशस्य लोपे इण्डमित्यपि विह-
शब्दस्य रूपान्तरं चन्द्रिकायामुक्तं दृश्यते ॥

^५ विच्छर्दिति ॥ 'विच्छर्दच्छर्दिकपद' इति सूत्रे पाठश्चन्द्रिकायां दृश्यते ॥

एषु ^१फोः स्तोर्डः स्यात् । ^२लित्त्वान्नित्यम् । ^३मड्डिओ ॥

ढोऽर्धधिश्चद्वामूर्ध्नि तु ॥ १-४-२३ ॥

एषु स्तोः फोः ढो ^४वा स्यात् । अर्धे-अद्धं, ^५अद्धम् ॥

दग्धविदग्धघृद्धिदंष्ट्रावृद्धे ॥ १-४-२४ ॥

ढो ^६नित्यं स्यात् । ^७डद्धो । वृद्धकवे^८नेप्यते । वृद्धकई ॥

^१फोः स्तोरिति ॥ फुः स्तुः इति पदद्वयं द्वितीय संयुक्त इत्यर्थे यथाक्रमं संकेतितम् । तथा च द्वितीयस्य संयुक्तस्येत्यर्थोऽत्र बोध्यः । सूत्रगृहीतपदेषु येषु संयुक्त-
द्वयसत्त्वं तत्र द्वितीयस्य डत्वं संयुक्तद्वयाभावे तु आदेरपि संयुक्तस्य डत्वमिति मर्दिता-
दिपदग्रहणादेवावसीयते ॥

^२लित्त्वादिति ॥ पूर्वसूत्रे वाग्रहणसत्त्वासदननुषङ्गायमत्र सूत्रे लित्त्करणमिति
भावः ॥

^३मड्डिओ इति ॥ मर्दितशब्दे संयुक्तस्य ङादेशानन्तरं 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इति तस्य द्वित्वं 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना तकारस्य लुप्त्वं ।
विच्छङ्गी छङ्गी कवङ्गी विमङ्गी गङ्गो सम्मङ्गो इति निच्छर्दिछर्दिक्पर्वितर्गितर्गत्समर्द-
शब्दानां प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

^४वेति ॥ सूत्रे तुशब्दस्य वार्थे संकेतितत्वेनाऽयमर्थो लभ्यत इति भावः ।
अत्रापि सूत्रे पूर्वसूत्रवत् सूत्रगृहीतपदे द्वितीयसंयुक्तसत्त्वे तस्यादेशः, अन्यथा तु प्रथम-
स्येति बोध्यम् ॥

^५अद्धमिति ॥ अर्धशब्दे संयुक्तस्य ङादेशो विकल्प इति तदभावपक्षे 'लव-
रामघञ्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रलुकि 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्या-
दिना धस्य द्वित्वे पूर्वस्य तद्वर्गीयग्रथमवर्णादेक्षे च अद्धमिति रूपम् । एवं इङ्गी इङ्गी,
सङ्गा सङ्गा, मुङ्गा मुङ्गा, इति ऋद्धिअद्धामूर्धशब्दानां प्रत्येकं रूपद्वयं बोध्यम् ॥

^६नित्यमिति ॥ पृथक्सूत्रारम्भसामर्थ्यादिति भावः ॥

^७डद्धो इति ॥ अत्र आदिदकारस्य डकारविषयदर्शनात् दङ्गो इत्युदाहरणं
चान्द्रिकादौ । अत्र शिष्टानां विदग्धवृद्धिदंष्ट्रावृद्धशब्दानां विमङ्गो वृङ्गी दाढा वृद्धो
इति रूपाणि बोध्यानि ॥

^८नेप्यत इति ॥ बहुलाधिकारादिति भावः ॥

पञ्चदशदत्तपञ्चाशति णः ॥ १-४-२५ ॥

^१ पण्णरह । ^२ दिण्णं । पण्णासम् । ^३ अन्त्यहल्लोपे 'मद्भुगसंभुद्धेः' (प्रा. सू. २-२-३०) इति मत्वम् ॥

ज्ञानोः ॥ १-४-२६ ॥

णः स्यात् । ज्ञानं-^४ णाणं । निम्नं-निण्णं ॥

^५ स्तः ॥ १-४-२७ ॥

थः स्यात् । हस्तः-^६ हत्थो ॥

^७ वाऽऽत्ममस्मनि पः ॥ १-४-२८ ॥

^१ पण्णरहेति ॥ पञ्चदशादिषु संयुक्तस्य णकारादेशो भवतीत्येवमसूत्रार्थात् पञ्चदशशब्दे संयुक्तस्य णकारादेशे 'जेपादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८४) इत्यादिना तस्य द्वित्वे सप्तत्यादिपाठात् 'रह मसत्पादा' (प्रा. सू. १-३-४२) इति वृत्त्य रत्वे 'प्रत्युब' (प्रा. सू. १-३-८८) इत्यादिना शकारव्य इत्वे पण्णरहेति रूपम् ॥

^२ दिण्णमिति ॥ स्वमादिपाठात् दत्तशब्दे आदेशरकारस्य 'न्वमादावित्' (प्रा. सू. १-२-११) इतीत्वं बोध्यम् ॥

^३ अन्त्यहल्लोप इति ॥ 'अन्त्यहलोऽग्रदुष्टि' (प्रा. सू. १-१-२५) इति सूत्रेणेति भावः । पञ्चागच्छदे शकारस्य 'ग्रोत्सत्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति सत्त्वं बोध्यम् ॥

^४ णाणमिति ॥ ज्ञानशब्दे नकारस्य 'नः' (प्रा. सू. १-३-५२) इति सूत्रेण णत्वं बोध्यम् ॥

^५ स्त इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं भवोत्पादशब्दयोः संयुक्तस्य पाशिकयादेश-विधानेन यथो उत्थारो इति पाशिकरूपसाधकं 'स्त्रे यो वा' (प्रा. सू. १-४-३८) 'रो हश्चोत्सादे' (प्रा. सू. १-४-३८) इति सूत्रद्वयमधिकं सूत्रपाठे दृश्यते ॥

^६ हत्थो इति ॥ हस्तशब्दे संयुक्तस्य थादेशानन्तरं तस्य द्वित्वे पूर्वस्य 'पूर्व-मुपरि' (प्रा. सू. १-४-९४) इति तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशो बोध्यः ॥

^७ वाऽऽत्मेति ॥ अत्र सूत्रे स्तारित्यधिकारात्तस्य च संयुक्तसंज्ञकत्वेन ज्ञान-मस्मशब्दयोस्संयुक्तस्य पकारो वा भवतीति सूत्रार्थो बोध्यः ॥

आत्मा—^१अप्या अत्ता । मस्म—^२अप्यो अम्हो ॥

दम्कमोः ॥ १-४-२९ ॥

पः स्यात् । कुद्मलं—^३कुप्पळं । रुक्मिणी-रुप्पिणी ॥

ष्यस्योः फः ॥ १-४-३० ॥

पुष्पं-पुष्फं । स्पर्शः—^४फंसो । चक्रादित्वाद्भिन्दुः ॥

^१अप्येति ॥ प्रकृतसूत्रेण आत्मशब्दे संयुक्तस्य पाक्षिके पकारादेशे 'शेषा-
देशस्य' (प्रा सू १-४-८६) इत्यादिना तस्य द्वित्वे 'संयोगे' (प्रा सू. १-२-४०)
इति पूर्वस्य ह्रस्वे 'पुंस्याणो राजवन्तान्.' (प्रा सू १-२-६०) इत्युक्त्या राजवत्कार्ये
अप्या इति रूपम् । पकारादेशाभावपक्षे तु 'मनयाम्' (प्रा. सू. १-४-७९) इति
मकारस्य लोपे शेषस्य द्वित्वे राजवत्कार्ये च अत्ता इति रूपम् । राजवत्कार्यस्यापि
वैकल्पिकतया अप्यो अत्तो इत्यप्यन्यद्वृत्त्यर्थं बोध्यम् ॥

^२अप्यो अम्हो इति ॥ मस्मशब्दे प्रकृतसूत्रेण संयुक्तस्य पाक्षिके पाददेशे तस्य
'शेषादेशस्य' (प्रा सू १-४-८६) इति द्वित्वे 'जमदाम्' (प्रा सू १-१-४९) इत्यनेन
पुस्त्ये 'अन्त्यह्रलोऽश्रुद्वि' (प्रा. सू १-१-२५) इत्यन्त्यस्य ह्रलो लोपे अप्यो इति
रूपम् । पादशाभावपक्षे तु 'इमप्यस्मत्प्रत्ययस्मररश्मौ म्हाः' (प्रा सू १-४-६७) इति
म्हादेशे अम्हो इति रूपम् । अत्राप्यात्मशब्दवत् पक्षे अप्या अम्हा इत्यपि रूपद्वयं
ज्ञेयम् । त्रिविक्रमवृत्तिषट्भाषाचन्द्रिकयोस्तु पादशाभावपक्षे 'मनयाम्' (प्रा सू
१-४-७९) इति मकारलोपामिप्रायेण भस्सो इत्युदाहृतं दृश्यते । तत्र चानुपदप्रदर्शित-
रीत्या म्हादेशः कुतो न प्रवर्तत इति विमर्शनीयम् ॥

^३कुप्पळमिति ॥ कुद्मलशब्दस्य वक्रादिपाठात् 'स्वरेभ्यो वक्रादौ' (प्रा. सू.
१-१-४२) इति प्रथमस्वरात्परं बिन्दोर्दुर्गिवारतया तथैव त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकादावाप्यु-
दाहृतत्वेन कुंपळमित्येवात्रान्युदाहृतमुचितमित्यवसीयते । कुप्पळमित्यत्र दृश्यमानं तु
लेखकप्रमादाधीनमेवेति ज्ञायते । अत एव पूर्वमत्रैव वृत्तौ 'स्वरेभ्यो वक्रादौ'
(प्रा सू. १-१-४२) इति सूत्रे वक्रादिगणे 'वक्रकुद्मलकुदाश' इति कुद्मलशब्दः
परितो दृश्यते ॥

^४फंसो इति ॥ स्पर्शशब्दे प्रकृतसूत्रेण स्प-ह्रस्वस्य फादेशे 'लवराभक्ष' (प्रा सू १-४-७८) इति रलुकि 'शोस्सल्' (प्रा सू १-२-८७) इति शस्य सत्वे

^१ ग्मो मः ॥ १-४-३१ ॥

^२ वा स्यात् । तिग्मं-^३ तिम्नं तिग्गं ॥

^४ न्मल् ॥ १-४-३२ ॥

मः स्यान्नित्यम् । जन्म-जम्मो ॥

^५ ताम्राग्रयोर्म्यः ॥ १-४-३३ ॥

^६ तम्मस । अम्मम् ॥

वक्रादित्वात् 'स्वरेभ्यो वक्रादौ' (ग्रा. सू. १-१-४२) इति प्रथमात्स्वरार्षरं बिन्दौ फसो इति रूपम् ॥

^१ ग्मो म इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं भीष्मशब्दस्य भिष्मो इति, श्लेष्मबृहस्पति-शब्दयोस्तु लेप्सो ब्रह्मफई इति पाक्षिकरूपसाधकं 'भीष्मे' (ग्रा. सू. १-४-४५) 'श्लेष्मबृहस्पतौ तु फोः' (ग्रा. सू. १-४-४६) इति सूत्रद्वयमधिकं सूत्रपाठे दृश्यते ॥

^२ वा स्यादिति ॥ 'श्लेष्मबृहस्पतौ तु फोः' (ग्रा. सू. १-४-४६) इति पूर्वसूत्राद्वार्यकस्तुशब्दोऽत्रानुवर्तत इति भावः ॥

^३ तिम्नं तिग्गमिति ॥ तिग्मशब्दे प्रकृतसूत्रेण गमस्य मत्वे 'शेषादेशस्य' (ग्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना तस्य द्वित्वे तिम्नमिति, मत्वस्य वैकल्पिकत्वात्तदभाव-पक्षे 'मनयाम्' (ग्रा. सू. १-४-७९) इति मत्व लुकि शेषस्य गकारस्य द्वित्वे तिग्गमिति च रूपं बोध्यम् ॥

^४ न्मलिति ॥ 'न्मः' (ग्रा. सू. १-४-४८) इत्यन्यत्र सूत्रपाठो दृश्यते । त्रिविक्रमवृत्तावपि पृथग्योगाजित्यमित्युक्तिदर्शनाल्लकारविरहित एवान्न पाठस्समुचित इति भाति । अन्यथा न्म इत्यस्य उद्देश्यसमर्पकतया तत्र लिङ्करणस्य वैयर्थ्यं चापतेदिति बोध्यम् ॥

^५ ताम्राग्रयोरिति ॥ अत्रापि सूत्रपाठे 'ताम्राग्रयोर्म्यः' (ग्रा. सू. १-४-४९) इत्येव पाठो दृश्यते । स एव पाठः त्रिविक्रमदेवाद्यभिमतश्च ज्ञायते ॥

^६ तम्मं अम्ममिति ॥ ताम्राग्रशब्दयोरनयो संयुक्तादेशानन्तर संयोग इति ह्रस्वे ह्रस्वं रूपं बोध्यम् । ताम्राग्रशब्दयोरनयो देश्यां तविर अंवर इति रूपान्तरमप्युक्तं त्रिविक्रमवृत्तौ । तत्तु हेमचन्द्रीयदेशीयनाममाख्यायां न दृश्यते ॥

^१ हः ॥ १-४-३४ ॥

भः स्यात् । जिह्वा-जिन्मा । ^२ जीहेत्यप्युक्तम् ॥

^३ लो वाऽऽर्द्धे ॥ १-४-३५ ॥

^४ अल्लम् । अहम् ॥

^५ अररिअरिज्जमाश्चये ॥ १-४-३६ ॥

^१ ह इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं ऊर्ध्वशब्दे संयुक्तस्य पाक्षिकभकारादेशविधानेन उभेन उद्धमिति रूपद्वयसाधकं 'ऊर्ध्वे ओ वा' (ग्रा सू १-४-५०) इत्येकं सूत्रमधिकं सूत्रपाठे दृश्यते ॥

^२ जीहेत्यप्युक्तमिति ॥ अत्र पूर्वसूत्रादेत्यस्यानुवृत्त्या जिह्वाशब्दे संयुक्तस्य भादेशपक्षे 'शेषादेशस्य' (ग्रा सू १-४-८६) इत्यादिना तस्य द्वित्वे जिन्मेति, भादेशाभावपक्षे च 'लघुरामधश्च' (ग्रा सू. १-४-७८) इति वकारस्य लुकि 'ओर्द्धस्यवरशोर्दिः' (ग्रा सू १-२-८) इत्यत्र त्रिविक्रमवृत्तौ 'बहुलाधिकारादन्यस्य चादेर्दीर्घः' इत्युक्त्वा जीहेत्युदाहरणात् हकारात्पूर्वस्यापीकारस्य दीर्घे 'शेषादेशस्य' (ग्रा सू १-४-८६) इति सूत्रे अह इति प्रतिषेधात् 'दीर्घाञ्ज' (ग्रा सू १-४-८७) इति प्रतिषेधाच्च इत्थं द्वित्वाभावे जीहेत्यपि रूपं सिद्धमिति भावः ॥

^३ लो वाऽऽर्द्धे इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं विकृलशब्दे वस्य संयुक्तस्य च पाक्षिक-भकारादेशविधानेन सिद्धलो विन्मलो विहलो इति रूपत्रयसाधकं 'वज्र विकृले' (ग्रा सू १-४-५२) इत्येकं सूत्रं, तथा काश्मीरशब्दे संयुक्तस्य पाक्षिकस्य म्भादेशस्य विधानेन कंभार कन्हार इति रूपद्वयसाधकं 'काश्मीरे म्भ' (ग्रा सू. १-४-५३). इत्यपरं सूत्रं चाधिकं सूत्रपाठे दृश्यते । पूर्वसूत्रवदेवात्र वाग्रहणानुवृत्तेस्सिद्धत्वेऽपि पुनरत्र वाग्रहणमुत्तरत्र वापदानानुवृत्तिसूचनार्थमिति बोध्यम् ॥

^४ अल्लमित्यादि ॥ प्रकृतसूत्रेण आर्द्धशब्दे संयुक्तस्य पाक्षिके लादेशे तस्य द्वित्वे पूर्वस्य 'संयोगे' (ग्रा सू १-२-४०) इति इत्वे अल्लमिति रूपम् । लत्वाभावपक्षे तु 'लघुरामधश्च' (ग्रा सू १-४-७८) इति रेफद्वयस्यापि लुकि पूर्ववद्वित्व-इत्त्वयोः अल्लमिति रूपं बोध्यम् । अस्त्यैवार्द्धशब्दस्य 'त्वार्द्ध उबोत्' (ग्रा सू. १-२-२७) इति सूत्रेण आदेशिकत्वेनोत्प्राप्त्ययोर्विधानात् उल्लं उहं ओल्लं ओहं इत्यन्यान्यपि रूपाणि बोध्यानि ॥

^५ अररिअरिज्जमित्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं सौकुमार्यपर्यस्तपर्याणशब्दानां सोऽमल्ल पल्लई पल्लत्वं इति रूपसाधकं 'सैस्तौकुमार्यपर्यस्तपर्याणे' (ग्रा स

अत्र यस्य एते स्युः । ^१अच्छअरं अच्छरिअं अच्छरिज्जम् । ^२य-
सम्बन्धयणस्य लोपो वाच्य उक्तरूपसिद्धयर्थम् ॥

डेरो ब्रह्मचर्यसौन्दर्ये च ॥ १-४-३७ ॥

अनयो^३डिदेर. स्यात् । ^४वम्हचेरम् । डेरे, अकार उच्चारणार्थः ॥
^५सुन्देरम् । चात् आश्चर्यं अच्छेरम् ॥

^६वा पर्यन्ते ॥ १-४-३८ ॥

१-४-५५) इति सूत्रमेकं सूत्रपाठेऽधिकं दृश्यते । सुप्रतिविधिक्रमवृत्तिकोशे त्वत्र सूत्रे
रिअ इत्यस्य स्थाने रिअ इति पाठो दृश्यते ॥

^१अच्छअरमित्यादि ॥ आश्चर्यशब्दे प्रकृतसूत्रेण यस्य अरादेशो ह्यस्य 'ध्यश्च-
त्सप्सामनिश्चले' (ग्रा सू. १-४-२३) इत्यनेन छादेशो तस्य द्वित्ये पूर्वस्य तद्वर्गीयप्रथम-
वर्णादेशो 'संयोगे' (ग्रा. सू. १-२-४०) इति पूर्वस्य ह्रस्वे अच्छअरमिति रूपम् । एव
रिअरिजादेशयोरपि प्रक्रिया ॥

^२यसम्बन्धीति ॥ बहुलाधिकारकल्प्यमेतत् । वस्तुतस्तु—अत्रैवोत्तरसूत्रे
डेरे अकार उच्चारणार्थ इत्युक्त्या तद्वदत्राप्यादेशो स्वामिनि वाऽकारस्योच्चारणार्थत्व-
कल्पने नु नायं क्लेशः ।

^३डिदिति ॥ प्रत्ययादित्वाभावेऽपि बहुलाधिकाराङ्गस्येत्संज्ञा कल्पनीयेति
भाति ॥

^४वम्हचेरमिति ॥ ब्रह्मचर्यशब्दे यस्य प्रकृतसूत्रेण एरादेशो तस्य द्वित्वा-
श्चकारोत्तराकारस्य लोपे संयुक्तावयवरेफस्य 'लवरामधश्च' (ग्रा. सू. १-४-७८)
इति लुकि 'इमप्साम्महामस्मररश्मौ म्ह.' (ग्रा सू. १-४-६७) इति ह्यस्य म्हादेशो च
वम्हचेरमिति रूपम् ॥

^५सुन्देरमिति ॥ सौन्दर्यशब्दे प्रकृतसूत्रेण यस्य डेरादेशो तस्य द्वित्वापूर्ववद्वै-
कारोत्तरवर्त्यकारस्य लोपे 'अनुक्तमन्य' (ग्रा सू. १-१-२) इत्यादिना 'एव
इग्रस्वादेशो' (पा. सू. १-१-४८) इति पाणिनीयानुशासनस्यात्राप्यनुमतत्वेन
औकारस्य 'संयोगे' (पा. सू. १-२-४०) इति उकाररूपह्रस्वे सुन्देरमिति रूपम् ॥

^६वा पर्यन्त इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं वैयर्थ्यदशार्हशौण्डीर्यशब्देपु संयुक्तस्य
रादेशविधानेन धीरं त्वं दसारो सोडीरं इति प्राकृतरूपसाधकं 'वैयै रः' (ग्रा. सू.
१-४-५९) 'व्यैर्यदशार्हशौण्डीर्यै' (ग्रा. सू. १-४-६०) इति सूत्रद्वयं सूत्रपाठेऽधिकं दृश्यते ॥

पर्यन्ते र्यस्य डेरो वा स्यात् । पेरन्तो । पक्षे ^१पज्जन्तो ॥

बाष्पे होऽश्रुणि ॥ १-४-३९ ॥

बाहो । अश्रुणि किम् ? ^२वप्पो, ऊष्मेत्यर्थः ॥

^३न वा तीर्थदुःखदक्षिणदीर्घे ॥ १-४-४० ॥

पशु स्तोहो वा स्यात् । 'तुहं तित्थं । तीर्थं झूल् (प्रा. सू. १-२-५५) ।

^५दाहिणो । 'हे दक्षिणेऽस्य' (प्रा. सू. १-२-९) ॥

^१पज्जन्तो इति ॥ अत्र डेरादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'यज्यर्था ज.' (प्रा. सू. १-४-२४) इति र्यस्य जादेशे द्वित्वे पज्जन्तो इति रूपम् ॥

^४वप्पो इति ॥ बाष्पशब्दे हादेशस्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे प्रयोगानुरोधात्पूर्वमेव 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति ह्रस्वे तत्. 'कण्टक' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना यकारस्य छकि शिष्टस्य पकारस्य द्वित्वे च वप्पो इति रूपम् ॥

^३न वा तीर्थेत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं कार्वाणशब्दे संयुक्तस्य हादेश-विधानेन काहावणो इति रूपसाधकं 'कार्वाणो' (प्रा. सू. १-४-६२) इत्येकं सूत्रमविकं सूत्रपाठे दृश्यते ॥

^४तुहं तित्थमिति ॥ तीर्थशब्दे संयुक्तस्य प्रकृतसूत्रेण हकारादेशपक्षे 'तीर्थं झूल्' (प्रा. सू. १-२-५५) इति ईकारस्य ऊकारे तुहमिति रूपम् । हादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे तु 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति पूर्वमेव ईकारस्य ह्रस्वे 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रेफस्य छकि 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना यकारस्य द्वित्वे 'पूर्वमुपरि' (प्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना पूर्वस्य तद्वर्गीयप्रथमवर्णदेशे तित्थमिति रूपम् ॥

^५दाहिणो इति ॥ दक्षिणशब्दे संयुक्तस्य ह्रस्वपक्षे 'हे दक्षिणेऽस्य' (प्रा. सू. १-२-९) इत्यादेरकारस्य दीर्घे दाहिणो इति, ह्रस्वाभावपक्षे च क्षस्य 'क्ष.' (प्रा. सू. १-४-८) इति खत्वे 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना तस्य द्वित्वे 'पूर्वमुपरि' (प्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना पूर्वस्य तद्वर्गीयप्रथमवर्णदेशे च दक्षिणो इति रूपम् । दुःखशब्दस्य दुहं दुक्खमिति, दीर्घशब्दस्य दीहं दिग्घं दीहरमिति च रूपाणि बोध्यानि ॥

^१त्वथ्वद्वधां ^२क्वचिच्चञ्जज्ञाः ॥ १-४-४१ ॥

भुक्त्वा-^३भोच्चा । पृथ्वी-^४पिच्छी । सकलपृथ्वीविद्वान्-स-
अळपिच्छीविज्जम् । शौत्सेनीयो मः । समस्तत्वाद्विद्वच्छब्दस्य प्रयोगः
ध्वनिः-झुणी । 'उल् ध्वनि' (प्रा. सू. १-२-१६) इत्युत्त्वम् ॥

^१ त्वथ्वद्वधेत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं कृष्माण्डीशब्दस्य प्रथमस्य संयुक्तस्य
हकारादेशेन द्वितीयस्य लकारादेशेन च कोहली कोहणी इति रूपद्वयसाधकं
'कृष्माण्ड्यां ण्डश्च तु लुः' (प्रा. सू. १-४-६४) इत्येकं सूत्रं सूत्रपाठेऽधिकं दृश्यते ।
'कृष्माण्ड्यां' इत्यस्मिन् सूत्रे मुद्रितत्रिविक्रमवृत्तिकोशगतटिप्पणे तु 'कोहली क-
षड्भाषाचन्द्रिकयोरपपाठः । कस्य यथादेशाद्वि. स्यात् कोहलीत्यत्रेत्याहुपण्यासवैयर्थ्यं
स्यात् । अतः कोहलीति द्वित्वयुक्तोऽपपाठ एव' इत्युल्लिखितं दृश्यते । अत्रेवं
विभाबनीयम्—'प्रागेव ह्रस्वः पञ्चाह्रस्वम्' इत्यत्रत्यत्रिविक्रमवाक्येन आदेशात्पूर्वं
ह्रस्वे ततो लकारादेशे च 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना लकार-
द्वित्वस्य पुनर्निवर्ततया कोहली इति लट्द्वित्वप्रदितस्यैव साधुत्वान्युपगमः नावश्यकः ।
किं चैतस्य 'प्रागेव ह्रस्वः' इत्यादिग्रन्थस्य द्वित्वसाधनार्थमपि प्रवृत्तिरित्यङ्गीकरणीयम् ।
यदि ह्रस्वात्पूर्वमेव कर्त्तव्यं स्यात् तर्हि संयोगपरकत्वाभावेन आकारस्य 'संयोगे' (प्रा. सू.
१-२-४०) इति ह्रस्वो न स्यात् । ततश्च दीर्घस्य सत्त्वात् 'दीर्घाच्च' (प्रा. सू. १-४-८७)
इति द्वित्वनिषेधश्च स्यात् । अतो कत्वाप्रागेव ह्रस्वाङ्गीकारे ततो कस्य च 'दीर्घाच्च'
(प्रा. सू. १-४-८७) इत्यस्याप्रवृत्त्या द्वित्वं सुलभमित्येव तदाशयात् । तस्मात्
कोहलीति लकारद्वयावदित एव अपपाठ इति ॥

^२ क्वचिदिति ॥ प्रयोगानुसारेणेत्यर्थः ॥

^३ भोच्चेति ॥ भुजेर्जकारस्य 'अन्त्यस्य वचिमुचिरुदिभुमुजां डोल्' (प्रा. सू.
२-४-४५) इति क्प्रत्यये परतो डोत्वे तस्य डित्वात्पूर्वस्य टेस्कारस्य लोपे प्राकृते
क्वचिदेचां स्वरूपतो ह्रस्वान्भुज्ज्ञानाङ्गीकारस्य ह्रस्वतया 'दीर्घाच्च' इति निषेधामावात्
प्रकृतसूत्रेण त्वशब्दस्य चादेशानन्तरं 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना
तस्य द्वित्वे भोच्चेति रूपम् ॥

^४ पिच्छीति ॥ पृथ्वीशब्दे 'इल् रूपगे' (प्रा. मू. १-२-७६) इति ऋकार-
स्येत्वे प्रकृतसूत्रेण थ्व-इत्यस्य ङादेशे तस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना
द्वित्वे पूर्वस्य 'पूर्वमुपसि' (प्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशे
पिच्छीति रूपम् ॥

हो ल्हः ॥ १-४-४२ ॥

कडारं-कल्लारं । 'हादी सुखे च' (भादि-२७) इति धातोः कडार-
शब्दनिष्पत्तिः । ^१ उपदेशसामर्थ्यान्न ललोपः ॥

अममसह्यामसररमौ म्हुः ॥ १-४-४३ ॥

अममा-^२ अम्हो । प्रीष्म-^३ गिम्हो । विस्मयः-विम्हो । ब्राह्मणः-
बाम्हणो । ^४ समृद्धयादिः । अस्मरेति किम् ? ^५ सरो रस्ती ॥

^१ उपदेशसामर्थ्यादिति ॥ कडारशब्दे ङ इत्यस्य प्रकृतसूत्रेण ल्हादेशे
ततो लकारस्य 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति यदि लुक् स्यात्तर्हि प्रकृत-
सूत्रे लाघवात् लकाररहितमेव हादेशं विदध्यात् । तदपहाय सलकारकहादेशविधानेन
आदेशे लकारोपदेशसामर्थ्यान्नात्र 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति लकारस्य
लुगभवतीति परिकल्प्यत इत्यर्थः ॥

^२ अम्हो इति ॥ अस्मन् शब्दे 'अन्यहलोऽङ्गदुदि' (प्रा. सू. १-१-२५) इति
नकारस्य लोपे प्रकृतसूत्रेण अमशब्दस्य म्हादेशे च अम्हो इति रूपम् ॥

^३ गिम्हो इति ॥ प्रीष्मशब्दे ष्मस्य प्रकृतसूत्रेण म्हादेशे 'लवरामधश्च'
(प्रा. सू. १-४-७८) इति रल्लुकि 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति ईकारस्य ह्रस्वे च
गिम्हो इति रूपम् ॥

^४ समृद्धयादिरिति ॥ यथा समृद्धयादिगणप्रविष्टेषु समृद्धयादिपदेषु सामिद्धी
सामिद्धी इति ह्रस्वदीर्घभटितप्रयोगद्वयं भवति तथा ब्राह्मणशब्देऽपि बम्हणो बाम्हणो
इति रूपद्वयमित्यस्य तात्पर्यं बोध्यम् । अन्यथाऽस्य यथाश्रुतार्थकत्वे ब्राह्मणशब्द-
स्यास्य समृद्धयादौ पाठाभावात् 'तु समृद्धयादौ' (प्रा. सू. १-२-१०) इत्यनेन
ह्रस्वस्यैव दीर्घविधानाच्चानुपपन्नं स्यात् । अत एव च 'न वाऽन्यथोत्खातादौ'
(प्रा. सू. १-२-३७) इति सूत्रे उत्खातादिगणे 'ब्राह्मणपूर्वाङ्गावप्युत्खातादि' प्रकीर्तितस्त्व-
ज्जौ' इति विकल्पेन दीर्घस्य ह्रस्वार्थं ब्राह्मणशब्दं पठित उपपन्नो भवतीति बोध्यम् ॥

^५ सरो रस्तीति ॥ अरशब्दे मकारस्य 'मनयास्' (प्रा. सू. १-४-७९) इति
लुगबोध्यः । रश्मिशब्दे तु पूर्ववन्मकारस्य लुकि शकारस्य 'शोस्सल्' (प्रा. सू.
१-३-८७) इति सत्वे 'शोषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना तस्य द्वित्वे च
रस्तीति रूपम् ॥

पक्षमणि ॥ १-४-४४ ॥

१ पम्हो ॥

२ अण्णस्त्रह्ण्णां ण्हः ॥ १-४-४५ ॥

प्रश्नः-^३पम्हो । विष्णुः-विण्ह । स्नातः-^४ण्हाओ । ^५जन्हुः-जण्ह ।
पूर्वाह्नः-^६पुव्वण्हो । तीक्ष्णः-^७तिण्हो । ^८ज्योत्स्नादौ ण्ह एव न छ इष्यते ।

१ पम्हो इति ॥ पक्षमन् शब्दस्य नकारान्ततया 'स्रमदामशिरोनभो नरि' (प्रा. सू. १-१-४२) इति प्राकृते पुंस्त्वे 'अन्यहलोऽश्रद्धे' (प्रा. सू. १-१-२५) इति नकारस्य लोपे प्रकृतसूत्रेण ह्रस्वस्य ण्हादेशे च पम्हो इति रूपम् ॥

२ अण्णेत्यादि ॥ 'अण्णस्त्रह्ण्णां ण्हः' (प्रा. सू. १-४-४५) इति पाठस्य त्रिविक्रमवृत्तिचन्निद्रादौ दर्शनादेतत्कोशदृश्यमानेऽस्मिन् सूत्रे स्त्रह्ण्णशब्दौ लेखक-प्रमादेन गलितविति भाति । अत एवास्यामेव वृत्तौ 'पूर्वाह्नः पुव्वण्हो, ज्योत्स्ना-जोण्हा' इत्युदाहृतं च संगच्छते ॥

३ पम्हो इति ॥ प्रश्नशब्दे अस्मत् प्रकृतसूत्रेण ण्हादेशे 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रेफस्य लुकि ण्हो इत्येव रूपं साधु । लेखकप्रमादेनात्र पम्हो इति पठितम् ॥

४ ण्हाओ इति ॥ स्नातशब्दे प्रकृतसूत्रेण झ-इत्यस्य ण्हादेशे 'प्रायो लृक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना तकारस्य लुकि च ण्हाओ इति रूपम् ॥

५ जन्हुरिति ॥ प्रकृतसूत्रे झ-इत्यस्य स्थानित्वोत्कीर्तनाल्लसकृते जहुरित्येव रूपदर्शनाच्च जहुरित्येवात्र पाठस्साधीयान् । एवं पूर्वाण्ह इत्यत्रापि पूर्वाह्न इत्येव पाठस्साधीयानिति बोध्यम् ॥

६ पुव्वण्हो इति ॥ पूर्वाह्नशब्दे प्रकृतसूत्रेण ह्रस्वस्य ण्हादेशे 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रेफस्य लुकि 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना वकारस्य द्वित्वे उत्त्वातादिगणप्रविष्टत्वेनास्य 'न वाऽन्ययोत्त्वातादौ' (प्रा. सू. १-२-३७) इत्यनेन आकारस्य ह्रस्वपक्षे पुव्वण्हो इति रूपम् । ह्रस्वानावपक्षे तु पुव्वाण्हो इत्यपि रूपान्तरं बोध्यम् । अत एव 'ब्राह्मणपूर्वाह्नावप्युत्त्वातादिः प्रकीर्तितस्त्रजैः' इत्युत्त्वातादिगणे पूर्वाह्नशब्दः संगृहीतोऽमित्युक्तैः । तथा त्रिविक्रमदेवेनापि 'केचित्ब्राह्मणपूर्वाह्नोरपीच्छन्ति' इति तत्रैव सूत्रेऽसिद्धितं दृश्यते ॥

७ तिण्हो इति ॥ तीक्ष्णशब्दे प्रकृतसूत्रेण क्षणस्य ण्हादेशे 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति ईकारस्य इत्वे तिण्हो इति रूपम् ॥

८ ज्योत्स्नादादित्यादि ॥ यद्यपि ज्योत्स्नाशब्दे त्स-इति संयुक्तनिबन्धनं 'ध्यव्यस्तस्सामनिश्रले' (प्रा. सू. १-४-२३) इत्यनेन त्स-इत्यस्य क्तत्वं, तथा त्स-

जोण्हा । मृत्त्वा-मण्हा । ^१अगस्त्यादौ थ एव, न छः । अगत्यो । पुलस्त्यः-
पुलत्थो । ^२लक्ष्मणादौ ख एव, न म्हः । लक्ष्मणः-लखणो । लक्ष्म-
लखो । छोऽत्र विकल्पः । रतिलक्ष्म ^३रल्लखो इत्यपि दर्शनात् ।
^४मर्त्यादौ ट एव, न चः । मर्त्यः-मट्टो । अमर्त्यः-अमट्टो । ^५अथङ्गमित्यादि-
प्रयोगात् न धत्वजत्वयौगपद्यादि । विस्तरो भाष्ये ॥

इति संयुक्तनिबन्धनं च 'अप्यञ्जत्त्रहृद्व्यङ्गा ष्हः' (प्रा सू १-४-६९) इत्यनेन
स्त् इत्यस्य ण्हादेशश्च प्राप्तमर्हति । तथाऽपि छत्वाप्राप्तियोग्ये लक्ष्येऽचारितार्थरूपबाध-
बीजसत्त्वाद् छत्वापवादत्वेन 'अप्यञ्जत्त्र' (प्रा. सू. १-४-६९) इत्यादिनैव स्त्-इति
संयुक्तस्य ण्हादेशा एवेति भावः ॥

^१ अगस्त्यादाविति ॥ यद्यपि अगस्त्यसन्दे संयुक्तसंज्ञक स्-इत्येकः, त्-
इत्यपर, तत्र स्-इति संयुक्तनिबन्धनं 'ख' (प्रा. सू. १-४-४०) इति सूत्रेण यत्नं,
त्-इति संयुक्तनिबन्धनं 'त्योऽचैत्ये' (प्रा. सू. १-४-१७) इत्यनेन चत्वं च प्राप्तु-
मर्हति, तथाऽपि प्रयोगानुरोधेन 'ख' (प्रा. सू. १-४-४०) इत्यस्य परत्वाच्च अत्वमेव
भवतीति भावः ॥

^२ लक्ष्मणादाविति ॥ लक्ष्मणादिषु क्ष-इति संयोगनिबन्धनस्य 'क्ष' (प्रा. सू.
१-४-८) इति खत्वस्य क्ष्-इति संयोगनिबन्धनस्य 'इमष्मस्म' (प्रा. सू. १-४-६७)
इत्यादिना ण्हादेशस्य च प्रसक्तौ प्रयोगानुरोधेनात्र पूर्वविप्रतिषेधाद् अत्वमेव प्रवर्तते ।
तेन लक्ष्मणो इत्याद्येव रूपमिति भावः ॥

^३ रल्लत्यादि ॥ अत्र 'रल्लखो' इति पाठः स्यात् । अत एव त्रिविक्रमवृत्तौ
'क्ष' (प्रा. सू. १-४-८) इति सूत्रे बहुलाधिकारात्कश्चित् छत्वमप्यनुमत्तं दृश्यते ॥

^४ मर्त्यादाविति ॥ मर्त्यादिषु शब्देषु त्-इति संयोगनिबन्धनस्य 'त्योऽचैत्ये'
(प्रा. सू. १-४-१७) इति खत्वस्य, त्-इति संयोगनिबन्धनस्य 'तस्याधूर्तादौ ट' ।
(प्रा. सू. १-४-३०) इति टत्वस्य च प्रसक्तौ प्रयोगानुसारादत्र परत्वाद्धत्वमेव प्रवर्तते ।
तेन मट्टो इत्याद्येव रूपमिति भावः ॥

^५ अथङ्गमित्यादीति ॥ एकस्मिन् लक्ष्ये हल्चतुष्टयादिसंयोगस्थले प्रत्येकं
हल्ह्रयसंयोगनिमित्तकादेशद्वययौगपद्यं प्रयोगानुरोधाशङ्कीक्रियते । तेन अथङ्गमित्यादौ
स्त्-इति संयोगनिबन्धनस्य 'खः' (प्रा. सू. १-४-४०) इति यत्वस्य च्-इति संयोग-
निबन्धनस्य 'अथर्व्या ज.' (प्रा. सू. १-४-२४) इति जत्वस्य च युगपत्प्रवृत्तिर्न
भवतीति सिध्यतीति भावः । आन्त्रलिपियुद्धितसवार्तिकसूत्रपाठे तु 'कगटट'
(प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिसूत्रे 'अथङ्गकात्स्न्यादीनामनभिधानमिष्यते' इति
वार्तिकदर्शनात् अथङ्गकात्स्न्यादिशब्दानामनभिधानमिति प्रतीयते ॥

सूक्ष्मे ॥ १-४-४६ ॥

क्ष्मस्य णः स्यात् । ^१न तु खः । ^२सुण्हम् ॥ सूक्ष्मे वोतः (प्रा. सू. १-२-६६) । सूक्ष्मे ऊत ओत्वं वा स्यात् । ^३सोण्हम् ॥

^४सो बृहस्पतिवनस्पत्योः ॥ १-४-४७ ॥

^५वा स्यात् । विहस्सई विहप्पई ॥

इति संयुक्तादेशप्रकरणम् ॥

^१न तु ख इति ॥ सूक्ष्मशब्दे प्रतिपदोक्तत्वात्प्रकृतसूत्रेण ण्हादेश एव प्रवर्तते, न तु 'क्ष्मण्स्म' (प्रा. सू. १-४-६७) इत्यादिना क्त्वमित्यर्थः ॥

^२सुण्हमिति ॥ प्रकृतसूत्रेण क्ष्मस्य ण्हादेशे 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इत्योकारस्य हस्वेनोत्वे च सुण्हमिति रूपम् ॥

^३सोण्हमिति ॥ अत्र यद्वक्तव्यं तत् ५२तमश्लोके 'सूक्ष्मे इत्यादि' इति प्रतीके द्रष्टव्यम् ॥

^४सो बृहस्पतीत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं आश्लिष्टशब्दे संयुक्तयोर्ग्रन्थक्रमं लघादेशविधानेन आलिङ्गो इति प्राकृतरूपसाधकं 'आश्लिष्टे लघौ' (प्रा. सू. १-४-७१) इत्येकं सूत्रं, तथा म्बधशब्दे संयुक्तयोः षष्ठादेशविधानेन प्राकृते ङङो इति रूपसाधकं 'ढङौ स्रब्धे' (प्रा. सू. १-४-७२) इत्यपरं सूत्रं, तथा आरब्धशब्दे रेफस्यानि-कृतादेशसंमियोगादिषट्पाश्र्विकसंयुक्तस्यानिकतकारादेशविधानेन आढत्तो इति रूपसाधकं 'तो ङो रभारब्धे तु' (प्रा. सू. १-४-७३) इत्यन्यत्सूत्रमप्यधिकं सूत्रपाठे दृश्यते । यद्यप्या-न्त्रलिपिसुद्वितचन्द्रिकाकोशे 'आश्लिष्टे लघौ' (प्रा. सू. १-४-७१) इति सूत्रस्याने 'आश्लिष्टे लटौ' इति पठित्वा 'ट इत्यस्व टः' इति विवृतं च दृश्यते, तथाऽप्यस्यां वृत्तौ त्रिविक्रमवृत्तौ च 'लघौ' इत्येव पाठदर्शनादेवनागराक्षरसुद्वितचन्द्रिकाकोशे आलिङ्गो इत्येवोदाहरणदर्शनाच्च तत्र लटाविति पाठो लेखकप्रमादाधीन इति संभाव्यते । युक्तं चैतत् । अन्यथा एस्य टादेशविधाने 'काटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिनैव यकारस्य लुकि टकारस्य द्वित्वे टद्वयवदितरूपसिद्ध्या टादेशविधानमेवानर्थकं स्यात् । यदि च 'ट.' (प्रा. सू. १-४-१४) इति सूत्रेण प्राप्तटादेशवाधनार्थं टादेशविधानमित्युच्येत, तर्हि त्रिविक्रमवृत्त्यादौ 'आलिङ्गो' इत्युदाहरणं कथं संगच्छेत । किं च तत्रैव आन्त्रलिपि-सुद्वितचन्द्रिकायां आलिङ्गो इत्युदाहरणप्रदर्शनमपि लेखकत्रोपाधीनमेव, दीर्घात्परत्वेन 'दीर्घाच्च' (प्रा. सू. १-४-८७) इति द्वित्वनिषेधस्य जागरूकतया 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति सूत्रस्याप्रवृत्त्या हस्वाभावेन सदीर्घस्य आलिङ्गो इति रूपस्यैवौचित्यात्तत्रैव वृत्त्यादौ लिखितकौशेऽपि दर्शनाच्चेति विभावनीयम् ॥

^५वा स्यादिति ॥ 'तो ङो रभारब्धे तु' (प्रा. सू. १-४-७३) इति पूर्वसूत्राद्वा-

अथ संयुक्तावयवलुक्प्रकरणम्.

शोर्लुक्खोः स्तम्बसमस्तनिस्पृहपरस्परश्मशानश्मशुणि ॥१-४-४८॥

एषु ^१ स्तोः खोः शोर्लुक् स्यात् ॥

शंकुशब्दानुवृत्त्या स्तोरीत्यधिकाराच्च बृहस्पतिवनस्पतिशब्दघटकसंयुक्तस्य सकारादेशो वा भवतीति प्रकृतसूत्रार्थः । तथा च बृहस्पतिशब्दे वनस्पतिशब्दे च संयुक्तस्य स्वस्य सादेशो तस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे विहस्सई वनस्सई इति रूपम् । अत्र 'बो व.' (प्रा सू. १-३-३१) इत्यस्य आदिबकार-विषयेऽप्रबृत्तेर्वकारवटितोदाहरणलेखनं लेखकप्रमादाधीनमिति विभाव्यते ॥

बृहस्पतिशब्देऽस्मिन् ककारस्य 'तु बृहस्पतौ' (प्रा. सू. १-३-८५) इति सूत्रेण पयविण इत्वोत्पात्वात्, तथा बकारहकारयोः 'म्यौ बृहस्पतौ तु बहोः' (प्रा. सू. १-३-७५) इति सूत्रेण यथाकर्म अकारयकारादेशयोः, तथैव संयुक्तस्य स्वस्य 'स्तेष्मबृहस्पतौ तु कोः' (प्रा. सू. १-४-४६) इति सूत्रेण पाक्षिकपकारादेशस्य, तदभावपक्षे च 'सो बृहस्पतिवनस्पत्यो' (प्रा. सू. २-४-७४) इति सूत्रेण सादेशस्य, ततो द्वित्वस्य, सादेशाभावपक्षे च 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना सकारलुक्, त-
दशेषपकारद्वित्वस्य च प्रवृत्त्या विहप्फई जुहप्फई बहप्फई, मियप्फई भुयप्फई भयप्फई, विहस्सई जुहस्सई बहस्सई, मियस्सई भुयस्सई भयस्सई, विहप्फई जुहप्फई बहप्फई, मियप्फई भुयप्फई भयप्फई इति प्राकृतेऽष्टादश रूपाणि संपचन्त इति बोध्यम् ॥

इति संयुक्तादेशप्रकरणम् ॥

अथ संयुक्तावयवलुक्प्रकरणम्.

^१ स्तोः खोः शोरिति ॥ पदानामेषां यथाकर्म संयुक्तस्य आदेः शेषसाना-
मित्यर्थे सङ्केतोऽत्र कल्पितो बोध्यः । यद्यप्यत्र स्तम्बादिषु संयुक्तादिभूतस्य सकारस्य
शकारस्य च वक्ष्यमाणेन 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिसूत्रेणैव लुक्-
स्तिष्ठि, तथाऽपि स्तम्बसमस्तशब्दयो रस्य 'खः' (प्रा. सू. १-४-५०) इत्यनेन
विशेषविहितस्य आदेशस्य, निस्पृहपरस्परशब्दयो. स्पृ-इत्यस्य 'प्यस्योः फः' (प्रा. सू.
१-४-४४) इति आदेशस्य, श्मशानश्मशुशब्दयो. श्मस्य 'श्मस्य' (प्रा. सू. १-४-६७)
इत्यादिना स्हादेशस्य च 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिलुगवाचकस्य बाधनार्थ-
मिदं 'शोर्लुक्' इत्यादिसूत्रमिति विभाव्यते ॥

^१तंवो । ^२खोः किम् ? मस्तः ॥

^३कगटडतदपःकःपशोरुपर्यङ्गे ॥ १-४-४९ ॥

^४संयोगे प्रथमोच्चार्यमाणानामेषां लुक्स्यात् । युक्तं-^५जुत्तम् ।

^१तंवो इति ॥ शिष्टानां समस्तानिस्पृहपरस्परइमगानइमश्रुशब्दानां च समत्तो णिप्पिहो परोप्पर मसाणं मंसू इति प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

^२खोः किमित्यादि ॥ अत्र खोरित्यस्य सूत्रेऽभावेऽपि मस्त इत्यस्य सूत्रोपात्त-
स्तम्बाथवटकतयाऽतिप्रसक्त्यभावादिदं लेखकप्रमादायातमिति भाति । परं त्वत्र 'स्तो-
किम् ? समस्तः' इति पाठाभ्युपगमे च खोरित्यभावे समस्तशब्देऽसंयुक्तसारस्यादि
भूतस्यापि लुक् स्यादिति तद्वारणेन खोरिति सफलं भवतीत्युपपन्नं भवति ॥

^३कगटडेत्यादि ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं हरिश्चन्द्रशब्दे अस्म्य लुग्विधानेन हरि-
जंदो इति प्राकृतरूपसाधकं 'अस्म्य हरिश्चन्द्रे' (ग्रा सू १-४-७६) इत्येकं सूत्रमधिकं
सूत्रपाठे दृश्यते ॥

^४संयोगे प्रथमोच्चार्यमाणानामिति ॥ खोरित्यधिकारात् 'सयोगे'
इति, सूत्रस्योपरिश्रवणेन प्रथमोच्चार्यमाणानामिति चार्थो लभ्यत इति भावः । देव-
नागरेतरकर्णाटदिलिपिलेखनक्रमाभिप्रायेणात्र सूत्रे उपरीत्युक्तमिव भाति । तच्च सर्व-
लिपिलेखनक्रमसाधारण्यसंपादनायात्र वृत्तौ प्रथमोच्चार्यमाणानामिति विवृतं दृश्यते ॥

^५जुत्तमित्यादि ॥ युक्तशब्दे प्रकृतसूत्रेण संयुक्तावयवकारस्य लुकि शेषस्य
तस्य 'शेषादेशस्य' (ग्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे 'आदेशः' (ग्रा सू.
१-३-७४) इति जकारस्य यकारो बोध्यः । एवं दुग्धशब्दे संयुक्तावयवगकारस्य
शेषस्य च लुगिद्वित्वयोः पूर्वधकारस्य 'पूर्वमुपरि' (ग्रा. सू १-४-९४) इत्यादिना
तद्वर्गीयवृत्तीयवर्णादेशो बोध्यः । तथा षट्पदशब्दे संयुक्तावयवकारस्य लुकि शेषस्य
द्वित्वे 'छल् षट्छमी' (ग्रा. सू १-३-९०) इत्यादिना पत्य छत्वे 'प्राप्नो लुक्'
(ग्रा सू १-३-८) इत्यादिना दकारस्य लुग्वोध्यः । एवं खड्गोत्पलमहुसुसशब्देषु
संयुक्तादिभूतदकारतकारवकारपकाराणां लुक् शेषद्वित्वं च बोध्यम् । तथा हुःसशब्दे
जिह्वामूलीयस्य लुकि शेषस्य सत्य द्वित्वे पूर्वस्य तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशो बोध्यः ।
तथैव अन्तःपातनिश्चलगोष्ठस्खलितशब्देषु संयुक्तेष्वदिभूतानां उपध्मानीयशकारपका-
रसकाराणां लुकि शेषस्य द्वित्वादि बोध्यम् ॥

दुग्धं-दुग्धम् । षट्पदः-छप्पओ । खड्गः-खण्णो । उत्पलं-उप्पळं ।
महुः-मग्गु । सुप्तः-सुत्तो । २कःपौ जिह्मामूलीयोपभ्मानीयौ । दुःखं-
दुक्खम् । अन्तःपातः-अन्तप्पाओ । निबलं-निबलम् । प, गोष्ठं-
गोठं । स, स्खलितः-खळियो । ^१अत्रे किम् ? समुद्रः-समुदो ॥

(वा) ^२अथोततिस्रोहादौ लुग्वाचः ।

चुअइ । जेहो ॥

लवरामघश्च ॥ १-४-५० ॥

संयोगे ^३प्रथमं पश्चाद्वा उच्चार्यमाणानां लवरां लुक्स्यात् । अधः,
रुक्णं-^४सण्हम् । ^५सापेक्षया परत्वाल्लोप एव ॥

^१अत्रे किमिति ॥ यद्यप्यत्र अत्रे इत्यनुकावपि समुद्रादिशब्देषु व्रक्षब्द-
वदितेषु वक्ष्यमाणस्य 'आत्रीदे रसु' (प्रा सू १-४-८०) इत्यनेन विहितस्य रेफलुक्
एव परत्वाद्विशेषविहितत्वाच्च प्रवृत्तिर्दुर्वारा, तथाऽपि तस्य वैकल्पिकत्वाद्भ्रुकुगभाव-
पक्षेऽत्र अत्रे इत्यनुक्तौ वकारस्य लुक्स्यादिति तद्वारणार्थमत्रे इत्युक्तिरिति बोध्यम् । तेन
समुद्रो समुद्रो इत्यादि प्राकृते रूपद्वयं निर्वाचम् ॥

^२अथोततिस्रोहादौ इति ॥ अथोततीत्यादौ 'व्यञ्जस्त्वामनिबल' (प्रा सू १-४-२३) इति अस्व ऊदेशस्य, सैह इत्यत्र 'इनण्ण' (प्रा सू १-४-६९)
इत्यादिना जो ण्हादेशस्य च प्राप्तावपि प्रयोगानुरोधाच्च 'कगट' (प्रा सू १-४-७७)
इत्यादिसूत्रेणैव त्कारसकारयोर्लुग्भवतीति भावः । ततश्च अथोतती 'कगट' (प्रा सू १-४-७७) इत्यादिना तस्य लुकि 'मनयास्' (प्रा सू १-४-७९) इति
यकारस्य लुकि 'प्रायो लुक्' (प्रा सू १-३-८) इत्यादिना तकारद्वयस्य लुकि च चुअइ
इति रूपम् । एवं स्नेहशब्दे सकारस्य लुकि तकारस्य 'न.' (प्रा सू १-३-९२) इति
सूत्रेण गत्वे जेहो इति रूपं बोध्यम् ॥

^३प्रथमं पश्चाद्वेति ॥ सूत्रेऽस्मिन् अधश्चेति चकारात्पूर्वसूत्रादुपरीत्यस्याप्यनु-
वृत्त्याऽयमर्थो लभ्यत इति भावः । अत्र संयुक्तवर्णेषु प्रथमोच्चार्यमाणस्योपरिस्थता
पश्चादुच्चार्यमाणस्य अधस्थता च बोध्या ॥

^४सण्हमिति ॥ रुक्णशब्दे अधस्तनस्य लकारस्य प्रकृतसूत्रेण लुकि
शोस्स' (प्रा सू १-३-८७) इति शस्य सत्वे ण्णशब्दस्य 'इनण्ण' (प्रा सू १-४-६९) इत्यादिना ण्हादेशो च सण्हमिति रूपम् ॥

^५सापेक्षया परत्वादिति ॥ रुक्णशब्दे 'कगट' (प्रा सू १-४-७७)

^१ पकं-पिक्कम् । चक्रं-^२चक्रं । उपरि, उल्का-^३उक्का । ववयोरमेदात् शब्दः-^४सद्दो । अर्कः-अक्को ॥

मनयाम् ॥ १-४-५१ ॥

^५ संयोगे पश्चादुच्चार्यमाणानामेषां लुक्स्यात् । युग्मं-^६जुग्मं लङ्गं-लङ्गं । मूल्यं-^७मुल्लं ।

इत्यादिना उपरिस्थशाकारलुक्. 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इत्यनेन अघञानलकारलुक्प्रसक्तौ परत्वाल्लकारस्यैव 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति छिति भावः । अतोऽत्र 'सापेक्षया' इत्यत्र 'शलुगपेक्षया' इति पाठः स्यात् ॥

^१ पिक्कमिति ॥ पक्कशब्दे पूर्ववद्वकारस्य लुकि शेषस्य कस्य 'शेषादंगस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे 'पक्काङ्गारल्लछाटे तु' (प्रा. सू. १-२-१२) इत्यादेरकारस्येत्वे पिक्कमिति रूपम् ॥

^२ चक्रमिति ॥ चक्रशब्दे पूर्ववत्परत्वाद्देकस्य लुकि शेषस्य कस्य द्वित्वं बोध्यम् ॥

^३ उक्केत्यादि ॥ उल्कार्कशब्दयोस्परिस्थलकाररेफयोर्लुकि शेषस्य ककारस्य द्वित्वे उक्का अक्को इति रूपं बोध्यम् ॥

^४ सद्दो इति ॥ शब्दगण्डे वकारस्य 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति सूत्रे वग्रहणेन 'ववयोरमेदः' इति न्यायमाश्रित्य वकारस्यापि ग्रहणात् लुकि शेषस्य दकारस्य 'शेषादंगस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे शाकारस्य 'गोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति सत्त्वे सद्दो इति रूपं बोध्यम् ॥

^५ संयोगे पश्चादुच्चार्यमाणानामिति ॥ स्तोत्रित्यधिकारात् संयोग इति पूर्वसूत्रात् अथ इत्यानुवृत्त्या पश्चादुच्चार्यमाणानामिति चार्थो लभ्यत इति भावः ॥

^६ जुग्गमिति ॥ जुग्मशब्दे प्रकृतसूत्रेण मकारस्य लुकि शेषस्य द्वित्वे 'आदङ्गे' (प्रा. सू. १-३-७३) इति यकारस्य जकारादेशे जुग्गमिति रूपम् ॥

^७ मुल्लमिति ॥ मूल्यशब्दे 'अमाल्य-अमञ्जो' इत्यादाविव प्रयोगानुरोधाद्वादेव 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इत्यूकारस्य हस्ते ततः प्रकृतसूत्रेण संयुक्तावयवस्य नयकारस्य लुकि शेषस्य द्वित्वे मुल्लमिति रूपम् ॥

वा-^१ णस्योपसङ्गथानम् ।

रुणः—लुगो ॥

^२ तस्य चोपसङ्गथानमभिज्ञार्थम् ॥^३ कगटडेत्याद्येतत्सूत्रत्रयविषयाणां मिथोयोगे यत्परं तल्लुप्यते ॥पक्वं-पिक्वं । उग्रः-उगो । त्रैलोक्यं-^४ तेल्लोकम् । काव्यं-कव्वम्, इत्यादि ॥^५ अत्रैकसूत्रविषयेष्वपि मिथोयोगे यत्परं तल्लुप्यते ॥

पत्त्वलं-पळलळं । वज्रः-वजो ॥

^१ णस्येत्यादि ॥ संयुक्तावस्तनणकारस्यापि कुम्बकण्य इत्यर्थः ॥^२ तस्य चेत्यादि ॥ अत्र नस्य चेति पाठस्तापीयान् । अभिज्ञादौ नस्य संयुक्ता-
वस्तनस्य कुम्बकण्य इति तदर्थो बोध्यः ॥^३ कगटडेत्याद्येतत्सूत्रेत्यादि ॥ एकस्मिन् लक्ष्ये 'कगटड' (प्रा सू. १-३-७७) 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-३-७८) 'मनयास्' (प्रा सू. १-३-७९) इति सूत्रत्रयविषये द्वयोः त्रयाणां वा प्रसक्तौ अनुक्रमन्यशब्दानुशासनवत् (प्रा सू. १-१-७) इत्यत्रत्यसूत्रबलात् पाणिनीयन्याकरणानुसरणस्य अनुमतत्वेन 'विप्रतिपेधे पर कार्य' (पा सू. १-३-२) इति पाणिनीयन्यवस्थयाऽत्रापि परस्यैव प्रवृत्तिरित्यर्थः । ततश्च पक्षमित्यादौ 'कगटड' (प्रा सू. १-३-७७) इत्यनेन ककार-
ल्लुक. 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-३-७८) इत्यनेन वकारल्लुकश्च प्रसक्तौ पूर्वप्रदर्शित-
विप्रतिपेधन्यायात् परस्यैव वकारल्लुकः प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥^४ तेल्लोकमिति ॥ त्रैलोक्यशब्दे परत्वात् 'मनयास्' (प्रा सू. १-३-७९) इति यकारस्य ल्लुकि कस्य शेषद्वित्वे 'ऐच् एङ्' (प्रा. सू. १-२-१०७) इति ऐकारस्य एकारे तेल्लोकमिति रूपम् । त्रैलोक्यशब्दस्य प्रमुक्तादिपाठात् 'प्रमुक्तो' (प्रा. सू. १-३-९१) इति सूत्रेण लकारस्यापि द्वित्वपक्षे तेल्लोकमित्यपि रूपान्तरं बोध्यम् ॥^५ अत्रैकसूत्रेत्यादि ॥ उद्देश्यमेदेन विविमेदादेकसूत्रोपात्तेष्वपि पूर्वोक्तरीत्या परविधेरेव प्रवृत्तिरिति भावः । तेन पत्त्वलादिशब्देषु 'लवरामधश्च' (प्रा सू. १-३-७८) इत्येकसूत्रप्रवृत्तावपि तत्र लकारोत्तरोच्चार्यमाणवकारोद्देश्यकल्लुक एव परत्वात्प्रवृत्तिर्न तु लकारल्लुक इति पल्लुमित्यदिरूपसिद्धिः ॥

^१ परलोपविषयेऽपि शेष एव लुप्यते पूर्वविप्रतिषेधेन । कर्म-कम्मो । कर्णः-कण्णो ॥

^२ रययोगे ज एव, अन्यतरलोपं प्रति सहातादेशस्यापवादत्वात् । कार्य-कज्जम् ॥

^३ लवयोरपि कचित्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

गुल्मः-गुम्मो । कल्मषं-कम्मसम् । कण्वः-कण्णो । शुल्वं-सुव्वम् ॥

^४ कचिदित्येव । व्यवसायः-व्ववसाओ । व्ययः-वओ, इत्यादि ॥

^१ परलोपविषयेऽपि शेष एवेत्यादि ॥ 'विप्रतिषेधे परं' (पा सू. १-४-२) इत्यत्र लक्ष्यानुरोधेन कचित्पूर्वकार्यस्यापीदृशतया तत्रत्यपरशब्दस्य इष्टवाचित्वात्कचित्पूर्वकार्यस्याप्यन्यनुज्ञानस्य भगवत्पतञ्जलिभाषितत्वेन रेफलुग्विषये तत्परविधेः प्राबल्याभावेन रेफस्य लुगेव लक्ष्यानुरोधादङ्गीक्रियत इति भावः । तेन कर्मादिशब्देषु 'लवराय्' (प्रा सू. १-४-७८) इति पूर्वसूत्रस्यैव प्रवृत्तिः, न तुत्तरस्य 'मनयाम्' (प्रा सू. १-४-७९) इत्यस्येति कम्मो इत्यादि रूपं सिध्यति । ततश्चात्र 'शेष एव' इत्यत्र 'रेफ एव' इति पाठः साधुरिति भाति ॥

^२ रययोग इत्यादि ॥ रेफ्यकारयोः संयोगे पूर्वोक्तरीत्या पूर्वविप्रतिषेधेन रेफलुक्, प्रसक्तावपि 'व्यययां ज' (प्रा सू. १-४-२४) इति यादृशतया विधीयमान-जादेशस्य लुगप्राप्तिर्योग्यलक्ष्यासम्भवेन 'य' इति संयोगविशेषोपादानाच्च जादेशस्य लुगपवादत्वमिति भावः । तेन कार्यमित्यादौ 'लवरायामश्च' (प्रा सू. १-४-७८) 'मनयाम्' (प्रा सू. १-४-७९) इत्यस्य चाप्रवृत्त्याऽपवादत्वात् 'व्यययां ज' (प्रा सू. १-४-२४) इति जादेशस्यैव प्रवृत्त्या कज्जमित्यादिरूपं सिध्यति ॥

^३ लवयोरपीत्यादि ॥ यथा रेफविषये 'मनयाम्' (प्रा सू. १-४-७९) इत्यस्य परस्यापि और्वक्ष्यं, तथा लकारवकारविषयेऽपि क्वचिदौर्वक्ष्यं पूर्वविप्रतिषेध-न्यायादङ्गीकार्यमिति भावः । तेन कचिदुल्मादिशब्दविषये परस्यापि 'मनयाम्' (प्रा सू. १-४-७९) इत्यस्याप्रवृत्त्या पूर्वस्यापि 'लवरायाम्' (प्रा सू. १-४-७८) इत्यस्यैव पूर्वविप्रतिषेधाङ्गीकारात्प्रवृत्त्या गुम्मो इत्यादिरूपं सिध्यति ॥

^४ कचिदित्येवेति ॥ 'कचित्पूर्वविप्रतिषेधेन' इत्युक्त्या व्यवसायाविशब्देषु परविप्रतिषेधात् 'मनयाम्' (प्रा सू. १-४-७९) इत्यस्य परस्यैव प्रवृत्तिरिति ववसाओ इति रूपसिद्धिरिति भावः ॥

(वा) ^१ द्वादशादौ दस्य लुगवाच्यः ॥

द्वादश-चादह । द्वाविंशतिः-^२ बाबीसा । द्वात्रिंशत्-^३ वातीसा ॥

(वा) ^४ द्वितीयादौ पर्यायेणोभयलोपो वाच्यः ॥

द्वितीयः-विईओ दुईओ । द्विगुणः- दुउणो, विठणो । उद्विग्नः-^५ उद्विग्नो, उव्विग्नो ॥

^६ द्वोद्वारे ॥ १-४-५२ ॥

^१ द्वादशादाचिति ॥ द्वादशादिशब्देषु 'लवराम' (प्रा. सू. १-४-७८) इत्यस्य परस्वेऽपि पूर्वस्यैव 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यस्य प्रवृत्त्या वकारस्यैव लुक् । ततः 'प्रत्ययविबसदशपाषाणे तु ह' (प्रा. सू. १-३-८८) इति शास्त्र इत्वे वावह इति रूपम् ॥

^२ बाबीसेति ॥ द्वाविंशतिशब्दे पूर्वप्रदर्शितरीत्या 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना दलोपे 'विशत्यादिषु त्या लोपः' (प्रा. सू. १-१-४८) इत्यनेन बिन्दोः तिशाब्दस्य च लोपे तस्य शित्वात्पूर्वस्य दीर्घे 'गोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति गत्य सादेशो बाबीसेति रूपम् ॥

^३ वातीसेति ॥ द्वात्रिंशच्छब्दे 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रेफस्य लुगबोध्यः । शेषं द्वाविंशतिसम्बन्धवत् ॥

^४ द्वितीयादाचित्यादि ॥ इयं च द्वितीयादिशब्देषु 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इत्यनयोः पर्यायेण प्रवृत्त्यन्यनुप्रादकम् । द्वितीयादिशब्देषु वकारवकारयोः पर्यायेण लोपो वाच्य इत्यर्थः । तेन द्वितीयादौ 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना वलोपपक्षे 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना वकारयकारयोर्लोपे विईओ इति रूपम् । 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति वकारलोपपक्षे तु 'द्विनीक्षुप्रवासिषु' (पा. सू. १-२-४९) इतीकारस्योत्वे दुईओ इति रूपं बोध्यम् । द्विगुणशब्दे 'प्रायो लुक्' (पा. सू. १-३-८) इत्यादिना सकारलुगबोध्यः ॥

^५ उद्विग्नो उव्विग्नो इति ॥ उद्विग्नशब्दे पूर्वोक्तरीत्या दलोपपक्षे वकारस्य शेषद्वित्वे 'मनयाम्' (प्रा. सू. १-४-७९) इति नकारस्य लुकि गकारस्यापि शेषद्वित्वे उव्विग्नो इति रूपम् । तत्रैव वलोपपक्षे तु वकारस्य शेषद्वित्वे पूर्ववन्नकारस्य लुकि गकारस्य द्वित्वे च उद्विग्नो इति रूपम् ॥

^६ द्वोद्वारे इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं धात्रीचन्द्रादिशब्देषु रेफस्य वैकल्पिकलुगविधानेन वती धारी धाई, चन्द्रो चन्द्रो इति रूपसाधकं 'धात्रीद्वे रस्सु' (प्रा. सू. १-३-८०) इत्येकं

पर्यायेण लुत्वा स्यात् । दारं वारम् । ^१पक्षे दुवारम् । 'वा च्छ' (प्रा. सू. १-४-१०९) इत्यादिना वात् प्रागुत्वम् ॥
इति संयुक्तावयवसुप्रकरणम्

अथ द्वित्वप्रकरणम्.

^२रितो द्वित्वल् ॥१-४-५३ ॥

लित्वाञ्जित्यम् । करणीयं-^३करणिजम् ॥

सूत्रं, तथा मध्याह्नविज्ञानशब्दयोः हकारजकारयोः वैकल्पिकलुग्विधानेन मञ्जणो मञ्जणो, जणं जणं इति रूपद्वयसाधकं 'हस्य मध्याह्ने' (प्रा मू १-४-८१) 'जो जोऽविज्ञाने' (प्रा सू १-४-८२) इति सूत्रद्वयं चाधिकं सूत्रपाठे दृश्यते । सूत्रे द्वोरित्यस्य ढकारवकारयोरित्यर्थः ।

^१ पक्ष इति ॥ ढकारवकारयोरुभयोरुक्तो वैकल्पिकतया तदुभयाभावपक्ष इत्यर्थः ॥
इति संयुक्तावयवसुप्रकरणम्.

अथ द्वित्वप्रकरणम्.

^२ रितो द्वित्वलिति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं रात्रिगण्डे संयुक्तलुग्विधानेन रात्रं रत्नी इति रूपद्वयसाधकं 'रात्री' (प्रा मू १-४-८३) इत्येकं सूत्रं दृश्यते । प्रकरणादादेशव्यञ्जनस्येति लभ्यते । 'प्रायो लिति न विकल्पः' (प्रा मू १-१-१४) इति परिभाषणाजित्यमिति लभ्यते । रित आदेशव्यञ्जनस्य नित्यं द्वित्वं भवतीति प्रकृतसूत्रस्यार्थः । उत्तरत्र 'वा से' (प्रा मू. १-४-९०) इति सूत्रेण समासे द्वित्वस्य वैकल्पिकतया विधानात् तद्वाधनाय रिक्तादेशव्यञ्जनविषये नित्यत्वार्थमत्र द्वित्वलिति लिङ्करणं कृतम् । अत्र मुद्रितश्रिविक्रमवृत्तिदिपणे रितो द्वित्वलित्यस्य 'परिभाषाप्रकरणमनादस्य अत्र पाठे मूलं सृग्यम्' इत्युक्तिश्चिन्त्या । एतत्सूत्रस्य द्वित्वविधायकतया द्वित्वलित्यस्योत्तरत्रानुवृत्त्यर्थं च लाघवात् द्वित्वप्रकरणपाठस्यैवोचितत्वात् ॥

^३करणिजमिति ॥ करणीयगण्डे य-इत्यस्य अनीयप्रत्ययसंबन्धितया 'यो जर्तयानीयोत्तरीयकृषेयु' (प्रा सू १-३-६८) इत्यनेन जरादेशे रेफस्येवाभिवृत्तौ रिक्तादेशस्य प्रकृतसूत्रेण द्वित्वे 'संयोगे' (प्रा सू १-२-४०) इति पूर्वस्य हस्ते करणिजमिति रूपं बोध्यम् । नन्वत्र जस्यादेशतया 'शेषादेशस्य' (प्रा मू १-४-८६)

शेषादेशस्याहोऽवोऽखोः ॥ १-४-५४ ॥

^१ युक्तस्य हलः कगटडादेर्लोपे योऽवशिष्यते स शेषः तस्य, संयुक्तादेशस्य च द्वे स्तः । भुक्तं-^२ भुक्तम् । अद्य-^३ अज्ज । अह एव, विह्वलः-^४ विह्वणो । 'लवराम' (प्रा. सू. १-४-७८) इति लुक् । धात्री-धात्री । 'धात्रीद्रे रस्तु' (प्रा. सू. १-४-८०) इति ^५ रलुगभावे तलुक् । अचः किम् ? कांस्यं-कंसं । अखोः किम् ? एष खलितः-एष खल्लिओ ॥

दीर्घानि ॥ १-४-५५ ॥

इत्यादिवैव द्वित्वसिद्ध्या 'रितो द्वित्वल्' (प्रा. सू. १-४-८५) इत्यस्य कथमिदमनन्यथासिद्धमुदाहरणमिति चेन्न । 'ऊत्थे सुमगदुर्भगे वः' (प्रा. सू. १-३-१८) इत्याद्यसंयुक्तादेशविषये द्वित्ववारणाय शेषादेशस्येत्यत्रत्यादेशापदस्य संयुक्तादेशपरत्वात्तेनात्र द्वित्वस्याप्राप्तिरित्याशयात् । समासे 'वा से' (प्रा. सू. १-४-९०) इति प्रासविकल्पवाचनार्थं च प्रकृतसूत्रे लिट्करणमिति बोध्यम् ॥

^१ युक्तस्येत्यादि ॥ शेषाभादेशाच्च मनयोस्समाहारः, तस्येति विग्रहः, एवमह इत्यत्र ह् ए इत्यनयोस्समाहारः, ततो नञ्समासात् षष्ठी, हकाररेफान्पतरभिन्नस्येति तदर्थः । इदं अनादेरित्यर्थकमसोरितिपदं च शेषादेशस्येत्यनेन समानाधिकरणम् । अच इति पञ्चम्यन्तम्, 'तस्मादित्युत्तरस्य' (प्रा. सू. १-१-६७) इति पाणिनीयानुरोधेन परस्येति लभ्यते । तथा च हकाररेफान्पतरभिन्नस्य अनादेः अचः परस्य शेषादेशान्पतरस्य द्वित्वं भवतीति सूत्रार्थो बोध्यः ॥

^२ भुक्तमिति ॥ इदं च शेषस्येत्यस्योदाहरणम् । भुक्तगण्डे 'कगटड' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना ककारस्य लुकि शिष्टस्य तकारस्य प्रकृतसूत्रेण द्वित्वे भुक्तमिति रूपम् ॥

^३ अज्जेति ॥ अद्यपदे व-इत्यस्य 'अद्यर्था अ.' (प्रा. सू. १-४-२४) इति आदेशो तस्यासंयुक्तादेशत्वेन प्रकृतसूत्रेण द्वित्वे अज्जेति रूपम् । आदेशस्य द्वित्वोदाहरणमेतत् ॥

^४ विह्वणो इति ॥ विह्वलगण्डे 'लवरामच' (प्रा. सू. १-४-७८) इति वकारस्य लुकि हकारस्य शिष्टत्वेऽप्यत्र सूत्रे अह इति पर्युदासात् तस्य द्वित्वाभावे विह्वलो इति रूपं बोध्यम् । अत्र विह्वणो इति णकारवदितरूपोदाहरणे प्रमाणं सूत्रम् । वृत्त्यादावपि विह्वलो इत्येवोदाहृतं च । अस्त्यैव विह्वलगण्डस्य 'वथ विह्वले' (प्रा. सू. १-४-५२) इति सूत्रेण संयुक्तावयववत्स्य आदेशाच्छादेशयोरपि पाक्षिकत्वेन प्रवृत्त्या विवभलो विच्छलो इत्यन्यवपि रूपद्वयं बोध्यम् ॥

^५ रलुगभावाच्च इति ॥ रलुगपक्षे तु शिष्टस्य तकारस्य द्वित्वेन प्रतीति रूपं बोध्यम् ॥

निश्वासः-^१ जीसासो । पार्श्व-^२ पासम् ॥

(वा) अमात्यादिषु ^३ प्रागेव ह्रस्वो वाच्यः ॥

अमच्चो । दीर्घः-^४ दिग्घो । व्याघ्रः-^५ वग्घो ॥

वा से ॥ १-४-५६ ॥

समासे द्वित्वमुक्तं वा स्यात् । ^६ हरस्कन्दौ-हरक्खन्दा हरखन्दा ।
समासे ^७ अवश्यवाच्यादन्तवर्तिकृतपदविकल्पादेव उक्तरूपद्वयनिष्पत्ति-
सम्भवाद्यर्थोऽयं योग इति ध्येयम् ॥

^१ जीसासो इति ॥ निवासशब्दे 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति बलुगनन्तरं 'शोर्लुसयवरशोर्दि.' (प्रा. सू. १-२-८) इति इकारस्य वीर्षे वीर्षात्परत्वेन लुकि शिष्टस्य 'दीर्घाच्च' (प्रा. सू. १-४-८७) इति द्वित्वनिषेधात् द्वित्वाभावे 'शोस्तस्' (प्रा. सू. १-४-७८) इति शस्य सत्वे 'न' (प्रा. सू. १-३-५२) इति नकारस्य णत्वे च जीसासो इति रूपं बोध्यम् ॥

^२ पासमिति ॥ पार्श्वशब्दे 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रेफ-
वकारयोरुक्तिं पूर्ववच्छिष्टस्य द्वित्वाभावे शकारस्य सत्वे च पासमिति रूपम् ॥

^३ प्रागेवेति ॥ अमात्यादिषु लक्ष्यानुरोधात् आवेशात्पूर्वमेव प्रकृतिसिद्धसंयोग-
मावाय 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४१) इति ह्रस्वे तत 'त्योऽचैत्ये' (प्रा. सू. १-४-१७)
इति चादेशे दीर्घाभावाज्जिपेधाप्रवृत्त्या आवेशस्य चस्य द्वित्वे अमच्चो इति रूपम् ॥

^४ दिग्घो इति ॥ दीर्घशब्दे पूर्ववत्प्रागेव ह्रस्वे ततो रेफस्य लुकि शिष्टस्य
घस्य द्वित्वे पूर्वस्य तद्वर्गीयतृतीयवर्णदिगे दिग्घो इति रूपम् ॥

^५ वग्घो इति ॥ व्याघ्रशब्दे पूर्ववत्प्रागेव ह्रस्वे यकाररेफयो. 'मनयाम्' (प्रा. सू.
१-४-७९) 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति लुकि शिष्टस्य द्वित्वे पूर्वस्य तद्व-
र्गीयतृतीयवर्णदिगे वग्घो इति रूपम् ॥

^६ हरक्खन्दा इत्यादि ॥ हरस्कन्दशब्दे स्क-इत्यस्य 'स्कन्दतीक्ष्णशुक्लं तु
खोः' (प्रा. सू. १-४-१०) इति खत्वे प्रकृतसूत्रेण द्वित्वस्य वैकल्पिकवादादेशस्य
द्वित्वपक्षे पूर्वस्य तद्वर्गीयप्रथमवर्णदिगे हरक्खन्दा इति, द्वित्वाभापक्षे च हरखन्दा
इति च रूपम् ॥

^७ अवश्यवाच्यादित्यादि ॥ समिक्ख् समिक्ख्, सज्जणो सज्जणो, तगुणा
तगुणा इत्यादिरूपसिद्धये त्रिविक्रमेवेन 'अन्त्यहलोऽश्रदुदि' (प्रा. सू. १-१-२५)

^१ प्रमुक्तगे ॥ १-४-५७ ॥

द्वित्वं वा स्यात् । ^२ पम्मुक्को पमुक्खो । 'कश्चाकमुक्' (प्रा. सू. १-४-४) इत्यादिना कः । त्रैलोक्यवद्धफलशिखरखण्डसपिपासप्रतिकूलसपरिताप-दर्शनो'त्पलपलाशपरवशप्रकुलसपरिहासा । एषु द्वितीयपदादेर्द्वित्वम् ॥

इति सूत्रे समासे समुदायस्य खण्डद्वयस्य च पदत्वमिति विवक्षाभेदेन लक्ष्यानुरोधा-दङ्गीकर्तव्यमित्युक्त्या तद्वदत्रापि समुदायस्यैव पदत्वमिति विवक्षाया हरस्कन्द-शब्दस्यैकपदत्वेन संयुक्तस्य स्कस्य अनादित्वाद् 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इति द्वित्वप्रवृत्त्या हरस्कन्दा इति रूपस्य, खण्डद्वयस्यापि पदत्वविवक्षापक्षे समा-सावयवस्कन्दशब्दस्यापि पदत्वात् तद्वत्तस्य स्क्—इति संयोगस्य आदितया अनादे-रित्यर्थकादक्षोरिति पर्युदासादित्वाप्रवृत्त्या हरस्कन्दा इति रूपस्य च सिद्ध्या समासे द्वित्वविकल्पविधेरन्यथासिद्ध्या 'वा से' (प्रा. सू. १-४-९०) इति समासे द्वित्व-विकल्पविधायकमिदं सूत्रं व्यर्थमित्याशयः ॥

^१ प्रमुक्तग इति ॥ 'गो गणपरः' (प्रा. सू. १-१-१०) इति सूत्रेण ग-शब्दस्य गणबोधकतया प्रमुक्तादिगण इत्यर्थलाभः । 'रितो द्वित्वक्' (प्रा. सू. १-४-८५) इत्यतः द्वित्वपदस्य 'वा से' (प्रा. सू. १-४-९०) इति सूत्रस्य चानुवृत्तिः । सूत्रे उद्देश्य-वर्णविशेषानुपादानात् प्रमुक्तादिगणवटकसपिपासाविशब्देषु शेषादेशरूपव्यञ्जनाभावाच्च त्रिविक्रमवेनोक्तरीत्या यथालक्ष्यदर्शनं व्यञ्जनस्य द्वित्वमिति कथ्यते । तथा च प्रमुक्तादि-गणवटकशब्दसम्बन्धि व्यञ्जनस्य यथालक्ष्यदर्शनं द्वित्वं वा भवतीत्येतत्सूत्रार्थः ॥

^२ पम्मुक्खो इति ॥ अत्र सत्वविधायकशब्दानुफलम्भात् 'कश्चाकमुक्' (प्रा. सू. १-४-४) इत्यादिना संयुक्तस्य 'क्' इत्यस्य कादेशस्यैव विधानात् त्रिविक्रम-वृत्तिचन्द्रिकादावपि कद्वयवदितस्यैवोदाहरणाच्च शकारवदितलेखनं लेखकप्रमाद-जनितमिति भाति । ततश्च प्रमुक्त इत्यत्र 'क. शक्' (प्रा. सू. १-४-४) इत्यादिना कस्य कादेशे तस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे प्रकृतसूत्रेण भकारस्य द्वित्वे 'लवरामवक्ष' (प्रा. सू. १-४-८८) इति रेफलोपे च पम्मुक्को इति रूपम् । अत्र 'स्तौ' (प्रा. सू. १-२-६६) इत्युक्तं भोत्वं तु न प्रवर्तते, बहुलग्रहणात् । स्थूलशब्दे चन्द्रिकाया तथा दर्शनादिति भाति । एतत्सूत्रविहितद्वित्वस्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे पम्मुक्को इति रूपम् ॥

^३ उत्पलपलाशेति ॥ उत्पलपलाशशब्दौ गणपठे दृश्येते । त्रिविक्रमवृत्तौ चन्द्रिकाया च न दृश्येते । प्रकुलसपरिहासशब्दौ च प्रमुक्तादेराकृतिगणत्वात्सांभ्राविति

दैवगोष्ठौ ॥ १-४-५८ ॥

^१ दैवादिष्वनादेर्व्यञ्जनस्य द्वित्वं वा स्यात् । दैवं-^२ देवम् ॥

^३ व्याकुलमूकव्याहृतनिहितैकनीडतूणीककुतूहलसेनास्थाणुनख-
स्त्यानभृतमृदुत्वानि । एष्वन्त्यस्य । अस्मर्दायः-अत्र ^४ ककारस्य, अम्ह-
कैरो । स एव-^५ अत्र चस्य, सोच्चिञ्च ॥

त्रिविक्रमवृत्तावुक्तं दृश्यते । तेलोर्कं तेलोर्कं, वद्धफलो वद्धफलो, सिहरकखंडं सिहर-
खंडं, सप्पिवासो सप्पिवासो, पडिक्कूलं पडिक्कूलं, सप्परितावो सप्परितावो, अडसणं
अडसणं, परव्वसो परव्वसो, पप्फुल्लं पप्फुल्लं, सप्परिहासं सप्परिहासं, इति त्रैलोक्य-
वद्धफल-शिखरखण्डसपिपास-प्रतिकूल-सपरिताप-अदर्शन-परव्वज-अप्फुल्ल-सपरिहास-
शब्दानां प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

^१ दैवादिष्वनादेरिति ॥ 'गो गणपरः' (प्रा. सू. १-१-१०) 'आदि. सु'
(प्रा. सू. १-१-९) इति सूत्राभ्यां ग-ञु-शब्दयोरेक्याक्रमं गणाद्यर्थकतयाऽयमर्थो
लभ्यते ॥

^२ देवमिति ॥ वैवशब्दे ऐकारस्य 'ऐच एङ्' (प्रा. सू. १-२-१०२)
इत्येकारे प्रकृतसूत्रेण वकारस्य द्वित्वे देवमिति रूपम् ॥

^३ व्याकुलेत्यादि ॥ वाडल्लो वाडल्लो, मुक्को मूळो, वाहिसं वाहिसं, णिहिचो
णिहिचो, एक्को एक्को, णेडं णेडं, तुण्हक्को तुण्हिक्को, कोडहल्लं कोडहल्लं, सेनाशब्द-
स्थाने वृत्त्यादौ सेवाशब्दपाठात् सेवा सेव्वा, खण्णू खाण्णू, णक्को णहो, शिण्णं शीणं,
भृतगणस्थाने हृतशब्दस्य वृत्तिचन्द्रिकादौ पाठात् हुत्तं हुम्, माडक्कं माडम्, इति
व्याकुलादिशब्दानां प्राकृते प्रत्येकं द्वे द्वे रूपे बोध्ये ॥

^४ ककारस्येति ॥ नन्वस्मदीयशब्दे ककारादर्शनात्कथमेतदिति वाच्यम् ।
'केर इट्मर्थे' (प्रा. सू. २-१-८) इति सूत्रेणट्मर्थकस्य छप्रत्ययस्य केरादेर्नविधानात्
केरादेर्नानन्तरं ककारसत्त्वादेतदुक्तिसाङ्गत्वात् ॥

^५ अत्र चस्येति ॥ ननु स एवेत्यत्र चकारादर्शनात्कथमेतदिति चेत् । 'णङ्-
चेञ्-चिञ्-ञ च एवार्थे' (प्रा. सू. २-१-३४) इति सूत्रेण एवार्थे चिञ्-चेञ् इति
प्रयोगात् तयोश्च वैवालिवाभ्यनुज्ञानात् तत्र च चकारसत्त्वादेतदुक्तिसाङ्गत्वमिति भावः ।
तथा च स एवेत्यर्थे सोच्चिञ्च सोच्चिञ्च, सोच्चेल्ल सोच्चेल्ल, इति प्राकृते प्रयोग उपपन्न
इति बोध्यम् ॥

‘स्थूले लस्यैव, न तु रस्य, शुब्लम् थोरम् । ‘स्थूले रल्लतञ्चौत्’
(प्रा. सू. १-३-८३) ॥

‘स्थूले लस्यैवेति ॥ स्थूलशब्दे लकारस्यैव प्रकृतसूत्रेण द्वित्वं भवतीत्यर्थः ।
अत्र च—

न्याकुलभूकम्भाह्वनिहितैककृतहलनडेपु ।

दृष्णीकनीडसेवास्थाणुनखस्थानद्वतेषु ॥

वैवसृद्वत्वेऽन्त्यस्य ऋयास्मदीये तु कस्यैव ।

स्थूले लस्यैव स एवेत्यत्र तु चस्य हि द्वित्वम् ॥

इति गणपाठ एव प्रमाणम् । ननु स्थूलशब्दे ‘कगठड’ (प्रा. सू. १-४-७७)
इत्यादिना सकारस्य लुकि अनाविव्यञ्जनं लकार एव नान्य इति न्यावर्त्यालामाव
लस्यैवेति किमर्थमिति चेन्न । ‘स्थूले रल्लतञ्चौत्’ (प्रा. सू. १-३-८३) इति स्थूलशब्द-
गतलकारस्य रत्वविधानेन तस्मादुत्पत्त्यर्थत्वस्य सुवचत्वात् । नन्वेवं तस्य रादेशस्य लिप्तेन
‘प्रापो लिति न विकल्प’ (प्रा. सू. १-१-१४) इत्यनेन नित्यत्वबोधनात् स्थूलशब्दे
लकारस्य नित्यतया रादेशेनापहाराल्लकारस्यैवामावेन वचनमिदं निरवकाशमेवेति चेन्न ।
एवं सति दैवादौ स्थूलशब्दपाठ ‘स्थूले लस्यैव’ इति वचनं चानर्थकं स्यादिति तद्वलेन
‘प्रापो लिति न विकल्प’ (प्रा. सू. १-१-१४) इत्यत्र प्रापग्रहणात् स्थूले रल्लत’
(प्रा. सू. १-३-८३) इति विहितलादेशस्य वैकल्पिकत्वाम्बनुमानात् । तद्विहितमोत्वं तु
रत्वसंनियोगशिष्टमिति सर्वाम्युपगतं च । ततश्च रत्वाभावे ओत्वं न प्रवर्तत इति सिध्यति ।
एवं च स्थूलशब्दे रादेशाभावपक्षे लकारस्यैव सत्त्वात्प्रकृतवचनेन तस्य द्वित्वं, न तु
रादेशानन्तरं तस्य रेफस्येत्येतदर्थमेतद्वचनं सहजं भवति । ततश्च स्थूलशब्दे ‘कगठड’
(प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना सकारस्य लुकि प्रकृतसूत्रेण लस्य द्वित्वे ‘संयोगे’ (प्रा. सू.
१-२-४०) इति पूर्वस्य लकारस्य ह्रस्वे शुब्लो इति रूपम् । अत्र लकारस्य ‘स्तौ’
(प्रा. सू. १-२-६६) इत्योत्वं बहुलाधिकारात्तेति चन्द्रिकायाः । द्वित्वस्य वैकल्पिकतया
तदभावपक्षे ‘स्थूले रल्लतञ्चौत्’ (प्रा. सू. १-३-८३) इत्यनेन लस्य रादेशे तत्संनियोगेन
लकारस्य ओत्वे च शोरो इति रूपम् । अनुपदप्रदर्शितरीत्या रत्वस्यापि वैकल्पिकत्वेन द्वित्व-
स्वोभयामावपक्षे सकारल्लुकि थूलो इति च रूपं बोध्यमित्यर्थं चन्द्रिकानुयायी पन्थाः ॥
त्रिविक्रमदेवस्तु—‘वैवगेऽसौ’ (प्रा. सू. १-४-९२) इति सूत्रे ‘स्थूले लस्यैव’
इति वचनमनुमान्वालो दैवाविगणे स्थूलशब्दपाठः । तद्वतल्लकारस्य द्वित्वविधानमात्रेण
चरितार्थस्तन् द्वित्वाभावे लकारस्य नित्यतया प्रवर्तमानं रेफादेशं विकल्पयितुं न प्रभव-
तीत्यभिप्रेत्य द्वित्वाभावे लस्य नित्यतया रत्वे तत्संनियोगेन लकारस्य ओत्वे शोरो इति,
द्वित्वपक्षे च ‘संयोगे’ (प्रा. सू. १-२-४०) इति ह्रस्वे लकाराभावाच्च रत्व-

तैलादौ ॥ १-४-५९ ॥

^१ नित्यं स्यात् । ^२ तेळलं । ^३ ब्रीडाविचकिलरप्रभूतमण्डूकप्रेम-
क्रजुस्रोतः । ^४ एष्वन्त्यस्य । उल्लूखलं, अत्र खस्य । यौवने, अत्र वस्य ॥
इति द्वित्वप्रकरणम्.

मपीति थुल्लो इति च रूपद्वयमेव साध्वित्यमिमत्वं 'स्थूले रल्लतः' (प्रा. सू. १-३-८३) इत्यत्र थूलशब्दासिद्धिमाशङ्क्य स्थूलशब्दपर्यायं स्थूरशब्दमुररीकृत्य तत्रस्-
रेफस्य 'हरिद्रादौ' (प्रा. सू. १-३-७८) इति लत्वमिप्रायेण 'थूलमदो इति तु
स्थूलस्य हरिद्रादित्वे भविष्यति' इत्यमिदञ्च । मुद्रितत्रिविक्रमवृत्तिगतटिप्पणीकारस्तु
अनुपदप्रदर्शितं त्रिविक्रमदेवाशयमजानान्. 'स्थूले रल्' (प्रा. सू. १-३-८३) इति
रेफस्य लिप्तात् स्थूलशब्दस्य धोरो इति रूपादन्यवसाधु । अतोऽत्र स्थूर.—थूलो
थुल्लो इति साधु । स्थूलशब्दसमानार्थकवृत्तिकृदमितवस्थूरशब्दगतरेफस्य 'हरिद्रादौ'
(प्रा. सू. १-३-८) इति लत्वम् । ततोऽनेन द्वित्वमित्यस्मदाशयः । इति 'तैलादौ'
(प्रा. सू. १-४-९२) इति सूत्रे 'स्थूलः' इति पदं 'स्थूरः' इति संशोध्य स्नाशयमा-
विश्वकार । अत्र च तैवादानुष्करीत्या अलाक्षणिकस्थूलशब्दपाठस्याप्युपपत्तेस्तत्र
लाक्षणिकस्थूलशब्दस्यैव पाठ इत्यभ्युपगमे प्रमाणं गवेषणीयम् ॥

^१ नित्यं स्यादिति ॥ यदीदमपि वैकल्पिकं स्यात्तर्हि तैलादीनामपि तैवादा-
देव पाठनेष्टसिद्धया पृथगेतत्सुत्रारम्भमेव निफलं स्यात् । तस्मादेतत्सुत्रस्य
पृथगारम्भादेव इदं द्वित्वं नित्यमिति ज्ञायत इति भावः ॥

^२ तेलमिति ॥ तैलशब्दे प्रकृतसूत्रेण लकारस्य द्वित्वे 'ऐच पृद्' (प्रा. सू.
१-२-१०२) इत्येकारस्य पृत्ये तेलमिति रूपम् ॥

^३ ब्रीडेत्यादि ॥ ण्डिवा वेइल्लं पडुत्तं मण्डूकको पेम्मं उज्जू सोत्तं इति ब्रीडादि-
शब्दानां प्राकृते सिद्धरूपाणि बोध्यानि ॥

^४ एष्वन्त्यस्येत्यादि ॥ तैलब्रीडाविचकिलरप्रभूतेषु कर्जौ द्विता ।

मण्डूके स्रोतसि प्रेम्णि स्यादन्त्यस्यैव यौवने ।

वस्यैवोल्लूखले खस्यैवेष्टा तैलादिके गणे ॥

इत्येतत्तैलादिगणीयकारिकावलात्, त्रिविक्रमवृत्तौ 'तैलादिषु यथादर्शनमन्त्यस्या-
नन्त्यस्य च द्वित्वं भवति' इति ग्रन्थदर्शनाच्च ब्रीडाविष्वन्त्यस्यैव उल्लूखले खस्यैव
यौवने वस्यैव द्वित्वमिति भावः । ततश्च उल्लूखले खस्य द्वित्वे ओक्खलमिति यौवने
वस्य द्वित्वे ओक्खणमिति च प्राकृते सिद्धरूपं बोध्यम् ॥

इति द्वित्वप्रकरणम्.

अथागमप्रकरणम्.

प्राक् श्लाघापुष्पाङ्गे ह्यलोऽत् ॥ १-४-६० ॥

पणु लात् ङाच्च प्रागतृत् स्यात् । ^१सलाहा । ^२पलक्खो । सारङ्गं ॥

क्षमारत्नेऽन्त्यहलः ॥ १-४-६१ ॥

^१प्रागतृत् स्यात् । ^४छमा । ^५रअणम् ॥

^६स्नेहाग्न्योर्वा ॥ १-४-६२ ॥

अथागमप्रकरणम्.

^१सलाह्येति ॥ श्लाघाशब्दे प्रकृतसूत्रेण लकारात्प्रागकारागमे शाकारस्य 'शोस्तल्' (प्रा सू. १-३-८०) इति सत्त्वे 'सपथयमाम्' (प्रा सू. १-३-२०) इति वक्ष्य हादेशे च सलाह्येति प्राकृते रूपम् ॥

^२पलक्खो इति ॥ छक्ष्वाब्दे प्रकृतसूत्रेण लकारात्प्रागकारागमे 'क्ष' (प्रा सू. १-४-८) इति सूत्रेण क्षस्य सकारादेशे तस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे पूर्वस्य तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशे च पलक्खो इति रूपं बोध्यम् ॥

^३प्रागिति ॥ अन्त्यहल इत्यादि. । पूर्वसूत्रात् प्राक् अत् इति पदद्वयमनुवर्तते । क्षमारत्नेऽन्त्यहलः प्रागतृत् स्यादित्येतत्सूत्रार्थः ॥

^४छमेति ॥ क्षमाशब्दे प्रकृतसूत्रेण मकारात्प्रागत्वे 'क्षमायां कौ' (प्रा सू. १-४-२०) इति सूत्रे लाक्षणिकस्य क्षमाशब्दस्याप्यविशेषाद्बहुनेन क्षस्य छकारादेशे छमा इति रूपम् । यद्यप्यस्य छमेति रूपस्य क्षमाशब्दावलम्बनेन 'क्षमायां कौ' (प्रा सू. १-४-२०) इति सूत्रेणैव सिद्धिः, तथाऽपि क्षमाशब्दस्याप्येतदेव रूपं स्यादित्येतत्सूत्रारम्भ इत्यवसीयते ॥

^५रअणमिति ॥ रत्नशब्दे प्रकृतसूत्रेण नकारात्प्रागकारागमे 'प्रायो लृक्' (प्रा सू. १-३-८) इत्यादिना तकारस्य लृकि 'न' (प्रा सू. १-३-५२) इति नकारस्य णकारादेशे च रअणमिति रूपम् ॥

^६स्नेहाग्न्योरेति ॥ पूर्वसूत्राभ्यां अन्त्यहलः प्राक् अत् इति पदत्रयमनुवर्तते । स्नेहाग्न्योरन्त्यहलः प्रागतृत् वा भवतीत्येतत्सूत्रार्थः । स्तोत्रियधिकृत्य तस्य सयुक्तसंज्ञकत्वेन तस्य चान्यपदार्थान्वयेन न स्नेहाशब्दे हकारात्प्रागत्वापत्तिरिति बोध्यम् ॥

^१ सणेहो । अगणी । पक्षे-^२णेहो । अगगी ॥

शेषतस्तवजेष्वित् ॥ १-४-६३ ॥

^३ अन्त्यस्य हलः प्रागित्वं वा स्यात् । शै, दर्शः-^४ दरिसो दासो ।
'शोर्लुप्त' (प्रा. सू. १-२-८) इति दीर्घः । र्ष, वर्षे-^५ वरिसं वासं । तप्तः-
^६ तपिओ तत्तो । वज्रं-^७ वज्रं चइरं । अत्र जलोपः ॥

^१ सणेहो अगणी इति ॥ ऋहाग्निगव्दयो. प्रकृतसूत्रेण संयुक्तान्धनकाराध्याग-
कारागमे नकारस्य 'न.' (प्रा. सू. १-३-५२) इति णकारादेरे सणेहो अगणीति रूपम् ॥

^२ णेहो अगगी इति ॥ ऋहाग्निगव्दयोरन्त्यहल प्रागकारागमस्य वैकल्पिक-
तया तदभावपक्षे 'कण्टक' (प्रा. सू. १-४-७७) 'मनयाम्' (प्रा. सू. १-४-७९)
इति सूत्राभ्यां यथाक्रमं सकारनकारयोर्लुकि ऋहगव्दगतनकारस्य 'न.' (प्रा. सू.
१-३-५२) इति णत्वे अग्निगव्दे च लुकि शिष्टस्य गकारस्य 'गेषाठेगस्य' (प्रा. सू.
१-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे च णेहो अगगीति रूपम् ॥

^३ अन्त्यस्य हलः प्रागिति ॥ 'प्राक् श्लाघा' (प्रा. सू. १-४-९५) 'क्षारले'
(प्रा. सू. १-४-९६) इति सूत्राभ्यां प्रागिति अन्त्यहल इति चात्रानुवर्तते इति भावः ॥

^४ दरिसो दासो इति ॥ ढर्गगव्दे प्रकृतसूत्रेण अन्त्यहल शकाराध्यागकारा-
गमे 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति शकारस्य सत्वे दरिसो इति, प्रकृतस्ये-
कारागमस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'लवरामघञ्' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रस्य
लुकि 'शोर्लुप्त' (प्रा. सू. १-२-८) इत्यादिना पूर्वस्याकारस्य दीर्घे पूर्ववद् शकारस्य
सत्वे दासो इति च रूपं बोध्यम् ॥

^५ वरिसं वासमिति ॥ वर्षगव्दे प्रकृतसूत्रेण अन्त्यहलः पकाराध्यागकारा-
गमे 'शोस्सल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति पकारस्य सत्वे वरिसमिति, प्रकृते-
कारागमस्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे 'लवरामघञ्' (प्रा. सू. १-४-७८) इति
रलुकि 'शोर्लुप्त' (प्रा. सू. १-२-८) इत्यादिना तत्पूर्वस्य दीर्घे वासमिति च रूपम् ॥

^६ तपिओ तत्तो इति ॥ तप्तगव्दे संयुक्तान्धलस्तकाराध्यागप्रकृतसूत्रेणे-
कारागमे तपिओ इति, इकारागमस्य वैकल्पिकत्वेन तदभावपक्षे 'कण्टक' (प्रा. सू.
१-४-७७) इत्यादिना संयुक्तावयवस्य पकारस्य लुकि गेषस्य तकारस्य द्वित्वे च
तत्तो इति रूपम् । चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्त्योस्तु तप्तगव्दे 'पो च' (प्रा. सू. १-३-५५)
इत्यनेन पकारस्य वकारादेर्नामिप्रायेण तपिओ इत्युदाहृतं दृश्यते ॥

^७ वज्रं चइरमिति ॥ प्रकृतस्येकारागमस्य पाक्षिकतया तदभावपक्षे वज्र-

^१ हर्षामर्षश्रीहीक्रियापरामर्शकृत्स्नदिष्ट्याहं ॥ १-४-६४ ॥

एषु ईसंयोगे चान्त्यहलः प्रागित्वं ^२ नित्यं स्यात् । ^३ हरिसो । अमरिसो । सिरी । हिरी । किरिआ । परामरिसो । ^४ कसिणं । अत्र ^५ तलोप इव न छल इति वाच्यम् । ^० दिट्ठिआ । हं, बर्हः-वरिहो । अर्हः-अरिहो ॥

शब्दे 'लवरामवश्च' (प्रा सू १-४-७८) इति रेफस्य लुकि शेषस्य जकारस्य शेषादेशस्य' (प्रा सू १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे च वज्जमिति रूपम् । इकारागमपक्षे तु जकारस्य 'प्रायो लुक्' (प्रा सू १-३-८) इत्यादिना लुकि बह्वरमिति रूपम् । एवं ब्राविडभाषायामपि वज्जरूपार्ये बह्वरमिति पदं प्रयुज्यते ॥

^१ हर्षेत्यादि ॥ सूत्रे हर्षादिर्हान्तानां समाहारद्वन्द्वो बोध्यः ॥

^२ नित्यं स्यादिति ॥ यदीदमपि पाक्षिकमिदं स्यात्तर्हि पूर्वसूत्र एव हर्षादीनामपि पठेत्, तदपहाय पृथक्सूत्रारम्भादिदं नित्यमिति सिध्यतीति भावः ॥

^३ हरिसो इत्यादि ॥ हर्षामर्षश्रीपरामर्शशब्देषु अन्यहलः प्रागिकारागमे शेषयो 'शोत्सल्' (प्रा सू १-३-८७) इति सत्वे च हरिसो अमरिसो सिरी परामरिसो इति रूपाणि ॥

^४ कसिणमिति ॥ कृत्स्नशब्दे प्रकृतसूत्रेण संयुक्तान्महलो नकाराद्यागिकारागमे 'कगटड' (प्रा सू १-४-७७) इत्यादिना तकारस्य लुकि 'कृतोऽल्' (प्रा सू १-२-७४) इत्यनेन ऋकारस्याकारादेशे 'नः' (प्रा सू १-३-५२) इति नकारस्य णत्वे च कसिणमिति रूपम् ॥

^५ तलोप इवेति ॥ अत्र 'तलोप एव' इति पाठस्समीचीन इति भाति ॥ कृत्स्नशब्दे 'ध्यश्चत्सप्सामनिश्चले' (प्रा सू १-४-२३) इति सूत्रेण त्सत्वे स्थाने छादेशस्य, तथा 'कगटड' (प्रा सू १-४-७७) इत्यादिना तकारलुक्प्रसक्तौ 'अनुक्तमन्य-शब्दानुशासनवत्' (प्रा सू १-१-२) इत्यत्र शास्त्रे परिभाषणात्प्राणिनीयव्याकरणा-जुरोधेन 'विप्रतिपेक्षे पर कार्यम्' (पा सू. १-४-२) इत्यनेनात्र परत्वात्तलोप एव भवति, न छादेश इति भावः ॥

^० दिट्ठिआ इति ॥ दिष्ट्याशब्दे अपवादत्वेन 'कगटड' (प्रा सू १-४-७७) इति वाधित्वा 'ट' (प्रा सू १-४-१४) इति सूत्रेण प्-इति संयुक्तस्य छादेश-प्रवृत्तौ तस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा सू १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे पूर्वस्य ठस्य 'पूर्वमुपरि' (प्रा. सू १-४-९४) इत्यादिना टकारादेशे 'प्रायो लुक्' (प्रा सू. १-३-८) इत्यादिना यकारस्य लुकि च दिट्ठिआ इति रूपं सिध्यति ॥

स्यान्नव्यचैत्यचौर्यसमे यात् ॥ १-४-६५ ॥

^१ एषु ^२ चौर्यसमेषु च ^३ संयुक्तस्य यकाराध्यागित्वं भवति ।
स्याद्वाङ्-^४ सिधावाओ । ^५ भविओ । ^६ चेइओ । ^७ चोरिआ ।
अञ्जल्यादिपाठाच्चौर्यशब्दस्य वैकल्पिकं स्त्रीत्वम् । ^८ पक्षे चोरिअं ।
^९ आकृतिगणोऽयम् ॥

^१ एष्विति ॥ स्यान्नव्यचैत्यशब्देऽप्यित्यर्थः ॥

^२ चौर्यसमेष्विति ॥ चौर्यशब्दसदृशेष्वित्यर्थः । यंशब्दवदितत्वेन सादृश्या-
भ्युपगमान् प्रयोक्तृभेदादधीनभेदाभ्युपगमान् 'सागरः सागरोपमः' इत्याद्यावि-
त्तादृशस्य भेदादितत्वाभिप्रायेण वा चौर्यशब्दस्यापि चौर्यशब्दसदृशत्वं बोध्यमिति
भावः ॥

^३ संयुक्तस्येति ॥ यत्र स्तोत्रित्यधिक्रियते । तच्चात्र शास्त्रे संयुक्तार्थे सङ्केतित-
मिति भावः ॥

^४ सिधावाओ इति ॥ स्याद्वाङ्शब्दे प्रकृतसूत्रेण यकाराध्यागिकारागमे
'कगटङ्' (ग्रा सू १-४-७७) इत्यादिना संयुक्तावयवदकारस्य लुकि 'दीर्घाञ्' (ग्रा. सू १-४-८७) इति निषेधात् अत्राप्य 'अपाठंशस्य (ग्रा. सू १-४-८९)
इत्यादिना द्वित्वाप्रवृत्तौ 'प्रायो लुक्' (ग्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना यकारदकारयो-
र्लुकि प्रायोप्रहणाध्ययोगानुरोधेनात्र वकारस्य लुगभावे च निधावाओ इति रूपम् ॥

^५ भविओ इति ॥ भव्यशब्दे प्रकृतसूत्रेण यकाराध्यागिकारागमे 'प्रायो लुक्'
(ग्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना यकारस्य लुकि च भविओ इति रूपम् ॥

^६ चेइओ इति ॥ चैन्यशब्दः पुल्लिङ्गोऽपीत्यभिप्रायेणेदम् । त्रिविक्रमवृत्तौ तु
चेइमिति स्त्रीभेदोदाहृतं दृश्यते । चैन्यशब्दे प्रकृतसूत्रेण यकाराध्यागिकारागमे
तकारयकारयोः 'प्रायो लुक्' (ग्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना लुकि 'पेच एङ्'
(ग्रा. सू. १-३-१०३) इत्यकारस्य एकारादेशे चेङ् रूपं सिद्धम् ॥

^७ चोरिआ इति ॥ चौर्यशब्दे प्रकृतसूत्रेण यकाराध्यागिकारागमेऽस्य अञ्ज-
ल्यादिपाठेन 'स्त्रियामिमाञ्जलिना' (ग्रा. सू. १-१-५३) इति सूत्रेण पाक्षिकत्वे
'पेच एङ्' (ग्रा. सू. १-३-१०) इत्याकारस्य ओकारादेशे यकारस्य 'प्रायो लुक्'
(ग्रा. सू. १-३-८) इति लुकि च चोरिआ इति प्राकृते सिद्धरूपं बोध्यम् ॥

^८ पक्ष इति ॥ 'स्त्रियामिमाञ्जलिना' (ग्रा. सू. १-१-५३) इत्यस्य
पाक्षिकतया स्त्रीत्वाभावापक्ष इत्यर्थो बोध्यः ॥

^९ आकृतिगणोऽयमिति ॥ तत्र पर्यङ्काचार्यादिशब्दानामप्येतद्वर्णपठित-
त्वाभ्युद्गहनं प्रयोगानुरोधात्सिद्धमिति बोध्यम् ॥

गाम्भीर्यधैर्यभार्यासौन्दर्यब्रह्मचर्यवीर्यचर्याचार्यशौर्यवर्यस्यैर्यसूर्यप-
र्यङ्गाः ॥

^१ लादक्लीबेषु ॥ १-४-६६ ॥

स्तोलात्प्रागित्थम् । क्लिप्तं-किंलिप्तं । ^२ क्लिष्टक्लान्तमुद्रलोषाम्ल-
श्लेषक्लेशशुक्लम्लानक्लेद । अक्लीबेषु किम् ? क्लीवः-^३ कीवो । क्लमक्लीव-
म्लव'शुक्लपक्ष । ^४ उभयं तिङन्तेऽपि समानम् । क्लेद्यते-किंलिज्जह ।
उत्प्लान्यते-उत्पावइज्जह ॥

^५ स्त्रिग्वे त्वदितौ ॥ १-४-६७ ॥

अञ्च इञ्च अदितौ । इमौ स्त्रिग्वशब्दे नात्प्राग्विकल्पेन स्याताम् ।

^१ लादक्लीबेष्विति ॥ मुद्रितत्रिविक्रमवृत्तिकोशे तु 'लादक्लेबु' इति सूत्र-
पाठो दृश्यते । अत्र चाक्लीबेष्विति बहुवचनादायर्थविरातिः । 'स्तो.' (प्रा सू.
१-४-१) इत्यधिक्रियते । तच्च सयुक्तस्येत्यर्थम् । 'वीर्य' (प्रा सू १-४-९८) इत्यादिसूत्रा-
दिति चानुवर्तते । तथाच क्लीवादिशब्दवदितस्युक्तावयवलकारात्प्रागिकारागमो
अनतीति सूत्रार्थः ॥

^२ क्लिष्टेत्यादि ॥ लकारवदितसंयुक्तोदाहरणमेतत् ॥

^३ कीवो इति ॥ प्रकृतसूत्रे अक्लीबेष्विति निषेधात् क्लीवशब्दे लकारात्प्रागिकारा-
गमाप्रवृत्त्या 'लवरामञ्च' (प्रा सू १-४-७८) इति लकारस्य कुकि शिष्टस्य कका-
रस्यादिभूतवया द्वित्वाभावेन 'वो वः' (प्रा सू १-३-६१) इति वकारस्य वत्त्वे च
कीवो इति रूपम् ॥

^४ शुक्लपक्षेति ॥ उदाहरणे शुक्लशब्ददर्शनात्पत्युदाहरणे समस्तः शुक्लपक्ष-
शब्दो बोध्यः ॥

^५ उभयमिति ॥ विधिनिषेधबोधमयमित्यर्थः । तेन क्लीवादीं भुवशब्दस्य प्राति-
पदिकस्य पाठेऽपि तिङन्तेऽपि निषेधादिकारागमाप्रवृत्त्या उत्पावइज्जह इत्यादि
सिध्यति ॥

^६ स्त्रिग्वे त्वदितौ इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं स्वमशब्दे नकारात्प्रागिकारागम-
विधानेन सिचिणो इति रूपसाधकं 'नात्स्वमे' (प्रा.सू. १-४-१०२) इति सूत्रं सूत्रपाठे-
ऽधिकं दृश्यते । ततोऽनुवृत्त्यभिप्रायेणैवान्न वृत्तावपि नात्प्रागित्युक्तम् ॥

^१ सणिद्धो सिणिद्धो । ^२ पक्षे 'कग' (प्रा. सू. १-४-७७) इति सलोपे णिद्धो ॥

^३ कृष्णे वर्णे ॥ १-४-६८ ॥

^४ कसणं कसिणं । ^५ पक्षे कण्हो । ^६ विष्णौ तु कण्ह एव ॥

^१ सणिद्धो सिणिद्धो इति ॥ सिग्धञ्चन्दे प्रकृतमूत्रेण नाप्यागकारेकारागमयोः 'नः' (प्रा. सू. १-३-५२) इति नस्य णत्वे गकारस्य 'कगटङ' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना लुकि णिष्टस्य भस्य 'ओपाठेभस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे पूर्वस्य 'पूर्वमुपरि' (प्रा. सू. १-४-९४) इत्यादिना तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशे च सणिद्धो सिणिद्धो इति रूपम् ॥

^२ पक्ष इत्यादि ॥ सूत्रेऽस्मिन् चार्थकतुगण्डसत्त्वात् अदितोरुभयोरपि त्रैकल्पिक-तया तदुभयाभावपक्षे 'कगटङ' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना मकारस्य लुकि 'न' (प्रा. सू. १-३-५२) इति नस्य णत्वे च णिद्धो इति चास्य सिग्धगण्डस्य तार्त्तीयिकं रूपं बोध्यम् ॥

^३ कृष्णे वर्णे इति ॥ पूर्वमूत्रात् त्वद्विताविति 'ऽभारणेऽन्यहल' (प्रा. सू. १-४-९६) इत्यतोऽन्यहल इति चानुवर्तते । स्वरित्यधिक्रियते । तथा च वर्णे य कृष्णगण्डः, वर्णवाचीति यावत्, ताडणकृष्णगण्डवटकसंयुक्तान्यहलः प्रागदिती वा भवत इति मूत्रार्थः संपद्यते ॥

^४ कसणं कसिणमिति ॥ प्रकृतमूत्रेण कृष्णगण्डे जन्मग्रहलो णकाराप्याग-कारेकारागमयोः 'ऋतोऽत्' (प्रा. सू. १-२-७४) इत्यनेन ऋकारस्याकारादेशे च कसणं कसिणं इति च रूपद्वयं सिध्यति ॥

^५ पक्षे कण्हो इति ॥ प्रकृतमूत्रविहितयोरकारेकारागमयोरुभयोरैकल्पिकतया तदुभयाभावपक्षे 'अण्यज्ञ' (प्रा. सू. १-४-६९) इत्यादिना ण्यस्य ण्हादेशे कण्हो इत्यपि कृष्णगण्डस्य तृतीयं रूपमिति भावः ॥

^६ विष्णौ त्विति ॥ सूत्रे वर्णवाचिन कृष्णगण्डस्यैव आत्यतया विष्णुवाचके कृष्णगण्डे तयोरप्रवृत्त्या 'अण्यज्ञ' (प्रा. सू. १-४-६९) इत्यादिना ण्यस्य ण्हादेशे कण्हो इत्येव रूपमिति भावः ॥

^१ अर्हत्पुच ॥ १-४-६९ ॥

अर्हतिचाताबुत् चात् अदितौ च स्युः । अर्हः-अरुहो अरुहो अरिहो ।
एवं ^२ अर्हन्नर्हन्तीत्यादावपि ॥

तन्व्यामे ॥ १-४-७० ॥

तन्वीतिवदुदन्तत्वङीयन्तत्वयणादेशवन्तः तन्व्यामाः । तेषु
^३ उत्स्यात् । तन्वी-तणुवी । लङ्घी ^४ वङ्गीत्यादि ।

(वा) पृथ्व्या वावचनम् ॥

^५ पिङ्गवी पिच्छी ॥

^१ अर्हत्पुचेति ॥ मुद्रितचन्द्रिकाकोशे तु 'अर्हत्पु च' इति सूत्रपाठो
दृश्यते । पूर्वसूत्रवदत्रापि स्तोत्रित्यादीना सम्बन्धो बोध्यः ॥

^२ अर्हन्नर्हन्तीति ॥ सूत्रे अर्हतेर्भातोर्ग्रहणात् तत्प्रकृतिकप्रत्ययान्ते सर्वत्रैते
आगमाः प्रवर्तन्ते इति भावः ॥

^३ उत्स्यादिति ॥ पूर्वसूत्रवदत्रापि स्तो अन्त्यहलः प्राक् इति पदत्रयं
संबध्यते । अदितौस्तु पूर्वसूत्रे चानुकुलत्वात् 'चानुकुलं' इति पाणिनीयन्यायानु-
सराणात् अत्र न संबन्ध इति भावः ॥

^४ वङ्गीत्यादीति ॥ आदिपदात् गुर्वीमृद्धादीनां ग्रहणम् ॥

^५ पिङ्गवी पिच्छीति ॥ पृथ्वीशब्दे तन्वीशब्दसदृशतया प्रकृतसूत्रेण अन्त्य-
हलो वकाराध्यागुकारागमे 'स्रवयवभाम्' (प्रा सू १-३-२०) इति सूत्रेण थस्य
इत्वे कृपादित्वात् 'इक् कृपगे' (प्रा सू १-२-७६) इति ऋकारस्येत्वे पिङ्गवीति,
अत्र सूत्रे 'पृथ्व्या वावचनम्' इति वचनादुकारागमस्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे
'त्वथ्वङ्घ्र्या' (प्रा सू १-४-६५) इत्यादिसूत्रेण थ्वशब्दस्य लृत्वे 'शेषादेशस्य'
(प्रा सू १-४-८६) इत्यादिना तस्य द्वित्वे पूर्वस्य 'पूर्वसुपरि' (प्रा सू १-४-९४)
इत्यादिना तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशे पूर्ववदकारस्य इत्वे पिच्छीति च रूपम् । अस्यैव
पृथ्वीशब्दस्य ऋत्वादावपि पाठादकारस्योत्पत्तौ पृङ्गवीत्यन्यदपि रूपं बोध्यम् ।

^१ एकाचि श्वस्त्रे ॥ १-४-७१ ॥

^२ अनयोस्तस्यात् । श्वः-^३सुवो । स्वं-सुवं । एकाचि किम् ? स्वजनः सज्जणो ॥

वा च्छत्रपत्रमूर्खद्वारे ॥ १-४-७२ ॥

^४ छम्मो छदुमो ^५ इत्यादि ॥

चन्द्रिकायां तु 'प्रायो छक्' (प्रा सू १-३-८) इत्यादिना बलोपाभिप्रायेण पिडुहं पुडुहं इति रूपमुदाहृतं दृश्यते ॥

^१ एकाचीति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं सुव्रजगच्छे रात्पूर्वमुकारागमविधानेन सुव्रजमिति रूपसाधकं 'जुमे रात्' (प्रा सू १-४-१०७) इत्येकं सूत्रमधिकं सूत्रपाठे दृश्यते ॥

^२ अनयोस्तस्यादिति ॥ 'प्राक् छाषा' (प्रा. सू. १-४-९५) 'क्षारणे' (प्रा सू १-४-९६) इत्यादिसूत्राभ्यां प्रागिति अन्वहल इति चानुवर्तनं । 'सो.' (प्रा. सू १-४-१) इति चाधिक्रियते । तथाच एकलक्षधन्स्त्रजन्तान्यतरवदित-संयुक्तावयवान्त्यहल प्रागुकारागमो भवतीति सूत्रार्थः ॥

^३ सुवो इति ॥ श्व इत्यप्ये 'अन्त्यहलोऽभद्रुति' (प्रा. सू १-१-२७) इत्यन्त्यहलो लोपे प्रकृतसूत्रेण संयुक्तान्त्यहलो वकाराध्यागुकारागमे 'शोस्मल्' (प्रा. सू १-३-८७) इति अस्य सत्वे च सुवो इति रूपम् ॥

^४ छम्मो छदुमो इति ॥ छन्नगन्धे 'अन्त्यहलोऽभद्रुति' (प्रा सू १-१-२५) इत्यनेन नकारलोपे प्रकृतसूत्रविहितोकारागमस्य वैकल्पिकतया एतदभावपक्षे 'कगट' (प्रा सू १-४-७७) इत्यादिना इकारस्य छकि 'जेपाडेणस्य' (प्रा सू १-४-८६) इत्यादिना शिष्टस्य मकारस्य द्वित्वे 'अमदाम' (प्रा. सू. १-१-४९) इत्यादिना प्राकृतेऽस्य पुंलिङ्गतया छम्मो इति रूपम् । प्रकृतसूत्रेणोकारागमपक्षे तु छदुमो इति रूपम् ॥

^५ इत्यादीति ॥ अत्र पत्रमूर्खद्वारजन्तानामुकारागमतदभावपक्षयोः पदमं पोम्मं, मुखसो मोक्सो, दुवारं द्वां, इति प्रत्येकं प्राकृते रूपद्वयं बोध्यम् ॥

^१ ईल् ज्यायाम् ॥ १-४-७३ ॥

^२ जीभा ॥

इति आगमप्रकरणम्,

स्तोत्रिधि पूर्णः ॥

इति श्रीमदक्षिणसमुद्राधीश्वरचोकनाथभूपालप्रियसचिव-सज्जनावलम्ब-

प्रह्मण्यविरुदाङ्क-चिनबोम्मसूपहृदयकुहरविहरमाण-

साम्बक्षिवप्रेरितेनाप्ययदीक्षितेन कृते

प्राकृतमणिदीपे प्रथमाध्यायस्य

चतुर्थः पाठ

^३ प्रथमोऽध्यायस्समाप्तः ॥

^१ ईलि ते ॥ पूर्वसूत्रे वेति दर्शनादत्र तदसंबन्धाय नित्यत्वार्थमत्र लिङ्करणं कृतम् ।
'प्रायो लिङि व विकल्पः' (प्रा सू १-१-१४) इति ह्यत्र शास्त्रे परिभाषित इत्यते ॥

^२ जीभा इति ॥ ज्याग्रन्दे प्रकृतसूत्रेणान्त्यहलो यकारात्प्रागीकारागमे
'प्रायो लुक्' (प्रा सू १-३-८) इत्यादिना यकारस्य लुकि जीभा इति रूपं
बोध्यम् ॥

इति आगमप्रकरणम्

अथ वर्णव्यत्ययप्रकरणम्

^३ एतदध्यायान्ते महाराष्ट्र-आलान-वाराणसी-करणु ललाट-दृढ-अचलपुर-झा-
लघुक-हरिताल-दर्वाकर-निवह-गवडेपु वर्णव्यत्ययविधानेन सरहट्टो आणालो
बाणारसी कगेरु णढालं ब्रह्म अलयपुर गुय्द हल्लो हलिमारो दन्वीरओ णिहवो
इति रूपसाधकानि 'ह्रस्व महाराष्ट्रे होर्न्यत्यय (प्रा. सू १-४-१११) 'लनोरालाने'
(प्रा. सू १-४-११२) 'वाराणसी करेण्वा रणो.' (प्रा सू १-४-११३) 'ललाटे
ढलो.' (प्रा सू १-४-११४) 'हृदे ठहयो' (प्रा. सू १-४-११५) 'चलयोरचलपुरे'
(प्रा सू १-४-११६) 'बे होर्वा' (प्रा सू १-४-११७) 'लघुकेलहो' (प्रा सू
१-४-११८) 'रलोहरीताले' (प्रा. सू. १-४-११९) 'दर्वाकरनिवहौ दन्वीरअणिवहौ
तु' (प्रा सू १-४-१२०) इतीमानि दश सूत्राणि एतत्प्राकृतमणिदीपानुपासान्धबिकानि
सूत्रपाठे दृश्यन्ते ॥

इति वर्णव्यत्ययप्रकरणम्

अथ निपातनप्रकरणम्.

तथाऽन्तिमं ग्राह्यादिशब्दानां 'गहिआ' इत्यादिरूपनिपातकं 'गहिआथाः' इत्येकं सूत्रमप्यधिकं सूत्रपाठे दृश्यते । ते च अब्दा यथा—

गहिआ—ग्राह्या

णदिणी—धेनुः

पटिणाओ—घर्घरकण्ठः (प्रतिनादः)

वहरोडो अविणयवहं चिच्छणो अणडो

छिच्छओ—छिण्णालो—आरः (रुद

स्तेये, पतिवञ्चकत्वात् वहरोडो)

(अविनयपतिः—अविणयवहं) (सरसार-

छिच्छः—छिण्णो) (अजडः—अणडो)

(अक्षिप्तः—छिच्छओ) (आचार-

छिच्छादाता—छिण्णालो).

अत्तिहरी संचारी मदोली पेसणआली

मराली सहडत्थिआ—दूती.

पडिसोत्तो पडिक्खरो (पडिज्जारो) प्रति

कूलः (प्रतिस्त्रोतः).

जोओ दोसारअणो समुहणवणीअं दोसणि-

जंतो—चन्द्र.. (घोत.—ओओ) (दोषा-

रअं—दोसारअणो) (समुद्रनवनीतं—

समुहणवणीअं) (दोषायन्त्रः—दोसणि-

जंतो).

किमिधरवसण—कौशायम् (किमिगृहवस-

नत्वात्).

मुहरोमराई—भू. (मुखरोमराजित्वात्)

विसारो—लैन्यम् (विसरणगीलत्वात्)

चिरिचिरिआ, चिलिचिलिआ—धारा

(चिरिचिर्यादिशब्दवत्त्वात्).

समुहवरं—अम्बुगृहम्

तम्बकुसुमं—कुसुमं कुरण्टकं च (ताम्र-

कुसुमत्वात्).

पाओ, पअलाओ—फणी (पापकारित्वात्

पापः) (पदलाय.—पदानिलाययतीति

व्युत्पत्त्या पदनिगृहकत्वाच्च),

अहिआओ—क्रोध. (अहिवद्वलति नाश-

यतीति, अहिवलः).

सिहिणं—ज्ञान. (शिखिवक्षुक्षुक्त्वात्)

जिरण्णोसो—अस्थिर.. (यतः स्थिर नास्त

इति स्थिरनासः)

जोइक्खो, सूरंगो—दीपः. (ज्योतीरूपत्वात्)

(सुरस्य अङ्गवत्तद्व्युत्पत्त्याच्च).

येवो—बिन्दुः. स्तोक्त्वात्

पासावओ—गवाक्ष.. पासो चक्षुः, तदा-

पथत इति.

कोप्पो—अपराधः

उम्मुहो, उहणो, पहडो—उद्धतः (उम्मुल',

उहधनः, प्रहृष्टः, ऊर्ध्वमुखत्वात् उह-

टनत्वात् प्रहृष्टत्वात्)

जणठत्तो—ग्रामप्रधान. (जनपुत्रत्वात्

जनपुत्रः)

जण्णहरो—राक्षसः (यज्जहरत्वात् यज्जहर..)

आरनाळं, थेरोसण, बम्हहर—अम्बुजम्,

(आरनाळं, स्थिरासनं, ब्रह्मगृहं आर-

त्रालवत्त्वात् स्थानिरब्रह्मासनत्वात्

ब्रह्मगृहत्वाच्च).

कंडोहं, कलमं—उत्पलम्, (कन्दाहुटीकते

के उदके लीयत इति च)

रजणिद्धअं, चन्दोअं—कुमुदम्, (रजनी-

ध्वजत्वात् चन्द्रेणोदयोतितत्वाच्च रज-

नीध्वजः).

दूमद्वजमहिषी-कृषिका. (धूमध्वजस्या-
 भेरीहिपीत्वात् धूमध्वजमहिषी)
 अवहोभो-विरह.
 लंबा वेल्ली वेल्लरिभा-वल्लरी केवल
 धरभदं-मुकुरः (गृहचन्द्रः)
 आभासतर्भ-हर्म्यपृष्ठम् (आकाशतलम्)
 सूरक्षयो-दिवस (सूरध्वजः)
 आणदवसो-प्रथमरजस्वकारकवक्षम्
 'आणन्दवदो' इति त्रैविक्रमे । (आन-
 न्दवसनम्).
 अक्षिचक्षणं-निमीलनम् (अक्षिपतनम्)
 पल्लविभं-लाक्षारक्तम् (पल्लवितम्)
 गीतको-पृष्ठम् 'भुवः' इति त्रैविक्रमे ।
 (निदधः).
 पुल्लिखो-वनी वृषश्च (पैलविलः)
 सुहरभो-वारिकागृहं चटकश्च । (सुहरतः)
 गिन्मीसुभो-निद्रमश्रुया (निद्रमश्रुक)
 हट्टमद्वहो-स्वस्थः (हट्टमहार्यः)
 गिहुकं-सुरतम् (निधुवनम्)
 जहणरोहो-ऊरु (जघनारोहः)
 अम्बुदसिरी (अम्बुदसिरी) मनोरथाविक-
 फलप्राप्तिः (अनुदध्रीः).
 पल्लट्टजीहो, अगुग्गहरो-रहस्यसेदी
 (पर्यसाजिह्व, अगुग्गहारः).
 परेभो-पिशाच. (परेतः)
 बहुजाणो-चोरो धूर्तश्च
 जोई-विशुव (ज्योतिः)
 उज्जलो-प्रवहः (उज्जलः)
 मीगं-नीलं, स्वकृतं वेति चन्द्रिकादौ
 गिभद्वणम्-परिधानम् गिभंवनमिति-
 त्रैविक्रमे (निबन्धनम्).

जहणोसर्गं, चल्लणभं-जघनांशुकम् जह-
 णूसभमिति त्रैविक्रमे (जघनांशुकं,
 चलनकम्).
 पाठरणं-कवचम् (प्रावरणम्)
 ओलल्लो-कम्पः, अपचारश्च
 चपेटा-कराघातः.
 रङ्गलक्ष-जघनम् (रतिलक्षम्)
 गोसण्णो-मूर्खः (गोसंज्ञः)
 वावहो-कुटुम्बी (व्यापृतः)
 पुरिहो-डैयः (पुरोमवा)
 परभत्तो-मीरुः (परभक्तः)
 चच्चिको-स्थासक (चच्चिका)
 कालं-तमिस्रम् (कालम्)
 अट्टिओ-विष्णुः (भर्तृकः).
 इङ्गिगभूमो-गुहिनम् (इन्द्रभिभूमः)
 पत्थरं-पादताडनं (ग्रन्थर)
 ओवाणभो-अपातप
 पिडल्लु, माठणा-सखी (पितृव्यसा)
 (मातृका).
 पोरत्थो-मत्सरी (पौरत्थ्य)
 दोसो-क्षेप (दोष)
 चच्चा-सलाहतिः
 पम्हलो-वैसरः (पक्ष्मलः)
 खंदल्लही, सजमसो-(स्क्लव्यष्टिः स्क्लव-
 मृत्).
 तंक्किमी, अरिगभओ-उन्मगोप, अग्नि-
 कायः).
 विह्वणो-अनर्थ (विधादन)
 ओअणो, ओअहो-सघोष
 जोइओ-सख्योत (ज्योतिष्क)
 दरवळलहो-कातरः (दरवल्लभः).

भोइओ—ग्रामेशः (भौगिकः)
 पंढरंगो—महेशः (पाण्डुरङ्गः)
 संकरो—रघ्या (संकीर्यतेऽत्रेति संकरः)
 सगगहो—मुक्त (स्वग्रहः)
 पक्षरो—अर्थपरः (अर्थदर इति चन्द्रिका-
 याम्).

मइमोहिणी—सुरा (मतिमोहिनी)
 धाराबासो—दुर्दुरकी (धाराबासः)
 कमळ—आस्यं पटह्य
 वेणुसाओ, हुबराओ—अमरः (वेणुनादः,
 हुबरागः).

इति निपातनप्रकरणम्,

इति महिशूरराजकीयप्राच्यकोशालवविदुषः तिर तिर. श्रीनिवासगोपालाचार्यस्य कृतौ
 प्राकृतनगिदीपटिप्पण्या वीधित्तिमिरुवाया प्रथमाध्यायस्य चतुर्थे पादः ॥

॥ प्रथमाध्याय समाप्त ॥

अथ तद्धितप्रकरणम्.

मन्त-मण-वन्त-मा-आलु-आल-इर-इल्ल-उल्ल-इन्ता

मनुपः ॥ २-१-१ ॥

मनुपः स्थाने एते दश यथादर्शनं स्युः । मन्त-श्रीमान्-^१ सिरि-
मन्तो । मण-धनवान्-^२ धनमणो । वन्त-भक्तिमान्-^३ भक्तिवन्तो ।
मा-हनुमान्-^४ हणुमा । अयमाकारान्तः । आलु-दयावान्-दयालू । आल-
शब्दवान्-^५ सहालो ॥

(वा) ^६ एवमादौ सन्धिर्नित्यो वाच्यः ॥

अथ तद्धितप्रकरणम्.

^१ सिरिमन्तो इति ॥ श्रीमच्छब्दे 'हर्षामर्ष' (प्रा. सू १-४-९९) इत्यादिना
रेफात्पूर्वमिकारागते 'शोस्तल्' (प्रा. सू १-३-८७) इति शकारस्य सत्त्वे 'किप.
(प्रा. सू २-२-४७) इतीकारस्य ह्रस्वे प्रकृतसूत्रेण मनुपो मन्तादेशे च सिरिमन्तो
इति रूपं बोध्यम् ॥

^२ धनमणो इति ॥ धनशब्दे नकारस्य 'नः' (प्रा. सू. १-३-५२) इति
णकारो बोध्यः ॥

^३ भक्तिवन्तो इति ॥ भक्तिशब्दे संयोगे ककारस्य 'कगटट' (प्रा. सू.
१-४-७७) इत्यादिना लुकि शिष्टस्य तकारस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू १-४-८६)
इत्यादिना द्वित्वं बोध्यम् ॥

^४ हणुमेति ॥ हनुशब्दे नकारस्य 'न' (प्रा. सू. १-३-५२) इति णत्व बोध्यम् ॥

^५ सहालो इति ॥ शब्दवान् इत्यत्र शब्दशब्दे वकारस्य 'जवयोरभेदः'
इति न्यायाश्रयणेन वकाराभेदात्तस्य 'लवराभयश्च' (प्रा. सू १-४-७८) इति लुकि
शिष्टस्य दकारस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे शकारस्य
'शोस्तल्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति सत्त्वे प्रकृतसूत्रेण मनुप्यत्वस्य आलादेशे च
सहालो इति रूपम् ॥

^६ एवमादाचित्यादि ॥ शब्दवान् इत्यत्र मनुपः प्रकृतसूत्रेण आलादेशे
'सन्धिस्त्वपदे' (प्रा. सू. १-१-१९) इति प्राकृते एकपदे सन्धेर्निषेधेन सहालो

इर-गृहवान्-^१ गहिरो । इह-शोभावान्-^२ सोहिहो । उह-विकार-
वान्-^३ विआरुहो । इन्त-मानवान्-^४ माण इन्तो ॥

(वा) ^५ एवमादिष्वसन्धिरेव वाच्यः ॥

मनुप इति किम् ? ^६ धणी अर्थी ॥

इत्यत्र कथं सर्वणद्वये इत्याद्याभ्यामिदं वार्तिकं प्रवृत्तमिति बोध्यम् । वस्तुतस्तु-
गृहवान्-गहिरो इत्यादौ 'अनुक्तमन्य' इत्यादिन्यायेन 'यस्येति च' (पा. सू. ६-४-१८) इति पाणिनीयसूत्रेण अकारलोपस्याभ्युपगन्तव्यमन्या आत्वाल्योरपि तेनै-
वास्मिन्मत्तत्वरूपमिदं वार्तिकस्यास्य नातीव प्रयोजनमिति भाति । अत एव चन्द्रि-
कायां 'गर्भवान्-गच्छिरो' इत्यत्र 'अनुक्तन्यायेन यस्येति चेत्यकारलोपः' इत्युक्तम् ।
एतद्वीत्यैव 'वर्षवान्-उत्पुलो' इत्यत्रापि सिद्ध्या चन्द्रिकायां हित्करणभावेऽपि बहुल-
ग्रहणादकारलोपः । इत्यभिधानं नमानान्तरपरतया योज्यमिति भाति । अत एव
बहुलग्रहणात् माणइन्तो इत्यत्र 'यस्येति च' (पा. सू. ६-४-१८) इत्यकारलोपा-
भावोऽपि साधनीयः ॥

^१ गहिरो इति ॥ गृहवान्-इत्यत्र आदेः ककारस्य 'कृतोऽत्' (प्रा. सू. १-२-७४) इत्यन्वे प्रकृतसूत्रेण मनुप इरादेः 'यस्येति च' (पा. सू. ६-४-१८) इति
हकारोत्तरवृत्त्यकारस्य लोपे गहिरो इति रूपम् ॥

^२ सोहिहो इति ॥ शोभावानित्यत्र 'खद्यधभास्' (प्रा. सू. १-३-२०)
इति अकारस्य हकारादेः। मनुपः प्रकृतसूत्रेणोच्चारणस्य बोध्यः ॥

^३ विआरुहो इति ॥ विकारवानित्यत्र 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८)
इत्यनेन ककारस्य लुक् प्रकृतसूत्रेण मनुप उच्चारणस्य बोध्यः ॥

^४ माणइन्तो इति ॥ मानवानित्यत्र नकारस्य 'नः' (प्रा. सू. १-३-५३)
इति णत्वं, मनुपः प्रकृतसूत्रेण इन्तादेः, बहुलग्रहणात् 'यस्येति च' (पा. सू. ६-४-१८) इत्यकारलोपाभावश्च बोध्यः ॥

^५ एवमादिष्वित्यादि ॥ 'एवमादौ सन्धिरित्यो वाच्यः' इति पूर्वग्रहणित्
वार्तिकेन मन्त्रां प्राप्ते तन्निषेधार्थोऽयमारम्भः । तथाच 'माणइन्तो' इत्यत्र 'आदृगुण-
(पा. सू. ६-१-८७) इति गुणं प्राप्तं अनेन तन्निषेधात् माणइन्तो इत्येव
रूपमिति भावः ॥

^६ धणीत्यादि ॥ 'मन्तमणवन्त' (प्रा. सू. ३-१-१) इति मूत्रे मनुप
इत्यनेन मनुप्रात्ययस्यैव ग्रहणं, न तु तदर्थकप्रत्ययस्येत्यर्थः । ततश्च धनी अर्थी

१ वतुपो डित्तिअ एतल्लुक्चैतद्यत्तदः ॥ २-१-२ ॥

एतद्यत्तद्व्यथ परस्य परिमाणार्थस्य वतुपो डिट्तिअः स्यात् । एत-
द्वश्च लुक् । एतावान्-इत्तिओ । यावान्-जित्तिओ । तावान्-तित्तिओ ॥

किमिदमश्च डेत्तिअडित्तिलडेद्दहम् ॥ २-१-३ ॥

किमिदंभ्यां चात्रेनद्यत्तद्व्यथ वतुपो डित एने स्युः । कियान्-
केत्तिओ कित्तिलो केद्दहो । इयान्-एत्तिओ इत्तिलो एद्दहो । अत्राप्ये-
नल्लक् । एतावान्-एत्तिओ इत्तिलो एद्दहो । यावान्-जेत्तिओ, इत्यादि ॥

१ हिथ्थात्तलः ॥ २-१-७ ॥

इत्यादी मत्वर्थीयस्य इतिप्रत्ययस्य मन्तादय आदेशा न भवन्तीति सिध्यति । इत्थं च
धनीत्यत्र इनेमन्तायादेशाभावेन नकारस्य 'न. (प्रा सू १-३-५२) इति
मूत्रेण नकारादेशे 'घणीत्येव रूपम् । एवं मत्वर्थीयत्रापि इने. प्रकृतादेशाभावेन
तत्रत्वोरफस्य 'लवरायमश्च' (प्रा सू. १-४-३८) इति लुकि गिट्थस्य धकारस्य
'ओपादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे पूर्वस्य थस्य 'पूर्वमुपरि'
(प्रा सू १-४-९४) इत्यादिना तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशे च अर्थीति रूपम् ॥

१ वतुपो डित्तीत्यादि ॥ चम्पिकादौ 'वतुपो डित्तिअमिदमेतल्लुक्चैतद्यत्तद.'
इति सूत्रपाठो दृश्यते । ननु इदम. परस्य वतुपो डित्तिआदेशस्य विधानाभावेन
पाठोऽयं कथं संगच्छत इति चेत्, अत एतत्तरार्थमिदंग्रहणमिति त्रिविक्रमदेवेनाभ्य-
धापि । ननु तत्रैवं कियतामिति चेत् । एतन्सूत्रात् एतल्लुगितिपदानुवृत्तेरावश्य-
कतया लाघवादर्शेऽग्रहणमपि कृतमिति त्रिविक्रमदेवाशयः स्यादिति भाति ॥

२ जित्तिओ इति ॥ यावत् इत्यप्रत्ययस्य वृत्त प्रकृतमूत्रेण डित्तिआदेशो
इत्येतेन डित्तिओलो 'आदेशे. (प्रा सू १-३-७४) इति थकारस्य जकारादेशो
जित्तिओ इति रूपम् ॥

१ हिथ्थात्तलल इति ॥ एतन्मूत्रात्पूर्वं पान्थमर्वाहीणशब्दद्वयगततद्धितयो-
रिकादेशविधानेन पहिओ मव्वगिओ इति रूपमाधक 'इक पयो णस्य' (प्रा. सू.
२-१-४) 'यस्य मर्वाहाव' (प्रा. सू २-१-५) इति गृह्यते, तथा आत्मीयशब्द-
गतच्छप्रत्ययस्य णअ-इत्यादेशविधानेन अप्यणञं इति रूपमाधक 'छस्यात्मनो णञ.' ॥

यत्र—^१ जहि जत्थ जह । तत्र-तहि तत्थ तह ॥

केर इदमर्थे ॥ २-१-८ ॥

^२ परस्येदं परकेरम् ॥

^३ वर्धतेः ॥ २-१-११ ॥

उपमानार्थस्य वतेः वर स्यात् । रित्वाङ्गित्वम् । मधुरावत्—^४ मधुरवत् ॥

त्वस्य तु डिमात्तणौ ॥ २-१-१३ ॥

भावार्थस्य त्वप्रत्ययस्य ङित् इमा त्ताणश्च वा स्यात् । पीनत्वं-

(प्रा सू २-१-६) इत्येकं च मृशं चन्द्रिकायौ दृश्यते । चन्द्रिकायां 'हिङ्गहास्त्रल' इत्यपि पाठो दृश्यते ॥

^१ जह्नीत्यादि ॥ यत्रेत्यत्र यकारस्य 'आदेशः' (प्रा सू १-३-७४) इति जकारादेशे रित्वाङ्गित्वेण जहि जत्थ जह इति रूपाणि ॥

^२ परस्येदमित्यादि ॥ परस्येदमित्यर्थे 'गहादिभ्यश्च' (पा सू ४-२-१३८) इति मृशविहितस्य छप्रत्ययस्य प्रकृतसूत्रेण केरादेशे परकेरमिति रूपमिति भावः । वस्तुतस्तु—उत्तरत्र 'राजपराङ्गिकङ्कौ च' (प्रा. सू. २-१-९) इत्यनेन केरादेशविधानात्प्रतिपदोक्तत्वेन परकेरमित्यस्य तत्सूत्रोदाहरणत्वौचित्यादत्र युष्मदीय-तुम्हेकेगे, अस्मदीय-अमहयेरो, इत्याद्युदाहर्तुमुचितमिति भाति ॥

^३ वर्धतेरिति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं राजकीयशब्दस्य प्राकृते राङ्क राजकं राजकेरं इति तथा परकीयशब्दस्य पारिकं पारक पारकेर इति रूपसाधक 'राजपराङ्गिकङ्कौ च' (प्रा. सू. २-१-९) इत्येकं सूत्रं, यौष्माकास्माकशब्दयोः तुम्हेक्षज अम्हेक्षज इति प्राकृतरूपसाधक 'हेक्षजो युष्मदस्मदो णः' (प्रा. सू. २-१-१०) इत्यपरं च सूत्रं सूत्रपाठे दृश्यमानं चन्द्रिकात्रिविक्रमश्रुत्योरुपादाय न्याकृतं दृश्यते ॥

^४ मधुरावत्वेति ॥ मधुरावत् इत्यत्र वतिप्रत्ययस्य प्रकृतसूत्रेण व-इत्यादेशे तस्य रित्वात् 'रितो द्वित्वङ्' (प्रा. सू. १-४-८५) इति द्वित्वे धकारस्य 'खद्यथ-भाम्' (प्रा. सू. १-३-२०) इति हकारादेशे 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इत्याकारस्य हत्वे च मधुरावत्वेति रूपं योज्यम् ॥

पीणिमा ^१ पीणत्तणं । पक्षे-^२ पीणत्तं ^३ पीणदा ॥

दोत्तो तसः ॥ २-१-१४ ॥

तत्प्रत्ययस्य एतौ ^४ वा स्तः । ^५ सर्वतः-सव्वदो सव्वत्तो । ^६ पक्षे-सव्वओ । कुतः-कुदो कुत्तो । ^७ सिद्धावस्थात् कुदो ॥

^१ पीणिमेति ॥ पीनत्वज्ञाने नकारस्य 'नः' (प्रा. सू. १-३-५२) इत्यनेन णत्वे प्रकृतसूत्रेण त्वप्रत्ययस्य डिमा-इत्यादेशे हित्वाद्देकारस्य छोपे पीणिमेति, तण-इत्यादेशे च पीणत्तणमिति च रूपं बोध्यम् ॥

^२ पीणत्तमिति ॥ डिमात्तणयोरुभयोरन्यादेशयोर्वैकल्पिकत्वात्तदुभयाभाव-पक्षे पीणत्वमित्यत्रत्यसंयुक्तावयवकारस्य 'छवरामवञ्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति छुकि शिष्टस्य तकारस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे पीणत्तमिति रूपं बोध्यम् ॥

^३ पीणदेति ॥ इतः पूर्वं त्वस्येति किम् ? इति ग्रन्थो गलित इति भाति । एव च सूत्रेऽस्मिन् भावार्थकत्वप्रत्ययस्यैव डिमात्तणादेशयोर्विधानात् 'पीनदा' इत्यत्र त्वप्रत्ययस्याभावेन प्रकृतादेशयोरप्रवृत्त्या पीणदेत्येव रूपमिति भावः । अत्र तल्लस्य-कारस्य वकारावेश इति वृत्तिकृदाशय इति भाति ॥

^४ वा स्त इति ॥ 'तु विकल्पे' (प्रा. सू. १-१-१३) इति वार्थे संकेतितस्तु-शब्द एवसूत्रावनुवर्तत इति भावः ॥

^५ सर्वदो सव्वत्तो इति ॥ सर्वत इत्यत्र प्रकृतसूत्रेण तत्सिद्धप्रत्ययस्य दो-त्तो-इत्यादेशयोः 'छवराधञ्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रेफस्य छुकि शिष्टस्य वकारस्य 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे सव्वदो सव्वत्तो इति रूपम् ॥

^६ पक्ष इति ॥ सर्वत इत्यत्र प्रकृतस्य दो-त्तो-इत्यादेशद्वयस्यापि वैकल्पिकतया तदुभयाभावपक्षे 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना तकारस्य छुकि पूर्ववद्रेफकारयोरुद्भिद्वययोः सव्वओ इति रूपं बोध्यमिति भावः ॥

^७ सिद्धावस्थादित्यादि ॥ कुत इति संस्कृते परिनिष्ठित्वा प्रकृतित्वेन परिगृह्य तत्रत्यस्य तसिलो दो-इत्यादेशो बोध्य इति भावः । अन्यथा किं+तत् इति प्रक्रियावस्थाया परिग्रहे विभक्तिज्ञानसापेक्षात् 'कु तिहो.' (पा. सू. ७-२-१०४) इति

^१ स्वार्थे तु कश्च ॥ २-१-१८ ॥

^२ नाम्नः स्वार्थे कः स्यात् । चात् ङिङ्लोङ्लौ च वा । चन्द्रः-
^३ चन्द्रो । ङिङ्लः, पङ्लवं-पङ्लविङ्लं । उङ्लइ, मुखं-^४ मुङ्लं । ^५ कचिद्विरपि
कः स्यात् । बहु-बहुअञं ॥

सुत्रविहितकाङ्क्षेणापूर्वमेव ङो-इत्याङ्गस्य प्रवृत्त्या तकारादिप्रत्ययपरकत्वाभावेन
'ङु तिङो' (प्रा सू. ७-२-१०४) इति सूत्रेण काङ्क्षेनानवकाशात् कुत्रो इति रूप
न सिध्येदिति भावः ॥

^१ स्वार्थे इत्यादि ॥ एतत्सूत्रापूर्वं एकत्रागच्छस्य एकसि एकसिभ एकइषा
इति रूपत्रयसाधकं 'एकाङ् सिस्मिइषा. (प्रा सू. २-१-१५) इत्येकं सूत्रं, तथा
कृत्वसुष्पत्यस्य लुक् (लुन्त) मित्याङ्गविधानेन अतकृत्व इत्याङ्गं समहुत्
(हुन्त) मित्यादिरूपसाधकं 'लुक्त्तः (लुन्त) कृत्वसुचः' (प्रा सू. २-१-१६) इत्यपरं
सूत्रं, तथा भवार्थे द्वितोरिङ्लोङ्लयोर्विधानेन पुरो भवमित्यर्थे पुरिङ्लमित्यादि रूपमित्याङ्कं
'ङिङ्लोङ्लौ' (प्रा सू. २-१-१७) इत्यन्यच्च सूत्रं चम्बिकात्रिक्रमवृत्त्योर्विबुधं दृश्यते ॥

^२ नाम्नः स्वार्थे इति ॥ यद्यपि स्वार्थिकप्रत्ययान्ते चन्द्रक इत्याङ्गं 'प्रायो
लुक्' (प्रा सू. १-३-८) इत्यनेन कलोपे चन्द्रो इति रूपं सिध्यति, तथापि स्वार्थं
एव विहितान्यां कप्रत्ययस्य प्रायो मा भूदित्यर्थं प्राकृतेऽपि स्वार्थे कप्रत्ययविधानं
सार्थकमिति बोध्यम् ॥

^३ चन्द्रो इति ॥ चन्द्रशब्दात् प्रकृतसूत्रेण स्वार्थे कप्रत्ययं ककारस्य 'प्रायो
लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना लुकि रेफस्य 'लवराभश्च' (प्रा. सू. १-४-७८)
इति लुकि च चन्द्रो इति रूपम् । यद्यपि 'स्वार्थे तु कश्च' इत्यास्मिन् सूत्रे 'अश्च
इत्यकारप्रत्ययविधाने 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इति ककारलुङ्करणप्रयुक्त-
लाघवमपि संभवति, तथाऽपि पैशाच्यां ककारलुङोऽप्रवृत्त्या तत्र ककारभ्रवणार्थमत्र
कप्रत्ययस्यैव विधानमिति भाति ॥

^४ मुङ्लमिति ॥ मुखशब्दात् स्वार्थे प्रकृतसूत्रेण उङ्लि खकारस्य 'खयथ-
भाम्' (प्रा. सू. १-३-२०) इति इकारान्तेन द्वित्वाङ्लोपे च मुङ्लमिति रूपं बोध्यम् ॥

^५ कचिद्विरपीति ॥ स्वार्थिकप्रत्ययान्तात्पुनरपि कप्रत्यय इष्ट इति भावः ।
तेन बहुशब्दात्कप्रत्यये सद्भवात्पुनः कप्रत्यये च 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८)
इत्यादिना ककारव्यत्यापि लुकि बहुअञं इति रूपमिति भावः ॥

^१ शनैसो ढिअं ॥ २-१-२२ ॥

शनैः—^२ सणिअं । स्वार्थ एव ॥

^३ रो दीर्घात् ॥ २-१-२४ ॥

स्वार्थ एव वा स्यात् । दीर्घः—^४ दीहो-दीहरो । दिग्घो इत्याप्युक्तम् ॥

^१ शनैसो इति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं उत्तरीयमित्यर्थे उवरिल्लमिति रूपसाधकं 'उपरेस्संख्याने छक्' (प्रा सू. २-१-१९) इत्येकं सूत्रं, तथा नवैकशब्दयोः नवल्लो पृच्छो इति रूपसाधकं 'नवैकाद्वा' (प्रा सू. २-१-२०) इत्यन्यत्सूत्रं, तथा मिश्रशब्दस्य मीलालिमिति रूपसाधकं 'मिश्रालिमश्' (प्रा. सू. २-१-२१) इत्यपरं च सूत्रं सूत्रपाठोपात्तं चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्त्योर्विद्वत् इह्यते । अत्र सूत्रे नित्यत्वार्थं लिङ्गमित्यभिप्रायेण चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्त्योः 'शनैसो लिङ्गम्' इति सूत्रपाठ आहतः । एतच्चप्रकरणपरिशीलनेन प्रत्ययस्यास्य तद्धितत्वादेतदादिभूतस्य लकारस्य 'भवहिते' इत्युक्तत्वेऽपि बहुलाभिकारादित्थं कल्पनीयमिति उदाशय इति भाति । वस्तुतस्तत्रोत्तरत्र 'मनाको ढमं च वा' (प्रा. सू. २-१-२३) इति सूत्रे बाग्रहणेऽनुवर्तमाने तत्र पुनर्बाग्रहणवलात्पूर्वसूत्रभूतेऽस्मिन् बाग्रहणानुवृत्त्यभावस्य कल्पनेनैव नित्यत्वे सिद्धे उदर्यमत्र लिङ्करणमपि नातीव सफलं भवतीति भाति ॥

^२ सणिअमिति ॥ शनैश्शब्दात् स्वार्थे ङिमि हित्वात् ऐस् इत्यस्य डेलोपे शाकारस्य 'शोस्सक्' (प्रा. सू. १-३-८७) इति सत्त्वे नकारस्य 'न' (प्रा. सू. १-३-५२) इति णत्वे सणिमिति रूपं बोध्यम् ॥

^३ रो दीर्घादिति ॥ एतत्सूत्रात्पूर्वं मनाक्शब्दस्य मणमं मणिमं इति रूपद्वय-साधकं 'मनाको ढमं च वा' (प्रा. सू. २-१-२३) इत्येकं सूत्रं सूत्रपाठोपात्तं चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्त्योर्विद्वत् इह्यते ॥

^४ दीहो इत्यादि ॥ दीर्घशब्दे संयुक्तस्य 'न वा तीर्थदुःखलक्षिणीर्वै' (प्रा. सू. १-४-६३) इत्यनेन हकारादेशे प्रकृतसूत्रेण रप्रत्यये दीहरो इति, रप्रत्ययस्यास्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे दीहो इति, हकारादेशस्य रप्रत्ययस्य च वैकल्पिकत्वात्तदुभयाभावपक्षे प्रयोगानुरोधात्पूर्वमेव 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति हकारस्य इत्थे ततो 'लवरामञ्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रेफस्य लुकि शिष्टस्य घस्य 'ओपाठेजस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना द्वित्ये पूर्वस्य 'पूर्वमुपति'

(भा. सू. १-२-१४) इत्यादिना तद्वाग्विद्वद्वाग्विद्वद्वेदेति द्विवचो इति व्युत्पत्तिः । अत्र ह्यस्य
भावस्यैव सत्यस्य प्रवृत्तिरिति द्विवचो इति व्युत्पत्तिरिति न केचित् विमर्शयन्ति ।

^१ इममिदमयमिदं सुवः ॥ २-१-२५ ॥

इति श्रुतिः । अत्रः^२ मुमया ममया ।

लो वा विद्युन्मयर्षीतान्मान् ॥ २-१-२६ ॥

स्वयं एव । विद्युन्-विद्युता विद्युः ॥

इति तद्विष्णुसंहिता ।

^१ इममिदमयमिदं सुवः ॥ 'इममिदमयमिदं सुवः' इति त्रिवचनस्यैव चत्वारिंशत्
चैत्रस्यैव दशमस्यैव । 'लो वा विद्युन्मयः' (भा. सू. २-१-२६) इति द्विवचनस्यैव
वाग्विद्वद्वेदेति द्विवचो इति व्युत्पत्तिरिति न केचित् विमर्शयन्ति ।

^२ मुमया-इत्यादि ॥ इममिदमयमिदं सुवः इति त्रिवचनस्यैव चत्वारिंशत्
चैत्रस्यैव दशमस्यैव । 'लो वा विद्युन्मयः' (भा. सू. १-२-१४) इति द्विवचनस्यैव
वाग्विद्वद्वेदेति द्विवचो इति व्युत्पत्तिरिति न केचित् विमर्शयन्ति ।

विद्युन्मयः इति ॥ विद्युन्मयः 'विद्युन्मयः' (भा. सू. १-१-२५)
इत्यादिना तद्वाग्विद्वद्वाग्विद्वद्वेदेति द्विवचो इति व्युत्पत्तिरिति न केचित्
विमर्शयन्ति । 'लो वा विद्युन्मयः' (भा. सू. १-२-१४) इति द्विवचनस्यैव
वाग्विद्वद्वेदेति द्विवचो इति व्युत्पत्तिरिति न केचित् विमर्शयन्ति ।

विद्युः इति ॥ विद्युः 'विद्युः' (भा. सू. १-१-२५) इत्यादिना तद्वाग्विद्वद्वाग्विद्वद्वेदेति
द्विवचो इति व्युत्पत्तिरिति न केचित् विमर्शयन्ति । 'लो वा विद्युन्मयः' (भा. सू. १-२-१४)
इत्यादिना तद्वाग्विद्वद्वाग्विद्वद्वेदेति द्विवचो इति व्युत्पत्तिरिति न केचित् विमर्शयन्ति ।

इति तद्विष्णुसंहिता ।

अथ द्विरुक्तप्रकरणम्.

वीप्सार्थादचि सुपो मस्तु ॥ २-२-१ ॥

वीप्सारथेन द्विरुक्तौ पूर्वपदस्थस्य सुपो मकारो वा स्यादचि परे ।
एकैकं-^१ एकमेकं ^२ एकेकं । अङ्गे अङ्गे ^३-अङ्गमङ्गे ॥

इति द्विरुक्तप्रकरणम्

अथ द्विरुक्तप्रकरणम्

^१ एकमेकमिति ॥ 'नित्यवीप्सयोः' (पा. सू. ८-१-४) इत्येकशब्दस्य वीप्साया द्वित्वे पूर्वपदस्थस्य सुप प्रकृतसूत्रेण भादेशे पठद्वयगतकारस्य 'देवगोऽखौ' (पा. सू. १-४-१२) इति द्वित्वे एकमेकमिति रूपं बोध्यम् ॥

^२ एकेकमिति ॥ एकैकमित्यत्रत्यैकशब्दद्वयगतकारद्वयस्य पूर्ववत् 'देवगोऽखौ' (पा. सू. १-४-१२) इति द्वित्वे 'संयोगे' (पा. सू. १-२-४०) इति संयोगात्पूर्वयोरेकारैकारयोः प्रयोगानुसारेण प्राकृते कचित् इत्स्वभूतस्य एकारस्य प्रयोग इत्यम्यनुज्ञानाद्वत्स्वभूतस्य एकारस्य प्रवृत्तौ एकेकमिति रूपमिति भाति ॥

^३ अङ्गमङ्ग इति ॥ प्राकृते डेरिमादेशस्य 'डेर्मिर्' (पा. सू. २-२-११) इति सूत्रेण विधानादत्र अङ्गमङ्गमि इति पाठेन भाव्यमिति भाति । अङ्गे अङ्गे इत्यत्र पूर्वपदस्थस्य डेस्सुपो भादेशे अङ्गमङ्गमीति रूपं बोध्यम् ॥

इति द्विरुक्तप्रकरणम्

अथ सुबन्तप्रकरणम्.

राम सु इति स्थिते—

सोः ॥ २-२-१३ ॥

^१ अतः परस्य सोर्द्धिदो स्यात्। रामो ॥

राम औ इति स्थिते—

द्विवचनस्य बहुवचनम् ॥ २-३-३४ ॥

राम जस् इति स्थिते—

इलुज्जश्शसोः ॥ २-२-३ ॥

^२ नाम्नः परयोरजयोः ^३ लुक्स्यात् । ^४ शित्वादीर्घः, रामा ॥

संबोधने—

दे संमुखीकरणे ॥ २-१-५८ ॥

दे इत्यव्ययं संमुखीकरणे सख्या आमन्त्रणे हे इतिवत्स्यात् ॥

अथ सुबन्तप्रकरणम्.

^१ अतः परस्येत्यादि ॥ सूत्रेऽस्मिन् 'अतो ङो विमर्गः' (प्रा. सू. २-२-१२) इत्यतः अतः ङो इति पदद्वयस्याधिकारात् अतः परस्येति ङिदो स्यादिति चार्थो लभ्यत इति भावः ॥

^२ नाम्न इति ॥ अत्र सूत्रे जश्शसोरित्युक्त्वा नाम्न एव जश्शसोर्विधानादत्र नाम्न इत्यर्थतो लब्धम् । 'नाम च धातुजमाह निरुक्ते' इत्यादिभगवत्पतञ्जल्यादि-व्यवहारेण नामपदं सुप्प्रकृतिबोधकम् ॥

^३ लुक्स्यादिति ॥ पाणिनीये 'प्रत्ययस्य लुक्लुङ्लुप्.' (पा. सू. १-१-९१) इत्यनेन प्रत्ययादर्शने लुक्पदस्य संकेतितत्वेनात्रापि 'अनुक्तमन्य' (प्रा. सू. १-१-२) इत्यनेन तस्यान्यनुज्ञानाजश्शसोरदर्शनं भवतीत्यर्थः ॥

^४ शित्वादीर्घ इति ॥ 'शिति दीर्घः' (प्रा. सू. १-१-१५) इति सूत्रेणेति भावः ॥

^१आमन्त्रणे बब्ब ॥ २-१-५७ ॥

स्पष्टम् । दे राम सु इति स्थिते—

डोश्लुकौ तु संबुद्धेः ॥ २-२-४२ ॥

‘सोः’ (प्रा सू. २-२-१३) इति विहितो यो डो, यश्च ‘श्लुगनपि सोः’ (प्रा.सू. २-२-२९) इति विहितः श्लुकं तौ संबुद्धेर्वा स्थाताम् । डोत्वे दे रामो । ^२श्लुकि दे रामा । ^३पक्षे—

सोर्लुक् ॥ २-२-९ ॥

नाम्नः परस्य सोर्लुक्स्थात् । दे राम ॥

राम अम् इति स्थिते—

अमः ॥ २-२-२ ॥

नाम्नः परस्य अमो मः स्यात् । एष ^४सर्वादेशः । रामं ॥

^१आमन्त्रण इति ॥ ‘आमन्त्रणे केव्वे च’ इति चन्दिमकादौ सूत्रपाठो दृश्यते ॥

^२श्लुकीति ॥ संबोधनप्रथमाबहुवचनस्य जसः ‘श्लुगजशसोः’ (प्रा. सू. २-२-३) इत्यनेन श्लुकि तस्य शित्त्वत्पूर्वस्य, ‘शिति दीर्घः’ (प्रा. सू. १-१-१५) इति दीर्घे दे रामा इति रूपमिति भावः । यद्यपि यथाश्रुतग्रन्थसन्दर्भपर्यालोचनायां संबोधनप्रथमैकवचनस्य सो ‘श्लुगनपि सो.’ (प्रा सू. २-२-२९) इत्यनेन श्लुकि दे रामा इति रूपमिति प्रतीयते, तथाऽपि ‘श्लुगनपि सो’ (प्रा. सू. २-२-२९) इत्यत्र ह्रुत इत्यस्यानुबुद्ध्या अकारान्तात्परस्य सो श्लुकोऽप्रवृत्त्याऽत्र तयाऽर्थवर्जन-
(स्यानुपपत्तिः स्यात् । तथैवोत्तरत्र तस्मिन्नेव सूत्रे अनेनैव वृत्तिकृता ह्रुतः परस्य सोऽिशाश्लुक्स्यादित्यर्थो वर्णितः । तथैव त्रिविक्रमदेवादिमिरप्यभिहितम् ॥

^३पक्ष इति ॥ संबोधनप्रथमैकवचनने ‘सोः’ (प्रा. सू. २-२-१३) इति विहितस्य डो—इत्यादेशस्य ‘डोश्लुकौ तु संबुद्धेः’ (प्रा. सू. २-२-४२) इत्यनेन नैकल्पिकत्वबोधनेन डो—इत्यादेशानावपक्ष इत्यर्थः ॥

^४सर्वादेश इति ॥ ‘अनुक्रम्य’ (प्रा सू. १-१-२) इत्यादिन्यायेन पाणि-
नीयानुरोधेन अलोन्त्यपरिभाषया ‘अलोऽन्त्यस्य’ (पा सू. १-१-५२) इति मकारस्य
मकारादेशविधाने वैयर्थ्यसंभवादमस्तसर्वस्य स्थानेऽर्थ मकारादेश इत्यर्थः । यद्यप्यनेन

शसि ^१ जस्वत् रामा ॥

शस्येत् ॥ २-२-२० ॥

^२ अतः शसि परे पठ्या स्यात् । ^३ रामे ॥

राम टा इति स्थिते—

टो डेणल् ॥ २-२-१८ ॥

अतः परस्य टावचनस्य 'डिडेणः स्यात् । 'लित्वाश्रित्यं, रामेण ।
'कामुपोः' (ग्रा. सू. १-१-४३) इति बिन्दौ रामेण ॥

मृङ्ग मादृशविधानाभावेऽपि पाणिनीयानुगेनेन 'अमि पूर्वः' (पा. सू. ६-१-१०) इत्यनेन पूर्वरूपेणामितं रुं सिध्यति. तथाऽपि अनुक्तमन्यत्र आक्षेपान्तरस्य-
अनुज्ञानान्नान्यदत्रोक्तस्य वैयर्थ्यं नाशङ्कनीयमिति बोध्यम् । तदत्रानेनामन्पूर्वस्य
मकारादेशे 'अन्यदलोऽग्रदुद्' (ग्रा. सू. १-१-२५) इति मलोपे शाने 'बिन्दुत्' (ग्रा. सू. १-१-४०) इति मृङ्ग मकारस्य लिट् 'रामं' इति रुं बोध्यम् ॥

^१ जस्वदिति ॥ निर्वायावदुवचनस्य अत्रः 'श्लुगज्जस्रः' (ग्रा. सू. २-२-३) इत्यनेन ण्युक्ति शिञ्जान्पूर्वस्य 'शानि शिवः' (ग्रा. सू. १-१-१५) इति शिवे च गना इति रुमिति भावः ॥

^२ अत इत्यादि ॥ 'अतो ङो नियगे' (ग्रा. सू. २-२-१२) इति सूत्रादेन इति 'द्वित्रां म्यनि' (ग्रा. सू. २-२-१०) इत्यत्रां चेति ज्ञानुवर्गन इति भावः ॥

^३ रामे इति ॥ एचरमंऽपि अमः इवचण्ड्युक्ति रामे इति रुमिति भावः ॥

^४ डिडेण इति ॥ अनुक्तमन्यत्राप्येन 'जादिर्दिदुद्वः' (ग्रा. सू. १-३-५) इति डेगलि डकारस्येत्वंनेति भावः । हिक्कगस्यात्र फलं तु 'डेः' (पा. सू. ६-४-१३३) इति टिलोपरं बोध्यम् ॥

^५ लित्वाश्रित्यमिति ॥ 'इतिमो हि' (ग्रा. सू. २-२-१३) इत्येवमृङ्गे वाग्रह्यानुवृत्तेरत्र यद्विद्वन्निबोधनाय 'शरणं छिति न विकल्पः' (ग्रा. सू. १-१-१३) इति लिट्चार्थमत्र लिङ्गगमिति भावः ॥

^६ कामुपोरिति ॥ कामुप्यर्थवन्निबन्तः सुयन्तन्निबन्तश्च सुकागन्तकगच पठे बिन्दुरागमा वा स्यादिति 'कामुपोऽनु सुगाव' (ग्रा. सू. १-१-४३) इति सूत्रमर्थो बोध्यः ॥

मिसि—

हिंहिइहि मिसः ॥ २-२-५ ॥

सविन्दुः सानुनासिकः ^१ केवलश्च । रामेहि रामेहि रामेहि ॥

मिसुभ्यस्सुपि ॥ २-२-२१ ॥

एष्वत एत्वं ^२ नित्यं स्यात्, इत्येत्वम् ॥

डेसो डम् ॥ २-३-३५ ॥

^३ चतुर्थ्याः षष्ठी स्यात् ॥

तादर्थ्ये डेस्तु ॥ २-३-३६ ॥

^४ चतुर्थ्येकवचनस्य ^५ षष्ठी वा स्यात्तादर्थ्ये । तथा च, रामस्त
पञ्चे-रामाय पोष्पाणि । ^६ जेवं संस्कृतवदिति वक्ष्यमाणत्वात् ।

^१ केवलश्चेति ॥ मिस आदेशा भवन्तीति जेषः ॥

^२ नित्यमिति ॥ एतत्पूर्वभूते 'जस्येद्' (प्रा. सू. २-२-२०) इति सूत्र एव
मिसुभ्यस्सुपि प्रहणमकृत्वा पुषस्सुप्रारम्भसाध्यादिषु लब्धमिति बोध्यम् ॥

^३ चतुर्थ्या इत्यादि ॥ सूत्रेऽस्मिन् 'डेस' इति 'डेभ्याभ्यम्' (पा. सू.
४-१-२) इत्यत्र डे-इत्यस्य न्-इत्यनेन प्रत्याहारेण चतुर्थ्याविभक्तिबोधक, कमिति च
'उसोसाम्' (पा. सू. ४-१-२) इत्यत्रत्वङ्कारस्य तत्रत्यमकारेण सह प्रत्याहारेण
षष्ठीबोधक इति भावः ॥

^४ चतुर्थ्येकवचनस्येति ॥ सूत्रेऽस्मिन् 'डे' इति षष्ठ्यन्तं डेप्रत्ययस्येत्यर्थ-
कम् । ततश्च चतुर्थ्येकवचनस्येति लब्धम् ॥

^५ षष्ठीति ॥ पूर्वसूत्राद् कमिति पदानुवृत्त्या तस्य च षष्ठीविभक्त्यर्थकतयाऽत्र
हेरित्येकस्यैव स्थानिनो प्रहणात् चतुर्थ्येकवचनस्य षष्ठ्येकवचनरूपो ढसादेशो वा
भवतीत्येतत्सूत्रार्थो बोध्यः । तथा च प्राकृते तादर्थ्यचतुर्थ्येकवचनमात्रस्य प्रयोगो, न तु
तद्विपरचतुर्थ्याविभक्तिरिति सिद्धम् । ततश्च प्राकृते तादर्थ्यविभक्त्यायां 'रामाय रामस्त
वा पोष्पाणि' इति प्रयोगस्तिष्ठः ॥

^६ शेषमित्यादि ॥ प्राकृतेऽस्मिन् तादर्थ्यचतुर्थ्येकवचनस्याभ्युपगमेऽपि तत्र
प्रक्रियाविशेषाकथनेन 'शेष संस्कृतवद्' (प्रा. सू. ३-४-७१) इत्यनुक्तस्थले संस्कृत-
प्रक्रियाद्वारेण च तत्र संस्कृतवद् रामायेत्येव रूपमिति भावः ॥

इति—

हितोचोदोदु डमिम् ॥ २-२-६ ॥

^१ पञ्चम्या एते चत्वारः स्युः ॥

दिर्दोचोदुडमो ॥ २-२-८ ॥

पञ्चम्यादेशेषु ^२ पञ्चम्येकवचने च पूर्वस्य अचो ^३ दीर्घः स्यात् । रामाहितो । ^४ अत्रैकवचनन्वादीर्घः । ^५ संयोगो प्रा. सू. १-२-४० इति ह्रस्वः । गमत्तो ^६ गमाओ गमाउ ॥

^१ पञ्चम्या इति ॥ मृत्रंस्मिन् डमिम् इति । डमित्यान्त्यम् (प्रा. सू. ४-१-३) इत्यत्रत्यम् इत्यान्त्यं म्यमित्यत्रत्यमकारेण मृत्र प्रत्याहारेण पञ्चमाविभक्तिबोधकम् । तत्र पष्ठमर्थकप्रथमान्तमिति भावः । हितो-चो-ओ दु-द्व्यञ्ज समाहातृद्वौ बोध्यः ।

^२ पञ्चम्येकवचन इति ॥ मृत्रंस्मिन् इत्यादि पञ्चम्येकवचनबोधकमिति भावः ॥

^३ दीर्घ इति ॥ मृत्रम्ये डिर्गिति पठे ^४ दिर्दोचिः (प्रा. सू. १-१-३) इत्यत्र दीर्घरूपेऽर्थे मञ्जनमिति भावः ॥

^४ अत्रैकवचनन्वादीर्घ इति ॥ हितो-इत्ययमादेशः । पञ्चम्येकवचनबहुवचनयोः स्थाने विहितः । तत्र बहुवचनविषये दिर्वा म्यमि (प्रा. सू. २-२-१९) इति वैकल्पिकतया दीर्घविधानादेकवचनदेशाविरये प्रकृतमृत्रेण नित्यतया दीर्घ इति भावः । ततश्च पञ्चम्येकवचने हितो-द्व्यादेशे गमाहितो इति, बहुवचने दीर्घसं रामाहितो इति, तदुभावपक्षे 'मिम्यन्स्युपि' (प्रा. सू. २-२-२१) इत्यनेन एते रामेहितो इति च रूपं सिध्यति ॥

^५ संयोग इति ह्रस्व इति ॥ नन्वत्र दीर्घानन्तरमपि शब्द इत्यन्तादि दीर्घविधा चोप्रहणं दर्शयामि चेन्न । दीर्घविधा चोप्रहणाभावे म्यन् स्थानेऽपि 'हितोचो' (प्रा. सू. २-२-३) इत्यादिना चो-द्व्यादेशस्य प्रवृत्त्या तत्र 'मिम्यन्स्युपि' (प्रा. सू. २-२-२१) इत्यन्तं प्रवर्तेनति नद्याद्यनाद्य तत्रापि नित्यतयाऽप्येव दीर्घस्य प्रवृत्त्यर्थं दीर्घविधा चोप्रहणमित्याशयान् ॥

^६ गमाओ गमाउ इति ॥ गमप्रत्ययान् पञ्चम्येकवचने डमित्यन्त्ये तत्र 'हितोचोदोदु डमिम्' (प्रा. सू. २-२-६) इति दो-दु-द्व्यादेशयोः तत्र द्वयस्य प्रकृतमृत्रेण दीर्घं द्वागम्य प्रायो लुक् (प्रा. सू. १-३-८) इति लुकि च गमाओ गमाउ इति च रूपद्वयम् । शब्देऽग्रे द्वागोच्चारणं नु भाषान्तरे स्फुटमिति बोध्यम् ॥

ऊसेः श्लुक् ॥ २-२-१५ ॥

अतः परस्य ऊसे. श्लुक्वा स्यात् । रामा । यद्यपि रामादिति सिद्धावस्थात् 'अन्त्यह्रलोऽध्रदुदि' (प्रा. सू. १-१-२५) इति लोपे 'रामा' इति रूपं सिध्यति, तथाऽपि ऊसेः स्रुग्वचनं सिद्धावस्थाद्रूपनिष्पादनमनि-
च्छिद्यमिति ध्वनयितुम् ॥

ऊसिमो हि ॥ २-२-१७ ॥

अतो ऊसिलो हि वा स्यात् । ^१ दीर्घः, रामाहि । एवमेकवचने पञ्चम्याः ^२ पञ्चरूपाणि । बहुवचने तु—

दिर्वा भ्यसि ॥ २-२-१९ ॥

अदन्तस्य ^३ दीर्घो वा स्यात् भ्यसि आदेशे परे । ^४ पक्षे 'मिष्वभ्यस्रुपि' (प्रा. सू. २-२-२१) इत्येत्वम्, रामाहितो रामोहितो रामाहि रामेहि । 'दिर्वात्तोदुङ्गलौ' (प्रा. सू. २-२-८) ^५ इति दीर्घ एव

^१ दीर्घ इति ॥ पञ्चम्येकवचनस्य ऊमो आदेशे 'दिर्वात्तोदुङ्गलौ' (प्रा. सू. २-२-८) इति ततः पूर्वस्य नित्यो दीर्घ इत्यर्थः ॥

^२ पञ्चरूपाणीति ॥ पञ्चम्येकवचनादेशेषु सर्वत्र 'दिर्वात्तोदुङ्गलौ' (प्रा. सू. २-२-८) इति नित्यतया दीर्घे रामाहितो रामतो रामाभो रामाव रामा रामाहि इति पञ्चरूपाण्येवंति भावः ॥

^३ दीर्घो वेति ॥ 'दिर्वा' (प्रा. सू. १-१-३) इति द्विपदस्य दीर्घे संज्ञित-
तत्त्वादेतत्पूत्रगतद्विपदस्य दीर्घ इत्यर्थो लब्ध इति भावः ॥

^४ पक्ष इति ॥ एतत्पूत्रविहितदीर्घस्य एकल्यिकत्वादौर्वाभावपक्ष इत्यर्थः ॥

^५ इति दीर्घ एवेति ॥ भ्यसादेशेऽपि दोत्तोदुपु 'दिर्वात्तोदु' (प्रा. सू. २-२-८) इत्यनेनैव दीर्घः, न तु 'दिर्वा भ्यसि' (प्रा. सू. २-२-१९) इत्यनेन दीर्घ इति भावः । ननु भ्यसादेशेषु दोत्तोदुपु 'दिर्वा भ्यसि' (प्रा. सू. २-२-१९) इत्य-
नेनैव दीर्घ उचित इति चेन्न । तथा सति एकवचनादेशेषु तेषु डसित्वादेव सिद्धतया 'दिर्वात्तोदुङ्गलौ' (प्रा. सू. २-२-८) इत्यत्र दोत्तोदुग्रहणं व्यर्थं स्यादिति बहुवचनादेशे-
ऽपि तेषु नित्यनयैव दीर्घग्रहणार्थं तत्कारितार्थात् । एवं च बहुवचनादेशेषु दोत्तोदुपु
यैकविकदीर्घग्रहणं दीर्वाभावपक्षे 'भ्यभ्यस्रुपि' (प्रा. सू. २-२-२१) इत्येव स्यादिति

रामाभो रामाड । 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति ^१ ह्रस्वे रामत्तो ।
'दिर्घोत्तोदु' (प्रा. मृ. २-२-८) इत्यत्र दोत्तोदुग्रहणं एत्ववाधनार्थम् ॥

सुंतो भ्यसः ॥ २-२-७ ॥

^२ पञ्चमीबहुवचनस्य सुंतो इत्यादेशः स्यात् । रामासुंतो रामे-
सुन्तो । एवं भ्यसि ^३ नव रूपाणि ॥

ह्रसोऽस्त्रियां सर ॥ २-२-१० ॥

स्पष्टम् । ^४ रिस्त्वादित्वम् । रामस्त्वं ॥

णशामः ॥ २-२-४ ॥

आमः पृथीवहुवचनस्य णश्च स्यात् । ^५ शिस्त्वादीर्घः । रामाण ।

गडाधनार्थं तत्रापि दोत्तोदुषु नित्यनया दीर्घप्रवृत्त्यर्थं 'दिर्घोत्तोदु' (प्रा. मृ. २-२-८)
इत्यत्र दोत्तोदुग्रहणमिति फलितम् । अत एवोत्तरञ्च बध्यते 'दोत्तोदुग्रहणमेत्ववाध-
नार्थम्' इति ॥

^१ ह्रस्वे रामत्तो इति ॥ नन्वत्र ग्रीर्धानन्तरमपि यदि ह्रस्वस्तर्हि तत्र दीर्घ-
विधानं व्यर्थमिति चेन्न । 'मिस्म्यस्सुपि' (प्रा. सू. २-२-२१) इत्येत्ववाधनार्थं ग्रीर्ध-
विधानस्य चारितार्थमित्याशयात् ॥

^२ पञ्चमीबहुवचनस्येति ॥ प्राकृते चतुर्थीबहुवचनम्याप्रयोगात्परिज्ञेया-
त्पञ्चमीबहुवचनस्येति लब्धम् ॥

^३ नव रूपाणीति ॥ भ्यमादेशेषु हिंतो-सुंतो-स्यादेशेषु वैकल्पिकदीर्घस्य, तत्र-
भावपक्षे, एत्वस्य, तथा दोत्तोदुषु नित्यदीर्घस्य च प्रवृत्त्या रामाहिंनो रामेहिंनो रामासुंतो
रामेसुंतो रामाहिं रामेहिं रामाभो रामत्तो रामाड इति पञ्चमीबहुवचने नव रूपाणि
सिध्यन्तीति भावः ॥

^४ रिस्त्वादिति ॥ 'रितो द्वित्वल' (प्रा. मृ. १-४-८५) इति रिदादेशस्य द्वित्व-
विधानादिति भावः ॥

^५ शिस्त्वादिति ॥ 'शिति दीर्घः' (प्रा. मृ. १-१-१५) इति शिति परतो-
दीर्घविधानादिति भावः ॥

विन्दौ रामाणं ।

डेर्मिर् ॥ २-२-११ ॥

^१ स्पष्टम् । रिस्वाद्धित्वम् । रामम् । ^२ अस्त्रियामेष ॥

डेर्हे ॥ २-२-१६ ॥

^३ अतो डेर्हिदे वा स्यात् । 'रामे । 'मिहम्यस्तुपि (प्रा. सू. २-२-२१) इत्येत्वे रामेसु ॥ ^४ विन्दौ रामेसु ॥

एवं वृक्षादयः—'बुध र्वृक्षे' (प्रा. सू. १-४-७) इति खत्वखत्वे ।

^५ रुक्खो-रुक्खा ॥

हे रुक्ख हे रुक्खो-हे रुक्खा ।

रुक्खं, रुक्खा रुक्खे ।

^१ विन्दाविति ॥ 'क्लामुपोस्तु सुणाव' (प्रा सू १-१-४३) इत्यनेन सुप्तबन्धिगणकारात्पर विकल्पतया विन्दोर्विधानादिति भावः ॥

^२ अस्त्रियामेषेति ॥ 'रुतोऽस्त्रिया सर्' (प्रा. सू. २-२-१०) इति पूर्व-सूत्रादस्त्रियामित्यनुवृत्तेरिति भावः । तेन जाभाह इत्यादौ न डेर्मिरादेश इति बोध्यम् ॥

^३ अतो डेर्हिदे वेति ॥ 'अतो जे विसर्ग' (प्रा सू २-२-१२) इत्यतोऽस्य इति 'वैतत्तद.' (प्रा सू. २-२-१४) इत्यतो वेति चानुवर्तत इति भावः ॥

^४ रामे इति ॥ रामशब्दात् सप्तम्येकवचने द्विप्रत्यये तस्य प्रकृतसूत्रेण डे-इत्यादेशो भावस्तथाकारस्य अनुकमन्यन्यायेन 'जुह' (पा सू ३-३-७) इती-त्यङ्गाया 'तस्य लोप' (पा मू. १-३-२) इति लोपे हित्वादेरकारस्य लोपे च रामे इति रूपम् ॥

^५ विन्दाविति ॥ 'क्लामुपोस्तु सुणाव' (प्रा मू १-१-४३) इति सूत्रेण सुप्तस्यन्धिगण सुकारात्परं विकल्पेन विन्दोर्विधानादिति भावः ॥

^६ रुक्खो इति ॥ वृक्षशब्दे वृ-इत्यस्य 'बुध र्वृक्षे' (प्रा सू १-४-७) इत्यनेन रुत्वे 'क्ष' (प्रा सू १-४-८) इत्यनेन झ-इत्यस्य सकारादेशो तस्य 'क्षेपादेशस्य' (प्रा सू १-३-८६) इत्यादिना द्वित्वे 'पूर्वमुपरि' (प्रा. सू. १-४-२४) इत्यादिना पूर्वस्य तद्वर्गीयप्रथमवर्णादेशो रुक्ख इति जाते ततः प्रथमैकवचने मौ रुक्खो इति रामशब्दवद् रूपम् ॥

रुक्खेण-रुक्खेणं । रुक्खेहिं रुक्खेहिं रुक्खेहि ।

रुक्खस्स ॥

रुक्खाहितो रुक्खत्तो रुक्खाओ रुक्खाउ रुक्खा रुक्खाहि—रुक्खा-
हितो रुक्खेहितो रुक्खत्तो रुक्खाओ रुक्खाउ रुक्खाहि रुक्खेहि
रुक्खासुतो रुक्खेसुतो ॥

रुक्खस्स-रुक्खाण रुक्खाणं ॥

रुक्खन्मि रुक्खे-रुक्खेसु रुक्खेसुं । इत्यादि ॥

इत्यकारान्तपुलिङ्गसाधारणशब्दाः ।

अथ आकारान्तपुलिङ्गसाधारणशब्दाः.

(वा) ^१सोमपा इत्यादीनां ह्रस्वो वाच्यः

इति ह्रस्वे रामवद्रूपम् । हणुमा इत्यत्र तु न ह्रस्वः । दीर्घान्तस्यैव
तस्य प्राच्यैरुदाहृतत्वात् । अत एवानभिधानस्याप्यभावात् ^२‘यथा-

^१ रुक्खस्सेति ॥ प्राकृते ‘तादर्थ्ये डेस्सु’ (प्रा मृ २-३-३९) इत्यनेन
चतुर्थ्यैकवचनस्य विकल्पेन पट्टीविधानात् रुक्खस्स रुक्खाय इति रूपद्वयं बोध्यम् ॥

इत्यकारान्तपुलिङ्गसाधारणशब्दाः

अथ आकारान्तपुलिङ्गसाधारणशब्दाः

^१ सोमपा इत्यादीनामिति ॥ इदं च वार्तिक ‘क्विपः’ (प्रा मृ २-२-४७)
इति सूत्रे पठितम् ॥

^२ यथालक्षणमप्रयुक्त इत्यादि ॥ इदं च महाभाष्यकृद्द्वचनं ‘प्लान्ता
पट्’ (पा मृ १-१-२४) इति सूत्रे दृश्यते । अप्रयुक्तजगद्विषये यथालक्षणं लक्षणम-
नतिक्रम्य जालं प्रवर्तत इति नदर्थे प्रतीयते । अस्मिन्नर्थे प्रयुक्तेऽपि लक्षणानतिक्रम-
दर्शनात् ‘अप्रयुक्ते’ इति वाक्यत्रोपासङ्गत्वापत्त्या यथालक्षणमित्यत्र लक्षणाभावात्-

लक्षणमप्रयुक्ते' इति न्यायेन रूपं लभ्यते । '१ सोर्लुक्' (प्रा सू २-२-९)
हणुमा । '२ शुग्जझसोः' (प्रा सू २-२-३) जसि हणुमा । 'स्वरस्य
विन्द्वमि' (प्रा सू १-२-३९) इति द्वस्वः । '३ अमः' हणुमं । हणुमा,
४ अदन्तत्वाभावाच्च शस्येत् । टा-हणुमाया । '५ अपदे' इति निषेधाच्च
सन्धिः । हणुमाहि हणुमाहि हणुमाहि । हणुमाहिन्तो हणुमत्तो हणुमाओ
हणुमाउ । अदन्तत्वाभावाच्च हिश्लुकौ । भ्यसि—हणुमाहिन्तो हणुमत्तो
हणुमाओ हणुमाउ हणुमासुन्तो । अदन्तत्वाभावाच्च हि, न वा एत्वम् ।
हणुमस्स । 'संयोगं' (प्रा. सू. १-२-४०) इति द्वस्वः । हणुमाण हणुमाणं ।
हणुमम्मि हणुमासु हणुमासुं । इत्याद्यृह्यम् ॥

इत्याकारान्तपुंलिङ्गसाधारणशब्दा

कस्य अलक्षणपदस्य यथाशब्देन योग्यतार्थ्येन 'अन्यथ विभक्ति' (पा मू २-१-६)
इत्यादिनाऽन्यथीभावे अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्यैव योग्यतेति 'यथालक्षणमप्रयुक्ते' इत्य-
स्यार्थेन प्रकृते हणुमा इत्याकारान्तस्यैव प्राञ्चैरभ्युपगमाद्युक्तत्वस्यैव सत्त्वेन तत्र लक्ष-
णानुरोधेन तत्सत्कार्याणि प्रवर्तनीयानीत्याशयः ॥

१ सोर्लुगिति ॥ 'सोर्लुक्' (प्रा सू २-२-९) इत्यनेन सोर्लुगिति भावः ॥

२ श्लुगिति ॥ 'श्लुग्जझसो' (प्रा सू २-२-३) इत्यनेन जस्प्रत्ययस्य लुगिति भावः ॥

३ अम इति ॥ 'अम' (प्रा मू २-२-२) इति मृशेण द्वितीयैकवचनस्य अमो मकारादेश इत्यर्थः ॥

४ अदन्तात्वाभावादिति ॥ 'अरयेत्' (प्रा मू. २-२-२०) इति सूत्रे अत इत्यनुवृत्त्या अत एव शसि परत एकारविधानाच्चात्रैकार इत्यर्थः । ततश्च आकारस्यैवाभा-
वेन शस 'श्लुग्जझसो' (प्रा सू २-२-३) इति लुकि हणुमा इति रूपमिति भावः ॥

५ अपद इति ॥ 'सन्धिस्त्वपदे' (प्रा मू १-१-१९) इति प्राकृते एकपदे सम्बन्धेनिषेधात् हणुमा+आ इत्यत्र न मवर्णदीर्घसन्धिरिति भावः ।

अथ इकारान्तपुंलिङ्गसाधारणशब्दाः.

हरिशब्दे—

^१ ऋगनपि सोः ॥ २-२-२९ ॥

इदुतः परस्य सोः णिलुक्स्यात् । न तु ह्रीबे । हरी । 'ऋगजशसोः' (प्रा. सू. २-२-३) हरी ॥

पुंसो जसो डउ डओ ॥ २-२-२४ ॥

पुंलिङ्गादिदुतः परस्य जसः अउ अओ इत्येतौ द्वितौ वा स्तः । हरउ हरओ ॥

णो जसश्च ॥ २-२-२६ ॥

पुंलिङ्गादिदुतः परस्य शसो जसश्च णो इति वा स्यात्, हरिणो । 'डोऋकौ तु संबुद्धेः' (प्रा. सू. २-२-४२) ^२ नात्र डो, अनदन्तत्वात् । भुक्ति हे हरी ।

अथ इकारान्तपुंलिङ्गसाधारणशब्दाः

^१ ऋगनपीति ॥ नप-इति नपुंसकस्य प्राचा मंज्ञा । इदुतःकिं (प्रा. सू. २-२-२२) इत्यत इदुतोरित्यनुवर्तते । नन्य च पञ्चम्यन्ततया विपरिणामः । ततश्च अनपुसक इदुद्धया परस्य सो ऋक् व्याप्तिनि सूत्रार्थे ॥

^२ नात्र डो इति ॥ 'डोऋकौ तु संबुद्धेः' (प्रा. सू. २-२-४२) इत्यनेन अपूर्वगत्या न डोऋकौ विधीयेत, किं तु 'सोः' (प्रा. सू. २-२-१३) 'ऋगनपि सोः' (प्रा. सू. २-२-२९) इति सूत्रद्वयेन विहितयोः डोऋकौ संबुद्धौ वैकल्पिकवशाग्रमभ्युजायते । तथा च 'सोः' (प्रा. सू. २-२-१३) इति सूत्रे 'अनो डो विपरिण.' (प्रा. सू. २-२-१२) इत्यनोऽत इत्यनुवृत्तेरिदन्तस्थले डो इति न प्रवर्तत इत्यर्थः । ततश्च हर्निशब्दाप्यंबुद्धौ 'ऋगनपि सोः' (प्रा. सू. २-२-२९) इत्यनेन इदुतः परस्य सोर्विहितस्य ऋक 'डोऋकौ तु संबुद्धेः' (प्रा. सू. २-२-४२) इत्यनेन वैकल्पिकवबोधनान् अस्पष्टे नस्य भित्त्वात् 'अनि दीर्घे' (प्रा. सू. १-१-१५) इति पूर्वशेकारस्य दीर्घे हे हरी इति रूपम् । तदेतदाह—भुक्ति हे हरी इति ॥

^१ पक्षे ^२ सोर्लुक्, हरि । ^३ अमि-हरि । ^४ शसि-हरी हरिणो ॥

टो णा ॥ २-२-५४ ॥

पुंनपुंसकाभ्यामिदुङ्गधां परस्य टावचनस्य णा स्यात् । हरिणा ॥

इदुतोर्दिः ॥ २-२-२२ ॥

इदुतोदीर्घः स्यात् भिस्भ्यस्सुपि । हरीर्दि हरीर्दि^१ हरीर्दि । ऊसौ-
'दिंतोत्तोदोदु ऊसिस्' (प्रा. सू. २-२-६) 'दिर्दोत्तोदुऊसौ' (प्रा. सू. २-२-८)
हरीर्दितो हरितो हरीयो हरीड ॥

^२ नूनपि ऊसिहसोः ॥ २-२-२७ ॥

णो वा स्यात् ।

(वा)—दिर्दोत्तोदुऊसाविति ^३ दीर्घो नेति चाख्यम् ।

^१ पक्ष इति ॥ इदुन्तात्संभुद्धौ श्रुको वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्ष इत्यर्थः ॥

^२ सोर्लुगिति ॥ 'सोर्लुक्' (प्रा. सू. २-२-९) इति सूत्रेण हरिशब्दात्परस्या-
त्संभुद्धेरुक्ति 'हे हरि' इति रूप बोध्यमिति भावः ॥

^३ अमि हरिमिति ॥ हरिशब्दात् द्वितीयैकवचने अमप्रत्यये 'अम.'
(प्रा. मू. २-२-२) इत्यनेन तस्य मादेशो तस्य 'विन्दुल्' (प्रा. मू. १-१-४०) इति
चिन्तौ 'हरि' इति रूपमित्यर्थः ॥

^४ शसि हरी हरिणो इति ॥ हरिशब्दात् द्वितीयावहुवचने शसि तस्य 'णो
शसश्च' (प्रा. सू. २-२-२६) इति णो-इत्यादेशो हरिणो इति, णो-इत्यादेशस्य वैकल्पि-
कत्वात्तदभावपक्षे 'श्रुजइशसोः' (प्रा. सू. २-२-३) इति शसः श्रुकि तस्य शित्वात्पूर्वस्य
दीर्घे 'हरी' इति च रूपं बोध्यम् ॥

^५ नूनपीति ॥ नृ-इति पुलिङ्गस्य, तथा नप्-इति नपुंसकस्य च संज्ञा प्राक्वात् ।
'चतुरो वा' (प्रा. सू. २-२-२६) इति सूत्राद्वेति 'इदुतोर्दिः' (प्रा. सू. २-२-२२)
इति सूत्रात् पञ्चम्यन्ततया विपरिणतमिदुत्तोरिति 'णो शसश्च' (प्रा. सू. २-२-२६)
इत्यतो णो इति चानुवर्तते । ततश्च पुलिङ्गे नपुंसकलिङ्गे च वर्तमानादिदुदन्तात्परयोर्दसि-
हसो. णो इत्यादेशो वा स्यादिति सूत्रार्थः ॥

^६ दीर्घो नेति ॥ ऊसे स्थाने णो इत्यादेशो सति तत्रापि 'दिर्दोत्तोदुऊसौ'
(प्रा. सू. २-२-८) इति विभक्तेः पूर्वस्य दीर्घे प्राप्तेऽनेन चार्तिकेन निषेध इति भावः ॥

हरिणो । ^१भ्यसि-हरीसुंतो हरीर्हितो हरित्तो हरीभो हरीड । ङसि—
‘ङसोऽस्त्रियां सर’ (प्रा सू २-२-१०) ^२हरिस्स । ‘नृनपि ङसिङ्सोः’
(प्रा. सू. २-२-२७) हरिणो । ‘णशामः’ (प्रा सू २-२-४) ^३हरीण
हरीणम् । ‘ङेर्मिर्’ (प्रा सू २-२-११) ^४हरिस्मि । हरीसु हरीसुम् ।
एवं गिर्यादयः ॥

इति इकारान्तपुंलिङ्गसाधारणशब्दा

^१भ्यसीत्यादि ॥ हरिशब्दात् पञ्चमीबहुवचने भ्यसि तस्य ‘सुंतो भ्यस’
(प्रा सू. २-२-७) ‘र्हितोत्तोत्रोदु ङसिस्’ (प्रा. सू २-२-६) इति सुंतो-र्हितो-त्तो-त्रो-दु-
इत्यादेशेषु पूर्वस्येकारस्य ‘इदुतोर्दि’ (पा मू २-२-२२) इति दीर्घे च हरीसुंतो
हरीर्हितो हरित्तो हरीभो हरीड इति रूपाणीति भाव । हरिचो ह्यत्र दीर्घानन्तरमपि
‘संयोगे’ (प्रा सू १-२-४०) इति ह्रस्वो भवत्येव, दीर्घविधानस्यान्यत्र चरितार्थतया
तस्य ह्रस्वबाधकत्वासंभवादिति बोध्यम् ॥

^२हरिस्सेति ॥ हरिशब्दात् षष्ठ्येकवचने ङसुप्रत्यये तस्य ‘ङसोऽस्त्रिया
सर’ (प्रा. सू २-२-१०) इति सरादेशे तस्य रिच्चात् ‘रितो द्वित्वल्’ (प्रा सू १-४-८५)
इति द्वित्वे हरिस्सेति रूपम् ॥

^३हरीण हरीणमिति ॥ हरिशब्दात् षष्ठीबहुवचने आमि तस्य ‘णशाम’
(प्रा सू २-२-४) इति णशादेशे तस्य निच्चात्पूर्वस्य ‘मिति दीर्घः’ (प्रा सू
१-१-१५) इति दीर्घे ‘हरीण’ इति ‘क्वासुपोस्तु सुणात्’ (प्रा मू १-१-४३) इति
बिन्दौ च हरीणमिति रूपं बोध्यम् ॥

^४हरिस्मीति ॥ हरिशब्दात् सप्तम्येकवचने डौ तस्य ‘ङेर्मिर्’ (प्रा सू.
२-२-११) इति मिरादेशे तस्य रिच्चात् ‘रितो द्वित्वल्’ (प्रा मू १-४-८५) इति
द्वित्वे हरिस्मीति रूपम् ॥

^५हरीसु हरीसुमिति ॥ हरिशब्दात् सप्तमीबहुवचने सुपि ‘इदुतोर्दि’
(प्रा मू २-२-२२) इति विभक्ते. पूर्वस्य दीर्घे ‘हरीसु’ इति, ‘क्वासुपोस्तु सुणात्’
(प्रा. मू १-१-४३) इति सुपः पर बिन्दौ हरीसु इति च रूपं बोध्यम् ॥

इति इकारान्तपुंलिङ्गसाधारणशब्दा

अथ उकारान्तपुलिङ्गसाधारणशब्दाः.

— एवं तरुशब्दोऽपि । तरू—तरू तरउ तरओ तरुणो ॥

डवो उतः ॥ २-२-२५ ॥

^१पुलिङ्गादुतः परस्य जसो डिद्वो वा स्यात् । तरवो । हे तरू हे तरु । तरं—तरू तरुणो । तरुणा—तरूहि तरूहि तरूहि । तरूहितो तरूचो तरूओ तरूउ तरूणो । भ्यसि—तरूहितो तरूचो तरूओ तरूउ तरू-सुतो । तरूस्स—तरूणो । तरूण—तरूणं । तरूमि तरूसु तरूसुं । एवं धाव्यादयः ॥

इत्युकारान्तपुलिङ्गसाधारणशब्दाः.

अथ ईदूदन्तपुलिङ्गसाधारणशब्दाः.

क्रियः ॥ २-२-४७ ॥

^२क्रियन्तयोरीदूतोर्हसः स्यात् ।

• अथ उकारान्तपुलिङ्गसाधारणशब्दाः

^१पुलिङ्गादित्यादि ॥ ‘चतुरो वा’ (प्रा मू २-२-२३) इत्यतो वेति ‘पुंसो जसो डडडवो’ (प्रा सू २-२-२४) इत्यतः पुंसो जस इति धात्रानुवर्तत वेति भावः । इकारान्तापेक्षया एभन्ते जसि डवो-इत्यादेशे एक रूपमेवाधिकम् । उकारान्तत्वं पर विशेष । शिष्ट सर्वमिकारान्तवदेवेति बोध्यम् ॥

इत्युकारान्तपुलिङ्गसाधारणशब्दाः.

अथ ईदूदन्तपुलिङ्गसाधारणशब्दाः.

^२क्रियन्तयोरीदूतो रिति ॥ ‘ह्रस्वीदूतो’ (प्रा मू २-२-४६) इति मृगमेवानुवर्तत इति भावः । एवमेव त्रिविक्रमदेवेनाप्यभिहितम् । अत एव स-

ग्रामणीः—^१ गामणि । खलपूः—खलउ । शेषं हरिवत्तरुवञ्च ॥

इति ईदन्तपुंलिङ्गसाधारणशब्दाः.

अथ ऋकारान्तपुंलिङ्गसाधारणशब्दाः.

धातृशब्दे—

आ सौ वा ॥ २-२-५२ ॥

^२ ऋदन्तस्यात्वमन्तादेशः^३ स्यात् सौ । धाआ । ‘आरस्सुपि’ (प्रा सू. २-२-४९) ‘संज्ञायामर.’ (प्रा. सू. २-२-५१) इत्यनयोः प्रवृत्तौ नायं प्रवर्तत इति वाच्यम् ॥

वार्तिकमूत्रपाठेऽत्रैव मूत्रे ‘सोमपा-इत्यादीनां ह्रस्वो वाच्यः’ इति वार्तिकदशनादी-
दूतोरित्यस्यात्रानुवृत्तिरेवोचितेति ज्ञायते । चन्द्रिकाया त्वत्र ‘ह्रस्वपठमाश्रयातुमुत्था
आकारस्याप्यनेन ह्रस्व, किप इति च विच उपलक्षणम्’ इत्युक्तम् ॥ ततश्च ईद्वन्त-
सामान्यस्य ह्रस्वावश्यंभावोद्दिष्टेभ्यस्तेषु वैलक्षण्यं नास्तीति भावः ॥

^१ गामणीति ॥ ग्रामणीशब्दे रेफस्य ‘लवरामधश्च’ (प्रा सू. १-४-७४) इति
लुकि ‘किप.’ (प्रा सू. २-२-४७) इति ह्रस्वे गामणि इति जाने हरिवत्तरुपं बोध्यम् ॥
एवं खलपूशब्दे पकारस्य ‘प्रायो लुक्’ (प्रा सू. १-३-६) इति पकारस्य लुकि ऊका-
रस्य च ह्रस्वे उदन्तवर्णं बोध्यम् ॥

इति ईदन्तपुंलिङ्गसाधारणशब्दाः

अथ ऋकारान्तपुंलिङ्गसाधारणशब्दाः

^२ ऋदन्तस्येति ॥ ‘उदना’ (प्रा सू. २-२-४८) इत्यत आतामित्यानुवर्तत
इति भावः ॥

^३ अन्तादेश इति ॥ ‘अलोऽन्त्यस्य’ (प्रा सू. १-१-४०) इति पाणिनीय-
बलालुब्धमिदम् ॥

आरस्सुपि ॥ २-२-४९ ॥

अदन्तस्य सुप्यार इत्यादेशः स्यात् । ^१ अन्तादेश एवायमिष्यते ।
तथा च ^२ धाभारो । रामवत् । विशेषस्तु—

अदन्ताङ्गः ॥ २-२-४३ ॥

अदन्ताञ्जलि परायाः ^१ संबुद्धेरत्वं वा स्यात् । द्वित्वाट्टिलोपः । हे
धाभ । पक्षे—‘आ सौ वा’ (प्रा सू. २-२-५२) हे वाभा ॥

उदतां त्वस्वमामि ॥ २-२-४८ ॥

अदन्तानामन्त्यस्योत्वं वा स्यात् । सु-अस्-आम्बर्जिते सुपि परे ।
तथाच ^४ तरुवद्रूपम् । यथा-जलि-घाऊ धाभयो धाउणो धाअउ धाअओ ।
जलि-घाऊ धाउणो इत्यादि । अस्वमामीत्युक्तेस्तद्विषये उकारान्तरूपा-
भावः । एवं कर्तुं हर्तुं प्रवृत्तयो यौगिकाः । ये तु कृताः पितृभ्रातृजामात्रा-
दयस्तत्र विनोपः—‘आ मौ वा’ (प्रा सू. २-२-५२) पिभा । पक्षे—

^१ अन्तादेश एवायमिति ॥ अनेकास्तवात् ‘अनेकाङ् शिष्यवैत्य’ (प्रा सू. १-१-४४) इति सर्वविज्ञत्वे प्राप्ते इदमुक्तम् ॥

^२ धाभारो इति ॥ धावृक्षवदे तकारस्य ‘प्रापो लुक्’ (प्रा सू. १-३-८) इति लुकि आत्वाभावपक्षे ऋकारस्य ‘आरस्सुपि’ (प्रा सू. २-२-४९) इत्यारादेशोऽ-
कारान्ततया रामशब्दवद्रूप बोध्यम् ॥

^३ संबुद्धेरित्यादि ॥ ‘डोङ्गकौतु संबुद्धेः’ (प्रा. सू. २-२-४२) इत्यवत्संबुद्धे-
रित्यस्य वार्धक्यशब्दस्य बानुवृत्तिरिति भावः । ततश्च असंबुद्धौ सौ धाभा धाभारो
इति, संबुद्धौ हे धाभा हे धाभ इति रूपमिति बोध्यम् ॥

^४ तरुवद्रूपमिति ॥ धावृक्षवदान्वसि प्रकृतसूत्रेण उत्पपक्षे ‘भुजवृक्षस्तो’
(प्रा. सू. २-२-३) इति इलुकि शित्वात्पूर्वस्य दीर्घे वाऊ इति, ‘डवो डतः’ (प्रा सू. २-२-२५) ‘णो जसश्च’ (प्रा सू. २-२-२६) ‘पुंसो जस डरडमो’ (प्रा सू. २-२-२४) इति जसप्रत्ययस्य डवो-णो-डत-डमो-इत्यादेशेषु धाभयो धाउणो धाअउ
धाअओ इति, उत्वाभावपक्षे ‘आरस्सुपि’ (प्रा सू. २-२-४९) इत्यारादेशे तकारस्य
लुकि च धाभारो इतीत्याह्वय पदरूपाणि बोध्यानि ॥

संज्ञायामरः ॥ २-२-५१ ॥

ऋदन्तस्य संज्ञायां^१ रुढन्वे अगः स्यात् । आरस्यापवादः ।

(वा) अयमप्यन्तादेशो वाच्यः ॥

तेन पितृशब्दः पिअरः संपद्यते । तत्र रामवद्रूपमूह्यम् । पिअरो
^२पिअरा इत्यादि । संबुद्धौ—

नाम्नि डर ॥ २-२-४४ ॥

संज्ञायामृदन्तात्परायाः^३ संबुद्धेः द्विदं वा स्यात् । हे पिअरम् । पक्षे-
 'ऋदन्ताङ्' (प्रा. सू. २-२-४३) हे पिअ । उभयाभावे 'आ सौ वा'
 (प्रा. सू. २-२-५२) सोर्लुक् । (प्रा. सू. २-२-५०) हे पिआ । नस्याप्यभावे
 संज्ञायामर एव स्यात् । हे पिअर । जसादौ 'उहतां त्वस्वमामि' (प्रा. सू.
 २-२-४८) इत्युक्त्या उकारान्तरूपं च । पिडणो इत्यादि ।^४ अत्र सप्त-
 म्येकवचने नास्त्युत्वम् ॥

इति ऋकारान्तपुंलिङ्गमाधारणशब्दा

^१ रुढन्व इति ॥ मृशे संज्ञाशब्दो रुढार्थक इति भावः ॥

^२ पिअरा इति ॥ उन्वाभावपक्षे प्रथमावहुवचनान्तमेतदिति बोध्यम् ॥

^३ इत्यादीनि ॥ पूर्ववत् 'उहतां' (प्रा. सू. २-२-४८) इत्युन्वपक्षे पिक पिअो
 पिडणो पिअड पिअओ इत्यपि पञ्च रूपाणीत्यर्थः ॥

^४ संबुद्धेर्द्विदं ज्ञेते । 'डोअुकौ तु संबुद्धे' (प्रा. सू. २-२-४०) इत्यतः
 'तु संबुद्धे' इति पठइयातुइत्याऽयमर्थो लभ्यत इति भावः ॥

^५ अत्र सप्तम्येकवचने नास्त्युत्वमिति ॥ 'उहता त्वस्वमामि' (प्रा. सू.
 २-२-४८) इत्यनेन प्रथमाद्वितीयकवचनपट्टीवहुवचनेऽप्येव 'अस्वमामि' इत्युत्वा
 निषेधात् तथैव वृत्तिचन्द्रिकादाव'युक्तत्वेन सप्तम्येकवचने उत्वस्य निर्विवादतया नत्र
 'प्रथमाद्वितीयकवचनपट्टीवहुवचनेषु नास्त्युत्वम्' इत्यर्थकग्रन्थेन भाव्यमिति भाति ॥

इति ऋकारान्तपुंलिङ्गमाधारणशब्दा

अथ आकारान्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः

अथ स्त्रीलिङ्गेषु 'सोर्लुक्' (प्रा. सू. २-२-९) गङ्गा । 'शुग्जशसोः' (प्रा. सू. २-२-३) गङ्गा ।

शोशु स्त्रियां तु ॥ २-२-३२ ॥

स्त्रियां जशसोः शोशू वा स्तः ।

(वा) न यथासङ्गमिति वाच्यम् ।

गङ्गाओ गङ्गाउ ।^१ बुद्धयादौ शित्वमर्थवत् ।

टापो डे ॥ २-२-४५ ॥

टावन्तात्परस्याः 'संबुद्धेर्द्धित्वं वा स्यात् । हे गङ्गे । 'पक्षे-

अथ आकारान्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः

^१ न यथासङ्गमिति ॥ 'क्षिणिसिद् जशस्' (प्रा. सू. २-२-३१) इति पूर्वमुत्रात् जशस्-इत्यस्यानुवृत्त्या उद्देश्यद्वयसंभवाच्च 'ओशु' इति विधेयद्वय-सत्त्वाच्च 'यथासङ्गमनुदेश' (पा. सू. १-३-१०) इति पाणिनीयानुरोधेन यथा-सङ्गमप्राप्तौ तन्निवृत्तये नार्तिकमिदमारभ्यते । ततश्चात्र यथामङ्गमनिषेधादनेन जशसोरुभयोरपीदमादेशद्वयमिति लभ्यते । एवं च जशसोः प्रत्येकं गङ्गाओ गङ्गाउ इति रूपद्वयमिति लब्धम् ॥

^२ बुद्धयादाविति ॥ यद्यपि गङ्गाशब्दस्य टावन्ततया स्वतो दीर्घान्तत्वेन तत् परयोर्जशसो ओ-उ-इत्यादेशविधानेऽपि गङ्गाओ गङ्गाउ इति रूपसिद्धेः 'क्षिति दीर्घ' (प्रा. सू. १-१-९५) इति दीर्घफलकस्य आदेशगतशित्वस्यात्र प्रयोजनाभावः, तथाऽपि बुद्धयादिशब्देषु जशसोः ओ-शु-इत्यादेशो पूर्वस्येकारस्य दीर्घार्थमादेशे निष्करणमिति भावः ॥

^३ संबुद्धेर्द्धित्वं वेति ॥ 'ओशुकौ तु संबुद्धे' (प्रा. सू. २-२-४२) इत्यतः तु संबुद्धेः इति पदद्वयमत्रानुवर्तत इति भावः ॥

^४ पक्ष इति ॥ एत्वस्यास्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्ष इत्यर्थः ॥

सोर्लुक् (प्रा. सू. २-२९) गङ्गा । 'अग्नि' गङ्गं । 'स्वरस्य विन्दमि' (प्रा. सू. १-२-३९) इति द्वयः । ^१ शशि-गङ्गा गङ्गाओ गङ्गाड ॥

टाडिडसाम् ॥ २-२-३५ ॥

^२ स्त्रियामेषां शशाशिगे स्थुः । ^३ श इत् ॥

नातश्श ॥ २-२-३६ ॥

^४ स्त्रियामादन्तात् ङसिटाडिडसां प्राप्ते शात्वं न स्यात् । ^५ गङ्गाभ गङ्गाइ गङ्गाप । ^६ गङ्गाहिं गङ्गाहिं गङ्गाहि ॥

^१ शसीत्यादि ॥ गङ्गाशब्दात् ङसि 'शोऽङ्गु स्त्रिया तु' (प्रा. सू. २-२-३०) इत्यनेन ङसः शो-ङ्गु-इत्यादेशयो गङ्गाओ गङ्गाड इति, आदेशद्वयस्यापि वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'सोर्लुक्' (प्रा. सू. २-२-९) इत्यनेन ङसो लुकि गङ्गा इति च रूपाणीति बोध्यम् ॥

^२ स्त्रियामित्यादि ॥ 'ओऽङ्गु स्त्रियां तु' (प्रा. सू. २-२-३२) इत्यतः स्त्रियामिति 'ङसे ङगाशिगे' (प्रा. सू. २-२-३४) इत्यतः ङगाशिगे इति चानुवर्तत इति भावः ॥

^३ श इदिति ॥ पाणिनीयवृत्त्रापि 'लशकतद्धिते' (पा. सू. १-३-८) इत्यनेन शकारस्य इत्संज्ञा प्रवर्तत इत्यर्थः । इदं 'तस्य लोप' (पा. सू. १-३-९) इत्यस्याप्युपलक्षणम् । शित्वं त्विकारान्तेषु सफलमिति बोध्यम् ॥

^४ स्त्रियामित्यादि ॥ 'ओऽङ्गु स्त्रियां तु' (प्रा. सू. २-२-३२) इत्यतः स्त्रियामिति, 'ङसे ङगाशिगे' (प्रा. सू. २-२-३२) इत्यतः ङसेरिति, 'टाडिडसाम्' (प्रा. सू. २-२-३५) इति सूत्रं चात्रानुवर्तत इति भावः ॥

^५ गङ्गाअ-इत्यादि ॥ गङ्गाशब्दात्तृतीयैकवचने-टाप्रत्यये तस्य 'टाडिडसाम्' (प्रा. सू. १-१-३५) इत्यनेन अ-आ-भि-शे-इत्यादेशेषु प्राप्तेषु-प्रकृतसूत्रेणादन्तात्परस्य टाप्रत्ययस्य आत्वनिषेधेन अशिगे-इत्यादेशेषु गङ्गाअ गङ्गाइ गङ्गाप इति रूपत्रयमिति भावः ॥

^६ गङ्गाहिमिति ॥ गङ्गाशब्दात् मिति तस्य 'हिहिद्हि मितः' (प्रा. सू. २-२-५) इति हिहिद्हि इत्यादेशत्रये गङ्गाहिं गङ्गाहिं गङ्गाहि इति त्रीणि रूपाणीति भावः ॥

ऊसेः शशाशिथे ॥ २-२-३४ ॥

क्षियां ऊसेरेते ^१ वा स्युः । ^२ गङ्गाअ गङ्गाइ गङ्गाए । ^३ पक्षे-गङ्गा-
हिंतो गङ्गत्तो गङ्गाओ गङ्गाउ, सप्त रूपाणि । ^४ म्यसि-गङ्गाहिंतो
गङ्गत्तो गङ्गाओ गङ्गाउ गङ्गासुंतो । ऊसि-गङ्गाअ गङ्गाइ गङ्गाए । आमि-
गङ्गाण ^५ गङ्गाणं । छि-गङ्गाइ गङ्गाअ गङ्गाए । गङ्गासु गङ्गासुं । एवं
एमादयः ॥

इत्याकारान्तस्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः ।

^१ वा स्युरिति ॥ 'शोछु क्षियां तु' (प्रा सू. २-३-३२) इत्यतो धार्मकस्तु-
शब्दोऽत्रानुवर्तत इति भावः । अत एव च 'दाडिऊसाम्' (प्रा सू. २-२-३५) इति
योगविभागोऽप्युपपद्यत इति बोध्यम् ॥

^२ गङ्गाअ-इत्यादि ॥ गङ्गाशब्दात्पञ्चम्येकवचने सुतीयेकवचनवदेव शाभावस्थ
निषिद्धत्वेन अवशिष्टेषु स-क्षि-के-इत्यादेशेषु त्रीणि रूपाणीति भावः ॥

^३ पक्ष इति ॥ प्रकृतानां स-क्षि-के-इत्यादेशानां वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे
'हिन्तोत्तोदोदु कसिस्' (प्रा सू. २-३-३) इति चतुर्थादेशेषु सप्त रूपाणीति भावः ॥

^४ म्यसीति ॥ 'हिन्तोत्तोदोदु कसिस्' (प्रा सू. २-२-३) 'सुन्तो म्यसः'
(प्रा सू. २-२-७) इति सूत्रद्वयेन म्यस हिन्तो-त्तो-दो-दु-सुन्तो-इत्यादेशेषु पञ्च रूपा-
णीति भावः ॥

^५ गङ्गाणमिति ॥ गङ्गाशब्दात् षष्ठीबहुवचने आमि तस्य 'गङ्गाणः'
(प्रा सू. २-२-४) इति गङ्गादेशे 'क्वासुपोस्तु मुणार' (प्रा सू. १-१-४३) इत्यनेन
णकारात्पर बिन्दुपक्षे गङ्गाणमिति रूपमिति भावः । एवमेव सप्तमीबहुवचने सुप्यपि
सुकारात्पर बिन्दौ गङ्गासुमिति रूपं बोध्यम् ॥

इत्याकारान्तस्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः ।

अथ इकारान्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः.

✓ 'श्लुगनपि सोः, (प्रा. सू. २-२-२९) बुद्धी । शोशु स्त्रियां तु (प्रा. सू. २-२-३२) बुद्धीओ बुद्धीव । पक्षे-श्लुगजशब्दोः (प्रा. सू. २-२-३) बुद्धी ।
 १ डोश्लुकौ तु संबुद्धेः (प्रा. सू. २-२-४२) हे बुद्धी । पक्षे-'सोर्लुक्' (प्रा. सू. २-२-९) हे बुद्धि । अमि-बुद्धि । शसि जस्वत्, बुद्धीओ बुद्धीव बुद्धी । 'टाडिङ्गसाम्' (प्रा. सू. २-२-३५) बुद्धीव २ बुद्धीआ बुद्धीव बुद्धीप । ३ बुद्धीहि । 'ऊसेः शशाशिने' (प्रा. सू. २-२-३४) बुद्धीव बुद्धीआ बुद्धीव बुद्धीप । ४ पक्षे—'दिर्दोत्तोदु रूसौ' (प्रा. सू. २-२-८) बुद्धीहित्तो बुद्धित्तो बुद्धीओ बुद्धीव । अष्टौ रूपाणि । ५ भ्यसि-'इदुतोर्भिः' (प्रा. सू. २-२-२२) बुद्धीहित्तो बुद्धीसुन्तो बुद्धित्तो बुद्धीओ बुद्धीव ।

अथ इकारान्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः.

१ डोश्लुकौ चित्यादि ॥ अनेन सूत्रेण सूत्रान्तरविहितयोर्दोश्लुकोरेव संबुद्धौ वैकल्पिकत्वमात्रान्यनुज्ञानात् होत्वस्य तु 'सोः' (प्रा. सू. २-२-१३) इत्यनेन लङ्गन्तात्परस्य मोरेव विधानात् बुद्धिशब्दात्परस्य सो. स्थाने तदप्रवृत्त्या 'श्लुगनपि सोः' (प्रा. सू. २-२-२९) इत्यनेन विहितस्य श्लुकः प्रकृतसूत्रेण वैकल्पिकत्वबोधनेन श्लुगपक्षे तस्य शित्वात् 'क्षिति दीर्घः' (प्रा. सू. १-१-१५) इति पूर्वस्य दीर्घे संबुद्धौ बुद्धिशब्दस्य हे बुद्धी इति, श्लुगभावपक्षे 'सोर्लुक्' (प्रा. सू. २-२-९) इति लुकि हे बुद्धि इति च रूपमिति भावः ॥

२ बुद्धीआ-इति ॥ 'नातङ्गा' (प्रा. सू. २-२-३६) इत्यनेन स्त्रियामादन्तात्परमेव डाडसिङ्गम्बुनीना आदेशनिषेधादिदन्तात्परेशां तेषां आदेशस्यापि प्रवृत्त्या आदन्तापेक्षया बुद्धीना इत्येकं रूपं टाडिङ्गविक्रमिति भावः ॥

३ बुद्धीद्विमिति ॥ मिमि-बुद्धीहि~ बुद्धीहि इत्यपि रूपद्वयमधिकमत्र बोध्यम् ॥

४ पक्ष इति ॥ डसौ 'अ-आ-शि-शे-इत्यादेशचतुष्टयस्यापि वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे हित्तो-त्तो-ओ-दु-इत्यादेशचतुष्टये चाष्टौ रूपाणीति भावः ॥

५ भ्यसीत्यादि ॥ बुद्धिशब्दात्पञ्चमीवहुवचने हित्तो-सुन्तो-त्तो-ओ-दु-इति भ्यसादेशेषु सत्सु पञ्च रूपाणीति भावः ॥

^१ ऊसि-बुद्धीअ बुद्धीआ बुद्धीइ बुद्धीए । ^२ एवं ङावपि । ^३ आमि-बुद्धीण बुद्धीणं । सुपि-बुद्धीसु बुद्धीसुम् । एवं वल्लयादयः ॥

(वा) ^४ अमिशब्दे सुप्यदीर्घोऽपि वाच्यः ।

अमिसु ममीसु । ^५ चत्वारि । एवं घेन्वादयोऽपि । घेणू घेणूओ घेणूउ । घेणू । इत्यादि ॥

इति इदुदन्तलीलिङ्गसाधारणशब्दा..

^१ ऊसीत्यादि ॥ बुद्धिशब्दाद् षष्ठीसप्तम्येकवचनयोः 'टाडिङ्गसां' (प्रा मृ २-२-३५) इत्यनेन अ-आ-भि-शे-इत्यादेशेषु शित्वात्पूर्वस्य 'शिति दीर्घः' (प्रा. सू १-१-१५) इति दीर्घे च प्रत्येक चत्वारि रूपाणीति भावः । एवं ङावपि बोध्यम् ।

^२ एवं ङावपीत्यादि ॥ चन्द्रिकाकृतस्तु डेमिरादेशोऽत्राभिमत इति ज्ञायते । 'टाडिङ्गसां' (प्रा मृ २-२-३५) इति विहितानां अ-आ-भि-शे-इत्यादेशानां नित्यतया तत्र प्रवृत्त्या 'डेर्मिर' (प्रा सू १-२-११) इत्यस्य कथं प्रवृत्तिरिति विमर्शनीयम् । अत एव त्रिविक्रमवृत्तौ 'टाडिङ्गसां' (प्रा सू २-२-३५) इत्यत्र 'योगविभागाक्षित्यं' इत्युक्तं दृश्यते ॥

^३ ममीत्यादि ॥ बुद्धिशब्दाद् षष्ठीसप्तमीवहुवचनयोः 'क्वासुपोस्तु सुणाव' (प्रा सू १-१-४३) इति णकारात्सुकाराच्च परं विन्दुतत्त्वभावपक्षयोः प्रत्येकं द्वे द्वे रूपे इति भावः ॥

^४ अमिशब्द इत्यादि ॥ इदं चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्त्योर्न दृश्यते । त्रिविक्रमवृत्तौ तु 'इदुवोर्दि' (प्रा मृ २-२-२२) इति दीर्घं कचिन्न भवान् इत्युक्त्वा 'दिमभूमिसु' गणजलीलिङ्गाद् (डिजभूमिषु दानजलाद्रितानि) इत्यत्र 'भूमिसु' इत्यदीर्घोऽङ्ग-हरणं दत्तं दृश्यते ॥

^५ चत्वारितीति ॥ अमिशब्दाद् सप्तमीवहुवचने 'क्वासुपोस्तु सुणाव' (प्रा. सू. १-१-४३) इति दीर्घतत्त्वभावपक्षयोः 'अमिसु अमिसुं ममीसु ममीसुं' इति चत्वारि रूपाणीति भावः । अमिशब्देऽस्मिन् रेफस्य 'लवरामधश्च' (प्रा मृ. १-४-७८) इति लुगबोध्यः ॥

इति इदुदन्तलीलिङ्गसाधारणशब्दा.

अथ ईकारान्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः.

ईदन्ते विशेषः—

आदीतस्सोश्च ॥ २-२-३३ ॥

स्त्रियामीकारान्तात् सोर्जशसोश्चाद्वा स्यात् ।^१ गोरीआ ।

ह्रस्वलीदूतोः ॥ २-२-४६ ॥

ईदूतोईस्वो लिट्स्यात्संबुद्धौ । हे गोरी । 'सोर्छेक्' (प्रा. सू. २-२-९)
^२ जसि-गोरीआ गोरीओ गोरीउ गोरी, चत्वारि । अमि-गोरी । शसि-
 जस्वत् । 'टाळिङ्साम्' (प्रा. सू. २-२-३५) टा-गोरीअ गोरीआ गोरीइ
 गोरीए । भिसि ^४ गोरीहिं । 'ऊसेक्शशाशिरो' (प्रा. सू. २-२-३४) गोरीअ

अथ ईकारान्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः.

^१ गोरीआ इति ॥ गौरीशब्दे जोकारस्य 'ऐच एक्' (प्रा. सू. १-२-१०२)
 इत्यौकारस्य जोकारो बोध्य । ततश्च 'आदीतस्सोश्च' (प्रा. सू. २-२-३३) इति
 सोरात्वपक्षे गोरीआ इति, तदभावपक्षे च 'सोर्छेक्' (प्रा. सू. २-२-९) इति मोर्छेकि
 गोरी इति चासंबुद्धौ सौ रूपद्वयं बोध्यम् ॥

^२ जसीत्यादि ॥ गौरीशब्दात् जसि 'शोञ्चु स्त्रियां छु' (प्रा. सू. २-२-३०)
 इति जस. शो-ञ्चु-इत्यादेशद्वयपक्षे गोरीओ गोरीउ इति, तदभावपक्षे 'आदीत. सोश्च'
 (प्रा. सू. २-२-३३) इत्यात्वपक्षे गोरीआ इति, तस्यापि वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे
 'श्लुजशसो' (प्रा. सू. २-२-३) इति श्लुकि गोरी, इति चत्वारि रूपाणीति
 भावः ॥

^३ गो रेमिति ॥ गौरीशब्दाद्वितीयैकवचने अमि 'स्वरस्य विन्दमि' (प्रा. सू.
 १-२-३९) इति ईकारस्य ह्रस्वो बोध्य ॥

^४ गोरीहिमिति ॥ अत्र मिस. हि-हिं-इत्यादेशयोरपि निहितत्वेन गोरीहि
 गोरीहिं इत्यपि रूपद्वयं बोध्यम् ॥

गोरीआ गोरीड गोरीण । ^१पक्षे-गोरीहितो इत्यादि ४ । ^२असि-गोरीसुतो ^३इत्यादि । ^४ऊसि गोरीअ इत्यादि । ^५आमि गोरीण गोरीण । ^६हौ गोरीअ ५ । सुपि गोरीसु गोरीसु । एवं लक्ष्मीप्रभृतयः ॥

इति ईकारान्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः

अथ ऊकारान्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः.

वधुशब्दः—

^१वह ।

^१पक्ष इति ॥ 'ऊसेइशाशिमे' (प्रा. सू. २-२-३४) इत्यस्य वैकल्पिकत्वा-
त्तदभावपक्षे हितो-तो-नो-इत्यादेशचतुष्टयस्य प्रवृत्तौ गोरीहितो गोरीतो गोरीओ
गोरीड इति चत्वार्यन्यान्यपि रूपाणीति भावः ॥

^२इत्यादीति ॥ अयम्. 'सुतो अयसः' (प्रा. सू. २-२-७) इति सुतो-इत्या-
देशे वसिबद् हितो-तो-नो-इत्यादेशचतुष्टये च गोरीसुतो गोरीहितो गोरीतो गोरीओ
गोरीड इति पञ्च रूपाणीति भावः ॥

^३ऊसीत्यादि ॥ 'दाडिऊसाम्' (प्रा. मृ. २-२-३५) इति ऊस आदेश-
चतुष्टये गोरीअ गोरीआ गोरीइ गोरीण इति चत्वारि रूपाणीति भावः । एवमेव
इवमपि रूपचतुष्टयं बोध्यम् ॥

^४आमीनि ॥ गौरीशब्दादयाम् 'णयाम्' (प्रा. सू. २-२-४) इति णशादेशे
'आसुपीस्तु सुणान्' (प्रा. मृ. १-१-४३) इति णकारात्पर पात्रिके विन्दौ एवमेव
नक्षत्रीबहुवचने सुपि च सुकारात्पर विन्दौ प्रत्येक गोरीण गोरीण, गोरीसु गोरीसु,
इति रूपद्वयं बोध्यम् ॥

इति ईकारान्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः

अथ ऊकारान्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः

^१वह इति । वधुशब्दादसबुद्धौ सां 'सोर्लुक्' (प्रा. सू. २-२-९) इति
सोर्लुकि 'अवधधभाम्' (प्रा. मृ. १-३-४०) इति वध्व् इत्वे च वह इति रूपम् ॥

१ हे बहु । २ जइशसोः--वह् वहओ वहउ । ३ अमि-वहुं । ४ टा-वहुअ वहूआ वहूइ वहूप । ५ वहूहिं । ६ ऊसि-वहुअ वहूआ वहूइ वहूप । वहूहिंतो ४ । ७ म्यसि-वहुसुंतो ५ । ८ ऊसुइयोद्यावत्, वहूअ ४ ।

१ हे बहु इति ॥ अत्र 'हस्वलीवृत्तो.' (प्रा. मू. २-२-४६) इति ऊकारस्य हस्वमात्रं पूर्वतो विधेय इति बोध्यम् ॥

२ जइशसोरिति ॥ 'इलुग्नशसो (प्रा. मू. २-२-३) इति जइशसोः इलुकि वह् इति, 'ओञ्च क्रियां तु' (प्रा. मू. २-२-३०) इति ओञ्च-इत्यादेशचतुष्टये वहूअ वहूआ वहूइ वहूप इति च त्रीणि रूपाणीति बोध्यम् ॥

३ अमि बहुमिति ॥ 'स्वरस्य विन्दमि' (प्रा. मू. १-२-३९) इत्युकारस्य अमि परे ह्रस्वो बोध्यः ॥

४ टा वहूअ इति ॥ वधूगव्वात्तुनीचैकवचने दाप्रत्यये तस्य 'टाडिङ्मात्' (प्रा. मू. २-२-३५) इत्यनेन ग-गा-भि-गे-इत्यादेशचतुष्टये वहूअ वहूआ वहूइ वहूप इति चत्वारि रूपाणीति भावः ॥

५ वहूहिमिति ॥ वधूगव्वात् मिमि तस्य हिं हि-इत्यादेशद्वयेन वहूहिं वहूहि इत्यन्यदपि रूपद्वयं बोध्यम् ॥

६ ऊमीति ॥ वधूगव्वात् इसिप्रत्यये तस्य 'ऊसेइगगाभिगे' (प्रा. मू. २-२-३४) इत्यनेन ग-गा-भि-गे-इत्यादेशचतुष्टयपक्षे वहूअ वहूआ वहूइ वहूप इति, तदभावपक्षे च 'हिंतोचोत्रोडु डसिम्' (प्रा. मू. २-२-६) इत्यनेन हिंतो-चो-त्रो-डु-इत्यादेशचतुष्टये च वहूहिं वहूचो वहूओ वहूउ इत्यन्यन्यानि चत्वारि रूपाणीति भावः ॥

७ म्यसीति ॥ वधूगव्वात् म्यमि तस्य हिंतो-चो-त्रो-डु-इत्यादेशचतुष्टये 'सुंतो म्यम' (प्रा. मू. २-२-७) इति सुंतो-इत्यादेशे च वहूहिंतो वहूचो वहूओ वहूउ वहू-सुंतो इति पञ्च रूपाणीति भावः ॥

८ ऊसुइयोरिति ॥ वधूगव्वात् पथीसप्तम्यैकवचनयो 'टाडिङ्मात्' (प्रा. मू. २-२-३५) इत्यनेन ग-गा-भि-गे-इत्यादेशचतुष्टये वहूअ वहूआ वहूइ वहूप इति चत्वारि रूपाणीति भावः ॥

^१ वहूण वहूण । वहूसु वहूसु ॥

इति ऋकारान्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः.

अथ ऋकारान्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः.

मातृशब्दे—

मातुराअरा ॥ २-२-५० ॥

मातृशब्दस्य आ अरा इत्येतौ स्तः । ^२अराऽप्यन्तादेश एव .
^१माआ माअरा । सोर्लुगित्यादि गङ्गावत् । संबुद्धौ तु टावन्तत्वाभावात्
टापो डे । 'नास्ति डरस्' (प्रा. सू. २-२-४४) पक्षे 'ऋदन्ताद्' (प्रा. सू.
२-२-४३) हे माअ । 'आ सौ वा' (प्रा. सू. २-२-४२) हे माआ ।

^१वहूणेत्यादि ॥ वहूणशब्दात् पठिवहुवचने मामि तस्य 'णशामः' (प्रा. सू.
२-२-४) इति णशावेधे 'क्लासुपोस्तु सुणात्' (प्रा. सू. १-१-४३) इत्यनेन णकारा-
त्पर विन्मुततभावपक्षयोः वहूण वहूणमिति रूपद्वयं बोध्यम् । एवं सप्तमीबहुवचनेऽपि
सुकारात्परं विन्मुततभावपक्षयोः वहूसु वहूसु इति रूपद्वयं बोध्यम् ॥

इति ऋकारान्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः.

अथ ऋकारान्तस्त्रीलिङ्गसाधारणशब्दाः

^२अराऽप्यन्तादेश इति ॥ 'अनेकाल् शिल्सर्वस्य' (प्रा. सू. १-१-५५)
इत्यनेन अरादेशस्यानेकाल्त्वात्सर्वविशत्ये प्राप्ते 'डहतां' (प्रा. सू. २-२-४८) इत्यत
अतामित्यनुवृत्तिमात्रपर्यायत्र ऋकारस्यान्यस्यैवादेन इति भावः ॥

^१माआ इत्यादि ॥ मातृशब्दात्परस्य योः 'मोर्लुक्' (प्रा. सू. २-२-२९)
इत्यनेन लुकि प्रकृतसूत्रेण ऋकारस्य आ-अरा-इत्यादेशयोः माआ माअरा इति रूप-
द्वयं बोध्यम् । अत्र चन्निद्रकाया 'इदुन्मातु' (प्रा. सू. १-२-८३) इत्यनेन ऋका-
रस्येत्येत्ययोः प्रवृत्त्या माई माअ इत्यपि रूपद्वयमित्युक्ता तत्र "यद्यपि 'इदुन्मातु' "
इत्यत्र गौणप्रवृत्तानुवृत्तिस्तथाऽपि 'कचिद्गौणस्यापि' इति त्रिविक्रमदंष्ट्रवचनात्

(वा)—^१ संबुद्धौ आश्वरभरआराणां प्रतिषेधः ।

^२ तेन माश्वरभरं पिश्वरभरं इत्यादि नास्ति । ^३ विस्तरौ भाष्ये ।
अत्राकारान्तस्य जननीवाचित्वं अरान्तस्य देवतावाचित्वमेवेति ^४ व्यव-
स्थेय्यते । ^५ 'उदतां त्वस्वमामि' (प्रा सू २-२-४८) इत्युक्तेर्जसादौ धेनुवत् ।

(वा)—आमि इत्वोत्वे वाच्ये ।

मार्हण मार्हणं माऊण माऊणं ।

(वा)—इत्वोत्वविषयेऽप्याश्वरभरदेशौ न स्तः ।

स्वसृशब्दे—

स्वसृगाड्डाल् ॥ २-२-४१ ॥

'बहुलाधिकारावगौणस्यापि' इति हेमचन्द्रवचनाच्च " इति प्रमाणं च प्रदर्शितम् ।
एतच्चवृत्तिकृतम्—त्रिविक्रमदेवेन 'कश्चिदगौणस्यापि' इत्युक्ता 'मार्हणं माऊण'
इत्युदाहरणदर्शनात् 'आमि इत्वोत्वे वाच्ये' इति वार्तिकदर्शनाच्च पठौबहुवचनाति-
रिक्विषये 'इदुस्मात्तुः' (प्रा. सू. १-२-८३) इति न प्रवर्तत इत्यभिप्रेतीति भाति ॥

'संबुद्धावित्यादि' ॥ अत्र वृत्तिकारेणानुपदमेव संबुद्धौ 'आ सौ वा'
(प्रा सू २-२-५२) 'हे माता' इत्युदाहरणप्रदर्शनेन तत्र आत्वचटितं रूपमभिमत-
मिति भाति । ततश्च मातृशब्दात्संबुद्धौ 'मातुराश्वर' (प्रा सू २-२-५०) इत्यने-
नात्वे प्राप्ते प्रकृतवार्तिकेन निषेधेऽपि 'आ मौ वा' (प्रा सू २-२-५२) इत्यनेनात्वा-
ङ्गीकारे प्रकृतवार्तिके आप्रहणमनुपपन्नं भवेदिति वार्तिकेऽस्मिन् आपदरहितएव पाठ-
स्यादिति भाति ॥

^२ तेनेत्यादि ॥ अत्र 'माश्वरा पिश्वरा इत्यादि नास्ति' इति शुद्धपाठेन
भाष्यमिति भाति ॥

^३ विस्तरौ भाष्य इति ॥ इदं च भाष्यमेतद्वृत्तिकृत्प्रणीतमेव स्यादिति
संभाव्यते । अत एवैतद्वृत्त्यारम्भे 'वार्तिकार्णवभाष्याद्या अप्यन्यकृता अपि'
इत्युक्तम् ॥

^४ व्यवस्थेय्यत इति ॥ 'आश्वरान्तौ जननीदेवतावाचिनाविति व्यवस्था
वाच्या' इति वार्तिके यथासङ्गविज्ञानादिति भावः ॥

^५ उदतां त्वस्वमामित्युक्तेरिति ॥ उत्त्वपक्ष इति शेषः । ततश्च उत्वाभाव-
पक्षे धातृशब्दवदपि रूपाणि बोध्यानीति भावः ॥

^१ स्वस्त्रादेः स्त्रिया द्वित् आत्वं ङित्स्यात् । ^२ ससा गङ्गावत् । संबुद्धौ ^३ न डेत्वम् । हे ससा । एवं ननान्द्रा दुहिता इत्यादयः । धातु-
शब्दात् स्त्रियां 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (पा सू ४-१-५) । ^४ न त्वारस्तस्य,
सुबुत्पत्त्यपेक्षितया विलम्बितत्वेन बहिरङ्गत्वात् । तत्र—

धात्रीद्वे रस्तु ॥ १-४-८० ॥

धात्रीशब्दे ऋशब्दे च रस्य लुग्वा स्यात् ।

(वा) - ^५ लुकि शेषद्वित्वं वेप्यते ।

^१ स्वस्त्रादेरिति ॥ प्रकृतसूत्रे स्वसृगादित्यत्र गङ्गाव्यो 'गो गणपर.'
(पा सू १ १-१०) इति गण इत्यर्थेऽत्र आत्वे संकेतितत्वेन स्वस्त्रादेरित्ययमर्थो लभ्यत
इति भावः ॥

^२ ससेति ॥ स्वसृगव्ये सयुक्तावयवस्य वकारस्य 'लवरामधश्च' (पा सू
१-४-७८) इति लुकि ऋन्नेभ्यो ङीप्' (पा सू ४-१-५) इति
ङीपो 'न षट्स्वन्नादिभ्य' (पा सू ४-१-१०) इति निषेधे प्रकृतसूत्रेण ङाङ्
प्रत्यये लकारद्वयकारयोर्गन्धर्वलोपोपम्या निवृत्ता द्वित्वादटे ऋकारस्य लोपे 'सोर्लुक्'
(पा. सू २-२-२९) इति सुप्रत्ययस्य लुकि च गङ्गाशब्दवद्गुणाणि बोध्यानीति
भावः ॥

^३ न डेत्वमिति ॥ आकारान्तत्वेऽपि टावन्तत्वाभावात् 'टापो डे' (पा सू.
२-२-४५) इत्यनेन संबुद्धौ न डेत्वमिति भावः ॥

^४ न त्वारस्तस्येत्यादि ॥ 'आरस्तुपि' (पा सू. २-२-४९) इत्यनेन
आरादेशस्य सुप्रत्ययनिमित्तकत्वेन सुपश्च मङ्गुयाविवक्षानिमित्तकत्वेन तद्विवक्षायाश्च
लिङ्गविवक्षोत्तरकालिकत्वेन मङ्गुयाविवक्षाया पूर्वमेव प्रथमोपस्थितलिङ्गविवक्षानिमित्त-
कस्य ङीपोऽन्तर्ङ्गत्वात्प्रवृत्तिः । म्वायं प्रत्ययलिङ्गमङ्गुयाकारकाणा क्रमेणोपस्थितिरिति
भगवत्पतञ्जलिभाषणादेरिति भावः ॥

^५ लुकीत्यादि ॥ एतद्वार्तिकमाध्यं फलं चाहं धत्ती इति रूपद्वयसिद्धिः । इदं
च फलं त्रिविक्रमदेवेनान्यथा साधितम् । तथाहि—धात्रीशब्दे 'धात्रीद्वे रस्तु'
(पा सू. १-४-८०) इति रलुक्. 'संयोगे' (पा. सू १-२-४०) इति ह्रस्वस्य च
प्राप्तौ ह्रस्वाध्यामेव रलुग्भ्युपगमपक्षे रलुगमन्तर संयोगपरकत्वाभावात् 'संयोगे'

धाई धत्ती । ^१ लोपाभावे ^२ तलुक् । रस्य न द्वित्वं, 'अहः' इत्युक्तेः । धारी गौरीवत् । ^३ द्रस्य लोपे समुद्रो । पक्षे समुद्रो इत्यादि । एवं भर्त्री भदीत्यादि ॥

इति ऋकारान्तलीलिङ्गसाधारणशब्दाः

अथ अदन्तनपुंसकलिङ्गसाधारणशब्दाः

धन सु इति स्थिते—

मद्भुगसबुद्धेर्नपः ॥ २-२-३० ॥

^१ नपुंसकलिङ्गात्परस्य

(प्रा. सू. १-२-१०) इति ह्रस्वस्याप्रवृत्त्या दीर्घस्यैव सत्त्वात् 'दीर्घान्न' (प्रा. सू. १-४-८७) इति द्वित्वस्य निषेधात् 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना तलोपे धाई इति रूपम् । 'संगोत्रे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति ह्रस्वानन्तरं रलुगङ्गीकारपक्षे 'अपादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना शिष्टस्य तकारस्य द्वित्वे धत्ती इति च रूपं निश्चयतीति ॥

^१ लोपाभाव इति ॥ 'धात्रीद्रे रस्तु' (प्रा. सू. १-४-८०) इति चित्तिवत्स्य रलुको वैकल्पिकत्वाद्भुगभावपक्ष इत्यर्थः । शास्त्रेऽस्मिन् लुक्लोपपदयोः पर्यायता दृश्यते ॥

^२ तलुगित्यादि ॥ 'लवरामधश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति धात्रीशब्दे नित्यतया लुकि प्राप्ते तस्य वैकल्पिकत्वार्थं 'धात्रीद्रे रस्तु' (प्रा. सू. १-४-८०) इत्या. रवधम् । ततश्च रलुगभावपक्षे धात्रीशब्दगततकारस्य 'कगटहतवप' (प्रा. सू. १-४-७७) इत्यादिना तकारस्य लुकि शिष्टस्य रेफस्य 'अपादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यत्र अह इति निषेधात् द्वित्वाभावे च धारी इति रूपमिति भावः ॥

^३ द्रस्य लोप इत्यादि ॥ समुद्रशब्दप्रक्रियानिरूपणस्याप्राकरणिकत्वेऽप्येतत्सूत्रविवरणप्रसङ्गादिदमुक्तमिति बोध्यम् ॥

इति ऋकारान्तलीलिङ्गसाधारणशब्दाः

अथादन्तनपुंसकलिङ्गसाधारणशब्दाः

^१ नपुंसकलिङ्गादिति ॥ सूत्रेऽस्मिन् दृश्यमान नप इति नपुंसकलिङ्गार्थकं प्राचीनैः परिभाषितमिति भावः ॥

१ सोर्मकारो हानुवन्धो लुक्च स्यात्, न तु संवुद्धेः । ३ धणं ।
 (वा) — 'अदन्ताल्लुङ्गेति वाच्यम् ।
 'सोर्लुक्' (प्रा सू २-२-९) हे धण । 'सोः' (प्रा. सू. २-२-१३)
 इति ङो नास्ति । तस्य ६ पुंस्त्वेवेष्टिः ।

० शिशिद्दशि जश्शसोः ॥ २-२-२१ ॥

ह्रीवाज्जश्शसोः निः, कित् इः, केवल इक्ष जितः स्युः । धणाणि
 धणार्हे धणाइ । अमि धणं । शसि जस्वत् । ज्ञेय पुंवत् । एवं ७ गुण-
 वृक्षादयः ॥

इत्यदन्तनपुसकलिङ्गसाधारणशब्दाः.

१ सोरिति ॥ 'सोर्लुक्' (प्रा सू २-२-२९) इति पूर्वसूत्रात्सोरित्यनुवर्तत
 इति भावः ॥

२ मकार इति ॥ सूत्रे म-इत्यत्र मकार उच्चारणार्थ इति भावः ॥

३ धणं — इति ॥ धनशब्दात्सो प्रकृतसूत्रेण मकारादेशे 'विन्दुक्' (प्रा सू
 १-१-४०) इत्यनेन मकारस्य विन्दुरिति भावः ॥

४ अदन्तादित्यादि ॥ प्रकृतसूत्रेण ह्रीवे सोर्विहितो लुक् अदन्तेतरविषय इति
 भावः ॥

५ पुंस्त्वेवेष्टि रिति ॥ 'सोः' (प्रा सू २-२-१३) इति सूत्रे 'ङो पुंस्त्वेवेति
 वाच्यम्' इति वार्तिकप्रवर्तनादिति भावः ॥

६ श्रित्यादि ॥ चन्द्रिकाविक्रमवृत्त्योस्तु 'शिशिशिद् जश्शसोः' इत्येतत्सूत्र-
 पाठो दृश्यते । तत्पर्यालोचनायां सानुस्वारसानुनासिकाविकारौ जश्शसोरादेशाविति
 ज्ञायते । एवद्वृत्तिग्रन्थपरिशीलनाया च सानुनासिकनिरनुनासिकाविकारौ जश्शसोरा-
 देशाविनि प्रतीयते ॥

७ गुणवृक्षादय इति ॥ 'ह्रीवे गुणगा' (प्रा. सू १-१-५२) इत्यत्र —

'गुणदेवमण्डलाग्रा खड्गो विन्दुश्च करुहो वृक्ष'

इति गुणादिगणे गुणदेवमण्डलाग्रखड्गकरुहवृक्षशब्दानां पाठेन तेषां नपुसक-
 लिङ्गकत्वस्यापि बोधनादिति भावः ॥

इत्यदन्तनपुसकलिङ्गसाधारणशब्दाः

अथ इदुदन्तनपुंसकलिङ्गसाधारणशब्दाः.

इकारान्ते^१—दहिं दहिं^२ । 'सोर्लुक्' (प्रा सू २-२-९) हे दहि । जशसो-
दहीणि दही^३ दहीह । अमि दहिं । 'टो णा' (प्रा. सू २-२-२८) दहिणा ।
^२दहीहिं ३ । 'नृनपि ङसिङ्सोः' (प्रा सू २-२-२७) ^३दहिणो । पक्षे-दही
हितो दहितो दहीओ दहीउ । ^४भ्यसि-दहीसुतो दहीहितो इत्यादि ।
^५दहिणो दहिस्स । ^६दहीणं दहीण । दहिम्मि । दहीसु दहीसु ।

अथ इदुदन्तनपुंसकलिङ्गसाधारणशब्दाः

^१दहिं—इति ॥ दधिशब्दस्येकारान्तनपुंसकलिङ्गतया ततः परस्य सो
'मङ्लुगसंबुद्धेर्नपः' (प्रा-२-२-३०) इत्यनेन मकारादेशे तस्य बिन्दौ वस्य हादेशे च
दहिं इति^१ सोः क्लृप्तिरिति च रूपद्वयमिति भावः ॥

^२दहीहिं ३ इति ॥ दधिशब्दादिसि तस्य 'हिंहिद्हि मिस' (प्रा सू २-२-५)
इत्यादेशान्नये धकारस्य 'सषथबभाम्' (प्रा सू १-३-२०) इति हकारादेशे च
दहीहिं दहीहिं^२ दहीहि इति रूपत्रयमिति भावः ॥

^३दहिणो इत्यादि ॥ दधिशब्दात् पञ्चम्येकवचने ङसौ तस्य 'नृनपि ङसि-
ङ्सो.' (प्रा सू २-२-२७) इति णो-इत्यादेशे धस्य हत्वे दहिणो इति, णो-इत्या
देशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'हितो-त्तो-टो-दु-ङ्सिम्' (प्रा सू २-२-६) इति
हितो-त्तो-टो-दु-इत्यादेशचतुष्टये च दहीहितो-दहितो दहीओ दहीउ इति च
रूपाणीति भावः ॥

^४भ्यसीति ॥ दधिशब्दात् भ्यसि तस्य सुतो-हितो-त्तो-टो-दु-इत्यादेश-
पञ्चके दहीसुतो दहीहितो-दहितो-दहीओ-दहीउ-इति पञ्च रूपाणीति भावः ॥

^५दहिणो दहिस्सेति ॥ दधिशब्दात् षष्ठ्येकवचने ङमि तस्य 'नृनपि ङसि-
ङ्सो.' (प्रा. सू २-२-२७) इति णो-इत्यादेशे दहिणो इति तस्य वैकल्पिकत्वात्तद-
भावपक्षे 'ङ्सोऽङ्गिया सर्' (प्रा सू २-२-१०) इति सरादेशे तस्य रिच्चादित्वे च
दहिस्स इति च रूपद्वयं बोध्यम् ॥

^६दहीणं दहीणेति ॥ दधिशब्दादामि तस्य 'णशाम.' (प्रा सू २-२-४)
इति णशादेशे तस्य भित्वात्पूर्वस्य दीर्घे 'क्तासुपोस्तु सुणात्' (प्रा सू १-१-४३)
इति बिन्दौ तदभावे च दहीणं दहीणेति रूपद्वयम् । एवं सप्तमीबहुवचनेऽपि बिन्दु-
तदभावपक्षयो रूपद्वयं बोध्यम् ॥

एवं मधु^१विन्द्वादयः । महुं महुँ इत्यादि । ^२महु इति निरनुनासिकोऽ-
पीष्यते ॥

इति ऋदन्तनपुंसकलिङ्गसाधारणशब्दाः.

अथ ऋदन्तनपुंसकलिङ्गसाधारणशब्दाः.

धातृशब्दे—^३‘आरस्सुपि, (प्रा सू. (२-२-४९) धाआरं । धनवत् ।
संबुद्धौ पुंघत् । ^४हे धाम इत्यादि ॥

इति ऋदन्तनपुंसकलिङ्गसाधारणशब्दा.

इति सुबन्ते साधारणशब्दप्रकरणम्

^१ विन्द्वादय इति ॥ विन्दुशब्दस्य गुणादौ पाठेन ‘क्लीवे युगगा’ (प्रा सू. १-१-५२) इति तस्य क्लीयत्वस्यापि बोधनादिति भावः ॥

^२ महु-इतीति ॥ मधुशब्दात् सौ सस्कृते ‘स्वमोर्नपुंसकाद्’ (प्रा सू. ७-१-२३) इत्यनेन तस्य लुकि मधु इति निष्पन्नं सिद्धावस्थं प्रकृतित्वेनाभित्य तस्य प्राकृते ‘अवयधभास्’ (प्रा सू. १-३-३०) इति धस्य हत्वे निरनुनासिकोकारबद्धितं महु इति रूपमिति भावः ॥

इति ऋदन्तनपुंसकलिङ्गसाधारणशब्दाः.

अथ ऋदन्तनपुंसकलिङ्गसाधारणशब्दाः

^३ धाआरमिति ॥ नपुंसकाद्धातृशब्दात् सौ परतः ‘आरम्सुपि’ (प्रा सू. २-२-४९) इति ऋकारस्य आरादेशे मो ‘मद्भुगसंभुदेर्नपः’ (प्रा सू. २-२-३०) इति मादेशे तस्य ‘विन्द्बुल्’ (प्रा सू. १-१-४०) इति विन्दौ च धन-
शब्दबहुपमिति भावः ॥

^४ हे धाम इति ॥ नपुंसकाद्धातृशब्दात्संबुद्धौ ‘ऋदन्ताद्’ (प्रा सू. २-२-४३) इति संबुद्धेर्डादेशे लिट्वाट्टिलोपे ‘प्रापो लुक्’ (प्रा सू. १-३-८) इत्यादिना लुकि च हे धाम इति रूपमिति भावः ॥

इति ऋदन्तनपुंसकलिङ्गसाधारणशब्दा

इति सुबन्ते साधारणशब्दप्रकरणम्

अथ सुबन्ते विशेषशब्दप्रकरणम्.

हलन्ताना^१भन्यहलो लोपादजन्ततया रूपाण्युक्तप्रायाणि । तत्र विशेषा उच्यन्ते—

अथ रेफान्तपुंलिङ्गविशेषशब्दः.

चतुरशब्दे—^२चळ चउणो ॥

चतुरो जइशस्भ्यां चउरो चत्तारो चत्तारि ॥ २-३-२८ ॥

स्पष्टम् । चउरो चत्तागे चत्तारि तिष्ठन्ति पश्य वा, इत्यादि वायुषत् ॥

चतुरो वा ॥ २-२-२३ ॥

भिसभ्यस्सुपि वीर्यो वा स्यात् । चउहिं चळहिं चउहिनतो चळ-
हिनतो, चउसु चळसु इति विशेषः ॥

इति रेफान्तपुंलिङ्गविशेषशब्द

अथ सुबन्ते विशेषशब्दप्रकरणम्.

अथ रेफान्तपुंलिङ्गविशेषशब्दः

^१ भन्यहलो लोपादिति ॥ ‘भन्यहलोऽभ्रदुदि’ (प्रा. सू. १-१-२५) इति सूत्रेणान्यस्य हलो लोपविधानादित्यर्थः ॥

^२ चळ चउणो इत्यादि ॥ चतुरशब्दस्य नित्यबहुवचनान्ततया तस्माज्जति रेफस्य ‘भन्यहलोऽभ्रदुदि’ (प्रा. सू. १-१-२५) इति लोपे तकारस्य ‘प्रायो लुक्’ (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना लुकि ‘णो शसश्च’ (प्रा. सू. २-२-२६) इति जगो णो-इत्यादेशे चउणो इत्येकं रूपं, णो-इत्यादेशाभावपक्षे च ‘भ्रजजगसोः’ (प्रा. सू. २-२-३) इति जस- लुकि शित्वात्पूर्वस्य वीर्ये चळ इत्यपरं रूपं, तथा ‘चतुरो जइश-
स्भ्यां’ (प्रा. सू. २-२-३८) इति प्रकृतसूत्रेण जस्विशिष्टस्य चउरो चत्तारो चत्तारि इत्यादेशत्रये च त्रीणि रूपाणीत्याहस्य चतुर्शब्दस्य जसि पञ्च रूपाणि बोध्यानि ॥

इति रेफान्तपुंलिङ्गविशेषशब्दः.

अथ नकारान्तपुलिङ्गविशेषशब्दाः.

राजन् सु इति स्थिते—

राज् ॥ २-२-५३ ॥

^१ अस्याकारोऽन्तादेशः स्याद्वा सौ ।

(वा)—^२ राज्ञोऽन्यहलोपानन्तरमदन्तत्वावस्थायामयमाकारोऽन्तादेश इष्यते ।

^३ रामा । ^४ पक्षे रामो ॥

पुंस्याणां राजवचनः ॥ २-२-६० ॥

अथ नकारान्तपुलिङ्गविशेषशब्दः

^१ अस्याकारोऽन्तादेशस्स्याद्वेति ॥ 'आ सौ वा' (प्रा सू. २-२-५२) इति पूर्वसूत्रस्यात्र सम्बन्धेन राजन्शब्दस्य सौ परे आकारोऽन्तादेशो वा स्यादित्यर्थो कथ्यते इति भावः ॥

^२ राज्ञोऽन्यहलोपानन्तरमित्यादि ॥ राजन्शब्दे 'अन्यहलोऽग्रदुहि' (प्रा सू. १-१-२५) इत्यन्यहलोपापवादतयाऽस्यात्वस्य प्रवृत्तौ एकपदेऽत्र प्राकृते 'सन्धिस्त्वपदे' (प्रा सू. १-१-१९) इति सन्धेर्निषेधात् रामश्चा इत्यनिष्टं रूपमापद्येत, इष्यते तु रामा इति । अतो वार्तिकमाह—राज्ञोऽन्यहलोपानन्तरमित्यादि ॥

^३ रामा इति ॥ राजन्शब्दोऽन्यहलो नकारस्य 'अन्यहलोऽग्रदुहि' (प्रा. सू. १-१-२५) इति लोपानन्तर 'राम' इत्यकारान्ततायामनेनान्यस्यात् आकारादेशे 'सोर्लुक्' (प्रा सू. २-२-६) इति सुप्रत्ययस्य लुकि 'प्रायो लुक्' (प्रा सू. १-३-८) इत्यादिना जस्य लुकि रामा इति रूपमिति भावः ॥

^४ पक्षे रामो इति ॥ प्रकृतस्यात्वस्य वक्ष्यमाणस्य आणादेशस्य च वैकल्पिकत्वादुभयमावपक्षे 'अन्यहलोऽग्रदुहि' (प्रा सू. १-१-२५) इति नकारस्य लोपे जस्य लुकि च रामशब्दवत् राज्ञो इति रूपमिति भावः ॥

पुंलिङ्गशब्द^१सम्बन्धिनोऽनित्यस्य आण इत्यादेशः स्याद्वा । ^२पक्षे यथादर्शनं राजवत्कार्यं च स्यात् । तथाचाणादेशे सोरित्यादयः । ^३आणादेशाभावे 'राज्ञः' (प्रा. सू. २-२-५३) 'टोऽणा' (प्रा. सू. २-२-५४) 'जडशसृङ्सिङ्सां णोश्' (प्रा. सू. २-२-५५) इति प्रवर्तन्ते । तथाचादेशे राआणो ॥

(वा) — ^४आणादेशे राज इत्यादेः प्रतिषेधः ।

^१ सम्बन्धिनोऽनित्यस्येति ॥ जभ्याहृतगच्छस्वरूपविशेषणतया पाणिनीय-
वक्षिर्दिश्यमानपरिभाषया च अक्षन्तगच्छस्वरूपगतनिर्दिश्यमानस्येत्यर्थमभ्यनेन तत्फ-
लितार्थतयाऽयमंशस्तिष्यतीति बोध्यम् । अत एव नन्दिनादिशब्दगतस्य अनो नानेना
णादेणापत्तिरिति ॥

^२ पक्षे यथादर्शनं राजवत्कार्यमिति ॥ राजन्गच्छं विहितकार्याणां अति-
देशमन्तरैव निष्पत्स्युदतया आणादेशस्य वैकल्पिकतयैतदभावपक्षे राजन्गच्छमित्येषु
आत्मादिगच्छेष्वेवास्यातिदेशस्य फलं बोध्यम् ॥

^३ आणादेशाभावे 'राज्ञः' 'टो णा' 'जडशसृङ्सिङ्सां णोश्'
इति प्रवर्तन्ते इति ॥ अद्यपि 'णोणादिष्विदना ज' 'इणमासा' इत्यादिविशेषोऽपि
राजन्गच्छे विहिताः, तथाऽपि तेषां राजन्गच्छमसम्बन्धित्वकारणं निमित्तमप्यव-
लम्ब्य विधानादात्मादिगच्छेषु जकारस्याभावात्कंचलराजन्गच्छमाश्रयित्तककार्या-
णामेव राजवत्कार्यानिर्देशेनेष्टतया नानि चैतत्सूत्रत्रयविहितान्येवेत्यामिप्रायेणैतत्सूत्र-
त्रितयमेवोपात्तमिति बोध्यम् । एतदमिप्रायेणैवान्न पूर्वमपि 'यथादर्शनम्' इत्यभिहितम् ॥

^४ आणादेश इत्यादि ॥ राजन्गच्छमसम्बन्धित्वबोऽनित्यस्याणादेशोऽप्येकदेशविकृ-
तस्यायादिना आणादेशविशिष्टस्यापि राजन्गच्छनया 'राज्ञः' (प्रा. सू. २-२-५३) इत्यादि
विधीना प्रवृत्त्या तन्निषेधार्थमेतद्वार्तिकमारब्धमिति भावः । तथाचाणादेशपक्षे राजन्गच्छ-
प्रयुक्तकार्याणामप्रवृत्त्या अन्यहलो नकारस्य लोपेनाकारान्तत्वात् रामगच्छवदपि
बोध्यमिति । अत एव 'तथाचाणादेशे सोरित्यादयः' इत्यनुपदमेवोक्तमिति बोध्यम् ॥
तथा च राजन्गच्छाप्रत्ययैकवचने मां आत्वनलोपाणादेशपक्षेषु राजा राजो राजाणो
इति त्रीणि रूपाणि सिध्यन्ति ॥ मुञ्जिनपदमापाचन्द्रिकागतमवार्तिकसूत्रपाठे तु
'आणादेशे राजः' इत्यादिप्रतिषेधं केचिद्विच्छन्ति' इत्येतद्वार्तिकं दृश्यते । चन्द्रिकाया-
मेतदमिप्रायेण जसि णोश्चादेशमाणादेशोऽप्यभिप्रेत्य राजाणां इत्युदाहृतम्, मां तु
नोदाहृतम् ॥

१ हे राभा । 'डोम्बुकौ तु संबुद्धेः (प्रा. सू. २-२-४२) । हे राभो हे राभ हे राभाण हे राभाणो; पञ्च । राजमिति तु २ शौरसेन्याम् ॥

जञ्जसृङ्सिङ्गसां णोश् ॥ २-२-५५ ॥

एषां शित् णो ३ वा स्यात् ॥

णोणाङिष्विदना जः ॥ २-२-५६ ॥

राज्ञः अना सहितस्य जस्येकारः ४ स्यात्तु णोणाङिषु । राइणो ।
५ तपरत्वाच्च दीर्घः ।

१ हे राभा इत्यादि ॥ राजन्शब्दात् संबुद्धौ नौ 'अन्त्यह्रलोऽश्रदुदि' (प्रा. सू. १-१-२५) इत्यन्त्यह्रलो नकारस्य लोपानन्तर 'राज्ञः' (प्रा. सू. २-२-५३) इत्यकारस्य आत्वपक्षे 'डोम्बुकौ तु संबुद्धे' (प्रा. सू. २-२-४२) इत्यनेन विहितस्य संबुद्धेर्बोत्वस्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे 'सोर्लुक्' (प्रा. सू. २-२-९) इति सोर्लुकि 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-६) इति जस्य लुकि च राभा इति, आत्व एव संबुद्धेर्बोत्वपक्षे ङित्वाकारस्य लोपे च राभो इति, आत्वस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे सोर्लुकि नकारस्य लुकि च राभ इति, जन आणादेशपक्षे संबुद्धेर्बोत्वभावपक्षे सङ्बुद्धेर्लुकि च राभाण इति, आणादेशपक्षे एव संबुद्धेर्बोत्वपक्षे राभाणो इति पञ्च रूपाणि बोध्यानि । मुद्रितपङ्क्तापाचान्निष्क्रियायां त्वञ्च राभाण इति रूपप्रवर्धनं गलितमिति भाति ॥

२ शौरसेन्यामिति ॥ शौरसेनीभाषत्या 'म.' (प्रा. सू. ३-२-२२) इत्यनेन संबुद्धौ परतो नकारस्य मकारविधानाद्व्यञ्जनात्संबुद्धौ सौ नकारस्य मकारे जस्य लुकि सोर्लुकि च राजमिति रूपमिति भावः ॥

३ वा स्यादिति ॥ 'आ सौ वा' (प्रा. सू. २-२-५२) इत्यतो वेत्यस्य 'राज्ञः' (प्रा. सू. २-२-५३) इत्यतो राज इत्यस्य चानुवृत्त्या राजः परेषा जम्बादीना णोश्चा स्यादित्यर्थ इति भावः ॥

४ स्यादिति ॥ वेत्यनुवृत्तिलब्धमेतत्, प्राकृतेऽस्मिन् तु इत्यस्य विकल्पार्थकत्वात् ॥

५ तपरत्वादिति ॥ राजन्शब्दाज्जम्बि तस्य 'जञ्जसृङ्सिङ्गसां' (प्रा. सू. २-२-५५) इत्यादिना णोणाठञे सति तस्मिन् परतः प्रकृतसूत्रेण जन् इत्यस्य इत्वे सति राइणो इत्यत्र णोश्च शित्वात् 'शिति दीर्घ' (प्रा. सू. १-१-१५) इत्यनेन दीर्घः प्राप्तोऽपि 'तपरत्वात्कालस्य (पा. सू. १-१-७०) इत्यनेनात्र इदिति तपरतया विधाना-

^१ पक्षे-राआणो । णोन्वाभावे राआ । आणादेशे राआणा, चत्वारि ॥

इणममामा ॥ २-२-५७ ॥

राओऽना सहितस्य जस्य अम्-आम्-इतिविभक्तिभ्यां सह इणं वा स्यान् । ^२ राइणं राअं राआणं । ^३ शसि राआणो राइणो राआ राए राआणो राआणे, पद ॥

तत्त्वामभ्यासं दीर्घस्य प्रवृत्तिरिति भावः । नन्वेवं णोश्चि शित्कारणं व्यर्थमिति चेन्न । तस्य इत्वाभावपक्षे राभाणो इत्याद्यां जन्मने 'झिनि दीर्घः' (प्रा. मृ. १-१-१५) इति दीर्घार्थं चरितार्थत्वादाणादेशपक्षे जसो णोश्चि राआणाणो इति केषां चित्पक्षेऽपि दीर्घार्थं चरितार्थत्वाच्चेत्याशयः । ननु 'णोणादिजिह्वाना ज' (प्रा. मृ. २-२-५६) इति प्रकृतसूत्रे जग्रहणं किमर्थम् ? राइणो-इत्यत्र 'प्रायो लुक्' (प्रा. १-३-८) इत्यादिना राजा इत्यत्रेव लुक्स्तिन्वादादिति चेन्न । जग्रहणाभावे 'राजः' (प्रा. सू. २-२-५३) इत्यादीनामिव 'पुंस्याणो राजबन्धान' (प्रा. मृ. २-२-६०) इत्यनेनाजन्मने राजबन्धकार्यादिदंभादाभादिशब्देऽपि प्रकृतस्यैवस्य दुर्निवारत्वापातान् । जग्रहणे कृते तु अनामहितां जकागे यत्र इत्येतं त्रैवात्यस्य प्रवृत्त्या आम्मादिशब्देषु अनस्यत्वेऽपि जकाराभावात्तत्र नप्रवृत्तेर्वारयितुं शक्यत्वादिति प्रतिभाति ॥

^१ पक्ष इत्यादि ॥ प्रकृतस्यैवस्य वैकल्पिकत्वादेतदभावपक्षे नकारलोपान्तरजसो णोशादंशे णोश्च शित्वात्तत्पूर्वस्याकारस्य दीर्घे च राजाणो इति, णोशां वैकल्पिकत्वान्नदभावपक्षे 'अग्रजशमोः' (प्रा. मृ. २-२-३) इति जसः लुकि तस्य शित्वात्पूर्वस्य दीर्घे राजा इति, आणादेशपक्षे पूर्ववज्जयः लुकि पूर्वस्य दीर्घे च राजाणा इति, चत्वारि रूपाणीति भावः ॥

^२ राइणमित्यादि ॥ राजनृशब्दात् द्विर्नार्थक्यवचनेऽपि प्रकृतसूत्रेण अना अमा च सहितस्य जस्य इणमादेशे विन्द्यां जकारस्य लुकि च राइणं इति, इणमादेशस्य वैकल्पिकत्वान्नदभावपक्षे 'पुंस्याण' (प्रा. मृ. २-२-६०) इत्यनेनाणादेशे अमो मकारादेशे विन्द्यां च राभाण इति, आणादेशस्यापि वैकल्पिकत्वाच्चत्वाप्यभावपक्षे अन्यहलो नकारस्य लोपे अमो मकारादेशे विन्द्यां च राअं इति त्रीणि रूपाणीति भावः ॥

^३ शसीत्यादि ॥ राजनृशब्दान् द्विर्नार्थावबुधवचनेऽपि तस्य णोशादेशे तत्पूर्वस्य अना सहितस्य जस्य इत्वाभावे अन्यहलो नकारस्य लोपे जस्य लुकि च णोशादेशत्वात्पूर्वस्य दीर्घे राजाणा इति, इत्त्वपक्षे राइणो इति, जसो णोशाभावपक्षे तस्य लुकि राजा इति, तत्रैव अमल्लुकि पूर्वस्य एत्वपक्षे राए इति, आणादेशपक्षे एत्वनदभावयो राजाणे, राजाणा, इति पदरूपाणीति भावः ॥

टो णा ॥ २-२-५४ ॥

^१ राखः टो णा वा स्यात् । ^२ इत्वस् । राइणा ।

ऊस्ससिटां णोणोईण् ॥ २-२-५९ ॥

^१ राखोऽना सहितस्य डित् अण् वा स्यात्, ऊस्ससिटादेशयोः णो-णा-इत्यनयोः परयोः । द्वित्वात्पूर्वस्वरलोपः । ^२ रण्णा । ङणित्वयो-रभावे राअणा । णात्वस्याप्यभावे राएण राभाणेण राएण राभाणेण । भिसि राएहि ३ ।

भिसुभ्यसाम्मुप्सवीत् ॥ २-२-५८ ॥

^१ राखोऽना सहितस्य ई वा स्याद्विसादौ ।

^१ राखः टो णा वा स्यादिति ॥ 'आ सौ वा' (प्रा सू २-२-५२) इत्यतो वेति, 'राख' (प्रा सू २-२-५३) इति सूत्रं चालुचरित इति भावः ॥

^२ इत्वमिति ॥ राखन्शब्दे 'णोणादिष्विदना ज' (प्रा सू. २-२-५४) इत्यनेन वृत्तीयेकवचनस्य टाप्रत्ययस्य णो-इत्यादेशे अना सहितस्य जस्येत्वमित्यर्थः ॥

^३ राखोऽना सहितस्येत्यादि ॥ 'राखः' (प्रा सू २-२-५३) इति सूत्रं 'आ सौ वा' (प्रा सू २-२-५२) इत्यतो वेति 'णोणादिष्विदना ज' (प्रा सू २-२-५४) इत्यतोऽना जः इत्यस्य चालुचरित्याद्यमर्थः सिद्ध इति भावः ॥

^४ रण्णेत्यादि ॥ राखन्शब्दात्पुत्तीयेकवचने टाप्रत्यये तस्य णादेशपक्षे तत्प-र्वस्याना सहितस्य जस्येत्वे राइणो इति, तत्रैव इत्वस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे प्रकृतसूत्रेण अना सहितस्य जकारस्य ङणि तस्य चित्वाद्देहरकारस्य कोपे रण्णा इति, णात्वपक्ष एव ङणित्वयोऽमभाववैकल्पिकत्वात्तदुभयभावपक्षे अन्यहलो जकारस्य कोपे जस्य ङुकि राभाणा इति, णात्वस्यापि वैकल्पिकत्वात्तस्याप्यभावपक्षे अन्यहलो नका-रस्य कोपे जकारस्य ङुकि टाप्रत्ययस्य 'टो डेण्' (प्रा सू २-२-१८) इति डेण्छादेशो तस्य चित्वात्पूर्वाकारस्य कोपे राएण इति, अत्रैव णात्पर क्कामुपोस्तु पुणात्' (प्रा सू १-१-४३) इति बिन्दुपक्षे राएण इति, तत्रैवाणादेशपक्षे टाप्रत्ययस्य डेण्डि णात्पर बिन्दुपक्षे राभाणेण इति, बिन्दुभावपक्षे राभाणेण इति ससरूपाणि निष्पद्यन्त इति बोध्यम् ॥

^५ राखोऽनेत्यादि ॥ पूर्ववदेवात्रापि 'राखः अना जः वा' इति पदानामनु-वृत्तिर्बोध्यम् ॥

राईहि ^१ नव । उत्तौ इणि रण्णो । इत्त्वे राइणो । उभयाभावे दीर्घः, राअणो । णोत्वाभावे राअहिंतो राअत्तो राअयो राआड राआ राअहि राआणाहिंतो राआणत्तो राआणाओ राआणाड राआणा राआणाहि, ^२ पञ्चदश । अयसि-राअहिंतो राईहिंतो राएहितो राआहुंतो राउंमुंतो राएहुंतो राअत्तो राइत्तो इत्यादि । राआहि राएहि राईहि राआणाहि राआणेहि, ^३ चतुर्विंशतिः । ऊसि-राइणो रण्णो राआणो राअस्स

^१ नवेति ॥ राजान्गच्छात्तृतीयावहुवचने मिति जस्य लुकि मन्थह्लो नकारस्य लोपानन्तरं 'मिन्म्यम्मुपि' (ग्रा. सू. २-२-२१) इत्यनेन पूर्वाकारस्येन हिं हिं हि मिमः' (ग्रा. सू. २-२-५) इत्यादेशप्रत्यये राएहिं राएहिं राणहि इति, प्रकृतसूत्रेण नना संहितस्य जस्य ईत्त्वपक्षे राईहिं राईहिं राईहि इति, आगादेशपक्षे राआहिं राआहिं राआहिं इति सव रूपाणि बोध्यानीति भावः ॥

^२ पञ्चदशेति ॥ राजान्गच्छात्पञ्चम्येकवचने उत्तौ तस्य जङ्गमस्य ह्लो णोश' (ग्रा. सू. २-२-५५) इति णोशादेशे पूर्वस्य जन् इत्यस्य 'इम्हमिडां णोशाट्ठ' (ग्रा. सू. २-२-५९) इति उणि द्वित्वादेशाकारस्य लोपे रण्णो इति, उगो वैकल्पिकवाचदभावपक्षे 'णोणाडिन्विदना ज.' (ग्रा. सू. २-२-५६) इत्यना संहितस्येत्त्वपक्षे ग-ह्लो इति, उणिरवयोरभयवैकल्पिकत्वाच्चतुमयाभावपक्षेऽन्त्यह्लो नकारस्य लोपे जका-रस्य लुकि णोशाडिन्विदनापूर्वस्य दीर्घे च राआणो इति. णोशोऽपि वैकल्पिकत्वाच्चन्याप्य-भावपक्षे 'हितोनादोदु इमिम्' (ग्रा. सू. २-२-६) 'ऊसेः इल्ल' (ग्रा. सू. २-२-१५) 'इत्तिहो हि' (ग्रा. सू. २-२-१७) इति सूत्रैः हितो—इत्याद्यादेशपदं राआहिंतो राअत्तो राआओ राआड राआ राआहि इति, तथाऽऽणादेशेऽप्येवमेवादेशपदं राआगा-हितो राआणत्तो राआगाओ राआगाड राआगा राआगाहि, इति पञ्चदश रूपा-नीति भावः ॥

^३ चतुर्विंशतिरिति ॥ राजान्गच्छात्पञ्चमीवहुवचने म्यस्यप्रत्यये तददेश-नया विहितेषु हितो—इत्यादिपदन्वादेशेषु हितो इत्यादेशे मनि राजोऽन आगादेशपक्षे 'द्विदोत्तोदु ऊयो' (ग्रा. सू. २-२-८) इति दीर्घपक्षे गआगाहितो इति. तत्रैव 'मिन्म्य-म्मुपि' (ग्रा. सू. २-२-२१) इत्येत्वपक्षे राआणहिंतो इति, आगादेशानावपक्षे राजोऽन-संहितस्य जस्य 'मिन्म्यमाम्मुप्पवीन' (ग्रा. सू. २-२-५८) इतीत्वपक्षे राईहितो इति. ईन्वाभावपक्षेऽन्त्यह्लो नकारस्य लोपे पूर्ववदकारस्य दीर्घेत्वपक्षयो राआहिंतो रा-एहितो इति हितो इत्यादेशपक्षे पञ्च रूपाणि । एवं म्यमादेशेषु नो-दो-दु-इत्यादेशेषु

राखाणस्स, ^१ पञ्च । 'इणममामा' (प्रा. सू. २-२-५७) ^२ राइणं राईणं
राईण राखाणाण राखाणाणं, पञ्च ।

त्रिष्वप्याणादेशोत्वनकारलोपपक्षेषु राखाणस्यो राखाणाओ राखाणाड राइत्तो राईओ
राइीड राअत्तो राआओ राआड इति नव रूपाणि । एवं म्यमो आदेशपक्षे आणा-
देशोत्वनलोपपक्षेषु राखाणाहि राभाणेहि राईहि राभाहि राएहि इति पञ्चरूपाणि ।
तथा म्यससुंतो-इत्यादेशपक्षे आणादेशोत्वनलोपपक्षेषु राखाणासुंतो राभाणसुंतो राईसुतो
राभासुंतो राएसुंतो इति पञ्चरूपाणीत्याहस्य म्यसि चतुर्विंशतिरूपाणीति भावः ॥

^१ पञ्चेति ॥ राजन्शब्दात् षष्ठ्येकवचने ङसि 'जइशसइसिठ्ठां णोश्'
(प्रा. सू. २-२-५५) इति तस्य णोशादेशे 'णोणाडिभिदना ज.' (प्रा. सू. २-२-५६)
इत्यना सहितस्य जस्येत्वपक्षे राइणो इति, तत्रैव 'इसुइसिटा णोणोईण्'
(प्रा. सू. २-२-५९) इत्यना सहितस्य जस्य ङणि द्वित्वादेराकारस्य पूर्वस्य लोपे च
रणो इति, ङणित्वचोर्वैकल्पिकत्वात्तदुभयाभावपक्षेऽन्यहलो नकारस्य लोपानन्तर
जस्य लुकि च णोशादेशात्पूर्वस्य दीर्घे राभाणो इति, राइेन आणादेशपक्षे
'इसोऽस्मिन्ना सर' (प्रा. सू. २-२-१०) इति इस्स्तरादेशे तस्य रिच्चाद्वित्वे राभाणस्स
इति, आणादेशाभावपक्षे णोशो वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे च राइोऽन्यहल्लोपानन्तरं
जस्य लुकि च पूर्ववत् इस्स्तरादेशे रिच्चात्तस्य द्वित्वे च राभस्स इतीत्याहस्य पञ्च-
रूपाणीति भावः ॥

^२ राइणमित्यादि ॥ राजन्शब्दात् षष्ठीबहुवचने आसि 'इणममामा'
(प्रा. सू. २-२-५७) इत्याम्बिभक्त्याऽना च सहितस्य जस्य इणमादेशे राइणं इति,
'मिस्म्यसामसुप्स्वीत्' (प्रा. सू. २-२-५८) इत्यना सहितस्य जस्येत्वपक्षे
'णशाम' (प्रा. सू. २-२-४) इत्यामो णशादेशे 'कुसुपोल् सुणात्'
(प्रा. सू. १-१-४३) इति णकारात्परं विन्दुत्तदभावपक्षयोः राईण राईण इति, राइ
आणादेशपक्षे चाभो णशादेशे तस्य क्षित्वात्तत्पूर्वस्य दीर्घे द्वितीयणात्परं विन्दुत्तदभाव-
पक्षयोः राभाणाण राभाणाण, इतीत्याहस्य पञ्च रूपाणीति भावः । अत्र आणादेशेण-
मादेशोत्त्वानां त्रयाणामपि वैकल्पिकत्वचैतत्त्रितयाभावपक्षेऽन्यहलो नकारस्य लोऽपे जस्य
लुक्यामो णशादेशे णकारात्परं विन्दुत्तदभावपक्षयोश्च राभाणं राभाण इत्यन्यदपि
रूपद्वयं प्रदर्शनीयम् । एवमेवोचरन्नापि द्वौ सुपि च राभाणमि राभाणं, राभाणेषु
राभाणेषु इति प्रत्येकं रूपद्वयमधिकं प्रदर्शनीयमिति प्रतिभाति ॥

१ 'णोणाङ्गिष्विदना जः' (प्रा. सू. २-२-५६) राजन्मि राजन्मि
 २ सुपि—राईसु राईसु रापसु रापसु । ३ केचिदाणादेशेऽपि 'राजः' (प्रा. सू. २-२-५३) इत्यादिकमिच्छन्ति । तन्मते सौ-राभाणा । जसि राभाणाणो ॥
 आणादेशे अना सहितस्य स्थानिनोऽभावात् इत् इण ईत् ङप् इति न
 स्युः । शसि—राभाणाणो राभाणा । ङसिङ्सोः राभाणाणो, इत्यपि रूपाणि ॥
 इति राजन्शब्दः

१ 'णोणाङ्गीत्यादि ॥ इदमुपलक्षणं रूपान्तराणामपि । तथाहि—राजन्
 शब्दात्सप्तम्येकवचने द्विप्रत्यये राज्ञोऽन आणादेशपक्षे 'ङेङे' (प्रा. सू. २-२-१६)
 इति 'ङेङे'ने देवकारस्य लोपे राभाणाणे इति 'ङे'इत्यादेशाभावपक्षे 'ङेर्मि' (प्रा. सू. २-२-११) इति ङेर्मिरादेशे रिक्तात्तस्य द्वित्वे च राभाणमि इति, आणा-
 देशाभावपक्षे 'णोणाङ्गिष्विदना जः' (प्रा. सू. २-२-५६) इत्यना सहितस्येत्वपक्षे
 पूर्ववत् ङेर्मिरादेशे तस्य द्वित्वे च राजन्मि इति, इत्वस्यापि वैकल्पिकत्वात्तदभाव-
 पक्षेऽन्यहलो नकारस्य लोपे जस्य लुकि ङेङे-इत्यादेशे तस्य द्वित्वात्पूर्वाकारस्य
 टेलोपे राप् इति, ङे-इत्यादेशाभावपक्षे पूर्ववत् ङेर्मिरादेशे तस्य द्वित्वे च राजन्मि
 इतीत्याहत्य पञ्च रूपाणीति ॥

२ सुपीति ॥ राजन्गण्डात्सप्तमीबहुवचने सुपि राज्ञोऽन आणादेशपक्षे
 'सिन्धुसुपि' (प्रा. सू. २-२-२१) इति सुप. पूर्वाकारस्य एत्वे सुकारात्परं विन्दु-
 तदभावपक्षयो राजाण्यं राजाण्यं इति, आणादेशाभावपक्षे 'सिन्धुसुपि' (प्रा. सू. २-२-२४)
 इति राज्ञोऽना महितस्य जस्य ईत्वे सुकारात्परं विन्दुतदभाव-
 पक्षयो राईसु राईसु इति, इत्वस्यापि वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षेऽन्यहलो नकारस्य
 लोपे जस्य लुकि सुप. पूर्वस्याकारस्य एत्वे सुकारात्परं विन्दुतदभावपक्षयो राप्सु
 राप्सु, इतीत्याहत्य पञ्च रूपाणीति बोध्यम् ॥

३ केचिदिति ॥ 'आणादेशे राज्ञ इत्यादिप्रतिषेधं केचिदिच्छन्ति' इति
 वार्तिकद्वयानात् 'राजः' (प्रा. सू. २-२-५३) इत्याद्यात्वाङ्गिष्विदनामाणादेशेऽपि
 प्रवृत्त्यभ्युपगमवादिन इति भावः । ततश्च राजन्गण्डात्प्रत्ययैकवचने सौ राज्ञोऽन
 आणादेशानन्तरमपि 'राजः' (प्रा. सू. २-२-५३) इत्यात्वप्रवृत्त्या राजाणा इत्येक-
 मधिकं रूपम्, तथा 'जङ्गमङ्गसिङ्गा णोङ्' (प्रा. सू. २-२-५५) इति णोशादेशे
 जङ्गसङ्गसिङ्गस्य प्रत्येकमेकैकमधिकं रूपं बोध्यमिति भावः ॥

इति राजन्शब्द

आत्मनःशब्दे आणादेशे ^१अप्याणो-अप्याणा इत्यादि वृक्षवत् । ^२राज-
चङ्गाचे तु 'राज्ञः' (प्रा सू २-२-५३) इत्यात्वम् । अप्या ^३पक्षे अप्यो । हे
अप्या हे अप्यो । जङ्गलसिद्धसां णोश् (प्रा सू २-२-५५) ^४अप्याणो
अप्या । ^५अप्यं । ^६अप्याणो अप्या अप्ये ।

^१ अप्याणो अप्याणा इत्यादीति ॥ आत्मनःशब्दात् प्रथमैकवचने सौ 'पुंस्याणो
राजचङ्गान्' (प्रा सू २-२-६०) इत्यन आणादेशे आत्माण-इति जाते 'वाऽऽत्म-
मत्मनि षः' (प्रा सू १-४-२०) इति छ-इति संयुक्तस्य पादोऽप्ये तस्य 'शेषादेशस्य'
(प्रा. सू १-४-८६) इत्यादिना द्वित्वे 'संयोगे' (प्रा सू. १-२-४०) इति पूर्वस्य
ह्रस्वे अप्याण इति जाते रामशब्दवत् अप्याणो इत्यादिरूपाणीति भावः ॥

^२ राजचङ्गाचे स्थित्यादि ॥ 'पुंस्याणो राजचङ्गान्.' (प्रा सू २-२-६०)
इत्यनेन शब्दस्य राजवत्त्वादिदेशेन प्रथमैकवचने सौ 'राज्ञः' (प्रा सू. २-२-५३)
इत्यात्वपक्षे आकारान्तत्वेन सोऽलुकि च अप्या इति रूपमिति भावः ॥

^३ पक्षे अप्यो इति ॥ 'राज्ञः' (प्रा सू २-२-५३) इत्यनेन विहितस्यात्वस्य
वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्ष इत्यर्थः । आणादेशस्यापि वैकल्पिकत्वात्तस्याप्यभावपक्ष
इत्यप्यत्रार्थः । तथा च आत्मनःशब्दे आत्माणादेशोभयाभावपक्षे अन्यहलो नका-
रस्य लोपे छस्य पादोऽप्ये तस्य द्वित्वे पूर्वस्य ह्रस्वेऽकारान्तत्वेन अप्यो इति रामशब्दवद्रूपं
बोध्यम् ॥

^४ अप्याणो अप्या इति ॥ आत्मनःशब्दात्प्रथमावहुवचने जसि तस्य णोशा-
देशे अन्यहलो नकारस्य लोपे णोशादित्वात्पूर्वस्य दीर्घे अप्याणो इति, णोशो वैकल्पि-
कत्वात्तदभावपक्षेऽन्यहलो नकारस्य लोपे 'बलुगजशसो' (प्रा सू. २-२-३) इति
जस इलुकि तस्य शित्वात्पूर्वस्य दीर्घे अप्या इत्यपि रूपमिति भावः ॥

^५ अप्यमिति ॥ आत्मनःशब्दात् द्वितीयैकवचनेऽसि तस्य 'अम' (प्रा सू
२-२-२) इति मकारादेशे तस्य विन्दौ अन्यहलो नकारस्य लोपे पूर्ववत्संयुक्तस्य पकारादेशे
द्वित्वे ह्रस्वे च अप्यमिति रूपमिति भावः । इवसाणादेशे सति अप्याणमिति
रूपान्तरस्याप्युपलक्षकं बोध्यम् । एवमुत्तरत्राप्याणादेशे रूपान्तरं बोध्यम् ॥

^६ अप्याणो इत्यादि ॥ आत्मनःशब्दात् द्वितीयावहुवचने तस्याणादेशाभावपक्षेऽ
न्यहलो नकारस्य लोपे 'जङ्गलसिद्धसां णोश्' (प्रा. सू २-२-५५) इति शसो
णोशादेशे तस्य शित्वात्पूर्वस्य दीर्घे अप्याणो इति, णोशादेशाभावपक्षे शस इलुकि तस्य
शित्वात्पूर्वस्य दीर्घे अप्या इति, 'शस्येत्' (प्रा. सू. २-२-२०) इति शस एवपक्षे अप्ये

टा—^१ अप्पणा अप्पेण अप्पेणं ।

टो वाऽऽत्मनो णिआ णइआ ॥२-२-६१॥

आत्मनः परस्य टावचनस्य एतौ वा स्तः । अप्पणिआ अप्पणइआ । केचिदाणादेशेऽपि अप्पाणणिआ अप्पाणणइआ इतीच्छन्ति । मिसि ^२ अप्पेहिं ३ । ऊसौ-अप्पाणो अप्पाणाहिंतो ^३ इत्यादि । भ्यसि-अप्पासुंतो इत्यादि । ^४ ऊसि अप्पाणो इत्यादि ।

इति रूपमिति भावः । एवमत्रैवाणादेशपक्षे अप्पाणा अप्पाणे इत्यपि रूपद्वयं बोध्यम् ॥

^१ अप्पणेत्यादि ॥ आत्मन्शब्दात् तृतीयैकवचने टाप्रत्यये आत्मनोऽन्यह्रलो नकारस्य लोपे टाप्रत्ययस्य 'टो णा' (प्रा सू २-२-५४) इत्यनेन राजवत्कार्याति-
देशेन णादेशे संयुक्तस्य पादेशे द्वित्वे पूर्वस्य ह्रस्वे च अप्पणा इति, णादेशाभावपक्षे
टाप्रत्ययस्य डेणत्वादेशे णात्पत्र विन्दुतदभावपक्षयोः अप्पेणं अप्पेण इति रूपाणीति
भावः । एवमाणादेशपक्षे अप्पाणणा अप्पाणेणं अप्पाणंण इत्यपि रूपत्रयमत्र
बोध्यम् ॥

^२ अप्पेहिं ३ इति ॥ आणादेशपक्षे अप्पाणेहिं अप्पाणेहिं अप्पाणेहि इत्यपि
रूपत्रयं बोध्यम् ॥

^३ इत्यादीति ॥ आत्मन्शब्दात्पञ्चम्येकवचने ऊसौ तस्य णोणादेशोऽन्यह्रलो-
पाठौ च अप्पाणो इति, आणादेशतदभावपक्षयोः डसे हिंतोत्तोदोदुहिङ्गुगादेशेषु
अप्पाणाहिंतो अप्पाणत्तो अप्पाणाओ अप्पाणाड अप्पाणाहि अप्पाणा अप्पाहिंतो अप्पत्तो
अप्पाओ अप्पाड अप्पाहि अप्पा इति त्रयोदश रूपाणीति भावः । एवं पञ्चसीवदुवचने
भ्यसि तस्य हिंतो-सुंतो-आदेशपक्षेषु पूर्वस्य एत्त्वदीर्घपक्षयोः, तथाऽऽणादेशतदभाव-
पक्षयोश्च अप्पाणेहिन्तो अप्पाण्युंतो अप्पाणेहि अप्पाणाहिंतो अप्पाणासुंतो अप्पा-
णाहि अप्पेहिंतो अप्पेसुंतो अप्पेहि अप्पाहिंतो अप्पासुंतो अप्पाहि इति, तथा चोदोदु-
पादेशेषु आणादेशतदभावपक्षयोश्च अप्पाणत्तो अप्पाणाओ अप्पाणाड अप्पत्तो अप्पा-
ओ अप्पाड इत्याह्वय अष्टादश रूपाणि बोध्यानीति भावः ॥

^४ ऊसीति ॥ आत्मन्शब्दात् षष्ठ्येकवचने डसि तस्य णोणादेशपक्षे आण-
देशाभावपक्षे च अप्पाणो इति, सरादेशपक्षे अप्पस्स इति, एवमाणादेशपक्षे ड्यो
णोणादेशसरादेशपक्षयोः अप्पाणाणो अप्पाणस्म इति चत्वारि रूपाणीति भावः ।

१ आसि—अप्याणं । २ अप्यस्मि । अप्ये । अप्येसु, इति ३ दिक् । एवं युवनशब्दादावृहम् । युवानस्संस्कृतेऽपीति केचित् ? सुजन्मन्नि-
त्यादौ राजवद्भावे अना युके जकारे सत्यपि ४ इदादयोऽपि न सन्ति ।

इति आत्मन्शब्दः

इति नकारान्तपुलिङ्गविशेषशब्दाः

इति हल्न्तपुलिङ्गविशेषशब्दाः

१ आसीति ॥ आत्मन्शब्दात् पट्टीबहुवचने आसि आणादेजतदभावपक्षयोः
आमश्च आणादेगे गारपरं विन्दुतदभावपक्षयोश्च अप्याणं अप्याणाण अप्याणं अप्याण
इति चत्वारि रूपाणीति भावः ॥

२ अप्यस्मीत्यादि ॥ आत्मन्शब्दात् मसम्येकवचने ई तस्य टेसिरादेणपक्षयो-
रन आणादेजतदभावपक्षयोश्च अप्यागे अप्याणस्मि अप्ये अप्यस्मि इति रूपचतुष्टयम् ।
तथा मसमीबहुवचने सुपि मकारात्परं विन्दुतदभावपक्षयोरन आणादेजतदभावपक्ष-
योश्च अप्यागेऽप्याणेषु अप्येऽप्येऽप्येऽप्ये इति रूपचतुष्टयमिति भावः ॥

३ द्विगिति ॥ तदर्थेऽस्य आत्मन्शब्दसंबन्धिनस्संयुक्तस्य त्म-इत्यस्य 'वाऽऽस-
मास्मि यः' (प्रा. सू. १-४-४२) इत्यनेन पाठेणस्य विकल्पतया विधानात्तदभावपक्षे
'ममयाम्' (प्रा.मृ. १-४-७९) इत्यनेन मकारस्य लुकि शेषस्य नकारस्य द्वित्वे पूर्वस्य
ह्रस्वे अन्त्यह्रस्वो नकारस्य लोपे च अत्ता इति प्रकृतिरूपनिष्पत्त्या तत्तत्सर्वासु विभक्तिषु
प्यशब्दस्थाने तदशब्दघटितानि पूर्वोक्तानि स्वर्गण्यधिकानि रूपाणि बोध्यानीति ॥

४ इदादयो न सन्तीति ॥ णोणादिप्रिवदना अः' (प्रा. सू. २-२-५६)
इत्यादि णोणादिव्यवहितपूर्वस्य अना अव्ययधानेन महितस्य जस्येऽवतीत्यर्थस्य
तत्र विवक्षणात् सुजन्मन्शब्दे द्वितीयस्थानो णोणादिप्रत्ययव्यवहितपूर्वत्वेऽपि तस्य
अव्ययधानेन जकारमाहित्यं नास्ति, मध्ये मकारेण व्ययधानात्, प्रथमस्याप्यनोऽव्यय-
धानेन जकारमाहित्येऽपि तस्य णोणादिप्रत्ययव्यवहितपूर्वत्वं नास्तीति सुजन्मन्शब्दे
राजवद्भावेनान्यादिप्रवृत्तावपि 'णोणा' (प्रा. मृ. २-२-५६) इत्यादिनेदादयो न प्रव-
र्तन्ते इति भावः ॥

इति आत्मन्शब्दः

इति नकारान्तपुलिङ्गविशेषशब्दाः

इति हल्न्तपुलिङ्गविशेषशब्दाः

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गविशेषशब्दाः

स्त्रीलिङ्गहलन्तानां ^१आत्विधानाद्गङ्गावत् । द्यवत्—^२दिस आ इत्यादि ।
विद्युत् ^३विज् । ^४धेनुवत् तरुवच्च ।

इति हलन्तस्त्रीलिङ्गविशेषशब्दाः

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गविशेषशब्दाः.

दामन्-दाम दामाद् इत्यादि, धनवत् । ^५पुंसीत्युक्तेर्नात्राणादेशराज-
घङ्गावौ ॥

इति हलन्तनपुंसकलिङ्गविशेषशब्दाः

^१ आत्विधानादिति ॥ 'अविद्युति क्रियामाह' (प्रा. सू. १-१-२९)
इत्यनेन स्त्रीलिङ्गानां हलन्तानामन्यहलो नित्यतया आकारादेशविधानाद् द्यवदर्शना
हलन्तस्त्रीलिङ्गानामाकारान्तगङ्गादिशब्दवद्भाषि बोध्यानीति भावः ॥

^२ दिस आ इत्यादीति ॥ द्यच्छब्दाद् प्रथमैकवचने सौ तकारस्य पूर्वोक्त-
रीत्या भावे कृपावित्पादकारस्येत्वे 'सोत्सल्' (प्रा. सू. १-१-८७) इति पकारस्य
सत्वे सोर्लुकि च द्विस आ इत्यादि गङ्गावद्भाषमिति भावः ॥

^३ विज् इति ॥ विद्युच्छब्दस्य स्वतः स्त्रीलिङ्गतया तकारान्तत्वेऽपि 'अविद्युति
क्रियामाह' (प्रा. सू. १-१-२९) इत्यत्राविद्युतीति पर्युदासावात्प्राप्तत्वा 'अन्यहलोऽ-
श्रुदि' (प्रा. सू. १-१-२५) इत्यनेनान्यहलस्तकारस्य लोपे 'अन्ययां ज.
(प्रा. सू. १-४-२४) इत्यनेन यस्य जत्वे तस्य द्वित्वे च मत्युकारान्तस्त्रीलिङ्गधेनु-
शब्दवत् विज् इति रूपमिति भावः । अस्त्येव विद्युच्छब्दसम्बन्धिनस्तकारस्य 'लो
वा विद्युत्पत्र' (प्रा. सू. २-१-२६) इत्यादिना लकारादेशपक्षे आकारान्तस्त्रीलिङ्गरमा-
शब्दवत् विज्जुलेत्यादिकमपि रूपं बोध्यम् ॥

^४ धेनुवत्तरुवच्चेति ॥ विद्युच्छब्दस्य स्वतः स्त्रीलिङ्गतया धेनुशब्दवद्भाष-
तया 'अदपर्यङ्कुलाद्या वा' (प्रा. सू. १-१-५१) इत्यत्र 'विद्युच्छब्दोभाजनमाहान्य
दुःखवचनगकलम्' इति गणसूत्रदर्शनेनास्य विद्युच्छब्दस्य कुलादिगणपठित्वेन
वैकल्पिकतया पुंस्त्वविधानात्पुंलिङ्गतरुशब्दवदपि रूपाणि बोध्यानीति भावः ॥

इति हलन्तस्त्रीलिङ्गविशेषशब्दाः

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गविशेषशब्दाः

^५ पुंसीत्युक्तेरिति ॥ दामन्शब्दस्य नान्तत्वेऽपि 'अमग्राम' (प्रा. सू.

अथ सर्वनामसंज्ञकविशेषशब्दाः

अथ सर्वनामशब्देषु सर्वादयो विशेषा उच्यन्ते—

^१ सव्वो ।

सर्वादिर्जसोऽतो हे ॥ २-२-६२ ॥

अदन्तात्सर्वादिः परस्य जस एत्वं ङित् स्यात् । सव्वे । शसि सव्वा सव्वे इत्यादि ।

आमां हेसिम् ॥ २-२-६५ ॥

अतस्सर्वादिरेमो ङिदोसि वा स्यात् । बहुवचनात् स्त्रियामपि । सव्वे-
सि । पक्षे-सव्वाणं । झौ—

हेत्थस्सिम्मि ॥ २-२-६३ ॥

अतसर्वादिः हेः स्थाने त्थस्सिम्मि एते स्युः । त्रयोऽप्येते द्विरुक्ताः ।
सव्वत्थ सव्वस्सि सव्वम्मि । अतः किम् ? अमुम्मि ।

अनितमेतदस्तु कियत्तदः स्त्रियां च हिं ॥ २-२-६४ ॥

इदमेतद्भिन्नादतस्सर्वादिर्हेत्थ्याने हिं वा स्यात् । कियत्तद्भयञ्च

१-१-४९) इत्यत्र अदामेति पर्युवासात्पुंसकत्वात् अदन्तत्वेऽपि 'पुस्वाणो' (प्रा. सू. २-२-६०) इत्यत्र पुंसीत्युक्त्याऽत्र आणादेशो राजवज्रावञ्च न प्रवर्तते । ततश्च अन्यहलो नकारस्य लोपे सत्यकारान्तत्वा नपुंसकलिङ्गजनशब्दद्वयाणि बोध्यानीति भावः ॥

इति इत्थानपुंसकलिङ्गविशेषशब्दाः ।

अथ सर्वनामसंज्ञकविशेषशब्दाः

^१ सव्वो इति ॥ यद्यपि सर्वशब्देऽस्मिन् 'रुवर.मवञ्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इत्यनेन वकाररेफयोर्लुग्विधानाद्दकारस्यापि लुक् प्राप्तिरस्ति, तथाऽपि सूत्रे वकारात्पर रेफग्रहणात् 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' (प्रा. सू. १-४-२) इति पाणिनीय-प्रक्रियादरणेन रेफस्यैवात्र लुक् प्रवृत्त्या सव्वो इत्यादि रूपं बोध्यम् ॥

^२ अतस्सर्वादिर्हेत्थ्याने हिं वा स्यादिति ॥ 'सर्वादिर्जसोऽतो हे' (प्रा. सू. २-२-६२) इत्यतोऽतस्सर्वादिरिति 'हेत्थस्सिम्मि' (प्रा. सू. २-२-६३) इत्यतो हेरिति चाजुवर्तते । सूत्रात्स्यस्यशब्दो विकल्पार्थे परिभाषितश्चेति भावः ॥

१ स्त्रियामपि हिं वा स्यात् । सव्वहिम् । पक्षे-सव्वत्थ इत्याद्येव । ओषं
रामवत् । एवं विश्वाइयः ॥

इति सर्वशब्दः

यच्छब्दे-^२ जो जे । जं ^३ जा जे । टा—

इदमेतत्किञ्चङ्गयष्टो ङिणा ॥ २-२-७३ ॥

अदन्तेभ्य एभ्यः परस्य टावचनस्य ङिदिणा ^४ वा स्यात् । ङिणा
^५ जेण २ ।

^६ जेहिं ३ ॥

१ स्त्रियामपीति ॥ एतेन पूर्ववाक्येन अदन्तात्सर्वादेरिवसेतङ्गिणात् डेत्याने
विहितो हिमादेशः स्त्रियां न भवतीति मिश्र्यतीति भावः ॥

इति सर्वशब्दः

^२ जो जे इति ॥ यच्छब्दात्सुजसोः यकारस्य 'जादेजं.' (प्रा सू १-३-७४)
इति जकारेऽन्यहलो ठकारस्य लोपे सुजसोर्ध्वे—इत्यादेशो ढेरकारस्य लोपे च जो जे
इति रूपमिति भावः ॥

^३ जा जे इति ॥ यच्छब्दाच्छसि तस्य 'जस्येत्' (प्रा सू २-२-२०)
'भ्रजजसो' (प्रा सू. २-२-३) इत्येत्वभ्रज्यप्रत्ययो. जा जे इति रूपमिति
भावः ॥

^४ वा स्यादिति ॥ 'डो तदस्तु' (प्रा सू २-२-७२) इत्यतस्त्वित्यनुवर्तत
इति भावः ॥

^५ जेण २ इति ॥ यच्छब्दात् टाप्रत्यये तत्स्थाने प्रकृतस्य ङिणादेशस्य
वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'टो डेणल्' (प्रा. सू २-२-१८) इति टो डेणलादेशे जेण
इति 'क्वासुपोस्तु सुणाव' (प्रा सू १-१-४३) इति णात्पर विन्दुपक्षे च जेणमिति
च रूपद्वयमिति भावः ॥

^६ जेहिं ३ इति ॥ यच्छब्दाङ्गिसि तस्य 'हिं हिं हिं भिम' (प्रा सू
२-२-५) इति हिमाद्यादेशान्नये जेहिं जेहिं जेहिं इति रूपत्रयमिति भावः ॥

म्हा ङसेः ॥ २-२-७० ॥

अदन्तेभ्यः ^१ कियत्तङ्गयो ङसेः म्हा ^२ वा स्यात् । जम्हा । ^३ पक्षे
जार्हितो जत्तो जाथो जाठ आ जाहि । ^४ भ्यसि—जेहितो जेसुंतो
इत्यादि ।

कियत्तङ्गयो ^५ ङसः ॥ २-२-६७ ॥

^६ सञ्वा स्यात् । ^७ शित्वादीर्घः । जास ^८ जस्स । ‘आमां हेसि’
(प्रा. सू. २-२-६५) जेसि जाण जाणम् ॥

जेरिआ डाहे डाला काले ॥ २-२-६९ ॥

कियत्तङ्गयः परस्य ऊः इआ आवेशः स्यात्, ङितौ आहे आला

^१ कियत्तङ्गय इति ॥ ‘कियत्तङ्गयो ङस’ (प्रा. सू. २-२-६७) इति
सूत्रादिवमनुवर्तत इति भावः ॥

^२ वा स्यादिति ॥ ‘डो ठवस्तु’ (प्रा. सू. २-२-७२) इत्यवस्तुशब्दानुवृत्त्याऽ-
यमर्थो लभ्यत इति भावः ॥

^३ पक्ष इत्यादि ॥ म्हादेशस्यान्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे ङसेः हितो-त्तो-
तो-दु-कुक् हि—इत्यादेशेषु जार्हितो इत्यादिरूपवद्कमिति भावः ॥

^४ भ्यसीति ॥ ‘युतो म्यस.’ (प्रा. सू. २-२-७) इति म्यस. पाक्षिकस्युतो-
इत्यादेश. ‘मियम्यस्तुपि’ (प्रा. सू. २-२-२१) इति पाक्षिकं भ्यस पूर्वस्यात् एत्वं
षेति भावः ॥

^५ ङस इति ॥ अत्र चन्द्रिकायां सूत्रे ‘ङम्’ इति पाठमभिप्रेत्य विभक्ति-
भ्यत्ययेन षष्ठील्युक्तम् ॥

^६ सञ्चेति ॥ ‘अनिटमेतदस्तु’ (प्रा. सू. २-२-६४) इत्यतः ‘तु’ इति,
‘कित्तङ्गया सञ्’ (प्रा. सू. २-२-६९) इत्यवस्त्यगिति चालुवर्तत इति भावः ॥

^७ शित्वादिति ॥ ‘शिति दीर्घ.’ (प्रा. सू. १-१-१५) इति सूत्रबलादिति
भावः ॥

^८ जस्स-इति ॥ सञ्वादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे ‘ङ्मोऽस्त्रियां सर’
(प्रा. सू. २-२-१०) इत्यनेन ङमस्सरादेशे रिच्चात्तस्य दित्वे यकारस्य अकारादेशे च
जस्तेति रूपमिति भावः ॥

इत्येतौ वा स्तः ^१काले वाच्ये । यदा—जहथा जाहे जाला । ^२पक्षे देशादौ च जत्थ जर्सिज जहिं जम्मि । ^३जेसु जेसुम् ॥

इति यच्छब्दः

तच्छब्दे—

तस्सौ सोऽक्कीबे तदश्च ॥ २-२-८९ ॥

^४एनत्तदोस्तकारस्य सः स्यात्सौ न क्लीबे ।

^५वैतत्तदः ॥ २-२-१४ ॥

^१ काले वाच्य इति ॥ अधिकरणे सप्तम्यनुशासनेन यदा सप्तम्या काल-
रूपमधिकरणं विवक्ष्यते तदा सप्तम्या, 'इज' इत्याद्यादेशत्रयं विकल्पेन भवतीति
भावः ॥

^२ पक्षे देशादौ चेत्यादि ॥ सूत्रेऽस्मिन् 'अनिउमेतदस्तु' (प्रा. मू
२-२-६४) इति सूत्रासुशब्दानुवृत्त्या प्रकृतादेशत्रयस्य वैकल्पिकत्वबोधनेन एतद्विशेष-
तयाभावपक्षे, सप्तम्या देशरूपाधिकरणस्य विवक्षायां च सप्तम्येकवचनस्य 'इत्थ-
र्सिज्जि' (प्रा. सू २-२-६३) इत्यादेशत्रयं 'अनिउमेतदस्तु' (प्रा. सू २-२-६४)
इत्यादिना हिमादेशं च 'जत्थ इत्यादिरूपचतुष्टयमिति भावः ॥

^३ जेसु जेसुमिति ॥ यच्छब्दान्तसप्तमीबहुवचने सुपि 'अन्त्यहलोऽभ्रदुर्ल' (प्रा. सू १-१-२५) इति यच्छब्दसंवन्धिनो दकारस्य लोपे 'सितम्यत्सुपि' (प्रा. सू २-२-२१) इत्यत एव यकारस्य अकारादेशं च जेसु इति, तत्रैव सुकारात्प
'कासुपोस्तु सुणात्' (प्रा. मू १-१-२३) इति बिन्दुपक्षे जेसुमिति च रूपमिति
भावः ॥

इति यच्छब्दः

^४ एतदिति ॥ 'एत्तो एत्ताहं डसिनेतद' (प्रा. मू २-२-८५) इत्यत एतद
इत्यस्यानुवृत्त्या अयमर्थो लभ्यत इति भावः ॥

^५ वैतत्तद इति ॥ इदं सूत्रं चन्द्रिकायामनुपात्तमन्याख्यातं च ॥

^१ अदन्ताभ्यां ^२ परस्य सोडो वा स्यात् ।
^३ पक्षे-सोर्लुक्, 'सो स । जसि । 'ते । तं ।

क्वचित्सुपि तदो णः ॥ २-२-७४ ॥

तदो ^६ यथाप्रयोगं सुपि णो वा स्यात् । णं । शसि-ता ते । ^७ टो
 ङिणा, तिणा तेण णेण । ^८ तेहिं । 'म्हा ङसेः' (प्रा. सू. २-२-७०)
 तम्हा ।

^१ अदन्ताभ्यामिति ॥ 'अतो ओ विसर्गः' (प्रा. सू. २-२-१२) इत्यतोऽत्र
 इत्यनुवृत्त्याऽयमर्थो लभ्यत इति भावः । अत एवानगो खीलिने आकारान्वत्त्वा-
 द्भोत्वस्याप्रवृत्तिः ॥

^२ परस्येति । पृतसङ्गथामित्यादिः ।

^३ पक्ष इति ॥ भोत्वस्यास्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्ष इत्यर्थः ॥

^४ 'सो स इति ॥ तच्छब्दे 'अन्यहलोऽभ्रदुदि' (प्रा. सू. १-१-२५)
 इत्यन्यस्य ढकारस्य लोपे तवस्तो प्रकृतसूत्रेण भोत्वपक्षे द्वित्वाद्देरकारस्य लोपे
 'तस्सो सोऽङ्गीये तद्वत्' (प्रा. सू. २-२-८८) इत्यनेन ढकारस्य सत्त्वे सो इति,
 भोत्वाभावपक्षे अन्यहलो ढकारस्य लोपे 'सोर्लुक्' (प्रा. सू. २-२-९) इति सोर्लुकि स
 इति च रूपद्वयमिति भावः ॥

^५ ते इति ॥ 'सचटिर्जसोऽतो डे' (प्रा. सू. २-१-६२) इत्यनेन जसो
 डेत्वमिति भावः ॥

^६ यथाप्रयोगमिति ॥ सूत्रस्थक्वचित्पठार्थप्रदर्शनपरमिदम् । अत एव
 सौ णादेशस्यास्याप्रवृत्तिरिति भावः ॥

^७ टो ङिण्यादि ॥ तच्छब्दाद्याप्रत्यये 'इदमेतत्कियत्तङ्गयशो ङिणा'
 (प्रा. सू. २-२-७३) इत्यनेन टाप्रत्ययस्य ङिणादेशे द्वित्वाङ्गिलोपे तिपेति रूपम् ।
 ङिणादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे तदो णादेशपक्षे 'णेण' इति, णादेशस्यापि
 वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'तेण' इति च टायां रूपत्रयमिति भावः ॥

^८ तेहिमिति ॥ 'हि हिं हि मिस' (प्रा. सू. २-२-५) इति मिसो हिं हि
 इत्यादेशयोरपि विधानात् भित्ति तेहिं तेहि इति, त्रिविक्रमवृत्तौ भित्तिरपि तदो
 णादेशस्याभिमतत्वात् णेहिमितीत्यन्यदपि रूपत्रय बोध्यम् ॥

^१सुनैस इणमो इणं ॥ २-२-८८ ॥

एतदस्सुना सह एते त्रयः स्युः । एस इणमो इणं । एअं । एआ एए ।
'ढो ढिणा' एइणा । एएहि ।

एत्तोएत्ताहे ङसिनैतदः ॥ २-२-८५ ॥

स्पष्टम् । ^२एत्तो एत्ताहे । ^३पक्षे एआर्हितो एअत्तो एआओ
एआउ एआ एआहि । भ्यसि एआसुंतो एएसुंतो ^४इत्यादि । 'तदिद-
मेतदां सेसि तु ङसाऽऽमा' (प्रा सू २-२-८४) से एअस्स । आमि एएस
एआण एआणं । तदेतदोरामा सह से आदेशं केचिदिच्छन्ति, से । ङौ-

^५त्थे एल् ॥ २-२-८६ ॥

एतद एत्वं लिट्स्यात् ङिक्ते थकारे परे । एएत्थ

^१सुनैस इति ॥ पद्यप्यनेन सूत्रेण एसादेशविधानाभावेऽपि एतच्छब्दात्
सौ ङोत्वस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे सोर्लुकि तकारस्य सकारादेशे च एस इति रूपं
सिध्यति, तथाऽपि ङीलिङ्गे टापः प्रवृत्त्या ह्रस्वाकारान्तमिदं रूपं तत्र न स्यादिति
तत्रापि ह्रस्वान्तरूपस्यापि सिद्धयर्थमत्र एसादेशविधानं सार्थकमिति बोध्यम् । अत्र
सूत्रे 'एत्तो एत्ताहे ङसिनैतदः' (प्रा सू २-२-८५) इत्यत्र एतत् इत्यस्यानुवृत्ति-
र्बोध्या ॥

^२एत्तो एत्ताहे इति ॥ एतच्छब्दस्य पष्ठथेकवचनान्तस्य प्रकृतिप्रत्यय-
विशिष्टस्य इदमादेशद्वयमिति भावः ॥

^३पक्ष इति ॥ एत्तो-एत्ताहे-इत्यादेशद्वयस्यापि वैकल्पिकत्वादेतदुभयाभावपक्षे
ङसे हित्तो-त्तो-ओ-डु-ङुक्-ङादेशानां प्रवृत्त्या एआर्हितो इत्यादीनि पर्युपाणीति भावः ॥

^४इत्यादीति ॥ भ्यसो हित्तोऽआदेशपक्षे एत्त्वतदभावपक्षयो एएहित्तो ए-
आहित्तो एएहि एआहि इति, त्तो-ओ-डु-इत्यादेशेषु एअत्तो एआओ एआउ इति च
रूपाणीति भावः ॥

^५त्थे एल्लिति ॥ अत्रास्यां वृत्तौ आदेशस्य ङित्वानुक्त्या एपुत्थ इत्युदाहरणाच्च
एतद्वृत्तिकृद्गीत्या 'त्थे एल्' इति सूत्रपाठः स्यादिति गम्यते । एतन्मते एत्थ इति रूपं
कथं स्यादिति विमर्शनीयम् । त्रिविक्रमलक्ष्मीधरी तु 'थे डेल्' इति सूत्रपाठं मन्यते ।

^१ एअस्सि ।

एतो म्मावदितौ वा ॥ २-२-८७ ॥

^२ एतद एकारस्य अवितौ वा स्तः म्मौ परे । ^३ अअम्मि इअम्मि एअम्मि । एएसुं एएसुं ॥

इति पुलिङ्ग एतच्छब्दः ।

इदंशब्दे—

इदम इमः ॥ २-२-७६ ॥

इदमः सुपि इमः स्यात् । इमो ।

पुंसि सुना त्वयं स्त्रियामिमिआ ॥ २-२-७७ ॥

स्पष्टम् । अयं । जसि-इमे ॥

इहेणं इयमा ॥ २-२-८० ॥

एतदः स्थाने रानुबन्धे अकारे परत एत्वं लिङ्गवति, स च लिङ्गवतीत्युक्त्या एतदोऽन्त्यस्य हलो लोपानन्तरमकारस्य अनेन सूत्रेण एत्वे तस्य द्वित्वात् तत्त. पूर्वस्य दिभूतस्य एत् इत्यस्य लोपे एत्थ इति रूपमिति भाति । रानुबन्ध इत्युक्त्या 'रितो द्वित्वम्' (प्रा. सू. १-४-८५) इति सूत्रेण द्वैत्यानिकस्य अस्य द्वित्वमित्याशयो ज्ञायते । एतन्मते डेल् इत्यत्र आदिभूतस्य डकारस्य प्रत्ययादित्वाभावात् कथं तस्य इत्संज्ञा स्यादिति चेद्बहुलग्रहणात्साधनीयमित्यस्यात्स्यादिति । तस्मात्त्रिविक्रमलक्ष्मीधरी एतृत्थ इति रूपं नानुमन्वाते इति प्रतिभाति । तदिदं सर्वं यथाप्रयोगदर्शनं परिचिन्तनीयम् ॥

^१ एअस्सिमिति ॥ एतदो हौ 'हेत्यस्सिमि' (प्रा. सू. २-२-६३) इति हे-स्ति-इत्यादेशे 'प्रायो लुक्पाचनतद' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना तलोपे च एअस्सि इति रूपम् ॥

^२ एतद इति ॥ 'एतो एताहे' (प्रा. सू. २-२-८४) इत्यत एतठ इत्यस्यानु-वृत्तिरत्र बोध्या ॥

^३ अअम्मि इत्यादि ॥ एतदो हौ तस्य मि-इत्यादेशो प्रकृतसूत्रेण एकारस्य अत्येत्वपक्षयो. अअम्मि इअम्मि इति, अत्येत्वयोरुभयोर्यैकल्पिकत्वात्तदुभयाभावपक्षे एअम्मि इति रूपमिति बोध्यम् ॥

^४ एएसुं इति ॥ 'क्रासुपोस्तु सुणात्' (प्रा. सू. १-१-४३) इत्यनेनात्र सुपस्यकारादननर विन्दुपक्ष इदं रूपं बोध्यम् ॥

इति पुलिङ्ग एतच्छब्दः

इदमो डिना सहिनस्य इह. अमा सहितस्य इणं वा स्नः । इणं^१ इमे ॥

दाससि णः ॥ २-२-७९ ॥

इदमो णस्तु स्या^२ द्वितीयातृतीययोः । णं । ^३अलि-इमा इमे णा णे ।
टा-^४णेण इमेण 'दो डिणा, णिणा इमिणा । ^५भिसि-इमेहि इमेहि^६ इमेहि
णेहि ३ ॥

अत्सुस्सिहस्से ॥ २-२-७८ ॥

इदम अत्वं वा स्यान् सुप डि भिस डस् इत्येतेषामादिशेषु सु-^७स्सि-

^१ इममिति ॥ इदंशब्दात् अमि इणादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'इदम
इम.' (प्रा. सू. २-२-७६) इति इनादेशे इममिति रूपं बोध्यम् ॥

^२ द्वितीयातृतीययोरिति ॥ सूत्रे दाम् इति 'दान्तां मिम्' (पा. सू. ४-१-२)
इत्यत्र टा-इत्यस्य मिसस्मकारेण ग्रन्थाहारेण द्वितीयाविमर्शग्रहणम् तथा अम् इति
असौदाशम्' (पा. सू. ४-१-२) इत्यत्र अमिन्यत्रत्याकारस्य अमितिमुक्तेरेण ग्रन्थाहारे
नानि नृनीयाविमर्शग्रहणं भवतीति बोध्यम् ॥

^३ अमीत्यादि ॥ इदंशब्दात् अलि 'इदम इम.' (प्रा. सू. २-२-७६) इति
इदंशब्दस्य इमादेशे अस्मः 'अजइमोः' (प्रा. सू. २-२-३) इति श्रुति तत्पूर्वस्य
'अस्येव' (प्रा. सू. २-२-२०) इत्येत्वं इमे इति, एवमाभावपक्षे अस्म श्रुति तत्पूर्वस्य
'अति क्रीवः' (प्रा. सू. १-१-१५) इति क्रीवे इना इति, एवमिदमो णादेशपक्षे
णे णा इति च रूपाणि बोध्यानि ॥

^४ णेण-इत्यादि ॥ इदमस्तृतीयकवचने इदम इमादेशणादेशयोः टाया डिणा-
हेणलादेशयोश्च इमिणा डिणा इमेण णेण इति चत्वारि रूपाणि ॥

^५ निमीति ॥ इदमो भिसि इदम इमादेशणादेशयोः भिसो हि हि^८ इति
इत्यादेशेषु च इमेहि इमेहि^९ इनेहि णेहि^{१०} णेहि णेहि इति षड्रूपाणांति मात्रः ॥

^६ आदेशेष्विति ॥ ययाम्भमवामिप्राथमिदम् । अतः सूर आदेशानावेऽप्य-
शेषः । तथा स्यातिनो म्यमोऽग्रहणेऽपि च अतिः । तत्रात्र सूत्रे क्षिरदेन नि-इत्यन्य-
मामादेशमूलस्य ग्रहणम् । अत एवोत्तरत्र इमिम्यमोः आहोत्सुदाहरण्यने च ॥

^७ स्सिहस्सेति ॥ 'इम्यमिमि' (प्रा. सू. २-२-६३) इत्यनेन हे-
स्याने विहितः स्मि इति, 'विहिहहि भिसः' (प्रा. सू. २-२-५) इति 'इमिमो मि'

हि-स्स-इत्येतेषु परेषु ।

वा—अदिदमः^१ सर्वादेशो वाच्यः ।

^२एत्वं, एहि । ^३ऊसौ—इमाहितो इमत्तो इमाथो इमाउ इमा इमाहि । अत्रापि हिपरत्वादत्वे दीर्घे च आहि । भ्यसि—इमासुतो इमेसुतो इमाहि इमेहि एहि आहि इमत्तो इमाथो इमाउ इमाहितो इमे-हितो । ^४ऊसि—से अस्स इमस्स । ^५आमि—इमाण इमाणं । सिं इमेसिं । झै—

न त्थः ॥ २-२-८१ ॥

इदमः त्थो न स्यात् । ^६इमस्सि अस्सि इमम्मि इह ।

(प्रा. सू. २-२-१७) इति च भिस्स्थानिको हसिम्यस्थानिकश्च हि इति 'इतोऽस्मिन् स' (प्रा. सू. २-२-१७) इति हस्थानिक स्स इति चैते आदेशा बोध्याः ॥

^१सर्वादेश इत्यादि ॥ 'अलोऽन्यस्य' (पा. मू. १-१-५२) इत्यनेन अन्यस्य आदिति तद्वारणार्थमेतद्वारम्भ इति बोध्यम् ॥

^२एत्वमिति ॥ 'भिभ्यस्सुपि' (प्रा. मू. २-२-२१) इत्यनेनेति भावः ॥

^३ऊसीत्यादि ॥ इदंशब्दात् पञ्चम्येकवचने ऊसौ 'हितोत्तोडोडु ऊसिस्' (प्रा. सू. २-२-६) ऊसे ऊक् (प्रा. सू. २-२-१५) 'इसिसो हि' (प्रा. सू. २-२-१७) इत्येभिर्विहितेषु हितो—इत्याद्यादेशेषु इमाहितो इमत्तो इमाथो इमाउ इमा इमाहि इति, प्रकृतसूत्रे हिपदेनाविशेषात् ऊस्यादेशस्यापि ग्रहणेन इवमोऽवादेवो दीर्घे च आहि इति च रूपाणीति भावः । भ्यसि तु सुतो—इत्यादेशोऽधिकः, एत्वं च तत्र वैकल्पिकमिति विशेषो बोध्यः ॥

^४ऊसीति ॥ इवमो ऊसि हस्सहितस्म 'तदिदमेतदा' (प्रा. सू. २-२-८७) इत्यादिना से आठेजे से इति, 'अत्सुस्सिहस्से' (प्रा. सू. २-२-७८) इतीदमोऽवादेगे हस्सस्सरादेशे च तस्य रिच्चादित्वे अस्स इति, 'इदम इमः' (प्रा. सू. २-२-७६) इतीमादेशपक्षे च इमस्स इति च रूपाणीति बोध्यम् ॥

^५आसीति ॥ इदम आमि इदम इमादेशे आमो णसादेशे णकारात्पर बिन्दुतत्त्वमात्रपक्षयोश्च इमाण इमाणं इति, आमो डेसिमादेशपक्षे च इमेसिं इति, आमन्तस्य सिमादेशपक्षे च सि इति च रूपाणीति भावः ॥

^६इमस्सिमित्यादि ॥ इवमो झै ऊे स्सिमादेशभ्यामादेशपक्षयोः इदमश्च इमादेशावादेशपक्षयोश्च इमस्सि अस्मि इमम्मि इति, इयन्त्वस्य 'इहेण इयमा' (प्रा. सू. २-२-८०) इति इहादेशपक्षे इह इति च रूपाणीति भावः ॥

^१ इमेसु इमेसुं । अत्वे एत्वे च एसु एसुं ॥

इति पुंलिङ्ग इदंशब्दः.

अदश्शब्दे—

सुप्यदसोऽम् ॥ २-२-९० ॥

स्पष्टम् । ^२ अम् ॥

अहद्वा सुना ॥ २-२-९१ ॥

अदसः सुना सह अहत्स्यात् । ^३ तकारः स्त्रियामात्वं निवर्तयति ।
अह । ^४ आमि अमेसिं । औ—

^५ इआऔ म्मौ ॥ २-२-९२ ॥

^१ इमेस्वित्यादि ॥ ' इदंशब्दात्सुपि इदम् इमादेशे सुपः पूर्वस्यैत्वे सुका-
शत्पर बिन्दुतदभावपक्षयोः इमेसु इमेसुं इति, इदमोऽदादेशपक्षे च पूर्ववदेत्वे
बिन्दुतदभावपक्षयोश्च एसु एसुं इति च रूपमिति भावः ॥

इति पुंलिङ्ग इदंशब्दः

^२ अम् इति ॥ अदश्शब्दात्सौ प्रकृतसूत्रेणादश्शब्दस्य अमु-इत्यादेशो
' भुगानपि सो ' (प्रा. सू. २-२-२९) इत्यनेन सो भुकि शित्वात्पूर्वस्य ' सिति दीर्घः '
(प्रा. सू. १-१-१५) इति दीर्घे अम् इति रूपमिति भावः । अदश्शब्दस्य अमु
इत्यादेशानन्तरमुकारान्तत्वात् सुडिमिन्नप्रत्ययेषु सर्वत्र उकारान्ततल्शब्दवदेव रूपाणि
बोध्यानि ॥

^३ तकार इत्यादि ॥ ' अहद्वा सुना ' इत्यस्मिन् प्रकृतसूत्रे अहत् इत्यत्रलला
कारो न श्रवणार्थः, अपि तु तस्य ' हलन्त्यम् ' (पा सू. १-३-३) इत्यने-
नेत्संज्ञार्थ एव । तत्फलं तु ' तपरस्तत्कालस्य ' (पा सू. १-१-७०) इत्यस्य प्रवृत्त्या
समुदायान्तकृतोऽपि स इत्स्वमात्रस्य श्रवणार्थः । तेन अदश्शब्दस्य स्त्रियामपि
दापो न प्रवृत्तिरिति भावः । तत्तद्वाद्दश्शब्दस्य सौ अह इति उकारान्तेभ्यो विलक्षण-
मेकं रूपमधिकमिति भावः ॥

^४ आमि अमेसिमिति ॥ अवसोऽम्बादेशानन्तरमुकारान्ततया ' आमां डेसि '
(प्रा. सू. २-२-६५) इत्यत्र अत इत्यनुवृत्त्या कथमत्र डेसिमादेश इति विमर्शनीयम् ।
अत एव चन्द्रिकादौ अमेसि इति रूपं नोदाहृतं दृश्यते ॥

^५ इआऔ-इति ॥ इअश्च अमश्च इआऔ इति विग्रहोऽत्र बोध्यः । प्राकृते
पदमध्ये सन्धेरभावादेवं प्रयोगः ॥

अदसो ङिवचनादेशे म्मी परे इय अय इति वा स्त । ^१इयम्मि
अयम्मि । पक्षे—अमुम्मि । शेषं तरुवत् ॥

इति पुलिङ्गोऽदृष्टव्यः ।

किञ्चदे—

त्रे तसि च किमो ल्कः ॥ २-२-७५ ॥

किमः कस्त्व्यात्त्रे तसि च ^२सुपि परे । ^३लित्वाभित्यम् । को । के । कं । के
का । ^४टो ङिणा — किणा केण केणम् । ^५केहिं ३ । 'म्हा ङसेः' (प्रा. सू
२-२-७०) ^६कम्हा ॥

किमो ङीसङ्गिणो ॥ २-२-७१ ॥

^१इयम्मि अयम्मीति ॥ नन्वमादस इय—इत्यादेशानन्तरमकारान्ततया
म्मि—इत्यादेशस्य ङित्थानिकतया स्थानिवद्भावेन तस्य ङित्वाच्च 'ङेत्थस्तिम्मि'
(प्रा. सू २-२-६३) इत्यनेन त्यादय आदेशा कुतो न भवन्तीति चेत्, म्मिसञ्जिपातेन
जात इमाद्यादेशविधिः । त्याद्यादेशप्रवर्तनेन स्वस्यादेशस्य च विद्यमानो यस्तञ्जिपातः
तद्विघातको न भवतीति 'सनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातव्य' इति पाणिनिशब्द-
सम्मतपरिभाषाविरोधावित्याक्षयस्त्वादिति ॥

इति पुलिङ्गोऽदृष्टव्यः ।

^२सुपि पर इति ॥ सूत्रेऽस्मिन् चकारेण 'कचित्सुपि तदो ण' (प्रा. सू.
२-२-७३) इति पूर्वसूत्रस्य सुपीत्यस्यानुवृत्तिस्सूच्यत इति भावः ॥

^३लित्वादिति ॥ 'प्रायो लिति न विकल्प' (प्रा. सू १-१-१४) इत्यस्मिन्
शास्त्रे लिता नित्यत्वस्य बोधनादिति भावः ॥

^४टो ङिणेति ॥ किञ्चन्दाव तृतीयैकवचने टाप्रत्यये तस्य 'इदमेतत्किञ्चन-
ङ्गद्यो ङिणा' (प्रा सू २-२-७२) इत्यनेन ङिणादेशे तस्य ङित्वाङ्गिण्ये च किणा
इति, ङिणादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे रामशब्दवत् केण केण इति च रूपाणीति
भावः ॥

^५केहिं ३ इति ॥ किमो मिसि किमः कादेशो मिसश्च 'हि हिं हि मिसः'
(प्रा सू २-२-५) इत्यादेशत्रये रामशब्दवत् केहिं केहिं केहि इति त्रीणि रूपाणीति
भावः ॥

^६कम्हा इति ॥ किञ्चन्दात्पञ्चम्येकवचने ङतिप्रत्यये किम कादेशो ङसे
'म्हा ङसेः' (प्रा. सू २-२-७०) इति म्हादेशे च कम्हा इति रूपमिति भावः ॥

ऊसे^१र्वा स्तः । द्वित्वाद्विलोपः । कीस किणो । 'किणो प्रश्ने' (प्रा. सू २-१-३७) इत्यव्ययपाठात्प्रश्नार्थेऽप्ययम् । ^२पक्षे—काहितो कत्तो काओ काउ का काहि । ^३भ्यसि—काहितो केहितो कासुतो केषुतो कत्तो काओ काउ काहि केहि । 'किं यत्तद्गथो ङसः' (प्रा. सू २-२-६७) इति सश्, ^४कास कस्स । ' ^५किंतद्गथां सश्' (प्रा. सू २-२-६६) कास केसि काण काणं । ' ^६ढेरिआडाहेडाला काले' (प्रा. सू. २-२-६९) कदा—कइअ काहे काला । ^७पक्षे देशादौ च—कथ कस्सि कम्मि काहिं ।

^१ वा स्त इति ॥ 'अनिदमेतवस्तु' (प्रा. सू २-२-६४) इत्यतोऽत्र वार्थ-
कस्तुशब्दोऽनुवर्तत इति भावः ॥

^२ पक्ष इत्यादि ॥ किमो डसे म्हाढीसडिणादेशानां त्रयाणामपि वैकल्पिक-
त्वादेतत्प्रितयाभावपक्षे रामशब्दवत् ङसेः हितो-त्तो-ओ-दु-भुक्-आदेशानां प्रवृत्त्या
काहितो कत्तो काओ काउ का काहि इत्यपि षड्रूपाणि बोध्यानीति भावः ॥

^३ भ्यसीति ॥ किम. कादेशे सत्यदन्तत्वाद् भ्यसि रामशब्दवदेव काहितो
इत्यादिनवरूपाणीति भावः ॥

^४ कास कस्सेति ॥ किशब्दात् ङसि किमः कादेशे 'कियत्तद्गथो ङसः' (प्रा. सू २-२-६७) इति ङसस्सरादेशे तस्य शित्वात्पूर्वस्य दीर्घे च कास इति, सश्रादेशस्यास्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे 'ङलोऽस्मिन् स' (प्रा. सू २-२-१०) इति ङसस्सरादेशे तस्य रिच्चादित्वे च कस्स इति च रूपमिति भावः ॥

^५ किंतद्गथामित्यादि ॥ किशब्दादामि 'किंतद्गथा सश्' (प्रा. सू २-२-६६) इत्यनेन आमस्सरादेशे तस्य शित्वात्पूर्वस्य दीर्घे च कास इति, सशो विकल्पतया तदभावपक्षे 'आमा डेसि' (प्रा. सू. २-२-६५) इति डेसिमादेशे केमि इति, डेसिमोऽपि वैकल्पिकतया तदभावपक्षे 'णशाम.' (प्रा. सू २-२-४) इत्यनेन णश्रादेशे तस्य शित्वात्पूर्वस्य दीर्घे णात्परं विन्दुतदभावपक्षयोः काण काण इति च रूपानीति भावः ॥

^६ ढेरिआ-इत्यादि ॥ किशब्दाद् डौ सप्तम्या कालरूपाधिकरणविवक्षाया 'ढेरिआडाहेडाला काले' (प्रा. सू. २-२-६९) इत्यनेन ङे. इआ-डाहे-डाला इत्यादेशत्रये कइआ काहे काला इति रूपाणीति भावः ॥

^७ पक्षे देशादौ चेत्यादि ॥ ढेरिआद्यादेशत्रयस्य वैकल्पिकत्वात्तदभाव-
पक्षे सप्तम्या देशरूपाधिकरणविवक्षायां च 'देव्हस्सिम्मि' (प्रा. सू २-२-६३) इति

वा ऋमो म्हज्झौ ॥ २-३-१४ ॥

^१ युष्मदादेशाचयवस्य ^२ ऋस्य म्हज्झ-इत्येतां वा स्तः । तुम्हे तुज्जे तुम्ह तुज्झ । ^३ नव ।

अमा तुएतुमे च ॥ २-३-२ ॥

युष्मदमा सह एवं ^४ वा स्यात् । तुए तुमे । चात्तुवमित्यादि ॥
तथा च—तुवं तुं तुमं तुहं तं । ^५ सप्त ॥

असा वो च ॥ २-३-४ ॥

^१ युष्मदादेशाचयवस्येति ॥ 'युष्मत्सुना' (प्रा. सू. २-३-१) इत्यतोऽ-
नुवृत्तस्य युष्मदित्यस्य लक्षणया युष्मदादेश इत्यर्थो ब्राह्मः । न हि युष्मच्छब्दे ऋमो
दृश्यते किं नु तदादेशेषु तुष्मादिष्वेवेत्याशयः ॥

^२ ऋस्य म्हज्झेति ॥ अत्राकार उच्चारणार्थ इति बोध्यम् । एवं सूत्रे 'म्ह'
इत्यत्रापि । अन्यथा 'तुम्हे' इत्याद्यादेशेष्वप्यकार श्रूयतेति बोध्यम् ॥

^३ नवेति ॥ युष्मच्छब्दाज्जमि 'असा हे' (प्रा. सू. २-३-३) इत्यनेन जस्वि-
शिष्टस्य हे तुष्मे तुम्हे उप्पहे तुष्म इति पञ्चादेशाः, तथा 'वा ऋमो म्हज्झौ'
(प्रा. सू. २-३-१४) इत्यनेन तुष्मे तुष्म-इत्यादेशद्वयगतस्य संयुक्तस्य ऋमः म्हज्झ-
इति संयुक्तादेशयोस्सप्तो. तुम्हे तुज्जे तुम्ह तुज्झ इति चत्वार आदेशा इत्याह्वय नव
रूपाणीति भावः । अत्र चन्द्रिकायां त्रिविक्रमवृत्तां च 'असा हे' इत्यादिसूत्रे 'जमा मे'
इति पाठमभिप्रेत्य मे इत्युदाहृतं दृश्यते ॥

^४ वा स्यादिति ॥ सूत्रस्यचण्डफलितार्थकयनमिदम् । अत एवोत्तरत्रापि
'चात्तुवमित्यादि' इति वक्ष्यते ॥

^५ सप्तेति ॥ युष्मच्छब्दात् द्वितीयैकवचने अस्मि 'अमा तुए तुमे च' (प्रा. सू.
२-३-२) इत्यनेन अस्मिन्शिष्टस्य युष्मद. तुए तुमे इत्यादेशयोः, तथा 'युष्मत्सुना'
(प्रा. सू. २-३-१) इत्यादिना नुवाद्यादेशचतुष्टये 'स्वम्भ्यां सह इति वार्तिकेन 'तं'
इत्यादेशो च सति तुए तुमे तुवं तुं तुमं तुहं तं इति सप्त रूपाणीति भावः ॥

स्पष्टम् । चात् हे इत्यादिकं च । वो हे तुम्हे तुम्मे उम्हे तुम्भ तुम्हे
तुम्हे तुम्ह तुम्ह—^१ दश ।

दा हेतेदेदितुमंतुमइ ॥ २-३-५ ॥

टावचनेन सह युष्मत् हे ते दे दि तुमं तुमइ इति षोढा स्यात् ॥

क्षिट्ठाम्भां तुमएतुइतुएतुमाइतुमे ॥ २-३-६ ॥

स्पष्टम् । तकारादयः पञ्चादेशाः । टावचन ^२ एकादश ॥

मिसा हेतुम्मेहुम्मेहुम्हेहितुम्हेहि ॥ २-३-१० ॥

युष्मद्भिन्ना सह एवं स्यात् । हे तुम्मेहि उम्मेहि उम्हेहि तुम्हेहि
तुम्हेहि तुम्हेहि उम्हेहि उम्मेहि—^३ नव ॥

तुम्भतुहिन्तोतुम्ह ऊसिना ॥ २-३-७ ॥

युष्मत् ऊसिना सह एव त्रिधा स्यात् । तुम्भ तुहिन्तो तुम्ह तुम्ह
तुम्ह—पञ्च ॥

^१ दशेति ॥ युष्मदो द्वितीयाबहुवचने ऋति 'असा वो च' (प्रा. सू. २-३-४) इति प्रकृतसूत्रेण शास्त्रिशिष्टस्य युष्मदः वो इत्यादेशपक्षे वो इत्येकं रूपं । तथा प्रकृतसूत्रस्यचानुकुट्टेषु हे तुम्मे तुम्हे उम्हे तुम्भ इति पञ्चस्वादेशेषु पञ्च रूपाणि, तेषु तुम्मे-तुम्भ-इत्यादेशाद्वयगतस्य ब्भस्य 'म्भृज्' इत्यादेशाद्वयपक्षे तुम्हे तुम्मे तुम्ह तुम्ह इति चत्वारि रूपाणि, इत्याहत्य दश रूपाणीति भावः ॥

^२ एकादशेति ॥ युष्मदस्तृतीयैकवचने दाम्रलये तद्विशिष्टस्य युष्मदः 'दा हेते' (प्रा. सू. २-३-५) इत्यादिना हे ते दे दि तुमं तुमइ इति षट्स्वादेशेषु, तथा 'क्षिट्ठाम्भां' (प्रा. सू. २-३-६) इत्यादिना तुमए तुइ तुए तुमाइ तुमे इति पञ्चस्वादेशेषु च हे ते दे दि तुमं तुमइ तुमए तुइ तुए तुमाइ तुमे इत्येकादश रूपाणीति भावः ॥

^३ नवेति ॥ युष्मदस्तृतीयाबहुवचने मिसि तद्विशिष्टस्य 'मिसा हेतुम्मेहि' (प्रा. सू. २-३-१०) इत्यादिना हे तुम्मेहि उम्मेहि उम्हेहि तुम्हेहि इति पञ्चस्वादेशेषु पञ्चरूपाणि, तथा तेष्वेव तेषु मध्ये तुम्मेहि-उम्मेहि-इत्यादेशाद्वयगतस्य ब्भस्य 'म्भृज्'-इत्यादेशाद्वयपक्षे चत्वारि रूपाणीति हे तुम्मेहि उम्मेहि उम्हेहि तुम्हेहि तुम्हेहि तुम्मेहि उम्मेहि उम्मेहि इत्याहत्य नव रूपाणीति भावः । अत्र सर्वत्र 'हे' इत्यादेशस्थाने तत्त-

तुतइ डिम्डसौ ॥ २-३-८ ॥

युष्मत् सप्तम्यां तु स्यात्, ङसौ तइ स्यात् । तईहिन्तो तइत्तो तईओ तईउ । ^१ अलिङ्गत्वात् 'नृनपि ङसिङ्सोः' (ग्रा सू २-२-२७) इति णो नास्तीत्याहुः ॥

तुवतुमतुहतुब्भ ॥ २-३-९ ॥

युष्मदः तुवाद्यश्चत्वारः स्युः डिम्डसौ । तुवाहिन्तो तुवत्तो तुवाभो तुवाउ तुवा तुवाहि, एवं पङ्कुरूपाणि । एवं तुमाहिन्तो तुमाहिन्तो तुम्भाहिन्तो तुम्हाहिन्तो तुज्झाहिन्तो इति क्रमेण तुमादिषु पञ्चस्वपि प्रत्येकं पङ्कुरूपाणि । त्वत्त इत्यत्र चलोपे 'अतो डो विसर्गः' (ग्रा सू. २-२-१२) इति डोत्वे च सिद्धावस्थात् तत्तो इत्यपि । तदेवं ङसौ ^२ पदचत्वारिंशद्रूपाणि ॥

तस्येषु मे इति पाठाभिप्रायेण मे इत्यादेशमेवाभिप्रयन्ति चन्द्रिका कृतादयः ॥

^१ अलिङ्गत्वाविति ॥ यद्यपि युष्मच्छब्दस्य ङसौ परतः 'तङ्' इति इकारान्तादेशस्य 'तुतइ' (ग्रा सू २-३-८) इति प्रकृतसूत्रेण विधानाद् 'हरिणो' इत्यत्रेवात्रापि 'नृनपि ङसिङ्सोः' (ग्रा सू २-२-२७) इत्यनेन ङमोणादेशः प्राप्तोति, तथाऽपि 'अलिङ्गे युष्मदस्यदी' इत्यसियुक्तोक्तेः 'णो' इत्यादेशस्य पुनर्पुंसकलिङ्गनिमित्तकतया युष्मदश्चालिङ्गकत्वाच्च तस्य प्रवृत्तिरित्याशयः ॥

^२ पदचत्वारिंशद्रूपाणीति ॥ युष्मच्छब्दात्पञ्चम्येकवचने ङसिप्रत्यये सति तद्विगिष्टस्य युष्मदः 'तुब्भतुहिन्तोतुह्ङ ङसिना' (ग्रा. सू. २-३-७) इति तुब्भ-तुहिन्तो-तुह्ङ-इत्यादेशत्रये तुब्भादेशगतस्य ङमस्य 'वा ङमो म्हाङ्गौ' (ग्रा. सू. २-३-१४) इति म्हाङ्गादेशद्वये च-सति तुब्भ तुहिन्तो तुब्भ तुह्ङ इति पञ्चरूपाणि, तथा 'तुतइ डिम्डसौ' (ग्रा सू २-३-८) इत्यनेन ङमौ परतः पूर्वस्य प्रकृतिभूतस्य युष्मदः तङ्-इत्यादेशे ङसेश्च 'हिन्तोत्तोवोदु ङसिम्' (ग्रा सू २-२-६) इति हिन्तो-त्तो-वो-दु-इत्यादेशचतुष्टये सति तईहिन्तो तइत्तो तईओ तईउ-इति चत्वारि रूपाणि, तथा 'तुवतुमतुहतुब्भ' (ग्रा सू २-३-९) इत्यनेन प्रकृतेर्युष्मदः तुव-तुम-तुह-तुब्भ-इत्यादेशचतुष्टये तुब्भादेशगतस्य ङमस्य 'वा ङमो म्हाङ्गौ' (ग्रा सू २-३-१३) इत्यादेशद्वये ङसेश्च पूर्ववद् हिन्तो इत्यादेशचतुष्टये तुवादीनामकारान्ततया 'ङसेः

उब्भोय्हतुय्हतुब्भ भ्यसि ॥ २-३-११ ॥

युष्मद्ः उब्भ उय्ह तुय्ह तुब्भ इति चत्वारः स्युर्भ्यसि । उब्भ-
तुब्भयोः म्हुज्जावपीति युष्मदोऽष्टावादेशाः स्युः । उब्भाहिन्तो
उब्भेहिन्तो उब्भासुन्तो उब्भेसुन्तो उब्भाहि उब्भेहि उब्भत्तो उब्भाओ
उब्भाउ । एवमेकैकस्यां प्रकृतौ नवनवरूपाणीति कृत्वा अष्टमिः ^१द्विसप्तति-
रूपाणि भवन्ति ॥

तुब्भोब्भोय्हतुय्हतुहिंनुहिंनुहंनुवतुमंतुमेतुमाइतु-
मादेतेदितुइतुए ङसा ॥ २-३-१२ ॥

इल्लक्' (प्रा सू २-२-१५) 'ङसिसो हि' (प्रा सू २-२-१७) इति इल्लक्-हि-
इत्यादेशद्वये च सति तुवाहिन्तो तुवत्तो तुवाओ तुवाउ तुवा तुवाहि, तुमाहिन्तो
तुमत्तो तुमाओ तुमाउ तुमा तुमाहि, तुहाहिन्तो तुहत्तो तुहाओ तुहाउ तुहा तुहाहि,
तुम्भाहिन्तो तुम्भत्तो तुम्भाओ तुम्भाउ तुम्भा तुम्भाहि, तुम्हाहिन्तो तुम्हत्तो तुम्हाओ
तुम्हाउ तुम्हा तुम्हाहि, तुज्जाहिन्तो तुज्जत्तो तुज्जाओ तुज्जाउ तुज्जा तुज्जाहि, इति
षट्त्रिंशद्रूपाणि, तथा तसिछन्ते सिद्धावस्थापके 'त्वत्त' इत्यत्र 'ऊवरामभञ्ज'
(प्रा सू. १-४-७८) इति नकारस्य लुकि विसर्गस्य 'अतो ङो विसर्गः' (प्रा सू
२-२-१२) इति ङो-ङ्रत्यादेशे तस्य हित्वात्तत्पूर्वस्य दिभूतस्य अकारस्य कोपे च सति
'तत्तो' इत्येकं रूपमित्याह्वय पट्चत्वारिंशद्रूपाणीति भावः ॥

^१द्विसप्ततिरूपाणीति ॥ युष्मच्छब्दात्पञ्चशीबहुवचने भ्यस्रप्रत्यये प्रकृते-
युष्मद् 'उब्भोय्हतुय्हतुब्भ भ्यसि' (प्रा सू २-३-१०) इति चत्वार आदेशाः,
तेषु उब्भतुब्भादेशाद्वयगतस्य उभस्य म्हुज्जादेशयोश्चत्वार आदेशा इत्यष्टौ प्रकृत्यादेशा-
स्सम्पन्नाः । भ्यसश्च हिन्तो-त्तो-ङो-दु-हि-मुंतो-इति षड्देशाः, तत्र च हिन्तो मुंतो-
ङादेशेषु परेषु पूर्वस्याकारस्य दीर्घत्वयोर्वैकल्पिकत्वमित्याहसु प्रकृत्यादेशेषु प्रत्येकं
नवनव रूपाणीत्याह्वय द्वासप्तती रूपाणि भवन्तीति भावः । तानि च रूपाणि यथा—

- (१) उब्भाहिन्तो उब्भेहिन्तो उब्भत्तो उब्भाओ उब्भाउ उब्भाहि
उब्भेहि उब्भासुन्तो उब्भेसुन्तो,
- (२) उम्हाहिन्तो उम्भेहिन्तो उम्हत्तो उम्हाओ उम्हाउ उम्हाहि उम्भेहि
उम्हासुन्तो उम्भेसुन्तो,

शुष्मदी वृत्ता सह तुष्म उष्म उष्ह तुष्ह तद् तुहिं तुहं तुम्हं तुव
तुमं तुमे तुमाह तुमो दे ते दि तुइ तुप इत्यष्टादश स्युः । तुम्भोऽभ्योः
१ म्हज्झादेशेषु तुम्ह तुज्झ उम्ह उज्झ इत्यप्यस्ति । द्वाविंशतिः ॥

२ उम्हाणतुम्भंतुम्भाणतुवाणतुमाणतुहाणतुव्भवो-
हे त्वामा ॥ २-३-१३ ॥

- (३) उज्झाहिन्तो उज्जेहिन्तो उज्जत्तो उज्जाभो उज्जाव उज्जाहि उज्जेहि
उज्जासुन्तो उज्जेसुन्तो,
(४) उष्हाहिन्तो उष्हेहिन्तो उष्हत्तो उष्हाभो उष्हाव उष्हाहि उष्हेहि
उष्हासुन्तो उष्हेसुन्तो,
(५) तुष्हाहिन्तो तुष्हेहिन्तो तुष्हत्तो तुष्हाभो तुष्हाव तुष्हाहि तुष्हेहि
तुष्हासुन्तो तुष्हेसुन्तो,
(६) तुम्भाहिन्तो तुम्भेहिन्तो तुम्भत्तो तुम्भाभो तुम्भाव तुम्भाहि तुम्भेहि
तुम्भासुन्तो तुम्भेसुन्तो,
(७) तुम्हाहिन्तो तुम्हेहिन्तो तुम्हत्तो तुम्हाभो तुम्हाव तुम्हाहि तुम्हेहि
तुम्हासुन्तो तुम्हेसुन्तो,
(८) तुज्झाहिन्तो तुज्जेहिन्तो तुज्जत्तो तुज्जाभो तुज्जाव तुज्जाहि तुज्जेहि
तुज्जासुन्तो तुज्जेसुन्तो, इति ॥

१ म्हज्झादेशेष्विति ॥ 'वा व्भो म्हज्झौ' (प्रा. सू. २-३-१४) इत्यनेन
शुष्मदादेशगतस्य व्भस्य वैकल्पिकतया म्हज्झादेशयोर्विधानादिति भावः ॥

२ उम्हाणेति ॥ अत्र सूत्रे चन्द्रिकाशिविक्रमवृत्त्यो 'तुम्हाण' इत्यादि सूत्र-
पाठनिर्देशो मुद्रिते उपलभ्यमानलिखितपुस्तकयोरपि दृश्यते । अत्र तुम्भाणत्यादेश-
विधानात् तत्रव्यवहारस्य 'वाव्भो म्हज्झौ' (प्रा. सू. २-३-१४) इत्यनेन व्भस्य
म्हादेशविधानेनैव तुम्हाणेत्यापि सिद्धया पुनस्तुम्हाणग्रहणं सूत्रे किमर्थमित्याह
सम्भवति । चन्द्रिकायां तु प्रकारान्तरेण तुम्हाणतिरूपसिद्धिमाशङ्क्य सूत्रे तदग्रहणं
वैचित्र्यार्थमिति च समाहितम् । उम्हाणेत्यादिसूत्रपाठाभ्युपगन्तुरेतद्वृत्तिकृतो मते तु
पूर्वोक्तगङ्गसमाधानयोरिवानवयर इति ज्ञायते । एवमेव 'तुम्भोऽभ्यो' (प्रा. सू. २-३-१२)
इति सूत्रेऽपि (प्रा. सू. २-३-१२) एतद्वृत्तौ 'तुम्हं' इति सातुत्कारादेशग्रहणात्तत्राभ्ये-

आमा सह युष्मत् उम्हाण तुम्ं तुम्माण तुवाण तुमाण तुहाण
तुम् वो हे तु इति दशधा स्यात् । तुम्ंतुम्माणतुम्भेषु तुज्झं तुम्हं
तुज्झाण तुम्हाण तुज्झ तुम्ह इत्यपि पद । अत्र णकाराणां ^१सुवादेश-
त्वमिष्यते । तथाच विन्दौ उम्हाणं तुम्हाणं तुज्झाणं तुम्भाणं तुवाणं
तुमाणं तुहाणं एवं त्रयोविंशतिः । ङौ—‘ङित्ठाभ्यां तुमएतुइतुएतुमाइ
तुमे’ (प्रा. सू. २-३-६) तुमए तुइ तुए तुमाइ तुमे इति पञ्च । ‘तुतइ
डिम्डसौ’ (प्रा. सू. २-२-८) इत्युक्त्वा तुमि ‘तुवतुमतुइतुम्’ (प्रा. सू.
२-३-९) डेस्त्वस्सिमि’ (प्रा. सू. २-२-६३) तुवमि तुवस्सि तुवत्थ,
तुममि तुमस्सि तुमत्थ, तुहमि तुहस्सि तुहत्थ, तुम्भमि तुम्भस्सि
तुम्भत्थ, तुज्झमि तुज्झस्सि तुज्झत्थ, तुम्हमि तुम्हस्सि तुम्हत्थ, एवमष्टा-
दश । ‘अनिदमेतदः’ (प्रा. सू. २-२-६४) इति हि, पद—तुवहिं तुमहिं
तुहहिं तुम्भहिं तुम्हहिं तुज्झहिं, एवं ङौ त्रिंशत् । सुपि—‘तुतइ
डिम्डसौ’ (प्रा. सू. २-३-८) ^२तुसु तुवेसु तुमेसु तुहेसु तुम्भेसु तुम्हेसु

तच्छब्दासमाधानयोर्नाभिर्भाव इति विभाव्यते । युक्तं चैतत् । अन्यथा चन्द्रिकात्रिक्रम
वृत्तिकृन्मवरीत्या सूत्रे ‘तुम्हाण’ इति पाठाभ्युपगमे विन्दन्तानामविन्दन्तानां च वण्णा-
मेव रूपाणां समवात् चन्द्रिकायां त्रिविक्रमवृत्त्योश्च तत्रैव सूत्रे ‘विन्दन्तास्सप्त,
अविन्दन्तास्सप्त’ इत्युक्ति कथं संघटेतेति ॥

^१सुवादेशत्वमिष्यत इति ॥ यद्यपि युष्मदादेशान्तराणामिव णकार-
घटितानां उम्हाणेत्यादेशानामपि प्रकृतिप्रत्ययविशिष्टादेशत्वस्यैव सूत्राच्छाभेन ‘कासु-
पोस्तु सुणात्’ (प्रा. सू. १-१-४३) इत्यत्र सुवादेशसूतणकारादेव परत्वेन
विन्दोर्विधानात् ‘उम्हाणं’ इत्यादिणकारघटितादेशानां विशिष्टादेशतया तत्रत्य-
णकाराणां सुवादेशत्वाभावाच्चत् परत्वेन विन्दुर्न भवितुमर्हति, तथाऽपि ‘युष्मदस्म-
दोराणि णकाराणां सुवादेशत्वमिष्यते’ इति नार्तिकबलात् णकारघटितयुष्मदादेशेषु-
उम्हाणेत्यादिषु ‘उम्हा’ इत्यादेः प्रकृत्यादेशत्वं ‘ण’ इत्यस्य आमादेशत्वमभ्युपगम्यत
इति तत्रत्यणकाराणां सुवादेशतया ‘कासुपोस्तु सुणात्’ (प्रा. सू. १-१-४३)
इत्यनेन तत्रत्यणकारात्परतया विन्दोः प्रवृत्तिर्निवृत्त्युहेत्याशयः ॥

^२तृत्विचि ॥ युष्मच्छब्दात् सप्तमीषड्वचने सुपि परे युष्मदः ‘तुतइ डिम्-
डसौ’ (प्रा. सू. २-३-८) इति तु-इत्यादेशे ‘इदुतोर्दि.’ (प्रा. सू. २-२-२२)
इत्युकारस्य दीर्घे च तृत्विचि रूपमिति भावः ॥

तुज्ज्ञेसु । ^१ विन्दौ तूँ तुवेसुं ^२ इत्यादिचतुर्दशरूपाणि ॥
इति पुलिङ्गो शुष्मच्छब्दः.

अस्मच्छब्दे—

^३ अस्मत्सुनाऽमिहमहमहंम्यामि ॥ २-३-१५ ॥

अस्मच्छब्दः सुना सह एवं पोढा स्यात् । अमिह हं अहं अहं मि
अमि । जसि—

^४ मेहेवअं जसा ॥ २-३-१६ ॥

स्वष्टम् । मे हं वअम् ॥

^५ अम्हेअम्होअम्ह ॥ २-३-१७ ॥

^१ विन्दाविनि ॥ 'क्वासुपोस्तु सुणाव' (प्रा सू. १-१-४^३) इति सुपस्तु
कारात्परं पाक्षिकविन्दावित्यर्थः ॥

^२ इत्यादीति ॥ तुमेसुं तुहेसुं तुम्मेसुं तुम्हेसुं तुज्ज्ञेसुं इति रूपपञ्चकमत्रत्यादिपद-
प्राप्तामिति बोध्यम् ॥

इति पुलिङ्गो शुष्मच्छब्दः

^३ अस्मत्सुनेत्यादि ॥ अत्र चन्द्रिकायां 'अस्मत्सुना अमिहमहमहंम्यामि-
म्यामि' इति सूत्रपाठान्मुपगमेन 'मि' इत्यादेशस्थाने 'अहमि' इत्यादेश
उररीकृतो दृश्यते । अस्यां वृत्तौ त्रैविक्रम्यां च 'मि' इत्यादेश एव 'अहमि'
इत्यस्य स्थाने अभ्युपगतो दृश्यते ॥

^४ मेहेवअमित्यादि ॥ अत्र सूत्रे वृत्तिचन्द्रिकयोः 'मेमेवअं' इति पाठो
दृश्यते ॥

^५ अम्हे अम्हो अम्ह इति ॥ यद्यपि एतत्सूत्रस्य पूर्वसूत्रेण सहैकीकरणेऽ-
प्यादेशपदकं जसि सुखं, तथापि योगविभागाभावे 'ये च जसा' (प्रा सू. २-३-१८)
इत्युत्तरसूत्रे चकारेण एकसूत्रनिर्दिष्टानां पण्णामादेशानां समुच्चय आपद्येत, न तु
त्रयाणां अम्हो-इत्यादीनामेवेति तदर्थं योगविभागः कृतः । ततश्च पूर्वसूत्रनिर्दिष्टाच्च
एवादेशा इति तेषामेवोत्तरसूत्रगतचकारेण समुच्चयस्त्विज्यतीति बोध्यम् ॥

इति त्रिधा च स्यात् । षट् । अमि—

मंणेणमिमिमममममथहंमम्हाम्हामा ॥ २-३-१९ ॥

इति दशधा स्यात् । मं णे णं मि मिमं ममं अम्मि अहं मम्ह अम्ह ।
शसि—‘अम्हे अम्हो अम्ह’ (प्रा. सू. २-३-१७) इत्यधिकृत्य—

णे च शसा ॥ २-३-१८ ॥

अस्मच्छसा सह अम्हे अम्हो अम्ह णे इति ^१ चत्वारः स्युः । अम्हे
अम्हो अम्ह णे ।

मिमइममाइमएमे ङिटा ॥ २-३-२० ॥

अस्मत् ङिटावचनाभ्यां सह पञ्चधा स्यात् । मि मइ ममाइ मए मे ।

ममंणेमआइममए टा ॥ २-३-२१ ॥

टा सह इति चतुर्धा स्यात् । ममं णे ममाइ ममए, ^२नव भित्ति ।

णेअम्हेहाम्हाहाम्हेअम्ह भिसा ॥ २-३-२२ ॥

अस्मत् भिसा सह एवं पञ्चधा स्यात् । णे अम्हेहि अम्हाहि
अम्हे अम्ह । ऊसौ—

मइमममहमज्झ ऊसौ ॥ २-३-२३ ॥

अस्मद् एते चत्वारः स्युः ऊसौ । मईहिंनो मइत्तो मईओ मईउ,
चत्वारि^३, ममाहिंनो ममत्तो ममाओ ममाउ ममा ममाहि, षट् ।

^१ चत्वारः स्युरिति ॥ पूर्वोत्तरसूत्रवृत्त्यानुगुण्येन अत्रापि ‘चतुर्धा स्यात्’
इति विवरणं युक्तमिति भाति ॥

^२ नवेति ॥ अस्मच्छब्दात्पञ्चम्येकवचने टाप्रत्यये ‘मिमइममाइमएमे’ इति
पूर्वसूत्रविहितादेशपञ्चकेन सह ‘ममंणे’ इत्याद्येत्सूत्रविहितादेशचतुष्टये सति नव
रूपाणि संपद्यन्त इति भावः ॥

^३ चत्वारितीति ॥ अस्मच्छब्दात्पञ्चम्येकवचने ङिटाप्रत्यये सति ङस्यादेशतया
विहितेषु पदसु हिंनो-चो-वो-दु-ङ्कु-झादेशेषु मज्जे शुक-झादेशयोरदन्तादेव
विहितत्वेन मइ-इतीदन्तादेशपक्षे तयोरप्रवृत्त्या चत्वारि रूपाणीति भावः ॥

एवं महमज्जयोरपि, इति ^१द्वाविंशतिः ॥

अम्हमम म्यसि ॥ २-३-२४ ॥

स्पष्टम् । अम्हासुतो अम्हेसुतो अम्हाहितो अम्हेहितो अम्हाहि
अम्हेहि अम्हत्तो अम्हाओ अम्हाड । ^२एवं ममेऽपि इत्यष्टादश ।
ऊसि—

अम्हंमज्जंमज्जममममममं च ऊसा ॥ २-३-२५ ॥

स्पष्टम् । अम्हं मज्जं मज्ज मम मम ममं मे, ^३चकारात् अम्ह मम इति
च न च ।

अम्हेअम्होअम्हाणममाणमहाणमज्जाणमज्जअम्हंअम्हणेणो आमा ॥

॥ २-३-२६ ॥

^१द्वाविंशतिरिति ॥ असच्छब्दात् ऊसौ सति असादो मम—इतीदन्तादेशपक्षे
ऊसेः हितो-चो-दो-दु-इत्यादेशाच्चतुष्टये सति मईहितो मइचो मईओ मईव इति
चत्वारि रूपाणि, तथा मममममज्जादेशेषु त्रिषु ऊसेः हितो—इत्याद्यादेशपक्षे सति
ममाहितो ममचो ममाओ ममाड ममा अमाहि, महाहितो मइचो महाओ
महाव महा महाहि, मज्जाहितो मज्जत्तो मज्जाओ मज्जाड मज्जा अज्जाहि,
इत्यष्टादश रूपाणीत्याहृत्य द्वाविंशती रूपाणीति भावः ॥

^२एवं ममेऽपीति ॥ असच्छब्दात्पञ्चमीबहुवचने म्यसि प्रकृतेरस्यः प्रकृत-
सूत्रेण अम्ह-मम-इत्यादेशद्वयविधानाद्यथा अम्हादेशपक्षे म्यसः सुतो-हितो-आदेशेषु
सत्पूर्वाकारस्य एत्वतदभावपक्षयो अम्हेसुतो अम्हासुतो अम्हेहितो अम्हाहितो
अम्हेहि अम्हाहि इति पङ्करूपाणि चो-दो-दु-इत्यादेशत्रये च अम्हत्तो-अम्हाओ
अम्हाड इति त्रीणि रूपाणीत्याहृत्य नव रूपाणि तथा ममादेशपक्षेऽपि ममेसुतो ममासुतो
ममेहितो ममाहितो ममेहि ममाहि ममचो ममाओ ममाड इति नव रूपाणीति
भावः ॥

^३चकारादिति ॥ एत्वसूत्रगतप्रकारः ‘अम्हमम म्यसि’ (प्रा. सू. २-३-२४)
इति पूर्वसूत्रगतयोः अम्हममयोरपिदेशयोस्तत्समुच्चायक इति भावः ॥

अम्हसु अम्हसुं, ममसु ममसुं, अम्हासु अम्हासुं, ममासु, ममासुं
 १ इत्याद्यष्टौ । संभूय चतुर्विंशतिः । २ गणनानमिज्ञानामत्राष्टादशत्ववचन-
 मनादेयम् ॥

इति पुष्टिद्वयोऽस्मच्छब्दः.

द्विशब्दे—

दोष्णिदुवे^३ वेणिं द्वेः ॥ २-३-३० ॥

४ द्वेर्जशस्यां सह एते स्युः ।

१ इत्याद्यष्टाविति ॥ अत्र 'इत्यष्टौ' इत्युक्त्वा तदनन्तरं 'एवं महमज्जयोरपि'
 इति ग्रन्थेन भाष्यम् । ततश्च 'संभूय चतुर्विंशतिः' इत्युत्तरग्रन्थ उपपद्यत इति
 बोध्यम् ॥

२ गणनानमिज्ञानामिति ॥ त्रिविक्रमवृत्तौ हि 'अम्हसु' इत्यात्म्य
 'महासुं' इत्यन्तेन ग्रन्थेन चतुर्विंशतिरूपाण्युदाहृत्य अन्ते 'एवमष्टादश-
 रूपाणि' इत्युक्तिदर्शनादेवमुक्तिः । सवार्तिकप्राकृतसूत्रपाठे 'अम्हादीनामत्वात्वे वाच्ये'
 इति वार्तिकदर्शनात् अस्मच्छब्दात् सप्तमीबहुवचने सुप्रत्यये सति प्रकृतेरस्मदः
 अम्हाद्यादेशचतुष्टये सति तदवयवस्य अकारस्य 'निभ्भ्यस्तुपि' (प्रा. सू. २-२-२१)
 इत्येतत्त्ववत् अत्वात्त्वयोरपि विधानात् 'क्वासुपोस्तु छणात्' (प्रा. सू. १-१-४३) इति
 तत्रत्यसुपः परं पाक्षिकविन्दुविधानाच्च अम्हादिषु चतुर्णांदेशेषु प्रत्येकं षट्षड्रूपाणि
 संभवन्तीत्याहृत्य चतुर्विंशतिरूपाण्युपपद्यन्त इत्येतद्वृत्तिकृत आशयस्स्यादिति संभाव्यते॥

इदमत्र परिचिन्तनीयम्—

चन्द्रिकायां आत्वस्य अम्हादेशमात्रविषयकत्वाभिप्रायेण 'अम्हेत्यस्य सुपि
 आत्वमित्यपरे' इत्युक्तिदर्शनात् अम्हादेशे षड्रूपाणि ममाद्यादेशत्रये च प्रत्येकं
 चत्वारि चत्वारि रूपाणीत्याहृत्य अष्टादशरूपाणीति चन्द्रिकायामत्राष्टादशरूपाणीत्युप-
 संहृतमिति ॥

इति पुष्टिद्वयोऽस्मच्छब्दः.

३ वेणीति ॥ अत्र त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोस्तुत्रे 'वेणिं' इति पाठो दृश्यते ॥

४ द्वेर्जशस्यामिति ॥ 'चतुरो जशस्यां' (प्रा. सू. २-३-२८) इत्यतो
 जशस्यामित्यनुवर्तते । प्राकृते द्विवचनानामभावात् अनेकवचनत्वतात्पर्येण द्विवचन-
 स्थाने बहुवचनानामेव प्रवृत्त्या द्विशब्दात् जशसादीनां प्रवृत्तिरिति भावः ॥

^१ लिङ्गत्रयेऽपि । दोणिण दुवे वेणिण ॥

दोवे टादौ च ॥ २-३-३१ ॥

द्विशब्दस्य ^२ टादौ दो वे च स्तः । चाब्जदशस्म्यां सह दो वे इति स्यात् । दोणिणवेण्योः 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति ह्रस्वे ^३ दुणिण विणिण इत्यप्यस्ति । सप्त ।

टादौ—दोहि ३ । वेहिं ३ । 'षद । भ्यसि—दोसुन्तो दोहिन्तो दोचो दोओ दोउ, पञ्च ।

^१ लिङ्गत्रयेऽपेति ॥ विशेषानुपादानादिति भावः ॥

^२ टादाविति ॥ अत्र चन्द्रिकायां तृतीयैकवचनस्य टाप्रत्ययस्य विधेयान्वय परिहाराय टादावित्यत्र अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिराश्रितो दृश्यते । द्विशब्दस्य द्वित्व-सङ्ख्यावाचकतया तद्विरुद्धैकवचनानां ततः प्रवृत्त्ययोगात् 'हस्तेनावयति' इत्यादाविव सामर्थ्यपर्यालोचनया के इत्याद्येकवचनानां विधेयान्वयो न संभवति इति शोकं दृश्यते । अत्रेदं प्रतिभाति—अतद्गुणसंविज्ञानेऽपि 'हस्तेनावयति' इति न्यायाश्रयणस्य आवश्यकतया तेनैव न्यायेन टाप्रत्ययस्यापि विधेयान्वयस्सूपपाद इति । किं च द्विशब्दस्य गौणतायामेकवचनस्यापि प्रवृत्तिसंभवात्तत्रादेशार्थं टादाविस्त्युक्तमित्यप्युक्तं चन्द्रिकायाम् ॥

^३ ह्रस्व इति ॥ 'अनुक्तमन्यथाब्दानुशासनवत्' (प्रा. सू. १-१-२) इत्यनेनात्र प्राकृतशास्त्रे अनुक्तप्रक्रियाविषये व्याकरणान्तरक्रमस्याव्युपगमात् द्विशब्दस्य जशस्विशिष्टस्य प्रकृतसूत्रेण दोणिण वेणिण इत्यादेशद्वये सति संयोगात्पूर्वस्य ओकारस्य पुकारस्य च 'संयोगे' (प्रा. सू. १-२-४०) इति ह्रस्वे 'पृष इग्प्रत्वादेशे' (प्रा. सू. १-१-४८) इति पाणिनीयबलादोकारस्य उकाररूपे पुकारस्य इकाररूपे च ह्रस्वे सति दुणिण विणिण इति रूपमिति भावः । केचित्तत्र इत्पूर्वं ह्रस्वं नाभिप्रयन्तीति चन्द्रिकाया-मुक्तम् । तेषां त्वयमाशयः स्यात्—प्राकृते ह्रस्वयोरेकारौकारयोस्त्वत्वात्तावेव ह्रस्वौ प्रवर्तन्ते इति । अत एव त्रिविक्रमवृत्तावन्न ह्रस्वेऽपि दोणिण वेणिण इत्येवोदाहृतं दृश्यत इति ॥

^४ षडिति ॥ द्विशब्दात् तृतीयाबहुवचने भित्ति तत्त्वं 'द्विहिङ्हि मितः' (प्रा. सू. २-२-५) इत्यनेनादेशत्रये प्रकृतेष्व दोवे—इत्यादेशद्वये च दोहिं दोहिं* दोहि वेहिं वेहिं* वेहि इति षड्रूपापीति भावः ॥

एवं वेहिन्तो वेसुन्तो इत्यादि ^१ दश । दो आम् इति स्थिते—

पह्णं सह्याया आमोऽविंशतिगे ॥ २-३-३३ ॥

अविंशतीति छेदः । ^२ गिष्टं स्पष्टम् । दोण्ह दोण्हं वेण्ह वेण्हं । एवं ^३ चउण्ह चउण्हं, पञ्चण्ह पञ्चण्हं इत्यादि । अविंशतिगे किम् ? ^४ वीसाणं तीसाणं । ^५ दोसु दोसुं वेसु वेसुम् ॥

इति पुल्लिङ्गो द्विगच्छः.

^१ दशेति ॥ द्विगच्छात्प्रसर्गविबुधवचने म्यसि पूर्ववत्प्रकृतेर्द्विगच्छस्य द्वावे इत्यादेशद्वये मिसः प्रत्ययस्य च सुन्तो-हिन्तो-त्तो-दो-दु-इत्यादेशपञ्चके सति दोसुन्तो दोहिन्तो दात्तो गोमो दोद, वेसुन्तो वेहिन्तो वेत्तो वेमो वेद इति दश रूपाणां भावः ॥

^२ गिष्टं स्पष्टमिति ॥ सूत्रेऽविंशतिगे इत्यत्रलग्नगच्छस्य 'गो गगगरः' (प्रा. सू. १-१-१०) इत्यनेन गणसंज्ञकत्वेन विंशत्यादिगणवद्विषयमिदं न्यायवाचक-त्वरत्नामो पह्णं-इत्यादेशद्वयं भवतीति सूत्रार्थः फलतीति भावः ॥

^३ चउण्हेत्यादि ॥ अस्य सर्वनामप्रकरणत्वेऽप्येतत्सूत्रलक्ष्यान्तरप्रदर्शनानि-प्रायेणात्र चउण्ह इत्याद्युक्तमिति बोध्यम् ॥

^४ वीसाणां तीसाणमिति ॥ विंशतिगच्छाद् द्विगच्छाच्च पक्षविबुधवचने आम्प्रत्यये सति तस्य प्रकृतसूत्रे 'अविंशतिगे' इति पशुंदासाव पह्णमादेशयो-भावेन 'गणानः' (प्रा. सू. २-२-४) इति सूत्रेण ण्मादेशे 'विंशतिषु त्या ऋपल्' (प्रा. सू. १-१-४८) इत्यनेन विंशतिगच्छे ति-इत्यवयवेन त्रिगच्छच्छेदं व-इत्यन्तावयवेन सहितस्य विन्दोलोपे तस्य शित्वात्तत्पूर्वत्वेकारस्य दीर्घे ण्मादेशित्वात्तत्पूर्वस्याप्यकारस्य दीर्घे 'ओस्सल्' (प्रा. सू. १-२-८०) इति अस्य सत्त्वे 'कामुपोस्त दुगाद' (प्रा. सू. १-१-४३) इति णकारात्परं विन्दां च वीसाणं तीसाणमिति रूपमिति भावः । ननु त्रिगच्छच्छेदे ति-इत्यवयववस्यासत्त्वात् 'विंशतिषु त्या' (प्रा. सू. १-१-४८) इत्यस्य कथं प्रवृत्तिरिति चेत्सत्यम् । त्या इत्यत्र तकारस्य अदलेपेण विंशतिगच्छसाहचर्येण च विंशत्यादिगणप्रविष्टगच्छगतस्य त्-ति-इत्यन्यतरान्तावयवसहितस्य विन्दाः अद्वयं भवतीत्यर्थान्मुपगमेन कथंचित्समाधेयमिति भाति ॥

^५ दोसु दोसुमित्यादि ॥ द्विगच्छात्प्रसर्गविबुधवचने सुपि प्रकृते 'दोवे दादां च' (प्रा. सू. २-३-३१) इत्यनेन दो-वे-इत्यादेशयोः 'कामुपोस्त दुगाद'

^१ त्रिशब्दे—

तिणिण त्रेः ॥ २-३-२९ ॥

जहशस्म्यां सह त्रेलिङ्गत्रयेऽपि तिणिण स्यात् । तिणिण ॥

ति त्रेः ॥ २-३-३२ ॥

त्रेलिङ्गत्रयेऽपि ति ^२ स्याद्वादौ । तीर्हि ३ । ^३ हरिषत् । आमि—
तिण्ह तिण्हं । सुपि— ^४ तीसु तीसुं ॥

इति पुलिङ्गविशेषः.

इति सर्वनामपुलिङ्गविशेषशब्दाः.

(भा. सू. १-१-४३) इत्यनेन सुकारात्परं बिन्दुतदभावयोरथ दोसु दोसुं वेसु वेसुं इति चत्वारि रूपाणीति भावः ॥

इति पुलिङ्गो दिशब्दः .

^१ त्रिशब्द इति ॥ यद्यप्यस्य सर्वनामप्रकरणत्वेनात्र त्रिशब्दप्रक्रियामिधान-
मननुगुणमिष भावि । तथाऽपि त्रिशब्दप्रक्रियासाहचयेन लाघवादनैतत्प्रक्रियानिरु-
पणमिति योष्यम् ॥

^२ टादाविति ॥ 'दोवे टादौ च' (भा. सू. २-३-३१) इत्यतः टादावित्यस्या-
नुवृत्तिर्नोप्या ॥

^३ हरिषदिति ॥ त्रिशब्दात् स्यसि तस्य सुन्तो-हिन्तो-प्तो-दो-दु-इत्यादेश-
पञ्चके सति प्रकृते ति-इत्यादेशे 'इदुतोर्हिः' (भा. सू. २-२-२२) इतीकारस्य दीर्घे च
तीसुन्तो तीहिन्तो तिचो तीभो तीळ इति पञ्च रूपाणि बोध्यानीति भावः ॥

^४ तीसु तीसुमिति ॥ त्रिशब्दात्सप्तमीयदुवचने सुपि प्रकृते. ति-इत्यादेशे
'क्त्वासुपोस्तु' (भा. सू. १-१-४३) इति सुकारात्परं बिन्दुतदभावपक्षयोः तीसु तीसुं
इति रूपद्वयमिति भावः ॥

इति सर्वनामपुलिङ्गविशेषशब्दाः.

अथ सर्वनामस्त्रीलिङ्गविशेषशब्दाः.

अथ सर्वादीनां स्त्रियां विशेषः—^१ सन्ना गङ्गावत् । आमि 'आमां डेसि' (प्रा. सू. २-२-६५) सन्वेसि । एवं ^२ विश्वादयः ॥

इत्याकारान्तस्त्रीलिङ्गसर्वनामशब्दाः.

यत्—^३ जा । 'जाओ जाउ जा ।

कियत्तदोऽस्वमामि सुपि ॥ २-२-४० ॥

कियत्तदां स्त्रियां ^५ डिच् ई वा स्थात्, अस्वमामि सुपि ।

अथ सर्वनामस्त्रीलिङ्गविशेषशब्दाः.

^१ सन्वेति ॥ सर्वशब्दे रेफस्य 'लवरामवन्न' (प्रा. सू. १-४-७८) इत्यत्र रेफस्य वकारात्परत्वेनोपादानात् 'विप्रतिपेत्ते परं कार्यम्' (प्रा. सू. २-२-१३) इति पाणिनीयन्यायाश्रयणाद्रेफस्यैव लुकि 'ओषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना वकारस्य द्वित्वे ण्यपि सन्वेति गङ्गावद्रूपमिति भावः ॥

^२ विश्वादय इति ॥ आकारान्ताः स्त्रीलिङ्गा इति शेषः ॥

इत्याकारान्तस्त्रीलिङ्गसर्वनामशब्दाः.

^३ जेति ॥ यच्छब्दात् स्त्रीलिङ्गात् सौ तस्य 'सोलुक्' (प्रा. सू. २-२-९) इति लुकि 'मादेशः' (प्रा. सू. १-३-७४) इति यकारस्य लकारे सति जाङ्गि रूपं बोध्यम् ॥

^४ जाओ इत्यादि ॥ स्त्रीलिङ्गात् यच्छब्दात् जसि 'कियत्तदोऽस्वमामि सुपि' (प्रा. सू. २-२-४०) इति वक्ष्यमाणसूत्रेण दीप्तस्ययामावपत्तेः याकारान्ततया 'ओङ्गु स्त्रियां तु' (प्रा. सू. २-२-३२) इति जसः ओङ्गु-इत्यादेशयोर्वकारस्य वकारादेशो च जाओ जाउ इति, ओषादेशयोर्वैकल्पिकत्वाच्चतुसयामावपत्ते 'ऋज्जमसो.' (प्रा. सू. २-२-३) इति जसः ऋज्जि वा इति ह्यस्य रूपत्रयं बोध्यमिति भावः ॥

^५ डिदिति ॥ अत्र त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोः 'पुंसोऽजातः' (प्रा. सू. २-२-२०) इति सूत्रे ङीमिति पाठमभिप्रेत्य तस्यात्राप्यनुवृत्त्या ङीम्वा न्यादित्येवम् सूत्रार्थो दर्शितः ॥

१ जीओ जीड । ‘आदीतस्सोश्च’ (प्रा. सू. २-२-३३) इति जज्ञशासो-
रात्वे जीआ जी । अस्मि २ जं । शसि^३—जा जाओ जाड जी जीओ जीड
जीआ, सप्त । ‘टाळिङ्गसां’ (प्रा. सू. २-२-३५) ‘नातश्शा’ (प्रा. सू.
२-२-३६) जाअ जाइ जाण जीअ जीआ जीइ जीण, सप्त^४ । ५ जाहिं ३ ।

१ जीओ इत्यादि ॥ श्रीलिङ्गायच्छब्दाज्जसि परतः ‘कियत्तदो’ (प्रा. सू.
२-२-४०) इत्यादिना षिति ईप्रत्यये सति तस्य ङित्वाद् अद्-इति टेलोपि यकारस्य जादेशे
जसञ्च शोडु-इत्यादेशद्वयपक्षे जीओ जीड इति, शोषादेशाभावपक्षे ‘आदीतस्सोश्च’
(प्रा. सू. २-२-३३) इति जस आत्वपक्षे जीआ इति, आत्वस्यापि वैकल्पिकत्वात्तद-
भावपक्षे जसः इच्छुकि जी इति चत्वारि रूपाणि, ङीत्वाभावपक्षे पूर्वप्रदर्शितानि जाओ
जाड जा इति त्रीणि रूपाणीत्याह्वय जसि सप्त रूपाणि निरूपयन्त इति भावः । अत्र
चन्मित्रकार्या जीआ इति सप्तमरूपस्योदाहरणं गलितमिति भाति ॥

२ जमिति ॥ श्रियां यच्छब्दाद् द्वितीयैकवचनेऽस्मि ‘स्वरस्य ङिन्ङमि’ (प्रा.
सू. १-२-३९) इत्याकारस्य ह्रस्वे ‘जम.’ (प्रा. सू. २-२-२) इत्यमो मत्वे यकारस्य
जकारे च सति जमिति रूपमिति भावः । ‘त्यदादेस्संबोधने नास्तीत्युत्सर्गः’ इत्यभि-
प्रायेण आकारान्तसाधारणश्रीलिङ्गायच्छब्दवद्रूपमितिभिप्रायेण बाऽत्र सम्बोधनप्रथमाया
अप्रवर्तनमिति बोध्यम् ॥

३ जेत्यादि ॥ जस्वदेवात्र जा-इत्यादीनि सप्त रूपाणीति भावः ॥

४ सप्तेति ॥ श्रीलिङ्गायच्छब्दाद् तृतीयैकवचने टाप्रत्यये ‘कियत्तदोऽस्वमासि
सुपि’ (प्रा. सू. २-२-४०) इति ङीप्रत्यये ङित्वाटेलोपि यकारस्य ‘जादेजो’ (प्रा. सू.
१-३-७४) इति जकारादेशे सति ईकारान्तत्वेन ‘नातश्शा’ (प्रा. सू. २-२-३६)
इत्यनेन निषेधाभावाद् ‘टाळिङ्गसाम्’ (प्रा. सू. २-२-३५) इत्यनेन टाप्रत्ययस्य
शाशाशिशे—इत्यादेशचतुष्टये सति जीअ जीआ जीइ जीण इति चत्वारि रूपाणि, तथा
ङी-इत्यादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे टाप्याकारान्ततया ‘नातश्शा’ (प्रा. सू.
२-२-३६) इति शात्वस्य निषेधाच्छिष्टेषु शशिशे-इत्यादेशेषु त्रिषु सत्सु जाअ जाइ
जाण इति त्रीणि रूपाणीत्याह्वय सप्त रूपाणीति भावः ॥

५ जाहिं ३ इति ॥ श्रिया यच्छब्दाच्चतुर्तीयावहुवचने मिति तस्य ‘हिंहिङ्गि-
मिसः’ (प्रा. सू. २-२-५) इति हिमाद्यादेशत्रये जाहिं आहिं जाहि इति रूपत्रय-
मिति भावः ॥ इदमुपलक्षणं—टाप्रत्यये परतः ‘कियत्तदोऽस्वमासि सुपि’ (प्रा. सू.
२-२-४०) इत्यनेन यच्छब्दात्तृतीयावहुवचनस्य ङी-इत्यस्य प्रवृत्त्या तथापि पूर्ववन्निसो
हिमाद्यादेशत्रये जीहिं जीहिं जीहि इति रूपत्रयस्यापीति बोध्यम् ॥

ऊसौ ^१टावत्, जाहिन्तो इत्यादि च । ^२भ्यसि स्पष्टम् । ऊसि तु—‘कियत्तद्ग्रथो ऊसः’ (प्रा. सू. २-२-६७) इति सज्ञ, जास जीस जाय जाइ इत्यादि च सप्त ॥

ईतस्सेसार ॥ २-२-६८ ॥

ईकारान्तेभ्यः कियत्तद्ग्रथः परस्य ऊसः से सा वा स्तः । सा इत्यस्य रिच्चात् द्वित्वम् । जीसे जिस्सा, ^३एकादश । ‘आमि—जाण जाणं

^१टावत्, जाहिन्तो इत्यादि चेति ॥ क्खियां यच्छब्दात्पञ्चम्येकवचने ऊसे-प्रत्यये सति क्खियां ङी-प्रत्ययपक्षे तस्मादीकारान्तात्परस्य ऊसेः ‘ऊसे. शाशाशिगे’ (प्रा. सू. २-२-३४) इत्यनेन शाशाशिगे—इत्यादेशेषु, ङीप्रत्ययानामवपक्षे ‘नातदज्ञा’ (प्रा. सू. २-२-३६) इति गाल्वनिषेधात् शिष्टेषु आकारान्तात्परस्य शाशिगे इत्यादेशेषु च तृतीयैकवचनवत् सप्तरूपाणि । तथा ऊसेः हिंतो-तो-दो-हु-इति पञ्च स्वादेशेषु सल्लु जाहिन्तो नत्तो जानो जाठ जीहिन्तो जित्तो जीनो जीठ इत्यष्टौ रूपाणीत्याहृत्य पञ्चदशरूपाणीति भावः ॥

^२भ्यसि स्पष्टमिति ॥ क्खियां यच्छब्दात् पञ्चमीबहुवचने भ्यसि रमाशब्द-बह्वैरीशब्दवच्च आसुन्तो जाहिन्तो जित्तो जानो जाठ जीसुन्तो जीहिन्तो जित्तो जीनो जीठ इति दशरूपाणि बोध्यानीति भावः ॥

^३एकादशेति ॥ कीलिङ्गायच्छब्दात् षष्ठ्येकवचने ऊस्प्रत्यये सति प्रकृतेः परतया क्खीप्रत्ययस्य ङीप्रत्ययस्य प्रकृत्तिपक्षे तस्य ईकारान्ततया ‘ईतस्सेसार’ (प्रा. सू. २-२-६८) इत्यनेन ऊसः से—इत्यादेशपक्षे बीसे इति, सार-इत्यादेशपक्षे-तस्य रिच्चात् ‘रितो द्वित्वत्’ (प्रा. सू. १-४-८५) इति द्वित्वे ‘संघोने’ (प्रा. सू. १-२-४०) इत्यनेन पूर्वस्य इत्वे जिस्सा इति, सेसारादेशयोर्द्वयोरपि वैकल्पिकत्वाच्चतुर्भयानामवपक्षे ‘टाळिस्साम्’ (प्रा. सू. २-२-३५) इत्यनेन ऊसदशान्तिशे—इत्यादेशेषु जीय जीमा जीइ जीए इति पञ्चरूपाणि, अशाशिगे इत्यादेशानामपि वैकल्पिकत्वाच्चतुर्भावपक्षे ‘कियत्तद्ग्रथो ऊसः’ (प्रा. सू. २-२-६७) इति ऊसस्सगार्तणे जीय इतीत्याहृत्य ईकारान्तात् सप्तरूपाणि, ङीप्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वात्सप्तभावपक्षे टाण्वा-कारान्तनया ‘नातदज्ञा’ (प्रा. सू. २-२-३६) इति शादेशनिषेधात् शिष्टेषु शशिगे इति त्रिप्रादेशेषु तदभावपक्षे पूर्ववत्सगार्तण्ये च जाय जाइ जाए जास इति चत्वारि रूपाणीत्याहृत्य एकादशरूपाणीति भावः ॥

^४आमीत्यादि ॥ कीलिङ्गायच्छब्दात् षष्ठीबहुवचने आमि तस्य ‘आमां डेसि’

जेसिं ३ । कचित् जासं तासं इति लिखन्ति, तल्लेखकदोषमूलम् । ^१ यद्वा यासां तासामित्यतस्सिद्धावस्थात् ^२ द्वस्वत्वे । ^३ ङौ—जीअ जाअ इत्यादि सप्त । ‘अनिदमेतवस्तु किञ्चित्तदः क्खियां च हिं’ (प्रा सू २-२-६४) ^४ जीहिं जाहिं ।

(प्रा. सू. २-२-१५) इति डेसिमादेशपक्षे जेसिं इति, तस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे ‘णशामः’ (प्रा सू २-२-४) इति णसादेशे णात्परं बिन्दुतदभावपक्षयोश्च जाणं जाण इतीत्याहस्य ग्रीणि रूपाणीति भावः । अत्र चन्द्रिकायां डेसिमादेशघटित-रूपप्रदर्शनं गलितमिति भाति । अत्रोत्तरत्र ‘जेसिं ३’ इत्युक्तिदर्शनात् ‘तदिवमे-तदा’ (प्रा. सू. २-२-८३) इत्यादिना आम्बिस्त्रिष्टस्य से-सिं—इत्यादेशद्वयमपि भवतीति पञ्चरूपाण्यामीत्येतद्वृत्तिकृदभिमतानीति प्रतिभाति ॥

^१ यद्वेति ॥ सति प्रयोगे निर्वाहप्रदर्शनार्थमिदमिति भन्तव्यम् ॥

^२ द्वस्वत्व इति ॥ प्रयोगानुरोधेन कचित् संस्कृतगतसिद्धावस्थारूपमादा-यापि प्राकृते प्रयोगनिर्वाहदर्शनात् यासां तासामिति संस्कृतगतं श्रीलिङ्गयोर्यत्तच्छब्दयोः सिद्धावस्थं रूपमादाय द्वितीयैकवचने बिन्दौ च परतः स्वरस्य इत्सो भवतीत्यर्थकेन ‘स्वरस्य बिन्द्वमि’ (प्रा. सू. १-२-३९) इत्यनेन आकारस्य इत्वे सति यासं तासं इति रूपद्वयं निर्वाहमिति भावः ॥

^३ ङावित्यादि ॥ श्रीलिङ्गाद्यच्छब्दात् सप्तम्येकवचने छिन्नत्यये परे ‘किञ्चित्तदो-ऽस्त्वामि सुपि’ (प्रा सू. २-२-४०) इति ङीप्रत्यये सति ‘टाळिङ्गसाम्’ (प्रा. सू. २-३-३५) इत्यनेन छिन्नत्ययस्य शशाशिशो—इत्यादेशचतुष्टये यस्य जादेशे च सति जीअ जीआ जीह् जीप् इति, ङीप्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे आकारान्ततया ‘नावशशा’ (प्रा. सू. २-३-३९) इति डे. ज्ञात्वमिपेधेन शिशेषु शशिशो इति त्रिव्वादशेषु सत्सु जाअ जाह् जाप् इतीत्याहस्य सप्तरूपाणीति भावः ॥

^४ जीहिमिति ॥ श्रीलिङ्गाद्यच्छब्दात् सप्तम्येकवचने छिन्नत्यये परत एव प्रकृतेर्ङीप्रत्ययतदभावपक्षयोः ‘अनिदमेतवस्तु’ (प्रा सू. २-२-६४) इत्यादिना डेहिं-मादेशे जीहिं जाहिं इत्यन्यदपि पूर्वप्रदर्शितरूपसप्तकादधिकं रूपद्वयमिति भावः । अत्र ‘बाहुलकादेव किञ्चित्तदोऽस्त्वामीति ङी न भवति’ इति त्रिविक्रमदेवोक्त्या तत्पक्षे हिमादेशे ‘जीहिं’ इति रूपं नास्तीति ज्ञायते । चन्द्रिकाकृत्सु ‘अनिदमेतवस्तु’ (प्रा सू. २-२-६४) इत्यत्र अत इत्यनुबुद्ध्या ङीप्रत्ययपक्षे ईकारान्ततया हिमादेशो न प्रवर्तत इत्यभ्युपैति । नन्वेवं ङीप्रत्ययामावपक्षे आकारान्ततया तस्मिन् सूत्रे अत इत्यनुबुद्ध्या कथमाकारान्तेऽप्येतन्मते हिमादेशप्रवृत्तिरिति चेत्, तस्यायमाशयः—

१ जासु जीसु जासुं जीसुं ॥

इति श्रीलिङ्गो यच्छब्दः.

तच्छब्दे—

तस्मै सोऽङ्गीवे तदथ ॥ २-२-८९ ॥

२सा। जसि^३—ताओ ताउ। 'कियत्तदोऽस्वमामि' (प्रा सू. २-२-४०)

कियत्तदां खियां नियमेनानदन्ततया तत्र हेर्हिमादेशविधानसार्थक्याय तत्रानुवृत्तत्वात् इति विशेषणस्योपपत्तये च ह्रस्वत्वसमानाधिकरणाकारार्थके अत्पदार्थे ह्रस्वत्वसमानाधिकरणरूपविशेषणांशमात्रपरित्यागेनापि तत्र हिमादेशवियामसार्थक्यसम्भवेन वीर्घाकारान्ते हेर्हिमादेशप्रवृत्तेरविरोध इति। एतद्वृत्तिकृत्सु हिमादेशविधानसार्थक्याय 'अनिदमेतद्वस्तु' इत्यस्मिन् सूत्रे 'कियत्तदः खियां च हिं' इत्युत्तरवाक्ये जस ह्रस्वस्थानानुवृत्तिमभिप्रेत्य ईकारान्तेऽपि हिमादेशमभिप्रेति ॥

१ जास्वित्यादि ॥ श्रीलिङ्गायच्छब्दात् सप्तमीबहुवचने सुपि 'कियत्तदोऽस्वमामि सुपि' (प्रा. सू. २-२-४०) इत्यनेन विहितस्य स्त्रीप्रत्ययस्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे दाबन्ततया सुपस्तुकारात्परं 'क्रासुपोस्तु सुणात्' (प्रा सू. १-१-४३) इति बिन्दुतदभावपक्षयोः जासुं जासु इति, तथा स्त्रीप्रत्ययपक्षेऽपि बिन्दुतदभावपक्षयोश्च जीसुं जीसु इतीत्याह्वय चत्वारि रूपाणीति भावः ॥

इति श्रीलिङ्गो यच्छब्दः.

२ सेति ॥ श्रीलिङ्गादाबन्तात्तच्छब्दाद्वयमैकवचने सुप्रत्यये 'नोर्लुक्' (प्रा सू. २-२-९) इति तस्य लुकि 'सा' इति रूपमिति भावः ॥

३ जसीत्यादि ॥ श्रीलिङ्गात्तच्छब्दाद्वयमाबहुवचने जसि 'कियत्तदोऽस्वमामि सुपि' (प्रा सू. २-२-४०) इति ईकाररूपस्त्रीप्रत्ययपक्षे जस 'शोशु खियां तु' (प्रा. सू. २-२-३२) 'आदीतस्तोश्च' (प्रा सू. २-२-३३) इति शो-शु-ई इत्यादेशेषु तीओ तीउ तीआ इति, स्त्रीप्रत्ययमावपक्षे टापि जसः शो-शु-इत्यादेशयोः ताओ ताउ इति पञ्चरूपाणीति भावः। अत्रैव शो-शु-ई-इत्यादेशत्रितयस्यापि वैकल्पिकतया तच्चितयाभावपक्षे 'शुग्नइशसोः' (प्रा. सू. २-२-३) इत्यनेन जस शुको दुर्निवा-

इति ङीत्वे तीञो तीञ 'आदीतस्वोश्च' (प्रा. सू. २-२-३३) तीञा ।
 १ अमि—तं । शसि—जस्वत् । २ टा—ताञ ताइ ताए तीञ तीञा तीइ
 तीए । ३ भिसि—ताहिं३ तेहिं३ । ४ ङ्सौ—टावत् ताञ तीञ इत्यादि,
 ताहिंतो इत्यादि च । ५ भ्यसि—ताहिंतो तीहिंतो इत्यादि । ङसि—
 ताञ तीञ इत्यादि सप्त । सञ् ताञ तीञ । 'ईतस्सेसार' (प्रा. सू.
 २-२-६८) तीसे तिस्वा से ६ द्वादश ।

इत्ययाऽत्र ईदन्तटान्तपक्षयोस्त्वयोरपि ती ता इत्यधिकं रूपद्वयं गोरी गङ्गा इति जसन्त-
 वत्पदशैलीयमिति प्रतिभाति ॥

१ अमि तं-इति ॥ श्रीलिङ्गात्तच्छब्दाद्वाच्यताद्वितीयैकवचने अमृप्रत्यये सति
 तस्य 'असः' (प्रा. सू. २-२-२) इति मकारादेशे तस्य 'बिन्दुल्' (प्रा. सू. १-१-४०)
 इति बिन्दौ तत्त. पूर्वस्याकारस्य 'स्वरस्य बिन्दुमि' (प्रा. सू. १-२-३९) इति इत्वे
 च तं-इति रूपमिति भावः ॥

२ टेत्यादि ॥ श्रीलिङ्गात्तच्छब्दाद्वाच्यताद्वितीयैकवचने टा-
 प्रत्यये तस्य टावन्तत्वपक्षे 'नातश्शा' (प्रा. सू. २-२-३६) इति आदेशानिवेष्टाद्
 'टाडिङ्साय्' (प्रा. सू. २-२-३५) इत्यनेन शशिक्षे—इत्यादेशेषु ईदन्तत्वपक्षे
 शशाशिक्षे—इत्यादेशेषु च सत्सु ताम ताइ ताए तीञ तीञा तीइ तीए इति सप्तरूपा-
 णीति भावः ॥

३ भिसीत्यादि ॥ श्रीलिङ्गात्तच्छब्दाद्वाच्यताद्वितीयैकवचने भिसि आदन्तेदन्त-
 पक्षयो. भिस 'हिंदिद्दि भिसः' (प्रा. सू. २-२-५) इत्यनेन हिमाधादेशात्रये
 ताहिं ताहिं ताहि तीहि तीहि तीहि इति षड्रूपाणीति भावः ॥

४ ङ्सौ टावदित्यादि ॥ पूर्व यच्छब्दप्रकरणे 'ङ्सौ टावत्' इति प्रतीकोक्त-
 रीत्याऽत्रापि ताहिंतो त्तो तामो ताड तीहितो तिचो तीञो तीञ ताञ ताइ ताए
 तीञ तीञा तीइ तीए इति पञ्चदश रूपाणीति भावः ॥

५ भ्यसीत्यादि ॥ अत्रापि यच्छब्दवदेव भ्यसि ताहिंतो तीहिंतो ताहिंतो
 तीहिंतो त्तो तिचो तामो तीञो ताड तीञ इति दश रूपाणीति भावः ॥

६ द्वादशेति ॥ श्रीलिङ्गात्तच्छब्दाद् षष्ठ्येकवचने ङसि तृतीयैकवचनवद् ङसः
 'टाडिङ्साय्' (प्रा. सू. २-२-३५) इति शशिक्षे—इत्यादेशेषु सत्सु तीञ तीञा तीइ
 तीए ताम ताइ ताए इति सप्तरूपाणि, तथा 'किञ्चित्तद्वयो ङस' (प्रा. सू.
 २-२-६७) 'ईतस्सेसार' (प्रा. सू. २-२-६८) इति सूत्राभ्यां ङसः सप्तसेसार्

१ आमि—ताण ताणं तेसिं । ‘तदिदमेतदां’ सेसिं तु ङसामा’ (प्रा. सू. २-२-८४) सिं से पञ्च । ङौ—ताम् तीम् २ इत्यादि । ताहिं तीहिं च ।
 ३ कचित्सुपि तदो णत्वे अमृटामिस्सु—तां णं । तथा णाम णाह इत्यादि । ४ णाहि इत्यादि यथाप्रयोगं द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीलिङ्गात्तच्छब्दः.

इत्यादेशेषु तास तीस तीसे तिससा इति, तथा टस्विशिष्टस्य ‘तदिदमेतदां’ (प्रा. सू. २-२-८४) इत्यादिना से-इत्यादेशे से इतीत्याहृत्य द्वादशरूपाणीति भावः ॥

१ आमीत्यादि ॥ श्रीलिङ्गात्तच्छब्दात् षष्ठीबहुवचने आमि तस्य णशादेशे णत्परं बिन्दुतदभावपक्षयोः ताणं ताण इति, ‘आमां डेसिं’ (प्रा. सू. २-२-६५) इति डेसिमादेशे तेसिं इति ‘तदिदमेतदां’ (प्रा. सू. २-२-८४) इत्यादिना ऋत्विशिष्टस्य सूत्रे प्रयोगानुरोधेन यथासंख्यपरिभाषामनाहत्य सेसिं—इत्यादेशाद्व्यस्यप्येतद्वृत्तिकारामिसत्त्वेन से सिं इतीत्याहृत्य पञ्चरूपाणीति भावः । अत एव त्रिविक्रमवृत्तावपि ‘तदेतदोरामा सह से—आदेशं कश्चिद्विच्छति’ इति तस्मिन्नेव सूत्रेऽभिहितं दृश्यते ॥

२ इत्यादि ताहिं तीहिं चेति ॥ श्रीलिङ्गात्तच्छब्दात् सप्तम्येकवचने क्प्रत्यये दाबन्तेदन्तपक्षयोः दाबत् डे शशाक्षिणे—इत्यादेशेषु, तथा ‘अलिदमेतदुदा’ (प्रा. सू. २-२-६४) इत्यादिना हिमादेशे च सति ताव ताह ताप् तीम् तीमा तीह तीप् ताहिं तीहिं इति नव रूपाणीति भावः ॥

३ कचित्सुपीत्यादि ॥ ‘कचित्सुपि तदो णः’ (प्रा. सू. २-२-७३) इत्यनेन श्रीलिङ्गात्तच्छब्दात् प्रयोगानुसारेण अमृटामिस्सु परेषु तदो णादेशाम्बानुज्ञानात् अमि परे तदो णादेशे सति णं इत्यपि रूपं बोध्यमिति भावः । त्रिविक्रमवृत्तावप्येवमेव अमृटामिस्स्वेव णादेशवदितोदाहरणानि प्रदर्शितानि दृश्यन्ते ॥

४ णाम णाह—इत्यादीति ॥ श्रीलिङ्गात्तच्छब्दात् तृतीयैकवचने दाप्रत्यये सति ‘कचित्सुपि तदो ण’ (प्रा. सू. २-२-७३) इति सूत्रेण तदो णादेशे स्त्रियां टापि च ‘टाहिङ्गाम्’ (प्रा. सू. २-२-३५) इत्यनेन तृतीयैकवचनस्य दाप्रत्ययस्य ‘नातङ्गा’ (प्रा. सू. २-२-३६) इत्यनेन शात्वनिषेधाच्छिष्टेषु शक्षिणे—इत्यादेशेषु सत्सु णाम णाह णाप् इति पूर्वोक्तरूपेभ्योऽधिकानि त्रीणि रूपाणीति भावः ॥

५ णाहि इत्यादीति ॥ श्रीलिङ्गात्तच्छब्दात् तृतीयाबहुवचने भिस्वपि पूर्व-प्रदर्शितरीत्या णादेशस्य प्रवृत्त्या भिसो हिमाद्यादेशत्रये सति पूर्वोक्तेभ्योऽधिकानि णाहिं णाहि इति त्रीणि रूपाणि बोध्यानीति भावः ॥

इति श्रीलिङ्गात्तच्छब्दः.

^१ एतच्छब्दे—

‘तस्सौ सोऽल्लीवे तदश्च’ (प्रा. सू. २-२-८९) ^१ एसा,
^२ एसाओ इत्यादि गङ्गावत् । ‘टो णिणा’ (प्रा. सू. २-२-७३)
 एत्तो एत्ताहे ‘त्ये डेह्’ (प्रा. सू. २-२-८६) ‘सुनैस इणमो इणं’
 ‘डेहिं’ अदितौ च ^३ स्त्रियां न स्युः । ‘डसि—से।’ (प्रा. सू. २-२-८८)

^१ एसा-इति ॥ ‘एत्तो एत्ताहे डसिनैतदः’ (प्रा. सू. २-२-८५) इति सूत्रगृहीतस्य
 एतच्छब्दस्य ‘तस्सौ सोऽल्लीवे तदश्च’ (प्रा. सू. २-२-८९) इति सूत्रगतचशब्देन
 समुच्चयात् एतच्छब्दगततकारस्यापि सौ परतस्सकारादेशप्रवृत्त्या स्त्रीलिङ्गादेवच्छब्दात्सौ
 परतोऽन्यह्रस्वोपानन्तरं तकारस्य सत्त्वे ङापि च एसा-इति रूपमिति भावः ॥

^२ एसाओ-इत्यादि ॥ स्त्रीलिङ्गादेवच्छब्दाज्जसि अन्यह्रस्वोपानन्तरमवन्त-
 त्वाहापि ‘प्रयो छक्’ (प्रा. सू. १-३-८) इत्यादिना तकारस्य छकि ‘सोऽशु
 त्त्रियां तु’ (प्रा. सू. २-२-९) इत्यनेन जसः सोऽशु-इत्यादेशयोः एसाओ एसाड
 इति रूपद्वयमिति भावः । चन्द्रिकायां तु एतच्छब्दात् ‘हुंसोऽजातेर्हीन्वा’ (प्रा. सू.
 २-२-३७) इत्यनेन कीचइतिमभ्युपेत्य अस्य ईकारान्तररूपाण्यप्युदाहृताणि ॥

^३ स्त्रियां न स्युरिति ॥ स्त्रीलिङ्गादेवच्छब्दात्तृतीयैकवचने ‘इदमेतत्किं-
 यत्तन्नयदो णिणा’ (प्रा. सू. २-२-७३) इत्यत्रात् इत्यनुवृत्त्याऽस्य ङावन्ततया प्रकृते-
 राकारान्तत्वेन ततः परस्य ङाप्रत्ययस्य णिणादेशो न प्रवर्तते । तथा ङस्यपि प्रयोगानु-
 रोधात् ‘एत्तो एत्ताहे डसिनैतदः’ (प्रा. सू. २-२-८५) इति न प्रवर्तते । एवं
 सप्तम्येकवचनादेशयोः स्यम्यादेशयोः परतः ‘त्ये डेह्’ (प्रा. सू. २-२-८६) ‘एत्तो
 म्मावदितौ’ (प्रा. सू. २-२-८७) इति सूत्राभ्यां डेहादेशः अदिदादेशौ च प्रयोगानु-
 रोधात् प्रवर्तन्ते । एवमेव प्रथमैकवचनविशिष्टस्य स्त्रीलिङ्गस्य एतच्छब्दस्य ‘सुनैस
 इणमो इणं’ (प्रा. सू. २-२-८८) इत्यनेन एस-इणमो-इणं, इत्यादेशा न प्रवर्तन्ते ।
 तथैव ‘अनिदमेतदस्तु किंयत्तदः स्त्रियां च हिं’ (प्रा. सू. १-२-६५) इत्यत्र
 अनिदमेतद इत्येतदः पर्युदासेन डेहिंमादेशश्च न प्रवर्तत इति भावः । चन्द्रिकायां तु
 प्रथमैकवचने ‘सुनैस’ इणमो इणं’ (प्रा. सू. २-२-८८) इत्यनेनादेशाश्रयप्रवृत्ति-
 मभ्युपगम्य तथैवोदाहृतं दृश्यते ॥

^४ डसि से इति ॥ स्त्रीलिङ्गादेवच्छब्दात् डसि ‘तदिदमेतदं’ सेति तु
 हसाऽऽमा (प्रा. सू. २-२-८४) इत्यनेन हस्विशिष्टस्यापि से-इत्यादेशविधानेन डसि
 से इति रूपं गङ्गाशब्दाद्विशेष इति भावः ॥

^१ एपसि इति विशेषः ।

इति स्त्रीलिङ्ग एतच्छब्दः.

इदंशब्दे—

‘पुंसि सुना त्वयं स्त्रियामिमिमा’ (प्रा. सू. २-२-७७) इमिमा, पक्षे इदम इमः, (प्रा. सू. २-२-७६) स्त्रीत्वाद्वाप, इमा इमाओ इत्यादि गङ्गावत् । ‘टो ङिणा’ (प्रा. सू. २-२-७३) ‘अत्सुस्सिहिस्से’ (प्रा. सू. २-२-७८) ‘टाससि णः’ (प्रा. सू. २-२-७९) ‘इहेणं इयमा’ (प्रा. सू.

^१ एपसिमिति ॥ स्त्रीलिङ्गादेतच्छब्दात् आमि ‘आमां डेसि’ (प्रा. सू. २-२-६५) इत्यत्र आमामिति लिङ्गत्रयसम्बन्धित्वेन बहुत्वमभिप्रेत्य तत्रत्यबहुवचन-निर्देशस्य सार्थक्याभ्युपगमात् आमो डेसिमादेशे सति एपसि इति गङ्गाशब्दाद्विभक्त्यै रूपमिष्टमिति भावः ॥

इति स्त्रीलिङ्ग एतच्छब्दः

^२ पक्ष इत्यादि ॥ स्त्रीलिङ्गस्य इदंशब्दस्य ‘पुंसि सुना त्वयं स्त्रियामिमिमा’ (प्रा. सू. २-२-७७) इत्यनेन विहितस्य इमिमादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे ‘इदम इमः’ (प्रा. सू. २-२-७६) इत्यनेन इमादेशे ततोऽदन्तत्वात्स्त्रियां टापि सौ तस्य ‘सोऽल्लेक्’ (प्रा. सू. २-२-९) इति छुकि इमा इति रूपमिति भावः । चन्द्रिका-कृत ‘पुंसोऽजातेर्लीङ्गा’ (प्रा. सू. २-२-६७) इत्यनेनात्र स्त्रीप्रत्ययमभिप्रेत्य इमी इत्याद्यप्युदाजहार । तथा सिद्धावस्यामपेक्ष्य इमं इत्यपि ॥

^३ इत्यादीति ॥ स्त्रीलिङ्गादिदंशब्दाजसि पूर्ववादिमादेशे जसः ‘शोऽशु स्त्रियां तु’ (प्रा. सू. २-२-३२) इति शोऽशु-इत्यादेशयो इमाओ इमाठ इति रूपद्वयं गङ्गा-शब्दबद्धोऽप्यमिति भावः ॥

‘टो ङिणेत्यादि ॥ इदंशब्दात्स्त्रियां टाप्याकारान्तत्वेन अदन्तात्परत्वा-भावात् ततः परस्य टाप्रत्ययस्य ‘इदमेतत्किञ्चत्तद्वयटो ङिणा’ (प्रा. सू. २-२-७३) इत्यनेन न ङिणादेशः, ‘अनिटमेतद्’ (प्रा. सू. २-२-६७) इति पर्युदासत्र-हेर्हिमादेशः ‘सुप्-ङि-भिसृ-ञ्जामादेशेषु सु-स्सि-ङि-स्से-इत्येतद्रूपेषु प्रयोगानुरोधात् ‘अत्सुस्सि हिस्से’ (प्रा. सू. २-२-७८) इत्यनेन इदमोऽदादेशो न, द्वितीयादृतीया-विभक्तयोः परत्वं इदमः ‘टाससि णः’ (प्रा. सू. २-२-७९) इत्यनेन न णादेशः,

२-२-८०) 'डेनहँ' इति च न स्युः, ^१ ऋसि—से । आमि सिं इमेसि इति विशेषः ॥

इति श्रीलिङ्ग इदंशब्दः.

अदशब्दे—

'सुप्यदसोऽसु' (प्रा सू २-२-९०) असू^२, वेनुवत् । 'अहद्वा सुना' (प्रा सू २-२-९१) ^३अह महिळा । आमि—अमेसि इति विशेषः ॥

इति श्रीलिङ्गोऽदशब्दः

द्वितीयासप्तम्येकवचनविशिष्टस्येऽसु. 'इहेण क्यमा' (प्रा. सू. २-२-८०) इत्यनेन इणादेशोद्वादेशौ च प्रयोगाजुरोषाच्च प्रवर्तन्त इति भावः । चन्द्रिकायां तु—'अत्सुस्तिहिस्से' (प्रा. सू. २-२-७८) 'इहेण क्यमा' (प्रा. सू. २-२-८०) इति सूत्रयोरत्र प्रवृत्तिमभिप्रेत्य अदिहेणादेशपटितरूपाण्युदाहृतानि दृश्यन्ते ॥

^१ ऋसि से, आमि सिं इमेसिमिति विशेष इति ॥ स्त्रीलिङ्गादिदंशब्दाव पट्टयेकवचने ऋसि 'तविदमेतदां' (प्रा. सू. २-२-८४) इत्यनेन प्रकृतिप्रत्ययोभय-विशिष्टस्य से-इत्यादेशेन से इति गङ्गाशब्दापेक्षयाऽधिकमेकं रूपम्, आमि तयैव सिं इति, 'आमां डेसिं' (प्रा. सू. २-२-९५) इत्यनेन डेडेंसिमादेशे 'इदम इमः' (प्रा. सू. २-२-७९) इतीदम इमादेशे च इमेसिं इतीत्याहृत्य गङ्गाशब्दापेक्षयाऽधिकं रूपद्वयमिति भावः ॥

इति श्रीलिङ्ग इदंशब्दः

^२ असू इति ॥ श्रीलिङ्गाददशब्दात् प्रथमैकवचने सुप्रत्यये सति 'सुप्यद-सोऽसु' (प्रा. सू. २-२-९०) इत्यदसः असु-इत्यादेशे सोश्च 'इल्लुगनपि सोः' (प्रा. सू. २-२-२९) इत्यनेन इल्लुकि तस्य क्षित्वात्पूर्वस्य 'क्षिति दीर्घः' (प्रा. सू. १-१-१५) इति दीर्घे च असू इति धेनुशब्दवद्भूपमिति भावः ॥

^३ अहेति ॥ स्त्रीलिङ्गाददशब्दात्सावेव 'अहद्वा सुना' (प्रा. सू. २-२-९१) इत्यनेन सुविशिष्टस्यादसः 'अह' इत्यादेशे सति अह इत्यन्यदपि रूपमिति भावः ॥

^१ इति विशेष इति ॥ श्रीलिङ्गाददशब्दात् पट्टीबहुवचने आमि सति 'सुप्यदसोऽसु' (प्रा. सू. २-२-९०) इत्यदसोऽसु—इत्यादेशे आमश्च 'आमां डेसिं'

किंशब्दे—

‘त्रे तसि च किमो ल्कः’ (प्रा. सू. २-२-७५) स्त्रियां टापि ^१ का ।
जसादौ ^२ ङीत्वे कीद्व्यो । ^३ पक्षे—काव्यो, ^४ इत्यादि गङ्गावत् गौरीवच्च ।
^५ स्वमामि गङ्गावदेव । स्त्रियां ‘किंतद्गथां सञ्’ (प्रा. सू. २-२-६६)
‘म्हा ङ्सेः’ (प्रा. सू. २-२-७०) ‘किमो ङीसङ्गिणौ’ (प्रा. सू. २-२-७१)

(प्रा. सू. २-२-६५) इति डेसिमादेशे तस्य द्वित्वात्पूर्वस्य टेस्कारस्य लोपे सति
अमेसिं इति घेनुशब्दतो विशेष इति भावः । चन्द्रिकाकृतु ‘आमां डेसिम्’ (प्रा. सू.
२-२-६५) इत्यत्र अत इत्यनुवृत्त्याऽत्र डेसिमादेशाप्रवृत्त्या ‘अमूण अमूर्ण’ इति रूपद्वय-
मभिप्रेति । एवं त्रिविक्रमवृत्तावपि । अत्रापि वृत्तौ तत्र सूत्रेऽत इत्यनुवृत्त्यभिप्रायेणार्थस्य
वर्णितत्वेन अत्र डेसिमादेशः कथमिति परिन्विन्तनीयम् ॥

इति श्रीलिङ्गोऽदशशब्दः ।

^१ केति ॥ श्रीलिङ्गात् किंशब्दात्सौ ‘त्रे तसि च किमो ल्कः’ (प्रा. सू. २-२-७५)
इत्यनेन किमः कादेशे टापि सोर्लुकि च का-इति रूपमिति भावः ॥

^२ ङीत्व इति ॥ ‘किंयत्तदोऽस्वमामि सुपि’ (प्रा. सू. २-२-४०) इत्यनेन
सु-अम्-आम्भिन्ने जसादौ टाब्बाधको ङीप्रत्ययो विकल्पेन प्रवर्तत इत्यर्थः । पूर्वोक्त-
सूत्रेण ङीप्रत्ययो विधीयत इति चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्त्योर्दृश्यते ॥

^३ पक्ष इति ॥ ‘किंयत्तदोऽस्वमामि सुपि’ (प्रा. सू. २-२-४०) इत्यनेन
विधीयमानङीत्वस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्ष इत्यर्थः ॥

^४ इत्यादि गङ्गावद्गौरीवच्चेति ॥ ‘किंयत्तदोऽस्वमामि सुपि’ (प्रा. सू. २-२-४०)
इत्यनेन विधीयमानस्य ङीत्वस्य वैकल्पिकतया तदभावपक्षे अस्वमामि सुपि टाप्याकारान्त-
तया गङ्गाशब्दवत्, ङीत्वपक्षे गौरीशब्दवच्च रूपाणीति भावः । ततश्च श्रीलिङ्गार्क-
शब्दात्प्रथमाबहुवचने जसि किमः कादेशे ङीप्रत्ययपक्षे जसः ‘शोऽशु क्त्रिंशद्’
(प्रा. सू. २-२-२२) ‘कुञ्जश्शसोः’ (प्रा. सू. २-२-३) इति सूत्राभ्यां जसः
शोऽशुकुगादेशेषु सत्सु कीद्व्यो कीद्व्यो की इति, ङीत्वाभावपक्षे टाप्याकारान्ततया पूर्व-
वत् जसः शोऽशुकुगादेशेषु सत्सु काव्यो काव का इतीत्याह्वय षट्प्राणीति भावः ॥

^५ स्वमामि गङ्गावदेवेति ॥ श्रीलिङ्गार्कशब्दात् प्रथमैकवचनद्वितीयै-
कवचनषष्ठीबहुवचनेषु ‘किंयत्तदो’ (प्रा. सू. २-२-४०) इति सूत्रे अस्वमामीति

‘कियत्तद्गद्यो ङिणा’ (प्रा. सू. २-२-७२) इति च ^१न स्युः । ङसि—
‘कियत्तद्गद्यो ङसः’ (प्रा. सू. २-२-६७) इति ^२सञ्ज्ञा । कास कीस, पक्षे
काप कीप इत्यादि । ‘ईतस्सेसार’ (प्रा. सू. २-२-६८) कीसे किस्सा
^३आमि—काणं काण केसि,

पर्युदासङ्गीप्रत्ययाप्रवृत्त्या टाप्याकारान्तत्वेन गङ्गाशब्दवदेव रूपाणि बोध्यानीति
भावः ॥

^१न स्युरिति ॥ ‘कित्तज्यां सप्’ (प्रा. सू. २-२-६६) ‘म्हा ङसेः’
(प्रा. सू. २-२-७०) ‘किमो ङीसङ्गिणौ’ (प्रा. सू. २-२-७१) ‘कियत्तद्गद्यो ङिणा’
(प्रा. सू. २-२-७२) इति सूत्रेषु ‘सर्वदिर्जसोऽतो ङे’ (प्रा. सू. २-२-६२) इत्यतोऽयं
इत्यनुवृत्त्या ङियां किञ्चदस्त्वानन्तत्वात्तत् परेषां टादीनां विभक्तीनां न ङिणाद्या-
देशाः प्रवर्तन्त इति भावः ॥

^२सञ्ज्ञेत्यादि ॥ प्रयोगानुरोधेन बहुलग्रहणेन च ‘कियत्तद्गद्यो ङसः’
(प्रा. सू. २-२-६७) इत्यत्र जत इत्यस्याननुवृत्त्या किञ्चद्व्याप्तिर्यां टावन्तात्परस्य
ङ्सस्त्वधादेशपक्षे कास इति, ‘कियत्तदोऽस्वमामि सुपि’ (प्रा. सू. २-२-४०)
इति ङीत्वपक्षे ईकारान्तत्वात्परस्य ङ्सस्त्वधादेशपक्षे कीस इति, सञ्ज्ञादेशाभावपक्षे च
जाकारान्तत्वपक्षे ङस स्थाने ‘टाङ्गिडसाम्’ (प्रा. सू. २-२-३५) इति सूत्रविहितानां
‘नातः शा’ (प्रा. सू. २-२-३६) इति ज्ञाभावनिषेधाच्छिष्टानां शशिरो—इत्यादेशानां
प्रवृत्तौ कास काङ् काप इति, ईकारान्तत्वपक्षे ज्ञाशशिरो—इति चतुर्णामप्यादेशानां
प्रवृत्तौ कीस कीना कीङ् कीप इति, ईकारान्तत्वपक्ष एव ङस. ‘ईतस्सेसार’
(प्रा. सू. २-२-६८) इति ङसः सेसार—इत्यादेशद्वयस्य विधानेन से-इत्यादेशपक्षे
कीसे इति, सारादेशपक्षे तस्य रित्वादित्वे तत्पूर्वस्य दीर्घकारस्य ‘संयोरो’ (प्रा. सू.
१-२-४०) इत्यनेन ह्रस्वे किस्सा इतीत्याहस्य एकादशरूपाणीति भावः ॥

^३आमीत्यादि ॥ खीलिङ्गाकिञ्चद्वत् पटीबहुवचने आमि ‘कियत्तदोऽ-
स्वमामि सुपि’ (प्रा. सू. २-२-४०) इत्यत्र अस्वमानीति पर्युदासङ्गीप्रत्यया-
प्रवृत्त्या टाप्यामो णशादेशे णात्परं निन्दुत्तदभावपक्षयोः काणं काण इति, ‘आमां
डेसिम्’ (प्रा. सू. २-२-६५) इत्यत्रत्यवहुवचनस्य लिङ्गत्रयामिप्रायकत्वेन ङिया-
मप्यामो डेसिमादेशस्येष्टतया डेसिमादेने केसि इतीत्याहस्य रूपव्ययमिति भावः ॥
चन्द्रिकायां तु केसि इति रूपं नोदाहृतं दृश्यते ॥

^१ इत्यादि । औ—काहिं कीहिं इति ^२ विशेषः ॥

इति क्रीलिङ्गः किञ्चब्दः.

इति क्रीलिङ्गाः सर्वनामविशेषशब्दाः.

अथ नपुंसकलिङ्गाः सर्वनामविशेषशब्दाः.

नपुंसकविषये—सब्बं । जसि—^३ अदन्तत्वाद्दे सब्बे धणाइ । जसि—

^१ इत्यादीति ॥ आभि पूर्वप्रदर्शितरूपप्रतिपादितिरूपान्तरसाधकानुशासना-
नुपलम्भात् 'किञ्चिदां सञ्' (ग्रा. सू. २-२-६६) इत्यस्य पूर्वमत्रैव कृतौ नियाम-
प्रवृत्त्यभिधानाच्चेदं वचनान्तररूपप्रदर्शनाभिप्रायकं स्यादिति भाति ॥

^२ विशेष इति ॥ क्रीलिङ्गात्किञ्चब्दात् सप्तम्येकवचने किञ्चित्तये आकारान्ते-
कारान्तपक्षयोः पृतीयैकवचनवत् काम काइ काए कीम कीमा कीइ कीए इति रूप-
सप्तकस्य गङ्गागौरीशब्दवत्सिद्धतया ततो विलक्षणं 'अनिदमेतदस्तु किञ्चित्तयः'
(ग्रा. सू. २-२-६४) इत्यत्र नियामपीत्युक्तयाऽत इत्यस्य तत्राननुवृत्तेरीकारान्तपक्षेऽपि
केहिमादेशप्रवृत्त्या काहिं कीहिं इत्यनिकं रूपद्वयमत्र बोध्यमिति भावः । चन्द्रिकायां
तु हिमोऽकारान्तविषयत्वाच्चेकारान्तत्वपक्षे हिमादेश इत्युक्तं दृश्यते । तदिदं चण्डव्य-
प्रक्रियानिरूपणे पूर्वं सविस्तरमभिहितं द्रष्टव्यम् ॥

इति क्रीलिङ्गः किञ्चब्दः.

इति क्रीलिङ्गसर्वनामविशेषशब्दाः.

अथ सर्वनामनपुंसकलिङ्गविशेषशब्दाः.

^३ अदन्तत्वादित्यादि ॥ छीबात्सर्वनामसंज्ञकसर्वशब्दात्प्रथमावहुवचने जसि
तस्य 'सर्वादिजसोऽतो डे' (ग्रा. सू. २-२-६२) इत्यनेन डे—इत्यादेशे तस्य छिवात्तत्पूर्व-
स्याकारस्य लोपे रेफस्य 'छवरामधम' (ग्रा. सू. १-४-७८) इति परविप्रतिषेधा-
द्धुकि 'शेषादेशस्य' (ग्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना शिष्टस्य चकारस्य द्वित्वे च
सब्बे इति रूपमिति भावः । चन्द्रिकायां तु लक्ष्मीधरः 'सर्वादिजसोऽतो डे'

१ 'त्रिंशिशिङ्' सञ्वाह । ओषं २ पुंवत् । एवं विश्वादयः ॥

इत्यकारान्तनपुंसकलिङ्गसर्वनामशब्दाः ।

यच्छब्दे—

४ जं जे । शसि—जाणि जाइ जाइ ५ । ओषं पुंवत् ।

इति नपुंसकलिङ्गो यच्छब्दः

(प्रा. सू. २-२-६२) इत्यस्य पुच्छिङ्गविषयत्वमसिप्रयत्नं जसः 'त्रिंशिशिङ्' (प्रा. सू. २-२-३१) इत्यादिना सयाद्यादेशत्रयेण सञ्वाणि सञ्वाह् सञ्वाह् इति रूपत्रयमाह । 'पुंस्याणो' (प्रा. सू. २-२-६०) इति पूर्वसूत्रात्तत्र पुंसीत्यनुवृत्तिरिति तदाशयस्यादिति भाति । तसञ्च तन्मते जसि सञ्चे इति रूपमनिष्टमिति प्रतीयते । एतद्वृत्तिं कृन्मते तु जसि सञ्वाणीत्यादिरूपत्रयमनिष्टमिति प्रतीयते । प्रयोगानुरोधादिदं निर्णयमिति भाति ॥

१ त्रिंशिशिङ्गिति ॥ नपुंसकलिङ्गात्सर्वशब्दाद् द्वितीयावद्बुवचने शसि तस्य 'त्रिंशिशिङ्' अशसोः (प्रा. सू. २-२-३१) इत्यनेन नि-ई-ई-इत्यादेशेन सत्सु तेषां शित्वात्पूर्वस्याकारस्य दीर्घं च सञ्वाणि सञ्वाह् सञ्वाह् इति त्रीणि रूपाणीति भावः ॥

२ पुंवदिति ॥ पुंलिङ्गसर्वशब्दवदित्यर्थः ॥

३ शब्दा इति ॥ इकारान्तस्य सर्वनाम्नो द्विशब्दस्य सत्त्वेऽपि तस्य लिङ्गत्रयेऽप्यैकरूप्यमिति (२१३ पृष्ठे) पूर्वमुक्तमिति तस्यात्रानुक्तिरिति बोध्यम् ॥

इत्यकारान्तनपुंसकलिङ्गसर्वनामशब्दाः ।

४ जमिति ॥ झीवाद्यच्छब्दात्सौ सति 'जादेर्जः' (प्रा. सू. १-३-७४) इत्यनेन यच्छब्दस्यादेर्यकारस्य जकारे अन्त्यस्य दकारस्य 'अन्त्यह्रलोऽभद्रुदि' (प्रा. सू. १-१-२५) इति छापे 'मच्छुक्' (प्रा. सू. २-२-३०) इत्यादिना सोर्नकारादेशे भिन्दौ च जं इति रूपं बोध्यम् । असन्तं सर्वशब्दबद्धाणि बोध्यानि । शेषं पुंलिङ्गयच्छब्दवत् ॥

इति नपुंसकलिङ्गो यच्छब्दः ।

तच्छब्दे—

तं । ^१ अक्षीव इत्युक्तेन तस्सौ सः । ते धणाइ । शसि—
ताणीत्यादि । ओषं पुंवत् । ^२ क्लीबे 'वैतत्तदः' (ग्रा. सू. २-२-१४) इति न
प्रवर्तते ॥

इति नपुंसकलिङ्गस्तच्छब्दः.

एतच्छब्दे—

^३ प्राग्वत्सत्वबोत्वाभावः । एअं । एए । शसि—^४ एआणि इत्यादि ।
^५ ओषं पुंवत् ॥

इति नपुंसकलिङ्ग एतच्छब्दः..

^१ अक्षीव इत्युक्तेरिति ॥ क्लीबात्तच्छब्दात्सौ परे 'तस्सा सोऽक्षीवे तदश्च'
(ग्रा. सू. २-२-८९) इत्यत्र अक्षीव इति पर्युदासाच्चात्रत्यतकारस्य सकारादेन इत्यर्थः ॥

^२ क्लीबे वैतत्तद इति न प्रवर्तत इति ॥ तच्छब्दात्परस्य सोः 'वैतत्तदः'
(ग्रा. सू. २-२-१४) इति सूत्रेण विधीयमानो ङो—इत्यादेनः 'ङो पुंस्त्वेवेति बाष्पन्'
इति वार्तिकबलात्क्लीबे न प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

इति नपुंसकलिङ्गस्तच्छब्दः .

^३ प्राग्वदिति ॥ क्लीबादेतच्छब्दात्प्रथमैकवचने सुप्रत्यये सति 'तस्सा मांऽ-
क्षीवे तदश्च' (ग्रा. सू. २-२-८९) इत्यनेन विधीयमानस्तकारस्य सकारादेन.
'अक्षीवे' इति तत्र पर्युदस्तत्वात्तच्छब्दवदत्रापि न प्रवर्तते । पुंव 'वैतत्तदः' (ग्रा. सू.
२-२-१४) इत्यनेन सोर्विधीयमानो ङो इत्यादेनश्च 'ङो पुंस्त्वेवेति' इति वार्तिका-
त्तच्छब्द इवात्रापि न प्रवर्तत इति भावः ॥

^४ एआणि-इत्यादीति ॥ 'अनिर्गच्छिद् नञ्गणोः' (ग्रा. सू. २-२-२१)
इत्यनेन क्लीबादेतच्छब्दात्परस्य अस. अकारेत्केषु नि-इं-ई-इत्यादेऽपि सत्सु अन्यहलो
वृत्कारस्य लोपानन्तरं शिदादेनपूर्ववर्तिन अकारस्य ईर्ध्वं च एआणि एआहं एआहं इति
त्रिणि रूपाणीति भावः ॥

^५ ओषं पुंवदिति ॥ तृतीयैकवचनप्रभृति पुलिङ्गैस्तच्छब्दवद्गुणानि ज्ञेया-
नीत्यर्थः ॥

इति नपुंसकलिङ्ग एतच्छब्दः.

इदंशब्दे—

छीबे स्वमेदमिणमिणमो ॥ २-२-८२ ॥

छीबे इदमः स्वमा सह त्रय एते स्युः । इदं इणं इणमो । ^१जसि—
इमे । ^२शसि-इमाणि इत्यादि । ^३शेषं पुंवत् ॥

इति नपुंसकलिङ्ग इदंशब्द

किंशब्दे—

किं किमः ॥ २-२-८३ ॥

किमः स्वमा सह ^४किमेव स्यात् । किं । ^५जसि—के । ^६शसि-

^१जसि इमे इति ॥ छीबादिदंशब्दात् प्रथमाबहुवचने जसप्रत्यये 'इदम
इम' (प्रा. सू. २-२-७५) इतीदम इमादेशे 'सर्वदिर्जसोऽतो डे' (प्रा. सू.
२-२-६३) इति जसो डे-इत्यादेशे ङित्वाङिहोपे च इमे इति रूपमिति भावः ॥

^२जसीत्यादि ॥ छीबादिदंशब्दात् द्वितीयाबहुवचने शसि इवम इमादेशे
'किंकिङ् जश्शसोः' (प्रा. सू. २-२-३१) इत्यनेन कि-इत्याद्यादेशत्रये सति
इमाणि इमाङ् इमाङ् इति त्रीणि रूपाणीति भावः ॥

^३शेषं पुंवदिति ॥ अवशिष्टं सर्वमपि रूपं पुंलिङ्गदंशब्दवदित्यर्थः ॥

इति नपुंसकलिङ्ग इदंशब्द

^४किमेव स्यादिति ॥ प्रकृतसूत्रेण किमः किमादेशविधानं 'त्रे तसि
च किमो ङक.' (प्रा. सू. २-२-७५) इति लिटः कादेशस्य वाचनायेति भावः । तथाच
छीबार्लिङ्गशब्दात् सौ तस्य छुकि च किं इति रूपं सिद्धम् । चन्दिप्रकाशविक्रमवृत्त्योस्तु
'किं किं' इत्येवत्सूत्रपाठो दृश्यते ॥

^५जसि के इति ॥ 'सर्वदिर्जसोऽतो डे' (प्रा. सू. २-२-६३) इति जसो डे-
इत्यादेशप्रवृत्त्या के इति रूपमिति भावः ॥

^६शसि काङ् इत्यादि ॥ छीबार्लिङ्गशब्दाच्छसि किमः कादेशे 'किंकिङ्
जश्शसोः' (प्रा. सू. २-२-३१) इत्यनेन शसः किमाद्यादेशत्रये च सति काणि काङ्
काङ् इति रूपत्रयमिति भावः ॥

काइ, इत्यादि । ^१ शेषं पुंवत् ॥

इति नपुंसकलिङ्गः किंशब्दः.

इति नपुंसकलिङ्गसर्वनामविशेषशब्दाः

अथ स्त्रीप्रत्ययविधिः

पुंसोज्जातेर्दी वा ॥ २-२-३७ ॥

^२ पुल्लिङ्गात् स्त्रियां ङीदी वा स्यात् । णीळी । णीळा । सहभाषी
^३ सहन्ती । सव्वी सव्वा । अजातेः किम् ? अजा-अया । एडका-एडया ।
^४ अत इत्यनुवृत्तेः कुमारी गौरीत्यादौ न ङीविकल्प इति संस्कृतवदेव ॥

^१ शेषं पुंवदिति ॥ तृतीयाविभक्तिमारभ्य सर्वाणि रूपाणि पुल्लिङ्गकिंशब्द-
 वादित्यर्थः ॥

इति नपुंसकलिङ्गः किंशब्दः.

इति नपुंसकलिङ्गसर्वनामविशेषशब्दाः.

अथ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्

^२ पुल्लिङ्गादित्यादि ॥ 'शोशु स्त्रियां तु' (ग्रा. सू. २ २-३२) इति सूत्रात्
 स्त्रियामित्यनुवर्तते । सूत्रस्थस्य अजातेरित्यस्य जातिप्रवृत्तिनिमित्तकमिच्छादित्यर्थः ।
 स्त्रियामित्युक्त्याऽत्र पुंस इति भाषितपुंस्कादित्यर्थपर्यवसानम् । ततश्च भाषितपुंस्कात्
 जातिप्रवृत्तिनिमित्तकमिच्छात् स्त्रियां ङीप्रत्ययो वा भवतीति सूत्रार्थः । नियतलीलिङ्ग-
 केभ्यो गङ्गादिशब्देभ्यो विकल्पेन ङीप्रत्ययाभावार्थं सूत्रेऽस्मिन् भाषितपुंस्कादित्यर्थकं पुंस
 इति पठं बोध्यम् । सूत्रेऽस्मिन् 'ङीव्वा' इति पाठस्त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोर्दृश्यते ॥

^३ सहन्तीति ॥ अत्र 'णीळा' इति पूर्वप्रवर्गितरीत्या 'सहभाषा' इति
 शुद्धपाठेन भाष्यमिति भाति ॥

^४ अत इत्यनुवृत्तेरित्यादि ॥ यद्यप्यनेकपूर्वसूत्रेष्वत इत्यनुवृत्तेर्विच्छेदः,
 तदनुवृत्तावपि कुमारगौरादिशब्दानामदन्तत्वाभ्यभिचारान्वावृत्त्युपपादनमपि दुर्निर्वहम्,

डीप् प्रत्यये ॥ २-२-३८ ॥

संस्कृते 'टिड्ढाणञ्' इति सूत्रेण प्रत्ययनिमित्तो यो ^१ डीवृक्-
स्तस्य डी वा स्यात् । विकल्पसामर्थ्यात्पक्षे ^२ टाप् । ^३ साहणी साहणा
कुरुमरी कुरुमरा इत्यादि ।

तथाऽपि शब्दाधिकारमाश्रित्य अत इत्यस्य तसिक्तत्वाभ्युपगमेन मण्डूकच्छ्रुत्याश्रयेण
च संस्कृतसिद्धदाबन्तप्रकृतिमाश्रित्यैव अनेन डीप्रत्ययस्य विधानमिति कथंचिदभ्युपेत्य
कुमारादिशब्देभ्यः संस्कृते क्रियां टापोऽप्रवृत्त्या 'वयसि प्रथमे' (पा सू. ४-१-४०)
'विद्मौरादिभ्यश्च' (पा. सू. ४-१-४३) इत्यादिमिरीकारान्तत्वेन अत्र अत इत्यनुवृत्त्या
अनकारान्ततया न तेभ्यः प्रकृतसूत्रेण वैकल्पिकतया डीप्रत्ययः प्रपतते इति तेषां
संस्कृतवनेवान्न प्राकृतेऽपि नित्येकारान्तत्वमेवेत्याशयोऽत्र कथं चित्परिकल्पनीयः ।
अत्र चण्डिकात्रिविक्रमवृत्त्योस्तु — 'पुंसोऽजातेर्लीङ्वा' इत्यस्याप्राप्तविभा-
षात्वमभ्युपगम्य कुमारीगौर्यादिषु 'वयसि प्रथमे' (पा सू. ४-२-६४) इत्यादिभिः
डीबाढीकारप्रत्ययस्य प्राप्ततया तेषामेतत्सूत्रविषयत्वाभावात् तेभ्यः प्रकृतसूत्रेण
वैकल्पिकेकारः प्रपतते । किं तु येभ्यः सर्वादिशब्देभ्यः संस्कृते डीपोऽप्राप्तिः तेभ्यः
एवानेन सूत्रेण विकल्पतया डीविवक्षितमिति न कुमारीगौर्यादिशब्दानां वैकल्पिकमीका-
रान्तत्वमित्यभिहितं द्रष्टव्यम् ॥

^१ डीवृक्स्तस्य डी वा स्यादिति ॥ पूर्वसूत्राद् डी वेत्यस्यानुवृत्तिरिति भावः ।
अत्र वृत्तौ 'प्रत्ययनिमित्तो डीवृक्स्तस्य डी वा' इत्युक्त्या सूत्रस्थं प्रत्ययपदं निमित्त-
सहस्यन्तं, डीप्पदं च लुप्तपङ्क्तिमिति प्रतीयते । चण्डिकात्रिविक्रमवृत्तिग्रन्थपरिशील-
नायां तु डीविति प्रथमान्तं निधेयपरमिति प्रतीयते । तन्मते पूर्वसूत्रादापवमात्रानु-
वृत्तिरिति ज्ञायते । तत्र चासंदेहार्थमत्रत्यं डीव्यग्रहणमित्याशयस्त्वमिति भाति ॥

^२ पक्ष इति ॥ डीत्वामावपक्ष इत्यर्थः ॥

^३ साहणीत्यादि ॥ करणाचर्यकव्युदन्तात्साधनशब्दात्क्रियां 'टिड्ढाणञ्'
(पा. सू. ४-२-६६) इत्यादिना टिड्ढाव डीप् । प्रवृत्त्या तस्य प्रकृतसूत्रेण विकल्पेन
डीभावे 'अथयधभाम्' (पा सू. १-१-१५) इत्यनेन अयस हत्ये साहणी साहणा
इति रूपद्वयं बोध्यमिति भावः । कुरुमरी कुरुमरा इत्यत्र 'प्रापो लुप्तकगञ्च'
(पा. सू. २-२-१०) इत्यादिना तकारस्य लुप्तबोध्यः ॥

^१ हरिद्राच्छाये ॥ २-२-३९ ॥

अनयोर्डी वा स्यात् । ^२ हलही हलहा । ङाही ङाहा । 'कायायां होऽकान्तौ' (प्रा. सू. १-३-७०) इति ^३ हत्वम् ।

इति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्,

अथान्ययप्रकरणम्.

अन्ययम् ॥ २-१-३१ ॥

^४ इत्यधिकृत्य ।

आम ^५ अभ्युपगमे ॥ २-१-३२ ॥

^६ णइ चेअ चिअ च एवार्थे ॥ २-१-३४ ॥

^१ हरिद्रेत्यादि ॥ त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोस्तु 'हरिद्राच्छाया' इति सूत्रपाठो दृश्यते ॥

^२ हलहीत्यादि ॥ हरिद्राशब्दात् क्त्रियां प्रकृतसूत्रेण स्त्रीभावे सति 'हरिद्रादौ' (प्रा. सू. १-३-७८) इत्यनेन रेफस्य कृत्वे 'कवरामथश्च' (प्रा. सू. १-४-७८) इति रेफस्य लुकि 'शेषादेशस्य' (प्रा. सू. १-४-८६) इत्यादिना सिष्टस्य वकारस्य द्वित्वे च हलही इति रूपम् । स्त्रीभावस्य वैकल्पिकत्वादेतदभावपक्षे टापि हलहा इति रूपमिति भावः ॥

^३ हत्वमिति ॥ यकारस्येति शेषः ॥

इति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्,

अथान्ययप्रकरणम्.

^४ इत्यधिकृत्येति ॥ अन्ययं इत्येतदित ऊर्ध्वसेतत्पादसमाक्षिपर्यन्तमधिक्रियत इति त्रिविक्रमचन्द्रिकयोरप्युक्तम् ॥

^५ अभ्युपगम इति ॥ अङ्गीकाररूपार्थे आम इत्यन्ययं ज्ञेयमित्यर्थः । इदं संस्कृतेऽपि दृश्यत इति चन्द्रिकायामुक्तम् ॥

^६ णइ चेअ इत्यादि ॥ 'चन्द्रिकात्रिविक्रमवृत्त्योस्तु 'णइ चेअ चिअ च एवार्थे' इति सूत्रपाठो दृश्यते । तन्मते 'सो न्व इति एवार्थकतुरीयाभ्ययसहित-मुदाहरणं बोध्यम् । काल्यायनसूत्ररीत्या तु चिअ चेअ इति निपातद्वयमेवेति ज्ञायते ॥

स एव—सो णञ् सो शेअ, 'दैवादिन्यात् द्वित्वम्। एवं सो अिअ
सो श। अत्र ^२ द्विरुक्त एव चकार आदेशः ॥

हृदि निर्वेदे ॥ २-१-३५ ॥

मिअ पिअ विअ विअ व अ इवार्थे ॥ २-१-३८ ॥

पडेने स्युः। मिअ पिअ विअ विअ व ^३ अ ॥

अम्हो आश्चर्ये ॥ २-१-४० ॥

^४ हु खु निश्चयविस्मयवितर्के ॥ २-१-५४ ॥

हु खु इत्येता एषु स्तः। वितर्कः मंशय ऊहश्च ॥

^१ दैवादिन्यादित्यादि ॥ प्रकृतगृह्यमिदम् एवार्थकान्ययस्य संबन्धिनश्चकारस्य
'दैवोऽर्गो' (भा. गृ. १-४-१३) इत्यनेन द्वित्वं सो शेअ इति रूपमित्यर्थः।
दैवादिगणे हि 'न प्रत्येयग्र चान्य हि द्विग्यम्' इति गणकारिका दृश्यते। तत्र
प्रथमः 'चान्य' इत्युक्तिबलात् एवार्थकान्ययपत्र इति भावः। द्वित्वस्यास्य
वैकल्पिकप्राप्तेरतद्भावपक्षे सो शेअ इति रूपान्तरमपि शोध्यम्। एवं चिअ-इत्यादेशोऽपि ॥

^२ द्विरुक्त एवेति ॥ 'श' इति धनुर्थोऽयमेवार्थकनिपात एतन्मते नित्यतया
द्वित्ववदित इति 'सो श' इत्येकमेव रूपमित्याशयः प्रतिभाति। त्रिविक्रमलक्ष्मी-
धरा तु 'अ' इति गृते तृतीयमव्ययं मन्यते। तन्मते न सो अ इत्युदाहरणं
शोध्यम् ॥

^३ अवेति ॥ एतद्वृत्तिकृन्मत्तर्गत्वा 'अ' इति वार्थकमेवाप्ययमिति भाति।
त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकाकृन्मते तु 'अहवेअ' (भा. गृ. २-१-३४) इति सूत्रेऽप्ये-
वार्थकस्य 'अ' इति निपातस्याभ्यनुज्ञानात् 'अ' इति एवार्थकमिवार्थकं चाप्ययमिति
शोध्यम् ॥

^४ हु खु निश्चयेत्यादि ॥ अत्र त्रिविक्रमवृत्ति 'बहुलाधिकारादनुस्यारात्परो
हुनं प्रयोज्य' इत्युक्तिदर्शनात् एअ खु हसइ (एअ एअ हसति) इत्यार्थो 'खु' इतिषत्
हु इति न प्रयोज्य इति शोध्यम् ॥ निश्चये—हु पठिअ, खु पठिअ—असंशयं

^१ त्वो अवापोत ॥ २-१-६७ ॥

अव अप उत एषां स्थाने ओ वा स्यात् । अवगतः— ओगओ अवगाओ ॥

^२ उ ओ तूप ॥ २-९-६८ ॥

उप इत्यस्य उ ओ वा स्तः । उआरो ओआरो ^३ उवआरो— उपकारः ॥

उप पश्य ॥ २-१-७५ ॥

^४ स्पष्टम् ॥

पठितम् । विस्मये—को हु एतो सहस्ससिरो, को खु एतो सहस्ससिरो—कः जल्वेष सहस्रशिरा । ऊहे—हु पिओ आभमिस्सदि, खु पिओ आभमिस्सदि—मिय भागमिष्यति । संशये—हरी हु हरोहु, हरी खु । हरो खु—हरिर्वा हरो वा इत्युदाहरणानि बोध्यानि ॥

^१ त्वो अवापोतेति ॥ तु ओ अवापोत इति च्छेदः । अवापोत इति छुल्ल-षष्ठ्यन्तं पठम् । तु शब्दो वार्थकः । अव अप उत इत्येषां स्थाने ओ इत्यन्यत्र वा स्यादिति सूत्रार्थः । त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोस्तु 'त्वोदवापोताः' इति सूत्रपाठो दृश्यते ॥

^२ उओ तूपेति ॥ पूर्वसूत्राद्वार्थकतुगन्धानुवृत्तेरन्त्यं तुग्रहणं स्पष्टार्थमिति परिकल्पनीयम् । त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोस्तु 'उओ उपे' इति तुग्रहणरहित एव पाठ उपलभ्यते ॥

^३ उवआरो इति ॥ प्रकृतसूत्रविहितयोः उभावौभावयोरुभयोरपि वैकल्पिकत्वात्तदुभयाभावपक्षे उपकार इत्यत्र पकारस्य 'पो व.' (प्रा. सू. २-२-७८) इति चकारादेशे ककारस्य 'प्रायो छुल्लाचज' (प्रा सू १-३-८) इत्यादिना लुकि च उवआरो इति रूपं बोध्यमिति भावः ॥

^४ स्पष्टमिति ॥ पश्येत्यर्थे उवेत्यन्यत्र स्यादित्यर्थः स्पष्टं प्रतीयत इत्यर्थः । अत्रापि वार्थकतुगन्धस्य अनुवृत्तिर्बोध्या । अत एव च पश्येत्यर्थे ओअक्ख इत्यादयोऽऽपि प्रयोगा उपपद्यन्त इति बोध्यम् ॥ पश्येत्यर्थे 'उवह' इत्यपि प्रयोगो दृश्यत इति त्रिविक्रमवृत्तिचन्द्रिकयोरुक्तम् । एतत्सूत्रपर्यालोचनायां 'उव णिच्चल' इति काव्यप्रकाशादिप्राप्ते गाथासप्तशतीगते तुरीये श्लोके 'उव' इत्येव पाठस्साधुरिति भाति ॥

१ प्याद्याः ॥

पि २ वि इत्याद्या ३ अव्ययार्थाः ॥

इति श्रीमदक्षिणसमुद्राशीश्वरचोक्तनाथभूपमित्रसचिव-सज्जनावलम्ब

प्रह्लादप्यविरुद्धाङ्क-चिनमोम्मभूपालहृदयकमलकुहरविहर-

भाण श्रीसायबक्षिवप्रेरितेनाप्ययदीक्षितेन

कृते प्राकृतमणिदीपे सुबन्तप्रकरणम्

१ प्याद्या इति ॥ इदं सूत्रं चन्द्रिकायां नोपात्तम् । 'किं पि' 'किं वि' इत्यादिप्रयोगाणां च 'अपे पदात्' (प्रा. सू. १-२-५) इत्यनेन आदेरचो लुकि सिद्धत्वा-दिति तदाक्षप्र त्यात् । ननु पदात्परत्वाभावेऽपि 'पि' इति प्रयोगसिद्धयर्थ 'प्याद्याः' इति सूत्रं स्यादिति चेत् । तथा सति 'अपेः पदात्' इति सूत्रस्यैव (प्रा. सू. १-२-५) वैयर्थ्यापात्तादिति ॥

२ वि इत्याद्या इति ॥ प्रकृतसूत्रस्यादिशब्देन 'वि' इत्यादीनामप्यर्थकानां ग्रहण-मिति भावः । ननु अपिशब्दे पकारस्य 'पो वः' (प्रा. सू. १-३-५५) इति सूत्रेण वकारादेशे 'अपेः पदात्' (प्रा. सू. १-२-५) इत्यनेनादेरकारस्य लुकि च 'वि' इत्यस्य, वकारादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'पि' इत्यस्य च रूपस्य सिद्धतया यत्किञ्चित्पदात्परकत्वाभावे च 'पि' 'वि' इति प्रयोगस्य 'अपेः पदात्' (प्रा. सू. १-२-५) इति सूत्रवैयर्थ्यापातमिवा अवज्ञीकार्यतया च 'प्याद्याः' इति सूत्रं किमर्थम् ? अत एव चन्द्रिकाकृताऽपीदं नोपात्तमिति चेत्सत्यम् । 'पो वः' (प्रा. सू. १-३-५५) इत्यत्र 'प्रायो लुक्' (प्रा. सू. १-३-८) इत्यत प्रायग्रहणा-नुवृत्त्या अपिशब्दादाविव वकारादेशस्य नियमेनाप्राप्तौ 'किं वि' इत्यादिरूपसिद्धयर्थमेत-त्सूत्रम्, तथा अपिशब्दे पकारस्य वकारादेशलुको. प्रायग्रहणाश्रयमेनाप्राप्तौ 'किं पि' 'अपि णाम' इत्यत्र अकारलोपतदभावयोस्तिद्धयर्थ 'अपेः पदात्' (प्रा. सू. १-२-५) इति सूत्रं चारब्धमिति संतोष्यमिति ॥

३ अव्ययार्था इति ॥ अत्र वृत्तावनुपात्तान्यन्यान्यप्यव्ययप्रकरणस्थानि सूत्राणि सोदाहरणप्रदर्शनं वृत्तिचन्द्रिकयोस्पादाय व्याकृतानि दृश्यन्ते । तानि यथा—

तं वाक्योपन्यासे ॥ २-१-३३ ॥

तमित्यव्ययं वाक्योपन्यासे प्रयोज्यम् । तं ति अ सवन्ति मोक्षं—तमिति च शपन्ति मोक्षम् ॥

दर अर्थेऽल्पे वा ॥ २-१-२६ ॥

दरेत्यन्यथ अर्थार्थे अल्पार्थे च वा प्रयोक्तव्यम् । दरविमर्शितम्—अर्थविकसितम्, ईषद्विकसितम् ॥

किणो प्रश्ने ॥ २-१-३७ ॥

किणो इति प्रश्ने वा प्रयोज्यम् । किणो चिद्वसि—किमिति तिष्ठसि ॥

किरइरहिर किलार्थे ॥ २-१-३९ ॥

किर-इर-हिर-इति किलार्थे वा प्रयोक्तव्याः । कर्म किर-कृतं किल । तस्स इर पिमवमंसो—तस्य किल प्रियवयस्यः । वाहिता हिर—व्याहृता किल । पक्षे कर्म किल—कृतं किल । तस्स किल पिमवमंसो—तस्य किल प्रियवयस्यः । वाहिता किल—व्याहृता किल ॥

अब्भो पश्चात्तापसूचनादुःखसंभाषणापराधानन्दादरखेद-

विस्मयविषादभये ॥ २-१-४१ ॥

अब्भो इति पश्चात्तापादिष्वेकादशसु प्रयोज्यम् । पश्चात्तापे—अब्भो महं सु पावं आभरिअं—महत्सुखं पापमाचरितम् । सूचनायां—अब्भो दुक्करो आरद्धो—दुष्कर आरब्धः । दुःखे—अब्भो सन्नं गमं—सर्वं गतम् । संभाषणे—अब्भो किमिणं—किमिदम् । अपराधे—अब्भो परधवं हरन्ति खला—परधवं हरन्ति खला । आनन्दे—अब्भो सुप्पहायमिणं—सुप्रभातमिदम् । आदरे—अब्भो अहं अम्हाणं जम्मं सफलं जीविअं—अथास्माकं जन्म सफलं जीवितम् । खेदे—अब्भो ण जाणामि चित्तं—न जानामि चित्तम् । विस्मये—अब्भो किं वि रहस्सं जाणन्ति पुत्ता जणाअम्हिआ—किमपि रहस्यं जानन्ति भूर्ता जनान्धबिक्काः । विषादे—अब्भो णा-सन्ति धिअं, पुलअं वड्ढेन्ति, देन्ति रणरणअं—नाशयन्ति धियं, पुलकं वर्तयन्ते, वदन्ति रणरणकम् । भये—अब्भो गह्मन्दिहं तुम्हि ण वा रज्जइ सा ण जोरिहिइ—गठिताऽस्मि त्वया न वा रज्यति सा न खेदिष्यते ॥

हुं पृच्छादाननिवारणे ॥ २-१-४२ ॥

हुमित्यन्यथं पृच्छायां दाने निवारणे च प्रयोज्यम् । पृच्छायां—हुं कहं सम्भावं—कथं सन्नावम् । दाने—हुं गेण्हिअं महं धणं—गृहाण मम धनम् । निवारणे—हुं णिल्लज्जं समोसरं—निर्लेज्जं समपसर ॥

वणे निश्चयानुकम्प्यविकल्पे ॥ २-१-४३ ॥

वणे इत्यन्ययं निश्चयादौ प्रयोज्यम् । निश्चये—वणे होइ—निश्चयो भवति । अनुकम्प्ये—दासो वणे ण मुञ्चइ—दासोऽनुकम्प्यो न मुच्यते । विकल्पे—होइ ण होइ वणे—भवति न भवति वा ॥

सम्भावने अइ च ॥ २-१-४४ ॥

सम्भावने अइ इति चकाराद्वणे इति चान्ययं प्रयोज्यम् । अइ दिअर किं ण पेच्छसि—वणे दिअर किं ण पेच्छसि, इति वा—अथि देवर किं न पइयसि ॥

आनन्तर्ये णवरिअ ॥ २-१-४५ ॥

आनन्तर्यार्थे णवरिअ इत्यन्ययं प्रयोज्यम् । णवरिअ से रहुवइणो—आनन्तर्यं (अनन्तरं) अस्य रघुपते ॥

केवले णवर ॥ २-१-४६ ॥

केवलेऽर्थे णवर इत्यन्ययं प्रयोज्यम् । णवर दोऊणं एकदिअं—केवलं दोन्यं प्रकटितम् । * केचित्तु—‘केवलानन्तर्योर्णवरिअणवर’ इत्येकमेव सूत्रमाहुः । तन्मते णवरिअणवरेत्युभयमपि केवलानन्तर्योभयार्थकं बोध्यम् ॥

अद गृहाणार्थे ॥ २-१-४७ ॥

अदेत्यन्ययं गृहाणेत्यर्थे प्रयोज्यम् । अद पोष्कं—गृहाण पुष्पम् ॥

अदि विकल्पविषादसत्यनिश्चयपञ्चात्तापेषु च ॥ २-१-४८ ॥

अदीत्येतदन्वयं विकल्पादिषु पञ्चस्वर्थेषु चकाराद् गृहाणेत्यर्थे च प्रयोज्यम् । विकल्पे—अदि होऊ पत्ताहे—वा अवेदिदानीम् । विषादे अदि चळणाणओ सो ण माणिओ—हन्त चरणानतस्म न मानित । सत्ये—अदि तुइ फणामो—सत्यं तव फणाम । निश्चये—साहिअइ अदि तुइ कळं—साध्यते निश्चयेन तव कार्यम् । पञ्चात्तापे—अदि न दिट्ठो पिओ—हन्त न इष्टः त्रिय । गृहाणार्थे—अदि धणं—गृहाण धनम् ॥

संभाषणे रत्तिकलहे रे अरे ॥ २-१-४९ ॥

संभाषणे रत्तिकलहे च रे अरे इत्यन्ययद्वयं प्रयोज्यम् । संभाषणे—रे भुत्त, अरे भुत्त—रे धूर्त । रत्तिकलहे—रे किअअ, अरे किअअ—रे कितव ॥

* केचिरिति । त्रिविक्रमवृत्तिगतैतद्व्यङ्ग्यपरिशीलनेन मूलपाठ त्रिविक्रमप्रणितो नेत्य-
वगम्यते । एतेन सूत्रपाठस्यैविक्रमीय इति केना चिदभ्युह्यन परास्त वेदितव्यम् ॥

हरे क्षेपे च ॥ २-१-५० ॥

हरे इत्यव्ययं क्षेपे (निन्दायां) चकारात्सम्भाषणरतिकलहयोश्च प्रयोज्यम् ।
क्षेपे—हरे णिल्लज्ज—निर्लेज्ज । सम्भाषणे—हरे पुरिसा—पुरुषा । रतिकलहे—
हरे बहुवचल्लह—बहुवचल्लभ ।

थू कुत्सायाम् ॥ २-१-५१ ॥

थू इत्यव्ययं कुत्सायां प्रयोज्यम् । थू णिल्लज्जो लोभो—निर्लेज्जो लोक ।

ऊ गर्हाविस्मयसूचनाक्षेपे ॥ २-१-५२ ॥

ऊ इत्यव्ययं गर्हायां विस्मये सूचनाया प्रक्रान्तवाक्यस्य विपर्यासशङ्कया विनि-
वर्तनरूपे आक्षेपे च प्रयोज्यम् । गर्हायां—ऊ णिल्लज्जो—निर्लेज्ज । विस्मये—
ऊ कहं भणिमं—कथं भणितं । सूचनायां—ऊ केण वि ण विण्णामं—केनापि न
विज्ञातम् । आक्षेपे—ऊ किं मए भणिमं—किं मया भणितम् ॥

पुणरुत्तं कृतकरणे ॥ २-१-५३ ॥

पुणरुत्तमित्यव्ययं कृतकरणे प्रयोज्यम् । अह सहसु पुणरुत्तं—अपि सहस्र
कृतकरणम् ॥

णवि वैपरीत्ये ॥ २-१-५५ ॥

णवीत्यव्ययं वैपरीत्ये प्रयोज्यम् । णवि विहिंविपरिणामो-विपरीतो विधिविपरि-
णामः ॥

वेव्वे विषादभयवारणे ॥ २-१-५६ ॥

वेव्वे इत्यव्ययं विषादे भये वारणे च प्रयोज्यम् । विषादे—वेव्वे फणिमं ण
विम्हरामो—विषादफणितं न विस्मरामः । भये—वेव्वे पलाहमं तेण—भयेन पलाभितं
तेन । वारणे—वेव्वे चापलं—मा चापलम् ॥

‘आमन्त्रणे पेव्वे च ॥ २-१-५७ ॥

आमन्त्रणे पेव्वे इति, चकारात् पेव्वे इति चान्वयं प्रयोज्यम् । पेव्वे पिण, वेव्वे
पिण—ओ प्रिय ॥

वा सख्या मामिहल्लाहले ॥ २-१-५८ ॥

सख्या आमन्त्रणे मामि हला हले इत्यव्ययत्रयं वा प्रयोज्यम् । सख्या आम-
न्त्रणं—मामि हला हले । पसे—सहि—सखि ॥

‘इदं सूत्रं १४३ पुटे प्ताद्वृत्तिज्ञाता ‘आमन्त्रणे नन्व’ इति पठित्वापाठ दृश्यते।

ओ पश्चात्तापसूचने ॥ २-१-६० ॥

पश्चात्तापे सूचने च ओ इत्यव्ययं प्रयोज्यम् ॥ पश्चात्तापे-ओ कर्म पावम्-ओ कृतं पापम् ॥ सूचने-ओ तुह चरितं सध्वं विष्णार्थं-ओ तव चरितं सर्वं विज्ञातम् ॥

अणणाहं नमर्थे ॥ २-१-६१ ॥

नमर्थे अण णाहं इत्यव्ययं प्रयोज्यम् ॥ अण चित्तिं मुणति-न चित्तिं ज्ञानंति ॥

निश्चयनिर्धारणे चले ॥ २-१-६२ ॥

निश्चये निर्धारणे चार्थे चले इत्यव्ययं बोध्यम् ॥ निश्चये-सीहो चले—सिंह एव । निर्धारणे- स्त्रिभिर्भाणं अणजयो चले पुरिसो-क्षत्रियाणां अणजय एव पुरुषः ॥

मणे चिमर्थे ॥ २-१-६३ ॥

चिमर्थे मणे इत्यव्ययं प्रयोज्यम् । मणे स्रो—किंस्तिच्छ्रूः ॥

माह माथे ॥ २-१-६४ ॥

माह इति माहाव्यर्थे अव्ययं प्रयोज्यम् ॥ माह होहु रोसो—मा भवतु रोषः ।

अलाहि निवारणे ॥ २-१-६५ ॥

निवारणे अलाहीत्यव्ययं प्रयोज्यम् ॥ अलाहि विसादेण—अलं विषादेन ।

कक्षणे जेण तेण ॥ २-१-६६ ॥

कक्षणे जेण तेण इत्यव्ययं प्रयोज्यम् ॥ अमरकं जेण (तेण) कमलवर्णं—अमरकं कमलवर्णम् ॥

प्रत्येकमः पाटिपकं पाटिकं ॥ २-१-६७ ॥

प्रत्येकमित्यत्रार्थे पाटिपकं पाटिकमित्यव्ययं वा प्रयोज्यम् ॥ पाटिपकं पाटिकं । पक्षे—पक्षेचं—प्रत्येकम् ॥

स्वयमो अप्पणा ॥ २-१-७० ॥

स्वयमित्यत्रार्थे अप्पणेति वा प्रयोज्यम् ॥ अप्पणा पावो । पक्षे—समं पावो-स्वयं पाकः ॥

एकसरियं झडितिसंप्रति ॥ २-१-७१ ॥

झडित्यर्थे संप्रत्यर्थे च एकसरियमित्यव्ययं वा प्रयोज्यम् ॥ एकसरियं, पक्षे
झसि संपद् — झडिति संप्रति ॥

इहरा इतरथा ॥ २-१-७२ ॥

इतरथेत्यर्थे इहरा इत्यव्ययं वा प्रयोज्यम् । इहरा । पक्षे—इतरहा—
इतरथा ॥

मुधा मोरउल्ला ॥ २-१-७३ ॥

मुधेत्यर्थे मोरउल्लेत्यव्ययं वा प्रयोज्यम् । मोरउल्ला, पक्षे—मुहा मुधा ॥

अयि ऐ ॥ २-१-७४ ॥

अयित्यर्थे ऐ—इत्यव्ययं वा प्रयोज्यम् । अतएव वचनादैकारस्यापि कश्चित्प्राकृते
प्रयोग इति ज्ञायते । ऐ सहि, पक्षे अह सहि—अयि सलि ॥

इजेराः पादपूरणे ॥ २-१-७६ ॥

इ-जे-रा-इत्यव्ययत्रयं पादपूरणे प्रयोक्तव्यम् । रामो इ । एवं जेरयोरपि पादपूरणे
प्रयोगः ॥ अहो अंडो हा नाम हे अहह हि इत्यादयोऽपि संस्कृतवदेव सिद्धाः ॥

इत्यव्ययप्रकरणम्.

इति श्रीमहीश्वरानन्दीयप्राच्यकोशालयविदुषः तिरु-तिरु-श्रीनिवासगोपाळार्यस्य कृतौ

प्राकृतमणिदीपटिप्पण्या दीधित्यमित्याद्या

सुबन्तप्रकरणम्

श्रीमद्वाल्मीकिप्रणीतप्राकृतव्याकरणसूत्रपाठः सचार्तिकः

१ सिद्धिर्लोकः	२३ तिष्ठ.
२ अलुक्कमन्यशब्दांशुशासनवत्	२४ लोपः
३ संज्ञा प्रत्याहारमयी वा	२५ अन्त्यह्रस्वोऽभ्युदि
४ सुप्त्वाविरन्त्यह्रस्वा	२६ निर्दुरि वा
५ हो ह्रस्वः	२७ अन्तरि च नाचि
६ दिर्वीचिः	वा—अन्तरद्वयौ ह्रस्व वाच्यम्
७ शपसाश्च	२८ क्षिप्रम् अपुनरि तु
८ सः समास	वा—पुनरि शिर्वाच्यः
९ आदि. लुः	२९ अवियुति स्त्रियामाह
१० गो गणपरः	३० रो रा
११ द्वितीयः फुः	३१ इः क्षुत्ककुमि
१२ संयुक्तः लुः	३२ अजुपि वा
१३ तु विकल्पे	३३ सवाशिपि
१४ प्रायो लिति न विकल्प.	३४ स आदुरप्सरसोः
१५ शिति दीर्घ	३५ दिक्प्राप्तुपि
१६ सांजुनासिकोच्चारं हि त्	३६ शरदाभ्य
१७ बहुलम्	३७ तु सविस्मयमवन्तजम्भणमहन्ताः
१८ दिद्वौ मियं से	३८ यत्तत्सम्यग्विषयकपृथको मल्
१९ सन्निवस्त्वपदे	३९ मोचि वा
२० न यण्	४० विन्दुल्
२१ एङः	४१ हलि डमणनानाम्
२२ शेषेऽन्यचः	४२ स्वरेभ्यो वक्रादौ
वा—वक्रवाकशातवाहनयोः सन्निव- र्वाच्यः	वा—शृष्टिमाज्जारमनदिशलानां वा- च्यचनम्
वा—सुपुरुषकुम्भकारद्वितीयादीनां वाच्यचनम्	४३ क्वासुपोस्तु सुणाव्
	४४ लुक् मांसादौ

४५ संस्कृतसंस्कारे

४६ हे तु किञ्चुके

४७ वर्ग्येऽन्त्यः

४८ विंशतिषु त्या श्लोपलू

वा—दंष्ट्रायां वाच्यः । सिंहे वाच-
नम् । विंशतेः क्षियामेवेति
वाच्यम् ।

४९ स्नमदामक्षिरोन्मो जरि

वा—चर्मशर्मसुमनस्तदोवयसा नेति
वाच्यम् । धनुयस्तु हे सति नेति
वाच्यम् । से सत्वसति चाप्स-
रसो नेति वाच्यम् ।

५० शरप्पावृद्

५१ अक्षर्यकुलाद्या वा

५२ छीने गुणगाः

५३ क्षियामिमाक्षलिगाः

वा—पृथ्वादित्वादेशेननिचोस्तन्त्रेण
ग्रहणं वक्तव्यं, त्वादेशस्य वा
पुंस्त्वं वाच्यम् ।

इति प्राकृतव्याकरणसूत्रपाठे सर्वाधिके

प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः

१ निर्मतिरोत्परि माल्यस्थोर्वा

२ आदेः

३ लुगन्ययत्यदाद्यात्तदचः

४ वाऽलव्वरण्ये

५ अयेः पादात्

६ इतेः

७ लोऽचः

८ शोलुस्यवरशोर्दिः

वा—जिह्वाया वलोपे दीर्घो वाच्यः

९ हे दक्षिणेऽस्य

१० तु समृद्धादौ

११ स्वमादाविल्

१२ पकाङ्गारललाटे तु

१३ सप्तपर्णे फोः

१४ मध्यमकतमे च

१५ हरे त्वी

१६ ठल् ध्वनिगवयनिष्वपि वाः

१७ ज्ञो णोऽभिज्ञादौ

वा—भमिज्ञादौ नकारस्य लोपो

वाच्यः

१८ स्तावकसाक्षे

१९ चण्डखण्डिते णा वा

२० प्रथमे ज्योः

२१ भार्यायां यंश्चभ्रातृलू

२२ भासारे तु

२३ लोऽन्तर्येल्

वा—अन्तरङ्गादौ नेति वाच्यम्

२४ पारावते तु फोः

२५ उत्करवल्लीद्वारमात्रणि

वा—मात्रशब्दे वाच्यः

२६ शब्दादौ

२७ वाऽर्द्धे उदोव

२८ स्वपि

२९ ओदास्यां पठकौ

३० फोः परस्परनमस्कारे

३१ पञ्चे मि
 ३२ त्वर्षी
 ३३ ^१ ईत्स्वत्वाटस्त्यान आतः
 ३४ इत्तु सदादौ
 ३५ आचार्ये चो ह्य
 ३६ श्यामाके भः
 ३७ नवाऽन्यथोत्सावादौ
 ३८ भवि वा
 वा—रागभागादौ नेति वाच्यम्
 ३९ स्वरस्य विन्दुमि
 ४० संयोगे
 ४१ त्वेदित.
 ४२ मिरायां लित्
 ४३ मूषिकविनीतकहरिद्रापथिपृथिवीप्रति-
 क्षुत्पत्
 ४४ रस्तिचिरौ
 ४५ इतौ तो वाक्यादौ
 ४६ वेद्नुदशियिलयोः
 ४७ णिन्माणं णिन्मिभम्
 ४८ उ युविष्ठिरे
 ४९ द्विनीक्षुप्रवासिपु
 वा—द्विगुणद्वितीययोर्वाच्यम् ।
 द्विजद्विरद्विधागतनिपतितानां
 प्रतिषेधो वाच्यः ।
 द्विवचने ओत्वं चेति वाच्यम् ।
 ५० तु निर्झरद्विधाकृजोरोच्चा
 ५१ ईतः काश्मीरहरीतक्योर्लांलौ
 ५२ गमीरग इत्
 ५३ वा पानीयगे

५४ उल् जीर्णे
 ५५ तीर्णे झुल्
 ५६ विहीनहीने वा
 ५७ एल्पीडनीडकीदशापीयूपाविनीतके-
 दशापीडे.
 वा—पीडनीडयोर्वाच्यम्
 ५८ त्वदुत्त उपरिगुरुके
 ५९ मुकुलादौ
 ६० रोझुक्कीपुरुषयोरित्
 ६१ क्षुत् ईत्
 ६२ दोदोऽनुत्साहोत्सन्न कञ्जसि
 ६३ दुरो रल्लुकि दु
 ६४ सुभगमुसले
 ६५ इश्चौत्कुत्तुहले
 ६६ स्तौ
 ६७ सस्मेऽङ्गोत्तः
 ६८ अल् हुक्के
 ६९ ईदुद्ध्यडे
 ७० उल्कण्ड्यतिहनूमद्वात्तले
 ७१ वा मधुके
 ७२ इदेन्नुपुरे
 ७३ ओल् स्थूणात्तण्मुल्यत्तणीरकूर्परगुल्-
 चीकृष्माण्डीताम्बूलीपु.
 वा—स्थूणात्तण्योस्तु वेति वाच्यम्
 ७४ क्ततोऽत्
 ७५ आद्वा सृदुत्वसृदुकृशासु
 ७६ इत्कूपगे
 ७७ श्रद्धसृगाङ्कस्यु ^२ दृष्टमसृगेणु वा
 ७८ पृष्टेऽनुत्तरपदे

- ७९ उद्धृषमे तुः
 ८० वृन्दारकनिवृत्तयोः
 ८१ ऋतुगो
 ८२ गौणान्त्यस्थ
 वा—भर्तृदारिकादावित्वं वाच्यम्
 ८३ इदुन्मातुः
 ८४ वृष्टिपृथग्दसृवृज्जनसृकवृष्टे
 ८५ तु जुहस्पतौ
 ८६ उद्धृषमे
 ८७ वृन्त इदेक्
 ८८ १ ठिरादते
 ८९ इसेरि सा
 ९० केवलस्य रिः
 ९१ इदयस्सकिनि
 ९२ ऋतुऋज्जुऋगऋपिऋषमे वा
 ९३ ऋत्स इलिः
 ९४ षपेटाकेसरदेवरसैन्यवेदनास्वे-
 चस्तिवत्.
 वा—एदोतो कश्चित्स्वरूपेण इत्सो
 वाच्यः
 ९५ सैन्यवशनैश्चरे
 ९६ त्वत्सरोरुहमनोहरप्रकोष्ठातोद्यान्योन्ये
 वक्ष को .
 ९७ कौक्षेयक उव
 ९८ शौण्डिनो
 ९९ गन्यउदा इव
 १०० ऊ स्तेने वा
 १०१ सोच्छ्रासे
 १०२ ऐच एक्

- १०३ अइ तु वैरादौ
 १०४ दैत्यादौ
 १०५ नाभ्यावः
 १०६ गौरव आत्
 १०७ पौरगे चाउव
 १०८ वक्षैनीचैसोरभः
 १०९ ई धैर्ये
 ११० वा पुजाध्याद्याः

इति प्राकृतव्याकरणसूत्रपाठे सर्वात्मिके
 प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

- १ एत्साञ्जला नयोदशमेऽथ
 २ कदले तु
 ३ कर्णिकारे फोः
 ४ नवभालिकावद्वनवफलिकापूरफल -
 पूतर ओक्.
 ५ तु मयूरचतुर्थचतुर्द्वारचतुर्दश -
 त्रुगुणमयूखोल्लखलसुकुमारोदूख -
 कलवणकुदहले.
 ६ निषण्ण डमः
 ७ अस्तोरखोरचः
 ८ प्रायो लुक्काचनतदपयवाभ्
 वा—समासेऽन्तर्वर्तिविभक्तिनिमित्त-
 कं पदत्वं वेति वाच्यम्
 पिशाच्यां चत्य जत्वं वाच्यम्
 चिह्नादावादेरपीति वाच्यम्
 ९ नात्पः
 १० यभ्रतिरः

- ११ कामुक्यमुनाचामुपधातिमुक्ते मो-
दुल्लङ्घ्
- १२ खोऽपुष्पकुञ्जकर्परकिले कोः
- १३ छागश्चकुलकिराते लकचाः
- १४ वैकादौ गः
- १५ द्योः कन्दुकमरकतमदकले
- १६ पुत्रागमालिनीचन्द्रिकासु भः
- १७ शीकरो तु हनौ १
- १८ कृत्वे सुभगदुर्मनो वः
- १९ निकषस्तिकपिङ्गुरे हः
- २० लघयधमाम्
- २१ हः पूषकि तु
- २२ योः क्षयितपिशाचयोस्तल्लौ
- २३ शो अटिले
- २४ टोर्वशिवादौ कः
- २५ स्फटिके
- २६ रत्नकोटे २
- २७ हः कैटभशकटसटे
- २८ कः
- २९ पिठरे हस्तु रश्मि वः
- ३० लब्धोऽनुदुगे
- ३१ यो वः
वा—अटतेनेति वाच्यम् ।
- ३२ वेतस इति लोः
- ३३ प्रतिगोऽप्रतीपरो
- ३४ दंशदहोः
- ३५ दम्भदरदर्भगर्भदग्धशानदग्धदाह -
दोहद्वदोलावृण्णकदने तु.
- ३६ तुच्छे चच्छौ
- ३७ टल् प्रसरवृन्दद्वरतगरे
- ३८ हः कातरककुदवितरितमातुल्लङ्घु
- ३९ तु वसतिमरते
- ४० क पलितनितम्बकदम्बे
- ४१ दोहदप्रदीपघातवाहनावस्थाम्
- ४२ रक् सप्तमादौ
- ४३ अद्भुमे कदम्बाम्
- ४४ कदर्थिते शोर्वः
- ४५ पीते ले वा
- ४६ यो वीपि
- ४७ हः पृथिव्यौषधनिशीये
- ४८ प्रथमशिथिलमेधिसिधिरनिषधेऽ
- ४९ १ गर्दिना रुदिते
- ५० गो वाऽतिसुक्ते
- ५१ गार्भिते
- ५२ नः
- ५३ नादेस्तु
- ५४ नापिते हः
- ५५ यो वः
वा—पत्न्यवस्थो भुतिसुखाग्रवस्था
- ५६ कः पाटिपरिधपरिजापकपनसपाटि-
भग्नेषु
- ५७ श्रीपापीडे मो वा
- ५८ रस्यापधौ
- ५९ प्रसूते वः
- ६० कस्य भगौ वा
वा—रेके अ एव वाच्यः । सुक्ता
फलादौ ह एव वाच्यः ।
- ६१ यो वः

- ६२ इयौ कवन्वे
 ६३ वित्तिन्यां सः
 ६४ वो मस्य क्रेटमे
 ६५ त्वमिन्नन्यां सः
 ६६ मन्मये
 ६७ तु वो विपने
 ६८ यो वर्तियानीयोपरीयकृन्येषु
 ६९ इन्नपदि
 ७० छायायां होऽकान्तौ
 ७१ पृथ्यां लल्
 ७२ कतिपये बहूयौ
 ७३ नयंपरे तो धुप्नदि
 ७४ कावेवंः
 ७५ म्यौ इहस्यतीं तु बहोः
 ७६ रो वा पयागे
 ७७ लो जठरवटरलिदुरे
 ७८ हरिद्रादी
 ७९ किरिठेरे हः
 ८० नोः क्तवारे णः
 ८१ लो ललटे च
 ८२ लोहललाफललाङ्गुले वा
 ८३ स्पूले रल्लद्वौद
 ८४ वो नः शवरे
 ८५ नीर्वात्त्वमे वा
 ८६ इत्य वो त्रिन्दोः
 ८७ भोस्तु
 ८८ मत्पृथिवसदृशपायागे तु हः
 ८९ सुधायां ण्डः फोः
 ९० छट् पद्दानीमुवाभादसप्तयर्गे

- ९१ मिरायां वा
 ९२ लुक्पादपीठरादपवनदुर्गादिभ्युदुन्व-
 रेऽचान्दङ्ः
 ९३ व्याकरणप्रकाराणन् क्तोः
 ९४ पूर्वमेव देवकुलप्रावारक्यावर्त्तवित्ता-
 वटावर्त्तमानतावति वः.
 ९५ न्योर्बन्तुनवचरात्रकुलनेत्रकाटप-
 रुक्तिप्रलयहृदयेषु
 ९६ कपठौ वरो गृहस्य
 ९७ श्रीमतिनीडुहिवृत्तितामालिर्थावर्त्त-
 णीदूमावित्ताः.
 ९८ उभयावलोर्वहङ्गौ
 ९९ मडिनद्विपूर्ववैद्याणां नहृल्लदि-
 पुरितवल्ललाः.
 १०० स्तरब्धवारीसरकारी
 १०१ बाहिर्बाहिरी बाहिसः
 १०२ कुरो गौंगयः
 १०३ एण्ह पुत्राहे इदानीमः
 १०४ त्रियेक्ष्वादिमुक्तेतिनिष्ठिरातिह-
 सिन्वि.

१०५ गोणायाः

इति श्रुत्वाकृतसूत्राङ्कः उपाधिकः सम्पन्नः
 कात्स्न्य इत्यर्थः ५३.

१ स्तोः

२ वा रुके गः

३ शुक्ले हः

४ कदम्बकुलद्वन्द्वल्लग्न्यु

- ५ हवेवकरो खल्
- ६ क्लोनीनासि
- ७ बुध् ल्वृक्षे
- ८ क्षः
- ९ स्थाणावहरे
- १० स्कन्दतीक्ष्णान्ते तु खोः
- ११ स्तम्भे
- १२ ल्योऽस्पन्दे
- १३ स्थापनचतुर्थे च तु ठ
- १४ छः
- १५ विसंस्तुकास्त्यधनार्थे
- १६ चः कृत्तिचत्तरे
- १७ ल्योऽचैत्ये
- १८ भेद्विधेके जुवां
- १९ उत्सवकक्षोत्सुकसामर्थ्ये छो वा
- २० क्षमाया कौ
- २१ क्षण उत्सवे
- २२ स्पृहादौ
- २३ व्यञ्जस्वप्नानिञ्जले
- २४ धार्यर्था ज्ञः
- २५ त्वमिमन्थौ ज्ञौ
- २६ व्यहृयोर्हृक्
- २७ साध्वसे
- २८ ध्वने वा
- २९ हन्वौ
- ३० रैत्वाधूतादौ टः
- ३१ प्रवृत्तसन्दृष्टमृत्तिवृत्तेष्टापत्तनकद्वयि-
तोष्टे.
- ३२ वा न्तन्धौ मन्थुचिह्नयोः
- ३३ खल् फोर्मेर्दिगविच्छर्द्विच्छर्दिक्पक्षि-
तर्दिगर्तसमर्दे.

- ३४ जोर्षर्द्धिअन्धामूर्तिं तु
- ३५ दग्धविदग्धवृद्धिर्दंष्ट्रावृद्धे
वा—वृद्धकवेर्नेति वाच्यम्
- ३६ पञ्चदशदत्तपञ्चाशति णः
- ३७ ज्ञज्ञोः
- ३८ स्तवे थो वा
- ३९ रो ह्रस्वोऽादे
- ४० स्तः
- ४१ पर्यस्ते टश्च
- ४२ वाऽऽत्ममस्मनि षः
- ४३ शक्मोः
- ४४ व्यस्योः फः
- ४५ नीत्ये
- ४६ रूपमवृहस्पतौ तु फोः
- ४७ ग्मो मः
- ४८ न्मः
- ४९ ताम्राग्रयोर्न्मः
- ५० कर्ध्वे भो वा
- ५१ क्कः
- ५२ दक्ष विहृते
- ५३ काश्मरि न्म.
- ५४ को वाऽऽर्द्धे
- ५५ र्यः सौकुमार्यपर्यङ्कपर्यस्तपयार्णे
- ५६ अररि अरिजमाधर्थे
वा—यैसंबन्धवर्णत्वा लोपो वाच्यः
- ५७ सेरो ब्रह्मचर्मसौन्दर्ये च
- ५८ वा पर्यन्ते
- ५९ जेर्धे रः
- ६० सूर्यदशार्हशौण्डीर्धे
- ६१ बाण्ये होऽधुनि
- ६२ कार्पाण्ये

- ६३ न वा तीर्यदुःखदक्षिणदीर्घे
 ६४ कृशमाण्डयां ङञ्च तु ल.
 ६५ त्वन्वद्वध्वां कचिच्चछलङ्गाः
 ६६ ह्यो ल्ह.
 ६७ इमप्मस्मह्यामस्मररश्मौ म्हुः
 ६८ पङ्मणि
 ६९ इनप्मस्तत्स्तह्मङ्गणां ण्हः
 ७० सूस्मे
 ७१ माश्लिष्टे लघौ
 ७२ दठौ स्तञ्जे
 ७३ तो ङो रश्मारञ्जे तु
 ७४ सो बृहस्पतिवनस्पत्यो.
 ७५ शोर्लुक्ल्लोः स्तम्बसमस्तनित्सुहपर-
 स्परश्मशानश्मशुणि.
 ७६ श्वस्य हरिश्चन्द्रे
 ७७ क ग ट ड त द प ङ क ङ पशोरूपयेद्रे
 वा-इच्योततिस्नेहादौ लुगवाच्यः.
 ज्योत्स्नादौ ण्ह एव न ङ इति
 वाच्यम् अगस्त्यादौ थ एव
 न ङ इति वाच्यम्. लक्ष्म-
 णादौ ख एव न म्हु इति
 वाच्यम् मर्त्यादौ ट एव न
 च इति वाच्यम् स्व्यङ्ग-
 कात्स्न्यादीनामनभिधानमि-
 प्यते.
 ७८ लघ्वरामधश्च
 ७९ मनयाम्
 वा-णस्योपसंख्यानम्
 द्वादशादौ हस्य लुगवाच्यः,
 द्वितीयादौ पययिणोभयलोपो
 वाच्यः.

- परलोपविषयेऽपि रेफ एव लुप्यते
 पूर्वविप्रतिषेधेन.
 लघ्वोरपि कचित्पूर्वविप्रतिषेधेन
 लोपो वाच्यः .
 ८० चात्रीद्रे रस्तु
 वा-लुकि शेषद्वित्वं वेप्यते
 ८१ हस्य मज्याहे
 ८२ शो ङोऽविभाने
 ८३ द्वोद्वरि
 ८४ रात्रौ
 ८५ रिजो द्वित्वल्
 ८६ ओपादेशस्थाहोऽचोऽलोः
 ८७ दीर्घाच्च
 वा-नमात्पादिषु प्रायो ह्रस्व-
 वाच्यः.
 ८८ कर्णिकारे णो वा
 ८९ घट्टधुञ्जे
 ९० वा से
 ९१ मयुक्तगे
 ९२ दैवगोऽखौ
 ९३ तैलादौ
 ९४ पूर्वयुपरि वर्गस्य युजः
 ९५ प्राक्गालाप्रुक्षणाङ्गे ङलोऽव
 ९६ इमारत्नेऽन्यहलः
 ९७ स्नेहान्न्योर्वा
 ९८ शर्पवज्रतप्तविव
 ९९ हर्षामर्ष्यश्रीहीक्रियापरामर्शकृत्नादि-
 दृष्टार्हे.
 वा-कृत्स्ने तलोप एव न ङ इति
 वाच्यम्.
 १०० स्याद्भन्यचैत्यचौर्यसमे याद

- १०१ कादङ्गिनेषु
१०२ नात्स्वसे
१०३ स्मिन्ने त्वदितौ
१०४ कृष्णे वर्णे
१०५ अर्हस्यु च
१०६ सन्ध्यासे
१०७ क्षुभे राद
१०८ एकाधि अस्त्वे
१०९ वा चक्षपक्षमूर्खद्वारे
११० ईक्ष्यात्मास्
१११ ह्य नहाराष्ट्रे डोर्भ्यस्यः
११२ अनोराकाने
११३ वाराणसीकरेण्वी रणो
११४ लडाटे डलोः
११५ इदे दृहयोः
११६ चलयोरचलपुरे
११७ छे छोर्वा
११८ लघुके लहोः
११९ रलोर्हृरिताले
१२० धर्वाकरनिवहौ ध्वीरमणिहवौ हु
१२१ गहिमाद्याः

इति प्राकृतव्याकरणसूत्रपाठे सवार्तिके
अथमस्याध्यायस्य चतुर्थं पादः.

इति प्रथमोऽध्यायः

अथ द्वितीयोऽध्यायः

- १ मन्तमणवन्तमामालुबालहरहलउल्ल-
इन्ता मतुपः

वा-भात्वालादौ सन्धिर्नित्यो वाच्यः.

इन्तेः सन्ध्यभाव एव वाच्यः

- २ वसुपो ङित्तिममिदमेतल्लुक्चैतद्यत्तदः
३ किमिदमश्च ङेत्तिमङित्तिलङेद्दृहम्
४ इकः पयो गस्य
५ अस्य सर्वाङ्गाव
६ छस्यात्मनो णमः
७ हित्यहास्त्रल.
८ केर इदमर्थे
९ राजपराङ्मुक्कड्ढौ च
१० डेखनो शुष्मदस्मदो णः
११ वर्धते
१२ तैलस्यानंकोलाङ्गुलः
१३ त्वस्य तु डिमात्तणौ
१४ दोतो तसः
१५ एकाङ्गित्तिमङ्गा
१६ लुत्तः कृत्वसुचः
१७ मये दिहोछदौ
१८ स्वार्थे तु कश्च
वा-कचिद्विरपि को वाच्यः
१९ उपरे. संभ्याने छल्
२० नवैकाहा
२१ मिमाक्षिमत्र
२२ शनैसो लिङ्गम्
२३ मनाको डनं च वा
२४ रो दीर्घाव
२५ १ ल्लुममडमयौ भुव
२६ लो वा मिश्रुत्पत्रपीतान्भाव
२७ त्वादे सः

२८ इरद्वीकाथर्थस्य	५४ हुं ह्रु निश्चयविस्मयवितर्के
२९ दुमत्तुजाणत्वाः कृः	५५ णवि वैपरीत्ये
३० वरहत्तगास्तृनाथैः	५६ वेच्चे विषादमयवारणे
३१ जम्बयस्	५७ आमन्त्रणे ऐच्चे च
३२ आस अम्बुपगमे	५८ वा सख्या मामि ह्वा ह्वे
३३ तं वाक्योपन्यासे	५९ दे संमुखीकरणे
३४ गह्वरेण ^१ चिखन्व प्रवार्ये	६० ओ पश्चात्तापसूचने
३५ हृदि निर्वेदे	६१ अण गार्ह नमर्थे
३६ दर अर्थेऽल्पे वा	६२ निश्चयनिर्धारणे वले
३७ किणो प्रदने	६३ मणे विमर्शे
३८ मित्रपित्रिविधविभक्त्य ^१ इवार्थे	६४ माह मार्ये
३९ किरहरहिर किरार्थे	६५ अकाहि निवारणे
४० अन्धो आश्रये	६६ कक्षणे ज्ञेय तेज
४१ अन्धो पश्चात्तापसूचनादुःखसम्मा-	६७ लोदवापोताः
धणापराधानन्दादरक्षेदविस्मय-	६८ उ ओ उपे
विषादभये.	६९ प्रत्येकमः पाठिएकं पाठिक्स्
४२ हुं पृच्छादाननिवारणे	७० स्वयमो अप्यथा
४३ वणे निश्चयालुक्रम्यविकल्पे	७१ एकसारिभं ह्यदिति सम्प्रति
४४ सम्भावने अह च	७२ हृरा हृतरथा
४५ आनन्तर्ये णवरिण	७३ मुधा मोरठक्का
४६ ^२ केवले णवर	७४ अह ऐ
४७ ^३ अन्द गृह्णार्ये	७५ उव पश्य
४८ ^४ अन्दि विकल्पविषादसत्यनिश्चयप-	७६ हृजेराः पादपूजे
श्चात्तापेषु च.	७७ व्याघ्रा
४९ संभावणरतिक्रमे रे अरे	
५० हरे क्षेपे च	
५१ यू कुत्सायास्	
५२ ऊ गार्हाविस्मयसूचनाक्षेपे	
५३ पुणरुत्तं कृतकरणे	

इति प्राकृतव्याकरणसूत्रपाठे सप्तमिके

द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः

- १ वीप्सार्यात्तद्वि सुपो मस्तु
वा-मः सवदिश इति वाच्यम्
- २ अमः
- ३ श्लुगजशसोः
- ४ यशामः
- ५ हिहिहि हि सित
- ६ हिन्तोचोदोदु कसिस्
- ७ मुन्तो म्यसः
- ८ दिदोचोदु कसौ
वा-यवि दीर्घो नेति वाच्यम्
- ९ सोल्लुक्
- १० कसोऽस्त्रियां सर
- ११ केर्मिर्
- १२ अवो ओ विसर्गः
- १३ सोः
वा-ओ पुंस्त्येवेति वाच्यम्
- १४ वैतत्तदः
- १५ कसेः श्लुक्
- १६ केके
- १७ कसिनो हि
- १८ टो वेणल्
- १९ दिवां म्यसि
- २० शस्येद्
- २१ मिस्म्यस्सुपि
- २२ इदुवोर्दि.
- २३ चनुरो वा
- २४ पुंसो जसो डड डमो
- २५ डवो डव
- २६ णो शसश्च
- २७ नृनपि कसिकसो.

- वा-दिर्दोचोदु कसाविति दीर्घो नेति
वाच्यम्.
- २८ टो णा
- २९ श्लुगनपि सोः
- ३० मल्लुगसम्बुदेनपः
वा-अदन्ताल्लुद्नेति वाच्यम्
- ३१ शिशिशिक् अशशसोः
- ३२ णो झु खियां तु
वा-अयासंख्य नेति वाच्यम्.
संज्ञायामरोऽन्त्यादेशो वाच्यः.
- ३३ आदीतस्तोश्च
- ३४ कसेः वाशाशिशो
- ३५ टाकिन्त्साम्
- ३६ नातः वा
- ३७ पुंसो जातेर्दीन्वा
- ३८ क्किप्यत्यये
- ३९ हरिद्राच्छाया
- ४० कियत्तदोऽस्त्वमामि सुपि
- ४१ स्वसृगाङ्गाक्
वा-सम्बुद्धौ डेत्वप्रतिषेधो वाच्यः
- ४२ डोडलुकौ तु सम्बुद्धेः
- ४३ अदन्ताङ्गः
- ४४ नात्रि डरम्
- ४५ टापो डे
- ४६ इस्वलीदृतः
- ४७ क्किपः
वा—सोमपा इत्यादीनां ह्रस्वो वाच्यः
- ४८ उडवां स्वस्वमामि
- ४९ आरस्सुपि

- ५० मातुरा भरा
वा-सम्बुद्धौ आभराभरयाणां प्रति-
येधो वाच्यः.
अदादन्तौ जननीदेवतावाचिनाविति
व्यवस्था वाच्या.
आमीत्वोत्वे वाच्ये
इत्वोत्वविषयेप्याभरादेशौ न स्तः
- ५१ संज्ञायामरः
५२ आ सौ वा
आर. सुपि संज्ञायामर इत्यनयोः
प्रबुद्धौ नार्थं प्रवर्तत इति वाच्यम्.
- ५३ राज्ञः
वा-सावाकारोऽन्तादेश एवेत्यते
५४ टो णा
५५ जश्शस्डसिक्सां णोश्
५६ णोणादिष्विदना जः
५७ इणममामा
५८ मिस्यसां सुप्त्वीक्
५९ क्स्क्सिटां णोणोर्ङ्ण
६० पुंस्याणो राजवन्धानः
वा-आणादेशो राज इत्यादिप्रतिषेधं
केचिदिच्छन्ति,
६१ टो वाऽऽत्मनो णिआणइत्ता
वा-आणादेशो णिआणइत्तादेशौ
केचिन्नेच्छन्ति.
६२ सर्वादर्जसोऽतो डे
६३ केर्थस्सिन्मि
६४ अलिदमेतदस्तु किंयत्तदः स्त्रियां च
हिम्.
६५ आमां डेसिम्
६६ किंयत्तयां सश्
- ६७ किंयत्तदयो क्स्
६८ ईतः से सार्
६९ किरिआडाहेडाला काले
७० म्हा क्सेः
७१ किमो डीसडिणो
७२ डो तदस्तु
७३ इदमेतकिंयत्तदयो डिणा
७४ कचित्सुपि तदो णः
७५ त्रवसि च किमो ल्कः
७६ इदम इमः
७७ पुंसि सुना त्वयं जियामिमा
७८ अत्सुस्सिहिस्से
वा-इदमः सर्वादशो वाच्यः
७९ दाससि णः
८० इहेणं क्यमा
८१ न ल्यः
८२ क्खिने स्वमेदमिणमिणो
८३ किं किम्
८४ तदिदमेतदां सेसिं तु क्साऽऽमा
८५ एत्तो एत्ताहे कसिनैतदः
८६ ये डेल्
८७ एतो म्मावदिटौ वा
८८ सुनैस इणमो इणम्
८९ तस्सौ सोऽक्खिने तदश्च
९० सुप्पदसोऽसुः
९१ अहद्वा सुना
९२ इत्ताजो म्मो
इति प्राकृतव्याकरणसूत्रपाठो सधार्तिके
द्वितीयस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः.

- २३ मद् मम मह मज्ज क्खसो
२४ अम्ह मम म्यसि
२५ अम्हं मेज्झं मज्जा मर मह महं मे च
क्खसा.
२६ अम्हे अम्हो अम्हाण ममाण महाण
मज्झाण मज्जासम्हाम्हंणे णो णो
आमा.
२७ अम्ह मम मह मज्ज छिपि
जा—अम्हादीनामत्वात्वे वाच्ये
२८ चतुरो जइशस्सयां चउरो चसतारो
चत्तारि.
२९ तिण्णि त्रे.
३० दोणिण दुवे वेणिण द्वेः
३१ दो वे डादो च
३२ ति त्रेः
३३ ण्हण्ह संख्याया आसोऽविंशतिगे
३४ द्विवचनस्य बहुवचनम्
३५ हेसो कम्
३६ तादर्थ्यं हेस्तु
३७ वधाड्वाइ च
३८ कचिदसादेः
३९ अस्सोसोहिप्
४० हसिसष्टास् च
४१ छिपोऽस्
४२ लुक्कथहोर्थ्यस्य हु
इति प्राकृतप्रवचनसूत्रपाठे सवातिके
द्वितीयस्यास्याध्यानस्य
तृतीयः पादः

३ मिर्मिविद्यै	२६ हर्स्ता मिमोमुमे वा
वा—कचिदस्येकारलोपो वाच्यः	वा—हसतेर्हा नेति वाच्यम्
४ क्षिप्रौ न्तिन्तेद्वे	२७ हिस्साहित्या मुमोमस
वा—इरे कचिदेकस्वेऽपि वाच्यः	२८ डच्छरक्षिगमइजादौ हिलुक्च वा
५ थध्वमित्थाहचौ	२९ मिदिविदिच्छिद्यो डेच्छ
वा—कचिदेकस्वेऽपीत्या वाच्यः	३० डोच्छ वचिसुचिरदिश्रुमुजः
६ मोममुमस्महिक्	३१ डं मेइछात्ततः
७ ञत एवैच्छे	३२ कृदो हम्
८ त्वस्तेर्म्हन्होमिह ममोमिना	३३ १ सर्
९ सिना त्सि	३४ त्विज्जाछिडः
१० तिहात्थि	३५ एकस्मिन्मयमादेर्विष्यादिषु दुसुमु
११ णिलदेदावावे	३६ बहौ न्गुहमो
(इष्टिः) भावयतेरावे नेष्यते	३७ सोस्तु हि
१२ गुर्वादेरविर्वा	३८ लुगिज्जाहीजस्विजेतः
१३ अमेराडः	३९ लङ्खटोश्च जनारी
१४ लुगाविक् भावकर्मके	वा—सर्बलकाराणामेवौ बाणौ
१५ अदेखुक्पात्त्रोरतः	(इष्टिः) द्वित्वं सर्वत्र हल् एवेष्यते
१६ तु मौ	४० मय्ये चालन्वात्
१७ मोममुष्विच्च	४१ माणन्तोश्च लृङ्.
१८ के	४२ शतृशानचोः
१९ एञ् क्तातुस्तन्यभविष्यति	४३ स्त्रियामी च
२० वा लङ्खोट्छत्तु	४४ वेत्तुतन्यकूासु प्रदे.
वा—जयतेरेत्वं नेति वाच्यम्, कचि	४५ अन्त्यस्य वचिसुचिरदिश्रुमुजां डोल्
दात्वं वाच्यम्	४६ ता ङो दशः
२१ ज्ञा जे	४७ आ भूतभविष्यति च कृजः
२२ भूतार्थस्य सिहिजहि	(इष्टिः) अति नेष्यते
२३ हछ ईज	४८ नमोद्विजलृदां वः
२४ अहेस्सासी तेनास्तेः	४९ चर्तुतिमदिव्रजाम्
२५ भविष्यति हिरादिः	५० छर्गमिष्यमासाम्

- ५१ रुचे. न्यन्मौ
 ५२ युधवुधगृधकुधसिधमुहां च जगद्
 ५३ जर् स्विदाम्
 ५४ छितिभिदोन्ध.
 ५५ दः कविधर्षाम्
 ५६ वेष्टेः
 ५७ समुदो कर्
 ५८ खादधावि लुक्
 ५९ रस्वनि
 ६० इस्सीदपति
 ६१ मीलेः प्रादेर्दे तु
 ६२ चलस्फुटे
 ६३ शकरो
 ६४ उवर्णसाव
 (इष्टिः) अनेकालप्ययमन्तादेश एके-
 प्यते
 ६५ योरेद्
 ६६ जर उः
 ६७ जरिर्दयाम्
 ६८ रूपरोऽचो दि
 ६९ हलोऽक्
 ७० त्वनत
 ७१ अचोऽचाम्
 ७२ जो ह्रस्व चिनिप्लुप्लुत्सुह्रस्वम्.
 ७३ वर्मावकर्मणि तु यत्लुक्
 ७४ मर्चे
 ७५ अन्तस्य हनखनोः
 ७६ तुहलिहवहस्हां भरत उच
 ७७ दहेर्भर्

- ७८ बन्धो न्वः
 ७९ रुध उपसमनो.
 ८० डे गमिगे
 (इष्टिः) रुधे. कृतवत्वस्यैवेप्यते
 ८१ ईर ह्रस्वृजाम्
 ८२ १ अर्जेर्विदप्य
 ८३ आरभ आढप्यः
 ८४ गप्यणजौ ज्ञ
 ८५ सिप्यस्सिचक्षिहो.
 ८६ बाहिप्यो व्याहुः
 ८७ ग्रहेर्वेप्य
 ८८ छिप्य. स्पृशते.
 ८९ दीसल् दशो.
 ९० वनेर्हचः
 ९१ ईभइजौ २ यक्
 ९२ स्पृहृजोस्सिहृजौ णिचोः
 ९३ निवृपतोर्णिहोडो वा ३
 ९४ वचलोद्दुदोर्दुमोगौ
 ९५ जमवेष्टयोस्तालिजंढ ४ वरिभाळौ
 ९६ रावो रक्षयतेः
 ९७ पुलिडोच्योरोहामरखोलौ
 ९८ भासंघस्संभावे.
 ९९ अर्पेरछिर्वपवणामचक्षुप्याः
 १०० गुल्फगुल्फोत्पङ्क्तोन्वेछोछाला उचमे.
 १०१ प्रकाशोर्णवः
 १०२ गिह्रुवः कमे
 १०३ नजोर्विजगाळनासवपलावहारव-
 विडडा.
 १०४ वळ आरोपेः

- १०५ विरेचरोक्षुद्धोक्षुद्धपल्लवाः
 १०६ कम्पेर्विच्छोः
 १०७ रोमन्थे रोगगालवगालौ
 १०८ झावेरोन्वालपन्वाली
 १०९ मिश्रेमीसालमेळवौ
 ११० छादेनूमनुमोन्वालदकपन्वालसन्नुमाः
 १११ १ अच्युक्त्वोक्षौ विज्ञापेः
 ११२ परिचातो घटेः
 ११३ दशोदविदकखवदसाः
 ११४ अस्थापेः २ पेट्टवपेण्डवौ
 ११५ पापेर्जवः ३
 ११६ ४ विकोशेः पक्खोः
 ११७ गुण्ड उद्धूले
 ११८ तादेराहोदविहोदौ
 ११९ छादेरवमच्छोऽणिचञ्च
 १२० निसेर्निस्मवणिस्माणौ
 १२१ आलीलो अछि
 १२२ क्रिय. कीणः
 १२३ केर्च वेः
 १२४ स्सस्समः आ
 १२५ अमो धुमोद.
 १२६ स्थष्टकुक्कुरौ
 १२७ निरप्यठ्ठविट्ठा.
 १२८ विस्सरः पम्हस^१विसरौ
 १२९ कुपो गिजवहः
 १३० जाणमुणौ ज्ञः
 १३१ ओ दहदअद
 १३२ स्पृशिदिक्खवालुकखपरिसफासफंसालि -
 हच्छिहान्
- १३३ फक्स्थक्
 १३४ छावः सलाहः
 १३५ दिप्पस्सुपः
 १३६ मियो मामिहौ
 १३७ सुजेरणमुजकम्मसमाणचमडचड-
 जेमजिमाव्.
 १३८ जृम्मेरवेर्चम्मा
 १३९ छुज्जुज्जुप्पा युजः
 १४० अनो जानम्मौ
 १४१ ६ डच्चल उच्छलेः
 १४२ पूर्णेण्णम्मपहल्लवोल्लुला
 १४३ छिपो छिपः
 १४४ सदेर्झडपक्खोदौ
 १४५ नेस्सवेर्मजः
 १४६ पुक्क पृक्क
 १४७ गण्डो ग्रन्थेः
 १४८ सुवरजमदौ त्वरेः
 १४९ अतिठि दुरः
 १५० एरः सारुतिदोः १
 १५१ पर्यसे पल्लपल्लोद्वपल्लव्यान्
 १५२ मूमातेर्मलपरिहट्टल्लुपन्नाडचडुम-
 मडा .
 १५३ इक्षिरो अक्खणिअच्छअवअच्छअव-
 अज्जपुल्लअपुलोअदेक्खावअक्ख-
 पेच्छावआसपासणिअसवआव-
 क्खान्.
 १५४ शरपज्जरपज्जुखरणिहुल्लगिठ्ठलाः
 क्षरेः.
 १५५ काखेरवाद्दासः

- ५६ न्यसो णिमणुमौ
५७ अहेर्निस्वारणेण्वहलहरपगाहि-
पचुत्तमा
इति प्राकृतव्याकरणसूत्रपाठे सवार्तिके द्वितीय-
स्वाध्यायस्य चतुर्थः पादः.
इति द्वितीयोऽध्यायः

अथ तृतीयोऽध्यायः

- १ होहुवहवा भुवेस्तु
२ पृथक्स्पष्टे णिव्वह-
३ प्रमौ हुण्यः
४ हु के
५ हुचिति
६ माम्माभिलामाह्वणित्तराहुत्ताः
७ रावेर्लिय.
८ निना दिहक्कणिलुक्कणिलिभल्लिक्क-
णिकम्मा
९ सार' प्रहु
१० प्रसुखेत्तवणल्लौ
११ महमहो गन्धे
१२ अरमारसुमरविम्हरभरभल्लुहपभर-
पम्मुहा स्मरते
१३ म्मापेराभहः
१४ निस्सर्निहरमिलदादवरहादा.
१५ १ नागर्तेर्जागा
१६ पट्ठोह्ठल्लपिजा पिने
१७ डुवो भूज.
१८ भण शृणोते

- १९ म्लै वापम्मायौ
२० कृजः कुण
२१ काणेक्षिते णिभारः
२२ निष्टम्मे णिट्टुह
२३ अमे वापंफ-
२४ सहाणोऽवष्टम्मे
२५ णिव्वोलो मन्थुर्नाष्टमालिन्थे
२६ गुल्लुच्चाटौ
२७ पयल्लो कम्म्यनशैथिल्ययो
२८ धुरे कम्माः
२९ २ णिलुम्भो निप्पाताच्छोटे
३० साहट्ठाह्रौ संवु
३१ ओहिरोग्गौ निद्र.
३२ उट्ट^१ओस्समावसूना
३३ ल्वो । ल्लक्खटौ
३४ कोक्खोक्खौ स्याहुः
३५ सन्नम भारवः
३६ ओह्रौसरत्तवत्तरेस्तु
३७ शक्वेत्तरत्तरपारचमा
३८ मोहपडल्लौ पचे
३९ वेमड. पचे
४० ५ निव्वलो मुचेर्दु'खे
४१ अवहेदमोल्लणिल्लोमिहदिमडरे-
अवच्छण्डा.
४२ पिञ्जसिप्पौ सिचे.
४३ रचेर्विडविट्ठाव^२होह्ठहाः
४४ केवलाजसारवसमारोवहट्ठास्स-
मारमे.
४५ मस्सेराउट्टणित्ठुह्ठुह्ठुप्पा

- ४६ अनुवजे पडिअरग.
 ४७ वञ्चतेवैहववेलवजूरवोम्मच्छा
 ४८ रोसाणोवुसलुहलुच्छपुच्छफुसफुस्स—
 वसहुला सुटे. ^१
 ४९ भजेवैमअसुसूरसूरपविरज्जसूरसू-
 करअनिरअविरा .
 ५० गजेवुंक्कः
 ५१ विक्को वृपे
 ५२ तिजेरोसुक्कः
 ५३ आरोलवमालौ पुजेः
 ५४ कम्मवसुपभुजिः
 ५५ पिडवमर्णि
 ५६ लजेज्जीहः
 ५७ राजेस्सहरेहच्छ^२जरिराग्धाः
 ५८ घटेर्गड ^३
 ५९ समो गलः
 ६० स्फुटेः सहासे मुरः
 ६१ मडेटिविडिक्कविडनिअविखिल्लविअभाः
 ६२ गुडिस्सुक्कनिलुकोलूरोक्कुडलुक्कोड -
^४खुडुखुडान्.
 ६३ घुसलविरोलौ मथिः
 ६४ ठंसोत्तंघौ विवृतिरुच्योः
 ६५ णिहर आक्कन्देः
 ६६ ओमंदोहालौ छिदेराळा
 ६७ णिलूरलूरणिव्वरणिच्छलुहुहावणि-
 ज्जोडाः.
 ६८ अट्टः कथेः
 ६९ ^५ कथेर्वज्जरपज्जरसग्गसाससाहववज-
 पपिसुणबोछोव्वालाः.

- ७० दुःखे णिव्वरः
 ७१ निपेधेईक्कः
 ७२ जूरः कुपेः
 ७३ विसूरश्च सिदेः
 ७४ तडवविरलुतडतड्ठास्तने.
 ७५ निरः पद्यतेर्वलः
 ७६ संतपां भंखः
 ७७ ओअग्गसमाणौ व्यापिसमाणोः
 ७८ ^६ णिरवो वुसुअयाक्षिप्योः
 ७९ क्षिपिरहुक्कपरिहुलवसल्लुहफेळणो-
 ल्लसोल्लगल्लान्.
 ८० उक्षिपिरुक्कतोस्तिक्कहुक्कवाह्म-
 गुल्लगुम्भाण्डुत्तान्.
 ८१ वेपेराअव्वाअज्जौ
 ८२ विरणडौ गुपेः
 ८३ च्छारवेलवसुपाळमेः
 ८४ खडरपडूहौ भुमेः
 ८५ प्रदीपेः सन्दुकसाण्डुत्त^७तेअवसग्गुमा
 ८६ अल्लिअ उपसर्पे.
 ८७ कमवसलिसलोटाः स्वपे
 ८८ ^८ बडवडो विलपेः
 ८९ रभिराहोरम्भडवौ ^९
 ९० भाराकान्ते णमेर्णिपुडः
 ९१ उअ्हाववेल्लणिसरकोडुमसल्लुलोडु^{१०}
 मोट्टाअकिलिक्किया रमतेः. ^{११}
 ९२ पडिसापडिसामौ श्रमेः
 ९३ लुमेः सम्भावः
 ९४ आक्कमिरोहावोत्थारच्छुदान्
 ९५ विश्रमतेर्णिव्वा

१ माजेः. २ जरिरा. ३ गडः ४ खुडु. ५ रयेः. ६ णिरवो ७ वेअव ८ विडमिडो.
 ९ विस्मयपौ. १० खेडु ११ रमेः.

- ४ थो धः
 ५ इहहचोर्हस्य
 ६ भुवो भ
 ७ अन्त्यादिदेति सो णः
 ८ यौ व्यः
 ९ पूर्वस्य पुरवः
 १० इअदूणौ कुः
 ११ ^१ कुगमो डदुअ.
 १२ इदानीमो रुदाणिम्
 १३ तस्मात्ता
 १४ णं नन्वर्थे
 १५ अन्हदे हर्षे
 १६ हीही वैदूषके
 १७ हीमाणहे निर्वैठविस्मये
 १८ एवार्ये एव्व
 १९ हुंजे चेव्वाह्वाने
 २० अतो ऊसेदुंदोह
 २१ ^२ आ सावामन्त्र इनो न
 २२ म.
 २३ भवताम्
 २४ भविण्णि सिस्
 २५ इजेचोर्हद्
 २६ शेपं प्राकृतवत्
 २७ मागज्यां शौरसेनीवत्
 २८ त्वाङ्गाहो उस्.
 २९ आमो डाहद्
 ३० मौ पुंस्येकतः
 ३१ हगेऽहंवयमो
 ३२ ऊऽनादौ अः

- ३३ क्षः कः
 ३४ स्कः प्रेक्षाचक्षेः ^१
 ३५ सस्मयोः संयोगेऽग्रीष्मे
 ३६ स्त्रोः स्त्री
 ३७ न्यपयज्ञां जर्
 ३८ जो व्रजेः
 ३९ जयद्यां य.
 ४० छट्टौ स्वम्
 ४१ स्वर्थौ स्तम्
 ४२ ^४ चिह्तिस्तिह्त्स्व
 ४३ ^५ ने ननोः पैशाच्याम्
 ४४ न्यपयज्ञां जर्
 ४५ राज्ञो ऋ वा णिन्
 ४६ तक् तवोः
 ४७ शयोः सः
 ४८ लो ल.
 ४९ दुस्तिर्वाह्वानो
 ५० र्यञ्छां रिजसिनसिटाः कषिद्
 ५१ दोस्तु दु
 ५२ ^७ यः पो हृदये
 ५३ डा नेन तदिदमोः
 ५४ नाये क्षियाम्
 ५५ अतो ऊसेस्तुतोह
 ५६ तडिजेचः
 ५७ एव्व एव भविष्यति
 ५८ इय्यो यक्
 ५९ कुमो डीरः
 ६० क्वा तलम्
 ६१ हुः दूनत्थूनौ

^१ कुगमोर्हदुवः   ^२ आत्साया.   ^३ चक्षरोः,   ^४ चिह्तिस्ति,   ^५ नो ननो.,   ^७ यो यो हृदये.

- ६२ शेषं शौरसेनीवत्
६३ न प्रायोल्लुपकादिच्छृष्टलभ्यन्त-
सूत्रोक्तम्.
६४ रो लस्तु शूलिकापैशाख्याम्
६५ गजददववदधभां कचटतपस्त-
त्रयफाल्
६६ अन्येषामादियुञ्जि न
६७ शेषं भ्रान्तवत्

इति प्राकृतव्याकरणसूत्रपाठे सर्वाधिके
तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः

अथ तृतीयः पादः

- १ प्रायोऽपञ्चोऽचोऽच्
२ अचोस्तावसौ कस्ततथयफा गजदध-
वमाच्.
३ तु मो क्व.
४ म्भो म्भम्
५ रो ल्लुक्तमध.
६ कचिदभूतोऽपि
७ विपदापत्तपदिद्व
८ कथययातयि लिहविधिमहेमास्यादेः
९ दादेर्देहो यादकादकीदगीदसाम्
१० दहसोऽसाम्
११ यावच्चावत्युम्माहिम्मा वादेः
१२ हेतुलदेवढावियलियति च न्यादे-
र्वतुप..
१३ देचहे प्रल.
१४ यत्तदो दह

- १५ कुत्रात्रे च डेत्यु
१६ त्वतलौ प्यणम
१७ तन्यस्य एन्वहृएप्पहृएप्वाः
१८ क्व इहृटपुअवि
१९ एप्प्योषिणवेप्प्योपिणु
२० तुम एवमणाणहमणहिं च
२१ गमेस्त्वेप्प्योपिण्वोरेल्लुक्
२२ कुनो णल्लक्
२३ क्त्वा युप्पदादेर्दरः
२४ अणिल्लणुणंनह्नावह्नाह् इवार्ये
२५ तणेणतेसितेसितेहिंकेहिं तादर्थ्ये
२६ स्वार्ये द्वुः पुनर्विनाधुवमः
२७ डेढाववदयमः
२८ परमेकशालोर्दे हि
२९ अडडल्लुक्तास्त्वार्यिककल्लुक्च
३० तसोगजाड्
३१ ^१ डिताक्षियाम्
३२ अदन्ताड्
३३ इदसोऽपि
३४ इदानीमेप्पवि
३५ ^२ एव हि
३६ एवमेम
३७ नहि वाहि
३८ प्रयुत ^३ पक्कलिड
३९ एवमेव एमह्
४० समं समाणु
४१ किल किर
४२ पणिमप्राह्मप्रावप्राह्व^४प्रायसः
४३ दिवा दिवे

- ४४ सह सहम्
 ४५ मा मं
 ४६ कृतः कटकहुतिहु
 ४७ अथवामनागहवहमणादम्
 ४८ १ इतस्य पुत्तहे
 ४९ पश्चात्पच्छह
 ५० ततस्तदा तो
 ५१ त्वनुसाहावन्यथासर्वौ
 ५२ किं काहं कवणौ
 ५३ उन्नविच्छनुत्ता विपणवर्त्मोक्ताः
 ५४ अस्तुः परस्परस्य
 ५५ अन्याह्वयान्यागणाहसावराहसौ
 ५६ वरिष्ठताः श्रीब्रादीनान्
 ५७ हुहुकविनिवगाहगच्छेष्टालुक्कयोः
 ५८ अनयका वडमादयः

इति प्राकृतव्याकरणमृत्पाठे सप्तमिके

तृतीयस्य व्याख्यस्य

तृतीयः पादः.

अथ चतुर्थः पादः

- १ दिहौ सुपि
 २ स्वम्यत उर
 ३ २ ओ सौ पुंसि
 ४ ए मिलि
 ५ टि
 ६ छिनेच्च
 ७ क्सेहेह
 ८ भ्यनो हुम्

- ९ सुस्तुहो ऊम्
 १० आमो इम्
 ११ यो णालुत्वारौ
 १२ यं चेदुत
 १३ हि हे १ हिहसं.
 १४ हुं भ्यस.
 १५ आमो हं च
 १६ इमो लुक्
 १७ सुसतोः
 १८ हो अस आमन्त्रणं
 १९ हिं मिस्तुपोः
 २० क्षियां हे.
 २१ क्स्तेह्योहे
 २२ हुमां भ्यसः
 २३ उदोतौ जइगसोः
 २४ ई नपि
 २५ कान्तस्यात उं न्वमोः
 २६ सवंगान् वेहिम्
 २७ क्स्तेहिम् १
 २८ तु किमो छिह
 २९ क्तस्तुइयत्तकिन्म्य.
 ३० क्षियां उहे
 ३१ यत्तव हुंनुं स्वमोः
 ३२ इदम हं नपुंसके
 ३३ एतदेह एहो एहु बीननपि
 ३४ जइशसोरेह
 ३५ ओह जइसः
 ३६ इदम आमः
 ३७ सौ शुष्मदस्तु हुम्

३८ तुन्हे तुन्हे कश्चासो	५६ हुं मस्महिणेः
३९ भिसा तुन्हे हिम्	५७ उदुवे ^३ स्महे
४० कथंदा एहं वद्म	५८ स्वस्य सो कृदि
४१ तुज्ज त्वां तव कसिक्का	५९ ववांसी सुवो बहुक्कः
४२ सुपा तुम्हासु	६० ज्ञनेवज
४३ तुन्हेहमां म्वास्मात्	६१ ^३ ज्ञो नुव
४४ मस्मदोऽन्हेहम्	६२ क्रियोः कीसु
४५ सो ह म्	६३ पस्सगेण्हो दसिमहोः
४६ महे कथन्दा	६४ ^४ वक्कावाक्कोहादीन्
४७ महुमज्ज म्मस्सिजा	६५ होस्सोक्कावकावम्
४८ मन्हेहं मन्हेहं कश्चासो	६६ विन्दोरन्ते
४९ भिसा ^१ मन्हेहिम्	६७ हस्व त्थैव.
५० सुपाम्हासु	६८ छिद्ममत्तम्
५१ कदो हिं वा कस्योः	६९ शौरसेनीवद्
५२ विर्यास्सिपो	७० तत्त्वस्यज
५३ सप्तम्माज	७१ शेषं संस्कृतवद्
५४ हु यच्चलो.	७२ प्राङ्गास्तु देश्या. सिद्धाः
५५ त मिषिदो	

इति प्राकृतम्याकरणसूत्रपाठे सवार्तिके तृतीयोऽध्यायः

अतः पादः.

तृतीयोऽध्यायः समाप्तः

श्रीमद्वाल्मीकिप्रणीत महाभारतसंस्कृतपाठः इति-वार्तिक-देशोऽयं सह सम्पूर्णः ॥

^१ मन्हेहि ^२ स्महे. ^३ ज्ञो नुव. ^४ वक्कावाक्कोहादीन्.

श्रीमद्वाल्मीकीयप्राकृतसूत्रगतगणपाठः.

१-१-४३ स्वरेभ्यो वकादौ.

वकादिगणः—

षक्कुङ्मलवृषास्थिपुच्छनर्कोटवृक्षिकाः ।
गुच्छदर्शनमूर्धानः पञ्चश्रुत्यभ्रगृह्यः ॥
स्पर्शनश्मश्रुमार्जाराः प्रथमादिन्दुशालिनः ।
छन्दःपूर्तौ देवनागे मनस्विन्यां प्रतिश्रुतिः ॥
मनश्शिलायां पार्श्वस्थि वयस्येऽपि मनस्विनि ।
द्वितीयतत्स्वतीयास्तु स्यादुपर्यतिमुक्तयोः ॥

१-१-४४ लुङ्मांसादौ.

मांसादिगणः—

मांसादिस्तु तदानीं कथमेवं किं करोमि नूनमिवानीम् ।
कास्त्वं मांसलसंमुखपांसुलपांसव इतीरितो हि गणोऽयम् ॥

१-१-५१ अक्षर्यकुलाद्या वा

कुलादिगणः—

विद्युच्छन्दोभाजनमाहात्म्यं दुःखवचनकुलम् ।

१-१-५२ क्लीबे गुणगाः

गुणादिगणः—

गुणदेवमण्डलाग्राः खड्गो विन्दुश्च कर्स्वो वृक्षः ।

१-१-५३ स्त्रियामिमाञ्जलिगाः

अञ्जल्यादिगणः—

कुक्षिबलीनिधिरदिमप्रभाक्षिप्रन्थिचौर्यविधिपृष्ठम् ।

अञ्जल्यादिः पृष्ठस्य कृतेत्वस्यैव संग्रहणम् ॥

१-२-१० तु समृद्धयादौ.

समृद्धयादिगणः—

प्रतिसिद्धिसदृशमनस्विन्यः प्रसुप्तप्रवासिचतुरन्ताः ।

अभिजात्यस्पर्शप्रवचनप्रसिद्धिपरोहपरकोयाः ॥

प्रतिपत्त्यकृतप्रकटाः सह प्रतिस्पर्धिनां समृद्धयादिः ॥

१-२-११ स्वप्नादाविकृ.

स्वप्नादिगणः—

वेतसकृपणमृदङ्कोत्तमदत्तेष्वह्यलीकमरिचाश्च ।
व्यजनमिति स्वप्नादिवैतसदत्तौ विकल्पितेस्त्वौ च ॥
वेतस इति तोरिति वेतसे विकल्पाप्य भवेदित्यम् ।
वृत्ते णत्वे सत्येवाग्नारे कत्व एव बाहुल्यकम् ॥

१-२-१७ ज्ञो णोऽभिज्ञादौ.

अभिज्ञादिगणः—

आगमसर्वात्मैकितदैवाभिमानःकृता ज्ञान्ताः ।

१-२-२६ शब्द्यादौ

शब्द्यादिगणः—

शब्द्यादिगण आश्रातः शब्द्याऽत्रग्राह्यकम्पदुकाः ॥

१-२-२४ इत्तु सदाद्यौ.

सदादिगण —

निशाकरश्च कूर्पासः सदादिगण इष्यते ॥

१-२-३४ नवाऽन्ययोस्त्रातादौ.

दत्तानादिगण —

प्राकृतकुमारचामरसंस्थापितताळबुन्तनाराचाः ।
प्रस्थापितः कलादः स्थापितसाधिरकहालिकबलाकाः ॥
प्राह्मणपूर्वाण्हावप्युत्त्रातादि प्रकीर्तितस्तज्ज्ञैः ॥

१-२-५२ गभीराग इद.

गभीरादिगण —

प्रसीदवस्मीकानीतप्रदीपितक्षिरीषका ।
गृहीतजीवद्वसीद्वितीयकमृतीयकाः ॥
धीक्षितं च गभीरादिरानीते दिरपि स्त्रियाम् ॥

१-२-५३ वा पानीयणे

पानीयादिगणः—

जीवत्यलीकपानीयोपनीतेषत्क्षरीषकाः ।
पानीयादावेव केचिच्छिरीषं कथयन्ति हि ॥

१-२-५९. मुकुळादौ

मुकुळादिगणः—

मुकुलं मुकुलं मुकुलं मुचिष्ठिरः सौकुमार्यं च ।
अगुरुगुह्यगुह्यो विदुत आत्वं तु बाहुलकम् ॥

१-२-७६ इत्कूपगे

कूपादिगणः—

कूपनृपकूपणार्द्धिकृशाः कृशालुश्चकारवृद्धिकविगुम्भा ।
शृङ्गारमृगसृगाला वृश्चिकदष्टिस्तृहा हृदयतृताः ॥
धृष्टोत्कृष्टसमुद्भिन्वाहृतमृद्गर्पिकृतिरूपिकाः ।
कृत्तरकृपाणवितृष्णाः पृथ्वीमृगुकृच्छ्रवितृपाकृत्या ॥
ध्रुवणसकृत्सृष्टानि च वृत्तीवृणावृद्धितानि गृष्टिश्च ।
भृशहृतभृतकपितृष्णा वृतिश्च वृषिश्च गृधुश्च ॥
तृपितं वृत्तं तृष्टिर्मृष्टस्येद्रसवदर्थकस्यैव ॥

१-२-८१. ऋतुगे

ऋत्वादिगण —

ऋतुबुन्दावनऋपमऋतृकबुन्दप्रभृष्टकषुबुद्धा ।
पृथिवीसृणाळनिवृताः प्राबुद्धुत्तान्तसंवृतसृष्टा ॥
निवृत्तिनिर्वृतपितृताः संभृतनिवृतप्रभृत्तनिर्वृताः ।
वृद्धिनिवृत्ती प्रभृत्तिनिर्वृत्तजामातृकौ परावृत्तः ॥
निभृतप्राभृतपरभृतभृतिभृतऋणमातृकापरासृष्टा.

१-२-९८. शौण्डगे.

शौण्डादिगणः—

शौण्डोदनिमीञ्जायनदौवारिकशौण्डसौन्दर्यम् ।
सौपर्णकपौलोमीसौगन्ध्यानीति शौण्डादिः ॥

१-२-१०३. अह तु वैरादौ.

वैरं वैशंपायनवैशिकवैश्रवणचैत्रकैलासाः ।
वैतालिककैरवदेवानीत्येतत्तु वैरादि ॥

१-२-१०४. दैत्यादौ.

दैत्यादिगणः—

दैत्यो दैन्यं दैवतकैतववैदर्भवैदेहाः ।

श्रेष्ठवर्गं वैजिनो जैरववैहारिकौ च वैदेशः ॥
वैश्यान्वैशाखौ स्वैरं वैशाखचैत्ये च ।

१-२-१०७ पौरगे चाटय

पौरादिगणः—

पौरः सौरो मौलिः कौरवगाढौ च कौलम् ।
कौसलपौषकौक्षेयकाश्च सौवम् शूनं च ॥

१-२-११० वा पुयाख्यायाः.

पुयाख्यादिगण —

- १ उन्मत्तपिशाचयो. पुयायी
- २ कर्णदिग्भमानदिते
- ३ दुम्बुरौ दुम्बुरो
- ४ माहिवाभो माधवाते
- ५ शतकोढौ सहकोढी
- ६ माहन्वो माकन्वे
- ७ मोम्बुरो उन्मुरौ
- ८ आलिभा आल्याम्
- ९ लणसोली लणखान्ये
- १० अरिष्टवैसकाकेषु रिष्टो
- ११ मृते वरिणम्
- १२ किरो किरौ
- १३ बामलूरो बामलूरो
- १४ विसो वृषभूषिकयोः
- १५ वन्दं वन्दे
- १६ हेरिम्बो हेरम्बे
- १७ चिर्कं स्तोके
- १८ चलणाभोहो चरणायुधे
- १९ उन्मत्तादुद्गशील्योर्वैजणीभा
- २० महालयपक्षे महालयपक्षो
- २१ चञ्चरीके चञ्चरीयो

१-३-१. एत्साज्जला त्रयोदशगोऽच

त्रयोदशादिगणः—

अयस्कारो विचकिलस्यसिञ्जत्रयोदश ।

स्थविरश्च त्रयोविंशतिक्रयोदशगो गणः ॥

१-३-१४. वैकाटौ गः

एकादिगणः—

एका कर्षा युगा लोका कारोद्योतकरासुका ।

आचकोऽधो तीर्थकर एकादिगण इष्यते ॥

१-३-२४ टोर्वडिशारौ लः

द्विज्जादिगणः—

द्विज्जगुदनढचपेटा पीडा वाटी च वेणुश्च ।

दाडिम इह पाटयतिर्णिजन्त एव प्रगुह्यते नान्यः ॥

१-३-३० लल्लोऽनुहुगे

उद्वादिगणः—

उद्गुगौडनिविडनाडीपीडितनीडा इहोद्वादिः ।

१-३-३० प्रतिगोऽप्रतीपगे

प्रत्यादिगणः—

प्रतिपञ्च प्रतिभासः प्रतिहारः प्रतिनिवृत्तकन्दरिके ।

प्रतिपत्यतिमाप्रभृतस्सहप्रतिस्पर्धिना प्रतिकरोति ॥

प्रतिश्रुन्मृतकं चैव मिन्दिवालो हरीतकी ।

पताकाप्राभृतविमीतकाभ्यापृत इत्यमी ॥

प्रत्यादयस्तु विज्ञेयाः प्रतीपादिरथोच्यते ।

प्रतीपादिगणः —

प्रतीपं च प्रतिष्ठानं प्रतिज्ञानं च सस्यति ॥

प्रतिष्ठा च प्रतिसमर्थं प्रतिज्ञा च प्रकीर्तिवः ॥

१-३-४२ रल् ससत्पादौ

ससत्पादिगणः—

ससत्पादिससतिससदशैकादशत्रयोदश च ।

द्वादश पञ्चदशाष्टादश गङ्गद इत्ययं हि गणः ॥

१-३-७८ हरिद्रादौ.

हरिद्रादिगणः—

हरिद्राक्कातचरणसुकुमारयुषिष्ठिरा ।
सत्कारमुखरौ रुष्ण करुणो वरुणस्तथा ॥
परिक्षा संवत्सरमत्सरपरञ्चकिरातशिधिरवारिधम् ।
कातरपरिघदरिद्रापद्वारा गरुडपारिमर्दं च ॥
हरिद्रातिश्चात्र पादार्थ एव चरणो गणे ।
पठ्यतेऽथ किरातस्तु चत्ससंयोग एव हि ॥

१-३-१०५ गोणाद्याः.

गोणादिगणः—

- १ गवि गोणा
- २ तल्लतल्लतल्लानि तल्पे
- ३ विरसु धिगस्त्वित्यर्थे
- ४ गोलगोदे गोठावर्षास्
- ५ जोसायणमहीजाने
- ६ आपोशन इति केचित्
- ७ वणई वनराजौ
- ८ पंगुरणं प्रावरणे
- ९ ओसिरणगोसावुत्सर्जनप्रत्यूषयो.
- १० घोचयेवयोक्ता स्तोके
- ११ आयविरुभावद्विवरुदयो
- १२ पत्येवाभवेल्मन्त्रौ पायेयविहम्बनयो.
- १३ बालबुधुवकरीरेषु बाभबुल्लुल्लकरिष्ठा
- १४ ऊमाओग्गघणिमा थूक्क्युग्गमवन्नासु
- १५ अहे गिन्वहणम्
- १६ उळिळिळि विगिन्नित्यर्थे
- १७ वृत्तौ वाही
- १८ गहिळो ग्रहिळे
- १९ गोसन्महे गोणिको
- २० अयुजरेवई अचिरयुवत्याम्

- २१ अगुल्यमिसारिकाव्याम्
 २२ अणरहू नववध्वाम्
 २३ असुरे अमञ्जो
 २४ पणपण्णा पञ्चपञ्चाशति
 २५ तेपण्णा त्रिपञ्चाशति
 २६ पण्णा पञ्चाशति
 २७ गामहण्डुसिमे ग्रामस्थानवृषुणयो
 २८ छटायां छट्टा
 २९ पावरणवह्लौ प्रावरणवलीवर्द्धयोः
 ३० हिज्जा अस्थाने
 ३१ त्रिज्जवारिंशति तेभाळिसा
 ३२ आसंघडोसिण्यावास्थाज्योत्तनयोः
 ३३ लनकुडो लणुहे
 ३४ छेणो स्तेने
 ३५ ककलडकमखलौ ककंशे
 ३६ अलावूकलत्रयोः कलवूकते
 ३७ निलये णलियनिहेलणे
 ३८ णिककडणिरासौ निअयनृशंसयोः
 ३९ विहुण्डअणिपंसौ विधुसुदविस्त्रिणयोः
 ४० वदिमकोळीरे मन्धितकुविन्दयोः
 ४१ सेङ्गं सेले
 ४२ विठसगगन्युडौ न्युत्सर्गविटयोः
 ४३ संवणणघामणौ संहननगायनयोः
 ४४ मत्कुणककुदजम्बालेसु हेङ्कुणकठसेवाकाः
 ४५ अमक्कसुअवट्टणरा अकाण्डमुलकवृहत्तरेषु
 ४६ आनने अणुअम्
 ४७ संगोल्लसामरीसिप्पितलाराः सङ्घातशाकमलीसूचीतलवरेषु
 ४८ अण्वा अम्बावाम्
 ४९ पम्मीहीमोरजञ्जन्दाः पाणिमीमारस्सञ्जन्देषु
 ५० विनमुत्तकुडकणीर्षत्रसंखरेष्वज्जुदिवकुसूसिक्कपत्थराः
 ५१ विद्धिरवीविकडप्पदूसकां विस्सारवीचीकलापदुर्भगेषु

- ७३ श्रीं श्रीं श्रीं
७४ शिवादिभिरुपदिष्टादिभिरुपदिष्टैः
७५ गच्छन्ति गच्छन्ति
७६ शक्तिरिति शक्तिरिति प्रतिपत्तिरिति
७७ यत्नमिति यत्नमिति
७८ शूरे शूरे
७९ उभयोरुभयोरु
८० अतः अतः अतः अतः अतः अतः
८१ दुःखमुपपन्नमिति दुःखमुपपन्नमिति ॥

१-४-५ दृष्टव्यं नमः.

दृष्टव्यमिति —

दृष्टव्यं नमो नमो नमो नमो नमो नमो ॥

१-४-६, दृष्टव्यं

दृष्टव्यमिति —

दृष्टव्यमिति नमो नमो नमो नमो नमो नमो ॥

दृष्टव्यमिति नमो नमो नमो नमो नमो नमो ॥

दृष्टव्यमिति नमो नमो नमो नमो नमो नमो ॥

दृष्टव्यमिति नमो नमो नमो नमो नमो नमो ॥

१-४-७, नमो नमो नमो नमो नमो नमो ॥

भूतमिति —

भूतमिति नमो नमो नमो नमो नमो नमो ॥

भूतमिति नमो नमो नमो नमो नमो नमो ॥

भूतमिति नमो नमो नमो नमो नमो नमो ॥

भूतमिति नमो नमो नमो नमो नमो नमो ॥

१-४-८, प्रभुत्वमिति.

प्रभुत्वमिति —

प्रभुत्वमिति नमो नमो नमो नमो नमो नमो ॥

प्रभुत्वमिति नमो नमो नमो नमो नमो नमो ॥

प्रभुत्वमिति नमो नमो नमो नमो नमो नमो ॥

P.M.D.

१-४-९२. दैवगोऽसौ.

दैवादिगणः—

व्याकुलमूकन्याहृतनिहितैककुतूहलनटेषु ।
 तूष्णीकनीडसेवास्थाणुनक्षस्यानहुतेषु ॥
 दैवमृदुत्वेऽन्त्यस्य हाथास्मदीये तु कस्यैव ।
 स्थूले लस्यैव स एवेत्यत्र तु चस्य हि द्वित्वम् ॥

१-४-९३. तैलादौ

तैलादिगणः—

तैलव्रीडाविविकिलप्रभूतेषु ऋजौ द्विवा ।
 मण्डूके ओतसि प्रेम्णि स्यादस्यस्यैव यौवने ॥
 वस्यैवोलूखले लस्यैवेष्टा तैलादिके गणे ॥

१-४-१००. स्वान्नम्यचैत्यचौर्यसमे माप.

चौर्यादिगणः—

गात्मीर्यधैर्यभार्यासौन्दर्यब्रह्मचर्यवीर्याणि ।
 चर्याऽऽचार्यः शौर्यं वर्यस्यैर्यं च सूर्यपर्यङ्गौ ॥
 चौर्यसमा विज्ञेयाः पर्यङ्के वा भवेदित्वम् ॥

१-४-१०१. लादङ्गीनेषु.

ङ्गीवादिगणः—

ङ्गीवः क्रमो विक्रवश्च शुक्रपशोऽश्ववपुषाः ।
 किं च भ्रावयतिश्चैतादशाः ङ्गीवादयः स्मृताः ॥

१-४-१०६. तन्व्यामे.

तन्व्यादिगणः—

तन्वी लघ्वी गुर्वी बह्वी सृष्टी च पट्वी च ।
 तन्व्याभा विज्ञेयाः पृथ्वा वैकल्पिकं शोत्वम् ॥

१-४-१२ गहिबाषाः

गहिबाविगणः—

- १ आद्याषां गहिबा
- २ पन्दिणीपविगणौ चतुर्वर्कण्डयोः
- ३ चहरोडाविगणवहविगणवह—
चिन्मन्त्रिगणाला जारे,
- ४ दूतासचिहरीसंचरीमदोलीपेसणजारी-
मरलीसहदरिषणा
- ५ गुविमसंचविजा पत्नी सूते पसन्तर-
सहवापान्
- ६ रच्छालोष्टिणी प्रसिद्धमिचारिण्याम्
- ७ टेण्डा नलक्षतकिने
- ८ बन्मर्ग कण्ठकापाम्
- ९ सम्पत्तिना बाळापाम्
- १० कुरलं कुन्तले
- ११ मज्जं मधुच्छिष्टे
- १२ पत्तिसोत्तपत्तिस्वरौ प्रसिद्धे
- १३ जोमदोसारभाणसमुत्पन्नवणीमदोसणि-
जन्ताक्षन्दे,
- १४ किमिचरवसणं कीदोये
- १५ सुदरोमराहविसारी भूतैर्नययोः
- १६ पिरिविदिना चिञ्चिचिञ्चिना चारा-
पाम्
- १७ समुद्रहरमन्त्रुदे
- १८ तन्मकुसुमं कुरवकुरवण्डयोः
- १९ गणिति पाण्यमलज्जौ
- २० गहिमलो क्रोवे
- २१ स्तने सिहिणम्
- २२ गण्डी स्तनयोत्तरि रचितवालो-
अण्यौ,
- २३ अस्तिरे गिरण्णेतो

- २४ बोद्धससूरौ दीपे
- २५ येवो भिन्दौ
- २६ पसत्तवकोप्यौ गवाक्षापराधयो.
- २७ उद्धते उम्मुहोद्धणपहट्टा
- २८ जणठचलण्णहरी आमप्रधाननररा—
क्षसयोः,
- २९ नारनालयेरोसणम्महरमन्त्रुजे
- ३० कंदोई कलिमं चोत्पले
- ३१ रमभिरुद्धं कंदोई कुसुदे
- ३२ कुळं कुसुमे
- ३३ भूमन्नमसिहसी कृत्तिकासु
- ३४ अवहोबो विरहे
- ३५ उम्मावेछिविहिरिना बह्वरीक्रायोः
- ३६ वरन्नन्दं सुकुरे
- ३७ भागत्तलं इन्वयुदे
- ३८ सुद्धयो विवसे
- ३९ निमीळनाक्षारकपृष्ठेष्वाच्छिन्नवणपल्ल -
विजणीसङ्गाः
- ४० पल्लविको वनिवृषयो
- ४१ सुहरयो दारिकागृहचटकयोः
- ४२ विम्भीसुखहट्टमद्वौ निवमसुखसुवस्व-
स्थयोः,
- ४३ विहुवजहरोहौ सुरतोवोः
- ४४ अच्छुद्धसिरी अनोरयाधिकफलप्राप्तौ
(बलुद्धसिरीति केविच)
- ४५ पछ्छवीहावन्नाहरी रहस्यमेदिनि
- ४६ पिच्छाचे वरेयो
- ४७ नारभूदयोर्वहुजालो
- ४८ जोईउज्जलौ विद्युच्चलयोः
- ४९ निर्गं नीरुत्तकृतयोः
- ५० परिधाने विवंचयम्

- ५१ जहणसुखं चलणकं च जघनांशुके
 ५२ पाठरणं कवचे
 ५३ कम्पापचारयो रोमस्त्रो
 ५४ करघाते चपेटी
 ५५ रहलन्तनोसण्णौ जघनमूर्खयोः
 ५६ वावडपुरिल्लौ कुटुम्बदैत्ययोः
 ५७ परवत्तचच्चिकौ सीरुस्थासकयोः
 (सीरुस्थापकयोरिति केचित्)
 ५८ कालभट्टिअइइगिगधूमास्तमिन्नविष्णुतु-
 हिनेषु.
 ५९ पत्थरओवाअवौ पादताडनापातपयोः
 ६० पिडजा माडजा च सख्याम्
 ६१ पौरत्यदेसौ मत्सरिकोपयोः
 ६२ चञ्चापम्हळौ तलाहतिकेसरयोः
 ६३ खन्धकट्टिखन्धमसौ स्कन्धयष्टौ
 ६४ तम्बकिमिभगिगभाभाविन्द्रकोपे
 ६५ गोट्टी गोड्डी गोळी मज्जर्याम्
 ६६ डल्लामं भूषणे कपर्दानाम्
 ६७ पक्खोडो वक्षिणहस्ते
 ६८ जकअसुकओ अल्पसुकुतलम्बे
 ६९ ताळरमान्तं
 ७० केक्कोल्लितुकखारकंखाणा अन्धे
 ७१ छइल्लो विचक्षणे
 ७२ पोहस्तुन्दे
 ७३ मृगस्वेवे संकुमअम्
 ७४ भरट्टः पेषणोपले
 ७५ णिन्नलं सदक्षे
 ७६ सेओ विनायके
 ७७ बुडइणी मल्लिन्याम्
 ७८ डोंगरं पर्वते
 ७९ आहितामौ सत्तिअणो

- ८० छेमजल्लओ विदग्धे
 ८१ कोछाहले हल्लवोलो
 ८२ अडयडज्झिअं विपरीतरते
 ८३ पडिहत्थो प्रतिक्रियायाम्
 ८४ लहरी तरङ्गप्रवाहयोः
 ८५ महाबिलं गगने
 ८६ कोणं कतादिगहने
 ८७ बहुदाणो असिधारायाम्
 ८८ असारा कदल्लयाम्
 ८९ अनर्थं विहङ्गणम्
 ९० ओमण-ओमडौ क्षयोते
 ९१ ओइअ-अरवल्लहौ खयोतकारयोः
 ९२ ओइअ-अण्डरडौ महेशप्रानेक्षयोः
 ९३ संकरसगगहौ रथ्यासुक्तयोः
 ९४ अर्थदरे पञ्जरो
 ९५ सुरायां मइमोहिणी
 ९६ दुर्दुरे चारावालो
 ९७ ओइस-ओमण-ओडल्लओमास्ता-
 कायाम्
 ९८ वेणुसाअ-थुअराओ अमरे
 ९९ अ्यनौ सिअरो

२-१-३० वरइत्तागास्तृनाथै

वरइत्तादिगणः—

- १ वरइत्तो नूतनवरे
 २ कणइल्ल-आमडौ झुके
 ३ मइल्लपुत्ती पुष्पवत्याम्
 ४ द्विपे दग्धोद-दोग्धोद-दूणाः
 ५ चाराविरेचनशीले विरिचिरो
 ६ सूरली मज्जाडे
 ७ कोमलविलासिनोवैल्लहलो

- ८ नूपुरे सद्गलम्
९ झमरे अलिङ्ग-कुल्लन्धन-रसानाः
१० लम्पणी-कण्ड-लम्पणा लतायाम्
११ कनीयस्यां बहुजा
१२ आनुजायायां भावजा
१३ भातुकात्मजास्यात्योर्मेहुणिभा
१४ रोदनशीले रिमिणो
१५ अदभणा-छिच्छई-पुण्णाक्यं पुंश्रत्याम्
१६ बहुमिथ्यावादिनि चम्पक्यो
१७ पिबं जले
१८ भवोणो भववति
१९ सङ्कलसिखो मयूरे
२० प्रकपिते वातज्जो
२१ मूर्खे पल्लविभयो
२२ चंदिङ्ग कोपे
२३ चंदिङ्ग पिशुनकोपयोः
२४ म्बाने कुम्भणो
२५ द्वेज्ये अच्छिहल्लो
२६ रूपवति न्हाल्लो
२७ कटागृहे कुडुङ्ग-कुडङ्ग-कुडुङ्गाः
२८ वृद्धे जर्दो
२९ अच्छिविभञ्जी परस्पराकृष्टौ
३० धूमरी गृहिने
३१ सोत्ती तरङ्गिण्याम्
३२ ग्रहमीते अहिसिखो
३३ गवि गावी
३४ उत्थल्लसदल्लौ पार्श्वद्वयापवृजौ
३५ अङ्गस्पर्शनिमित्तयोर्हासपुलकयोर्गुञ्ज-
लिखो,
३६ चित्तलं रम्ये
३७ पादद्वकः प्रविशुवि

- ३८ पासाणिम-पासणिभौ साक्षिणि
३९ भवरिज्ज-लाहिछायद्वैतलम्पटयोः
४० कडिङ्गमाशीर्गहनदीवारिककटिवस्त्रनि-
र्विवरविपक्षेपु
४१ खसिणी कुडुम्बिजं रूपवतीसुरतयोः
४२ अंतरिज्जं रशानाकटिसूत्रयोः
४३ अवदुल्लिखं कूपादिनिपतिते
(अवदुल्लिखमिति केचित्)
४४ पिप्पडिज-वृद्धिरौ यत्किंचित्पठितमहि-
कयोः,
४५ सरिसाहुल्लुगुमिलौ सद्यश्मूढयोः
४६ कथं कार्ये
४७ जल्लिज-वडाद्यकथौ गोष्ठ्याम्
४८ निश्रेण्यां कमणी
४९ किरिकिरिभा कर्णोपकर्णिकाकुट्टकयोः
५० अण्णङ्क. सर्वार्थपुष्टे
५१ साहुली शास्त्रायाम्
५२ दृष्टार्थयाचनशीले अस्मेक्षिरमग्निरभो
५३ गमसातल्ल-सिहण्डादिलौ विरक्तवाल-
कयोः,
५४ पूर्ववृषभे अल्लवल्लवसहो
५५ प्रणमकोपे खुरहल्लुडी
५६ हिमकालदुर्दिने सीतल्लं सीतल्लं च
५७ उत्तिवरण्णौ तात्पर्यप्राकारयो
५८ त्रपायां हीरणा
५९ आममक्षके गामरेदो
६० लड्ढावेल्लयौ विलासवत्याम्
६१ दुग्गहणी लज्जाल्लुङ्गयौ कलहकारिणी-
त्रपावत्योः,
६२ तण्णाणचिक्कजणावाद्वासहनयो.

- ६३ वेणिज-सुणहसिभौ वचनीयनिद्राद्री-
लयोः.
- ६४ वरिपमवन्धोचलौ केदारमेळकयोः
- ६५ वारिज्जो विवाहे
- ६६ हृदहृदसाठल्लावनुरागे
- ६७ माणसी मायाविमनस्विनोः
- ६८ कोडिज-कोडिल्लौ पित्रुने
- ६९ अट्टण्ण-नालोळौ वार्तञ्जसमाकुलयोः
- ७० वन्दिनि वन्दिणो
- ७१ वसिष्ठ-वसिष्ठल्लौ तत्परे
- ७२ ऊमुग्भिजं रुद्रगळरोदने
- ७३ णिडक्क-वंहार-ठाणिज्ज-उवडज्जास्तूप्पी-
कापस्मारगौरवोपकारियु.
- ७४ पुम्कल्लमहल्लौ प्रवलमुखरयोः
- ७५ माडसिमा-माडक्का च मातृज्वसरि
- ७६ कुच्छिमई गर्भवत्याम्
- ७७ रिन्डोळीघोरण्यौ पट्कौ
- ७८ पटकुण्यां पडमा
- ७९ यूनि जुल्लणो
- ८० करमरी हठहृतायाम्
(वन्दीकृतायामिति केचित्)
- ८१ दववर्त्मनि दृढाली
- ८२ कृत्रिमे कारिमम्
- ८३ जङ्गालुजङ्गामभौ द्रुते
- ८४ बलामोडी बलात्कारे
- ८५ चक्कलं वर्तुले
- ८६ बाहुल्ली क्रीडोचितसालमल्लिका-
याम्.
- ८७ मत्ते मत्तवालो
- ८८ बहुल्लिभा ज्येष्ठभ्रातृवध्याम्
- ८९ जम्भणम्भणः स्वैरमायिणि

- ९० माहूर-मेजल-मेज-ओजरा भीरौ
- ९१ माहवं सीत्कारे
- ९२ कायपिठला कोकिलायाम्
- ९३ मुहलं मुखे
- ९४ गच्छदी गायिकायाम्
- ९५ दुसोळना गनि
- ९६ मामाज्यभये
- ९७ तोमरिकाः शस्त्रमार्जने
- ९८ बहुहृदिणी वध्वा उपरिपरिणीतायाम्.
- ९९ रुमरुह्मा ठल्लिकायाम्
- १०० पुफ्फी-पिठसिमा-पिठक्काः पितृज्वसरि
- १०१ आसन्नप्रसवायामणुसूमा
- १०२ भागिनेये मच्चो
- १०३ ओहृत्पपसुतौ
- १०४ मम्मकमडप्परौ गर्भे
- इति वररुपादयः.

२-४-६३—शकणे

शकादिगणः—

शकिर्मुगिलंगिसिची जटतिर्लुटतिस्तुतिः ।
कृपिर्जिभिस्तसिभेति शकादिगण ईरितः ॥

२-४-६७—अरिवृषाम्

वृषादिगणः—

वृपिर्मुषिः कृपिर्हृपी इत्यादिः स्यादर्थः
गणः ॥

२-४-६८—रुषणोऽचो डिः.

रुषादिगणः—

रुपिः शुपिर्दुपितुपी पुषिः क्षिपि-
रित्तीक्ष्णः ॥

३-१-१३२—अपुष्पणगाः केन.

अपुष्पादिगणः—

- १ अपुष्पं आक्रान्ते
- २ उम्माच्छं असम्बदे
- ३ उल्लुको जोसणो मरिचो च वृद्धिते
- ४ पद्मं अचिरतरद्वे
- ५ गुजलिभं पेजलिभं च सद्धिते
- ६ पल्लिभं-गल्लभं-ऊल्लभः प्रेरिते
- ७ उम्माच्छं अवकीर्णे
- ८ ओसद्वो विहिमिहो च विकसिते
- ९ उद्धविभो उग्गिचं कविभो च उप-
सर्पिते.
- १० कद्धरिभं द्विजे पिच्छे च
- ११ १ सुविभो आन्ते
- १२ परिदाइभं परिदाणे
- १३ २ गिक्कजो भगिकजो अद्धगो चिद्ध-
विभो च अनुष्ठिते.
- १४ उद्धभो शान्ते
- १५ ३ उद्धगो मण्डिते.
- १६ ४ उच्छुगो उद्धिजे
- १७ ५ उच्छुरणं उच्छिष्टे
- १८ ६ उविलं चकिते आन्ते च
- १९ ७ पद्मोद्धं बरासिभं च पर्याप्ति
- २० गार्भं गोरिहिभं न्याय्ये
- २१ ८ दिङ्गो उद्धो च त्रस्ते
- २२ ९ उविलो कुद्धे च
- २३ १० गिविद्धो सुसोत्थिते

- २४ ११ ओविसं अपवृत्ते
- २५ उग्गच्छं प्रलपिते
- २६ उग्गच्छं हृते रोपिते विमुक्ते च
- २७ निविधं ओमग्गच्छं च आग्राते
- २८ कसविभं उद्धान्ते
- २९ आहिद्धो रुद्धे गलिते च
- ३० गिसद्धो निपातिते
- ३१ ऊद्धो उम्माच्छो च उद्धूते
- ३२ रोसिभं उल्लुण्ठिभं च क्षिप्ते
- ३३ गिन्नेलवभो लिगभो लुद्धो च
सुद्धे
- ३४ उग्गं उज्जणिभं च वक्रिते
- ३५ उज्जणिभं निझीकृते
- ३६ ऊद्धं त्यक्ते
- ३७ उज्जरिभं शुण्के निझीकृते च
- ३८ कुद्धं स्पृष्टे
- ३९ विद्धो उल्लान्त.पतिते
- ४० ओसरिभो आकीर्णे अक्षिमिकोचा-
त्संकुचिते च.
- ४१ गुलिभं मथिते
- ४२ उम्मारिभं शुन्धिभं च उन्मीलिते
- ४३ उद्धाहिभं वरुच्छूद्धं उम्माहिभं च
उव्विप्ते हासिते दृष्टे च.
- ४४ दुद्धं मिभं रसिते
- ४५ रिचरिभो परितोपिते
- ४६ पल्लोद्धं कसिभं पल्लुभं च पर्यस्ते
- ४७ पम्मुद्धो प्रमुपिते प्रमुष्टे च

१ सुविभो. २ उल्लुक्क-गिक्कज-तद्धकविभ
३ उच्छुरण. ४ उव्विद्ध. ५ परिदामाकासिभं च.
६ सिद्धविद्धो. ११ ओमसो अपवृत्ते.

उच्छगा अनवस्थिते. ३ पुनवृत्ते. ४ उच्छुद्धो.
५ उव्विद्ध वाळी गोरहित-दिद्धाल्लस्ते. ६ उव्विद्धो.

- ४८ गमं आवर्णिते
 ४९ ओलेहो प्रवृद्धे जन्मसक्रे च
 ५० मोह्यं ओवासिभं चाभिरूते
 ५१ समिहं अमिकप्रिते
 ५२ पचद्वारिभं प्रवृद्धते
 ५३ जन्मन्तो प्रवृद्धे
 ५४ ओजलो कृत्रे
 ५५ करमो क्षीणे
 ५६ कदो उपरते क्षीणे च
 ५७ पचिखलं वृषरहिते
 ५८ अक्षिभं आलिङ्गिते
 ५९ अपिभं उक्ते
 ६० उदुसिभं उल्लुसिभं विमिषं दुल्लुङ्ग
 सिभं उल्लुसिभं च रोमाक्षिते,
 ६१ आसक्तिभो सके
 ६२ आरेह्यं मुकुलिते सुके भ्रान्ते पुल-
 किते च
 ६३ उच्छ्विभं हारादिभ्यधिते अपहृते
 च,
 ६४ चण्डिभं छिन्ने
 ६५ कससिभं कसल नोपधानीकृते
 ६६ आविभं भोते
 ६७ अवद्वहो दरिते
 ६८ आरहो वृद्धिं गते शुहायते च
 ६९ धुसिभं धुसणिभं चान्बिहृते
 ७० धुसुसुभं अशंकं फणिते
 ७१ उल्लुहो उल्लभो चारुडे
 ७२ खवलिभो कुपिते
 ७३ चक्कडिभं प्राणिते
 ७४ उचचो गलिते विरक्ते च
 ७५ शुदिभो सज्जहे
 ७६ शुम्भदिभो अपूरिते कलिते वासू-
 कासंवलिते मृष्टे विषदिते च,
 ७७ पचिरिगमं भृष्टे
 ७८ परिभङ्गिभं प्रकदिते
 ७९ परिभङ्गलिभं परिच्छिन्ने
 ८० ओष्यं सृष्टे
 ८१ कोज्जलिभं पूरिते
 ८२ उम्भलं घनीभूते
 ८३ वेलाह्यं खडह्यं च संकुचिते
 ८४ कृण्टिभं प्रहृते
 ८५ आणुभङ्गिभो प्रयाते प्रतिजागरिते च
 ८६ फज्जरं दलिते
 ८७ उल्लुहलिभं अविष्टे,
 ८८ वधिषं आरोगिगमं च सुके
 ८९ उग्गाकणं उच्छुण्णं अहिरेहिभं उ-
 सार्थं अवर्णनं च पूर्णं,
 ९० पचविष्णीभो सम्मुखमागते
 ९१ दुग्गुच्छं अमिते
 ९२ पद्मविभं समापिते
 ९३ पारत्यं अमिपीभिते
 ९४ उहालिभं रणहृते
 ९५ उज्जमाभं पलायिते
 ९६ विहसं अर्जिते
 ९७ छिन्नं स्पृष्टे
 ९८ वेणिछिभं हृते
 ९९ पिडलो अविष्टे
 १०० सगिभं सिक्कालिभं च भ्रान्ते
 १०१ सोहिहं पक्वं समराह्यं आह्वयनं च
 पिट्टे,
 १०२ ओत्थनं ओसविभं चावसने
 १०३ पचिसारिभं वेण्डवत् स्पृष्टवरीभिरयोः

१०३ उग्राहिमो निपुणः कृते विरचिते

च

१०५ गमिषं अवचते

१०६ उद्धृष्टो निपिबे

१०७ शिरिगो निर्गते

१०८ कदाहो स्तुलिते

१०९ छोहो अत्यासके

११० उद्धोसं उत्कृष्टे

१११ पञ्चपरिषं त्वरिते

११२ उद्धरिषं उत्सृष्टे

११३ अद्धिगो याते

११४ उद्धिषं दुष्टेष्टे

११५ उद्धृष्टिषं सुपिते

११६ दोग्धिषं परिमन्मिषं चालकृते

११७ उद्धिषं प्रसृष्टे

११८ अद्धो लिह्यो च दृष्टे

११९ मोहो जल्यो च गते

१२० अद्धिषं उत्सृष्टे

१२१ पद्धिह्यो आपूर्णे

१२२ गिज्जरं क्षीणं च स्त्रिभे

१२३ उज्जहो उद्धृष्टो उज्जहो अवाहिमो

उत्तप्यो चाध्यासिते

१२४ ओद्धृष्टं उद्धृष्टं च विप्रलब्धे

१२५ उद्धृष्टो लिप्ते

१२६ उद्धृष्टं पादवर्षावृत्ते

१२७ अणमगवहृष्टं पुनरुक्ते

१२८ अणमगवहृष्टं आसृष्टे

१२९ उद्धृष्टं नष्टे

१३० अणमगवहृष्टं अस्तिष्ठे

१३१ उज्जहो उद्धृष्टो उज्जहो विमद्धो

मद्धो पद्धो च विस्तीर्णे

१३२ कुहो पपामो सवगवो पद्धृष्टो
पुत्तो चाक्रान्ते

१३३ ओक्कलिषं ओरपिषं उक्कलिषं
च दृष्टि

१३४ कप्पारिषं आरोपिते

१३५ अवविमो घूर्णिते

१३६ उद्धृष्टं दुद्धं च उद्धृष्टे

१३७ उद्धृष्टं ओद्धृष्टं च रणलब्धे

१३८ ओमहिषं पुरस्कृष्टे

१३९ वज्रलिषं उत्सृष्टे

१४० उद्धृष्टं पुद्धृष्टे

१४१ पिद्धृष्टं प्रक्रान्ते

१४२ उद्धृष्टं हेपिते

१४३ हेपिषं हिसमणं चोद्धृष्टे उत्तमे
सुम्भिते च

१४४ सुम्भितं सुम्भिते शीलिते च

१४५ अद्धृष्टं गिंसिमिषो च निर्वा-
सिते

१४६ विविस्त्रणो अवतीर्णे

१४७ गिरित्तो नृत्ते

१४८ गुम्भो मुलोत्सृष्टे

१४९ गिरित्तं निक्षिप्ते

१५० पद्धिषं प्रस्फुरिते

१५१ स्त्रिभो मध्यासके

१५२ वेष्टिषो वेष्टिते

१५३ ओरिषो अतिक्रान्ते

१५४ गिम्भिषो स्थापिते

१५५ लक्ष्मणो मिषो च विवदिते

१५६ गिरिषो जलघाते

१५७ चित्रिषो आस्वादिते

१५८ सुव्यं रक्षिते

- १५९ रेक्किं आक्षिप्ते
 १६० परद्वो भीते पतिते पीडिते च
 १६१ पडिभगिगळं बर्धपिते परिमुक्ते
 च
 १६२ उच्छुलो विदारिते
 १६३ णडिजो वडिते
 १६४ हुसुमिल्लो सग्गजो वंसुलो च
 मुक्ते.
 १६५ मुमिल्लो मूदे स्खलिते आपूर्णे च
 १६६ छुण्णं संशोपिते
 १६७ उअल्लो भीते आरुहे उद्विग्ने च
 १६८ उअंसिअं इहे
 इत्यादि ॥

३-३-५६ बहिस्सगाः श्रीम्रादीनाम्

बहिस्सादिगणः—

- १ श्रीमस्य बहिः
- २ कंकटस्य जगलः
- ३ रम्यस्य रवणः
- ४ यद्यदृष्टं तत्तदित्यस्य जाड्डिना
- ५ पृथक्पृथगित्यस्य जुमंजुना
- ६ भयस्य डपङ्क
- ७ मामैपीरित्यस्य जीवन्मन्दिषिणि
- ८ भवस्कन्दस्य डडवडः
- ९ आत्मीयस्याप्पणमः
- १० श्रीवायां सिद्धा
- ११ असाधारणस्य असङ्खु
- १२ नवस्य नवसि
- १३ अद्भुतस्य उड्ढारि
- १४ कौतुकस्य कोण्ड
- १५ हे सञ्जीत्यस्य हेडी

- १६ यदेसुण्डु
 १७ केरवणौ सन्मन्विनः
 इत्यादयो बहिस्सादयः ॥

३-४-७२ झाडगास्तु वेइयाः सिद्धाः

झाडादिगणः—

- १ झाडं लतादिगमने
- २ गोप्पी सप्पत्तिना च बालायाम्
- ३ गोण्डी गाण्डी गोली मज्जयाम्
- ४ एक्कगं ओहस्सं भइसरी च चन्दने
- ५ आहोरो ओरत्तजो ओरो पणाज्जो च
 अपचे.
- ६ हुल्लरं कपडं कृतभूषायाम्
- ७ सोमार्कं सोछं च मांसं
- ८ छटो भर्मणि
- ९ मोट्टणो वृत्तके
- १० गोडुं कुत्तोपरिवासोऽग्रन्यौ
- ११ भावइं गूहिण्याम्
- १२ हुःखिते कम्पो
- १३ परिहालो जलनिर्गमे
- १४ पडं ग्रामसीमास्थाने
- १५ गोजा कलइयाम्
- १६ पडिपल्लिल्लो विहिवप्ले
- १७ गन्धपिसाजो आन्विणं
- १८ ओहिअं जवोमुखे
- १९ असारा कद्वथाम्
- २० करइछो शुष्कमहीजे
- २१ वपज्जजो भारे
- २२ उप्परिअं अशक्ये
- २३ वेइणो पिच्छं वंघाणसारोवही सिणी
 वेइया नुत्तंत्तरं च लज्जायाम्.

- २३ कोष्णार्थं माने
 २५ खंदजी स्थूलेन्धनवन्धौ
 २६ दुःखार्थतो खेदेन शिथिले
 २७ उत्थाणकुलं दूरपथे
 २८ चतुर्दशो दालो च शातवाहने
 २९ पटलिर्धं शूलप्रोते मारि
 ३० भावा समकाले
 ३१ खडिरिर्धं कलुषे
 ३२ बहुराणो असिधारायाम्
 ३३ पण्योगो वृक्षिणे हस्ते
 ३४ खन्धणो वृक्षिणे
 ३५ खडं वेढो बोधं च इमभ्रुणि
 ३६ उद्धरणं निवसने
 ३७ सभराहं करणीति
 ३८ खडिरी स्त्रिलिङ्गिना च सङ्केते
 ३९ रजी बद्धर्धं च प्रधाने
 ४० गजगर्हं मेघे
 ४१ तिग्गच्छी तिग्गच्छा च पुण्यरत्नसि
 ४२ रंडं शिरोहीने
 ४३ पादुगो सम्ये
 ४४ तिविही सूच्याम्
 ४५ पचलं सीक्ष्ये
 ४६ कूरं भक्ते
 ४७ गोडं विविखलं कच्छरं महिडुं बलहं रेणं
 पण्यो दण्डरिजा दण्डा दोहणी
 च पङ्के, (पङ्कः कर्दमपर्यायः).
 ४८ विच्छिन्नो छोहो पण्यो ज्ञो विज्जुहो च
 चये, (चयः समूहः).
 ४९ निमदी ज्ञाने
 ५० नवुरिथा भाद्रपदसितदशम्युत्सव-
 विशेषे.

- ५१ सोड्डी वाणफली च दात्याम्
 ५२ छिच्छिणरमणं ओछुड्डी हस्तिणं च
 चक्षुस्थगनकीडायाम्
 ५३ पुंसुलं विसंवादे
 ५४ अवभण्हं उल्लखले
 ५५ सराहो किनिकडी च सपें
 ५६ सड्दलं सड्दडुं च मनोरथेनैव
 संचटनायाम्.
 ५७ ओसा ओरिगथो सिण्हा च नीहारे
 ५८ गिर्धं सणं परिधाने
 ५९ हात्ती खोतसि
 ६० सिहा सिहडो च सुसनासिका-
 वादे
 ६१ दिणवच्छर्धं शिवच्छर्धं चावतारणे
 ६२ कम्बलो कृतपरिचये
 ६३ मडा सडा च प्रलम्बकेशायाम्
 ६४ धग्गुद्धणं खेदे
 ६५ वज्रवडाया अर्धप्रावृत्तदेहायाम्
 ६६ तलफलं बालौ
 ६७ तरिही अनुष्णे वायी
 ६८ वेण्यो संडथो च पिशाचाक्रान्ते
 ६९ किला कुलकुला अद्धधरणी बहुधारणी
 च नचवध्वाम्,
 ७० चत्ती वई वेला च मर्यादायाम्
 ७१ निग्गहो कौशलोपेते
 ७२ पणा वणा चाधिकारे
 ७३ शडी शड्डी च गुल्मे
 ७४ मुडुडी मुडुमुत्तो च कूटे
 ७५ शिक्कसरिथो गलितसारे
 ७६ शालिमा चङ्गमणे
 ७७ खंखोडी व्यतिकरे

- ७८ सिलिप्पो विछो जुछो जेडो लिंको
उहरो जाला नहं च दूरे.
- ७९ विङ्गिरिवा तुग्या च रात्रौ
- ८० कुहिणं कूर्परे
- ८१ विवालो वेल्ह दुट्टहणो अम्मिळो
कमलो कुविलो गिरिको वच्छ-
लो कुसुमालो च इत्थौ.
- ८२ अहिछी ईधरे
- ८३ अणी पर्यासौ गुसौ वा
- ८४ कंकजसुकको अल्पसुकुतलम्बे
- ८५ पल्लामरो प्रवयसि
- ८६ पुंढरिमा उत्कलिकायाम्
- ८७ हहं शीमे
- ८८ पिङ्गिछिका मूरे
- ८९ संजुछो पिङ्गुने
- ९० जोम्बणजोमं जोम्बणिं जोम्बणिणी
च जरायाम्
- ९१ पिङ्गिणिज्जसणं निशि प्रावरणे
- ९२ पडिसेसा विक्षेपे
- ९३ पङ्गिकिमा प्रतिकृतौ
- ९४ पङ्गुजङ्गी तरुण्याम्
- ९५ कुणिमा कुञ्चिणी कडिङ्गिणारो प्रति-
विचरं वेचरिअं च सुतनन्मसूर्ये,
(पुत्रोत्सवे वाद्यमानतूर्य इत्यर्थः).
- ९६ अक्खवाला दिशि
- ९७ मेकलं पार्थक्षेत्राद्यम्
- ९८ पाहिवाजडा लवना पिङ्गई च
चौर्यवज्जाम्, (चौर्येण स्वीकृत-
वज्जामित्यर्थः)
- ९९ ओरल्ली गमीरदीर्घरवे
- १०० पोअगो निर्भये
- १०१ उक्कटि गिलच्छिमा डोको च कू-
तुलायाम्, (वनादेवैलानयन-
यन्त्र इत्यर्थः).
- १०२ कामंची काण्डी वक्करो च परिहासे
- १०३ खेवो धार्मिके
- १०४ उच्छलवो धुदुढं मेठिअं उण्णं वजो
च गृहे.
- १०५ उल्लुहसो उक्को वसतुडो पुक्कणो च
काके.
- १०६ मामा मामी च मातुलभार्यायाम्
- १०७ चचुप्परं मिथ्यायाम्
- १०८ जुछो मुट्ठी
- १०९ पुत्ती अल्ली चित्तो च ज्वाणे
- ११० चलमणा छुषी च कुन्तलेडु
- १११ गणसमारजो गोष्ठयाम्
- ११२ तिची सारे
- ११३ ढाली शाखायाम्
- ११४ ठाणा अईकारे
- ११५ णामुक्कसिअं कार्यम्
- ११६ पेळालं पेळलं च प्रमाणे
- ११७ गहणी गोहरो मुहुलो च बन्दिनी
- ११८ लाहल्लो बलीवर्दे
- ११९ मुंङ्कुरडो मुंङ्गुल्लो मुंङ्गुल्लो च रासौ
- १२० अवसणं आयलणं च रतिगृहे
- १२१ उवसट्ठो सारथौ
- १२२ उवसेरो रथाहं
- १२३ कणिमा कूसरायाम्
- १२४ असुदुम्मणिमा रूपवसायाम्
- १२५ उम्मरीं पिढं च सुरापिष्टे
- १२६ चडिनासो जाडोपे
- १२७ माला म्पोत्तायाम्

- १८ दरंदरो उल्लासे
१९ उल्लेखं कौशले
२० ओमालो पीढायाम्, (प्रहारनाश-
पीढायामित्यर्थः).
२१ णिच्छंदो णिघोरो च निर्दये
२२ भारतिजो मालाकारे
२३ सहविम्बयो सिंदो आलङ्गो केत्री
उड्डो च कूपादिखनकः
२४ इसरो गर्ते
२५ उवलङ्गतो चूढावल्लये
२६ हिह्ला सिकतासु
२७ किह्लासं पक्किना च रजय्याम्
२८ दिड्डोली केदारस्म रक्षणयन्त्रे
२९ आलसो अलिणो च हृक्षिके
३० जरिह्जमणे वन्धवालशिक्षयो
३१ मरट्टो किरिणी कुहणी साही पाणछी
पसण्णी प्रतोव्याम् (रथ्यायामित्यर्थः).
३२ मल्लो गिरेकदेशः
३३ उगगालो चिन्वोली उनुत्तोत्तसि
(स्वल्पजलस्रवण इत्यर्थः).
३४ कडप्पडोहरं पश्चिमाङ्गणे
३५ सरिवणो सरेवाणो च हंसे
३६ कुट्टमिजो महिपे
३७ पडणी संसुखागविनिरोधे
३८ केमावेली कीलं च स्तोके
३९ उक्कासारो भीरौ
४० माउलं आपाठे कात्यायन्या उत्सव-
विशेषे
४१ भगलजं भप्रियम्
४२ कोत्थुद्वत्यं कोसलो कण्ठना च
नीम्याम्
४३ छिह्हुहिल्लो आर्जवमि भड्डुं च कलहे
४४ छवडी चर्मणि
४५ कडोडो पिणवडो च वरुणे
४६ उमहारि द्रोहवकारिणि
४७ किटंगो छायायाम्
४८ बोह्मो व्याधे
४९ कोलंढं पिठरम्
५० वेसासो वेसासमो च विरुपे
५१ सरली भरला चिरसंजी सड्डी वल्का-
याम् (प्रमह इत्यर्थः).
५२ राहणी णिठत्तयो च शात्मलौ
५३ मोडी भगिन्याम्
५४ कुवो सक्के
५५ निडो विष्णुभो च पिशाचे
५६ कौहं नित्ये
५७ पसड्डी कनके
५८ अल्लमज्जाडो चुंचुमालिजो मडो च
अलसे.
५९ सिण्णकं कडसी च पिट्ठवने (श्मशान
इत्यर्थः).
६० अचड्डो अडो च भारामे
६१ वाड्डुच्ची अयसूपायाम्
६२ हल्लणी विविक्खणी चुल्ल्ही भसमा
बड्डुरा सलली च कोट्टयाम्.
६३ आई मम्मचरं मईं सनिसं पण्डुट्टाहणं
च मट्ठिरायाम्.
६४ पडिच्छिरो सच्छिजो च सट्ठो
६५ तारचरो सुहत्ते
६६ पड्डुली वेड्डुवी च क्रीडायाम्
६७ पंडारो गोपे
६८ पेड्डुलो रते

- १७९ पसवडक्कमवल्लोके
 १८० बोल्लो हलबोल्लो रोल्लो वल्लो मल्ल-
 हल्लो मल्लं च कल्लकले (दैवा-
 दिपाठादित्वे हल्लबोल्लो).
 १८१ एक वल्लिल्लो च देवरे
 १८२ ओसिक्खल्लो गतिविधाते
 १८३ खड्डी धारायाम्
 १८४ पड्डसुक्का पत्थवं वल्लिणं विहल्लो च
 ज्यायाम्
 १८५ पाणामी पाणिद्वयावाते
 १८६ णिहगो वल्मीके
 १८७ पत्थल्लो जघने
 १८८ वल्लिवल्लो वडल्लसरो च जपवति
 १८९ पिज्जुरमो तेरुडकिनिहल्लं च कूले
 १९० अल्लिअल्लिका कस्तूर्याम्
 १९१ अणराममं जरत्तौ
 १९२ छिविणं अंगल्लिजं चेड्डुअकले
 १९३ अण्णोल्लो दिनसुखे
 १९४ अवअणिल्लो अन्त्ये
 १९५ सडमं गहहो सफं च कुमुदे
 १९६ गमरोट्टं कुप्पुल्लं च शेखरके
 १९७ पिड्डुणा पुच्छे
 १९८ अंअणिमा अंजणइसिमा तपित्थं
 करल्लु चावशुष्के
 १९९ इसिअो ग्रामतरी
 २०० पव्वं चलक्को अशक्ते
 २०१ उच्चंतो गाढे
 २०२ गोरप्फळिमा रंअणिआ बम्हणी च
 गोधायाम्
 २०३ छाहो गगने
 २०४ अण्णत्तं निर्मात्त्ये
- २०५ पदणं करमही च स्थूलवले
 २०६ अडडज्जिअं विपरीतरते
 २०७ णज्जरं विमले
 २०८ अल्लिसारं निडलं च क्षीरे
 २०९ चुच्चिल्लिअं चुच्चिल्लिआरो च चुल्ले
 २१० मोरत्थं मोरअं आवगो च भा-
 मार्तो.
 २११ पड्डरं अपसुत्वा
 २१२ कामकिसोरो गर्दभे
 २१३ छाहल्लो जुल्लो च वैदरअवति
 २१४ सुल्लोसो कौसुम्भनिवसने
 २१५ अहिरिअो विच्छाये
 २१६ कल्लसं कापसि
 २१७ सुल्लोडमो ज्येहे
 २१८ ओमो सुअओ च रजकं
 २१९ आरअं कडसं अवहडं मुसलं णिहुणं
 च न्यापारे.
 २२० हित्तं हित्तं च गृहहारे
 २२१ चक्कगहो मकरे
 २२२ इहल्लमो जहल्लो परिअही च मूर्खे
 २२३ अक्को दूते
 २२४ कल्लो धियाम्
 २२५ कण्णारअं अवतंसे
 २२६ सिरिवाओ आसारे
 २२७ भादल्लिआ सुविज्जा च माणा
 २२८ सोअं स्वापे
 २२९ सोआल्लो उपचित्तकसिद्धये दत्तम्
 (समास्तिन्मनोरथाद्यैः सति पूजादिक-
 सिद्धिं विधास्यामीत्युद्दिष्टार्थप्राप्ति-
 पर्यन्तं यत्किञ्चिद् विनादिकमन्यस्व
 हस्ते दत्तं तदित्यर्थः).

- २३० सिहृजो यन्त्रे वस्त्रादेर्भूषस्व
२३१ सोमणो मल्ले
२३२ सिंदूरिमा राज्ये
२३३ सोवर्णं अन्तःपुरे
२३४ अंसगर्भं प्रावरणे
२३५ उर्ध्वं चौर्येण क्रियमाणचरित्रे
२३६ उद्धिचर्णं आज्ये
२३७ उष्यिगरिमा हस्तोत्क्षेपे
२३८ भङ्गोदणं प्रणीते
२३९ उष्मा मण्यादिमार्जने
२४० उप्युलपोलिमं कौतुकेन त्वरायाम्
२४१ अहिहरमं देवगृहे
२४२ संविद्वाणा आभिजात्ये
२४३ अशिका डेका उच्चत्वं आसित्कि-
अस्वररोदने.
२४४ अवसरिजो विरहे
२४५ उप्यालजो रणरणके
२४६ माळा डाकिन्याम्
२४७ पिईपो राहौ
२४८ अम्भपिसाजो अग्रपिशाचे
२४९ गहकछोळो गृहकछोळे
२५० उक्करिविडिअं उपयुपरिस्थाने
२५१ सण्णिअं विरण्णिअं चार्दे
२५२ चणचक्कावअं मृपाकरणे
२५३ आमेळो आसळो आलोळं च केस-
अन्धने.
२५४ चालच्छं पुच्छे
२५५ कडकवड्डो स्वेच्छोत्थायिनि बली-
वर्दे.
२५६ उंडरं हृष्याकलहे
२५७ कचच्छं अलीकहितकरणे

- २५८ फेहं मन्नि मडाहं चोदरे
२५९ शरको तुणमतुच्चे
२६० सोमचं पाणिज्यामाहते जले
२६१ अट्टलो जनपराधे
२६२ उरणी पशौ
२६३ सखणा विषमभुवि
२६४ सप्परो सरविभो च रूपे
२६५ कुंसी पोहल्लिके (सुवर्णादिकमन्त-
निघाय वहिर्वदे खर्पटकखण्ड
इत्यर्थः.)
२६६ गजणसरो सुगलिवेन्नरवे
२६७ सुबो मेदुरे
२६८ उल्ल अरन्ये
२६९ पारमरो रक्षसि
२७० उत्तालो बालिजो णाजो मंडलो
पित्तई यूणो च गर्धिते.
२७१ सुद्धली उक्कायाम्
२७२ महई पिटुमन्दिरे
२७३ मंडली मंडली हत्तं मुरई च
आसने.
२७४ कुई डोही च बलाकायाम्
२७५ गिसारो बलजो च मण्डपे
२७६ पळंमलो गिवाजो च प्रस्वेदे
२७७ उमरो केसासज्जे
२७८ चारवाजो भीष्मवाते
२७९ गिट्ठिरी पेस्सवे दले
२८० इहकीपशडुंनचौ भूमतुहिनयोः
२८१ रोहिता प्राणिशिविकायाम्
२८२ रोररी आत्तणकुण्णाचतुईयाम्
२८३ हावको आत्ततुरो
२८४ वेडजो बहजो च मणिकारे

- २८५ रोप्पाळो पारावरो च वातायने
 २८६ तलपत्तं योनौ वराद्धे
 २८७ छिच्छन्नपो आसोढा अपिभं च
 सुखे.
 २८८ दिरिभा जीविकमई आसुया च
 वर्षिण्यां सृग्याम्
 २८९ धम्मं पुरुषं दुर्गापुरोहत्वाऽसृजो
 बलौ (दुर्गापुरतः पुरुषं हत्वा
 विहिते रक्तबलावित्यर्थः).
 २९० गुंगुलो गुंगुलो वग्गोवलो च वकुले
 २९१ वृसलं उद्देगे
 २९२ चपलं सिन्ध्यावचसि
 २९३ उज्जोगं हटे
 २९४ पुंपुरं जवनवक्त्रविशेने
 २९५ घणवाहिनो हन्त्रे
 २९६ सेमालिभा दुर्वायाम्
 २९७ राबी भोगवसिष्ठं च रणे
 २९८ मुंडी मिरङ्गी रङ्गी च अवकुण्ठन-
 श्रीले
 २९९ धमो विलासे
 ३०० सिंधुवणलो हताशे
 ३०१ तोमरी कतायाम्
 ३०२ वक्कलं वट्टलं च भेषतिमिरे
 ३०३ हरणं महारण्यं च वस्त्रे
 ३०४ माणको तिर्यग्नि
 ३०५ हड्डो सुवासुते (दौहित्र इत्यर्थः)
 ३०६ णिमाणिमा णिंदणिमा च क्षेत्रात्कु-
 लृणापनयने.
 ३०७ छेलिभा अक्षपुण्यलजि
 ३०८ अंकोडो वंकोडो चाजे
 ३०९ कुस्हो सुगाले
 ३१० सणिभो साक्षिणि
 ३११ पळोअसाहमा पसाहमा पचवठी
 च शवरसूर्धनि.
 ३१२ अंबडो निधुरे
 ३१३ जवो कालणो लोलणो च पुंसि
 ३१४ हुसू सेवायाम्
 ३१५ रामणा रखा राला च प्रियकुपु
 ३१६ पालणं पिच्छिलं संमालुअं च हासे
 सति हसिते.
 ३१७ वारा रणसुखे
 ३१८ गोड्डो चवा मचको च प्रसक्षने
 ३१९ अहराणी पुंभुमारी पराणी च शक्क-
 वल्लभायाम्. (हन्त्राण्यामि-
 त्यर्थः.)
 ३२० अवभारो लोकवात्रायाम्
 ३२१ गोविभो अरुपे जम्भना
 ३२२ वामरो सुन्दरे
 ३२३ गोत्तण्हाणं पित्रोर्जलाश्लौ
 ३२४ छोटिको पोलिभो सूदी च सौदिके
 ३२५ पदुलं धीर्वमन्दरे
 ३२६ सेमालो कुंडिजो सेट्टी च आमेडो
 ३२७ चिरिभा कुट्टायाम्
 ३२८ उवाई उद्दो पाणो वाणो च चण्डाले
 ३२९ कइसं नीलोत्पले
 ३३० वसलं दाहो घसलं धूरिअं च धुथुनि.
 ३३१ पच्चूहो गिसरो च सूर्ये
 ३३२ गोहो आन्ध्रजनाग्रण्याम्
 ३३३ अगुल्ली अंगुलीये
 ३३४ अहत्यो स्नेहवर्जिते
 ३३५ वच्छिचअं वंचलानं च क्षेत्रे
 ३३६ अज्जोठिभो-पुनःपुनर्दुःखमाने

३३७ सुहृं सुहृषा च स्वल्पकं तरो
 ३३८ रिरिह्वा चामणे वारिभाण्डे
 ३३९ द्यूवरुओ गुरुहारिके
 ३४० पञ्चुवं दीर्घे
 ३४१ पोह्मो ज्योतिरिगणे
 ३४२ मछती मिलाओ महुदिणाई अणुओ
 वरमत्ता अकसालो च बलात्कारे
 ३४३ बलवणी सुतौ
 ३४४ वाडिगहो पोरवगो च विभागे
 ३४५ णवणो परिअमओ च चमकृति
 ३४६ अणजुसो दोहासुलं च कटयाम्
 ३४७ पाडिमज्जा पतिगृह्णेतरे पिरुगृह
 वचूम्
 ३४८ अरपी रजस्वकायाम्
 ३४९ बई सूत्रे
 ३५० कुड हण्यधमे
 ३५१ डुल्लविआ मसवपरा
 ३५२ चिरओ अदिपकायां सरिति
 ३५३ हेआळं अहिमोगामहस्तेन विनिव्रा-
 रणम्
 ३५४ गहणं निजलस्थाने
 ३५५ वालुको कुब्जटी कली च आप्रवे
 ३५६ गलओ प्वस्वतेजसि
 ३५७ ववडओ द्विजे
 ३५८ विपुः रोतो च दरिद्रे
 ३५९ वेआळं अन्वकारे
 ३६० हरं वृणे
 ३६१ बल्लकण्णिपणो वग्गो च प्रवेजे
 ३६२ वअछो वटे
 ३६३ लळं स्पृहान्वितम्
 ३६४ षट् शुद्धे
 ३६५ लोओ विनायके

३६६ लम्ब विटपिभीरम्
 ३६७ पडिहत्थो प्रतिक्रियायाम्
 ३६८ कारा रेखायाम्
 ३६९ सुई बुद्धौ
 ३७० काहिलो वस्सपालं
 ३७१ मिणाअहरो वार्धौ
 ३७२ पडिलो पौरमंहतौ
 ३७३ पेलवं मार्वे
 ३७४ हूओ लेखकारे
 ३७५ सुहदई मुखेन पतने
 ३७६ जटो सुकरे
 ३७७ माअडी मूदौ
 ३७८ लिलो यजे
 ३७९ कट्टम्मळं पानपात्रे
 ३८० मुदाइणी षण्डाकायाम्
 ३८१ मरलो भूते
 ३८२ ओसहो पाडळं परिवाली आवओ
 च परिरम्भणाळभोजनभाण्डा-
 दर्शोपु
 ३८३ पाडुली शेफाली च पङ्क्तौ
 ३८४ गोचम प्रताढे
 ३८५ कोसुओ कुविन्दे
 ३८६ कट्टपडर तिरस्करिण्याम्
 ३८७ अवट्टं वालिकं अंगवलिजं च तनु-
 चलने.
 ३८८ नेण्व तीन्ने
 ३८९ पहगो देवघाते
 ३९० कट्टिओ द्वार्ये
 ३९१ किज्जुवसो भिरिपे
 ३९२ वड्डी अपथुतौ
 ३९३ हहरं सहाय्ये
 ३९४ गुप्पी इच्छायाम्

३९५ गोजलं ग्रैवेये
 ३९६ णठी क्षुरिका सट्कं अभ्रदं च
 अभिविशेषे.
 ३९७ पप्पडो दोहं च गोमयसण्डे
 ३९८ कौलं गण्डे
 ३९९ गजं प्रकामम्
 ४०० अणुभर्यं वामकरो पङ्को द्विवशो च
 शशिनि.
 ४०१ अमबाणिच्छमो गृध्रे
 ४०२ सखरो सुवर्णकरे
 ४०३ क्षरभो पथिके
 ४०४ जिगिच्छादो प्रतिहतगमने
 ४०५ खवडिभं आज्ञायाम्
 ४०६ मप्पा निरन्तरे
 ४०७ तिसिरभो क्षूर्पाविहीर्णभाण्डे
 ४०८ कठत्तरं यन्त्रवाहके
 ४०९ भलाभो दर्पोद्धरः
 ४१० सराहो निद्रालो
 ४११ सोज्झिभो पताकायाम्
 ४१२ हुडुमा पञ्चाव
 ४१३ मम्मो ओरिछं सममुपिते
 ४१४ एकमाहिभो एकं पादमुत्क्षिप्य शिशु-
 कीडास्थाने.
 ४१५ हंविदिभा बध्वा उपरि परिणीता-
 याम्,
 ४१६ सुहुअङ्गी कुमार्याम्
 ४१७ ऊंदिणी धर्मे
 ४१८ पिछिरी यौवनोत्कटे
 ४१९ अगंखिलोहो सुरते
 ४२० बाडेछी पतङ्गहे
 ४२१ गिलिपा गिलिंको च क्षेत्रजागरे

४२२ लत्तसोहणं वप्पभो वव्विहो च
 जातके कुमारे च.
 ४२३ वक्खरो सइसिलेप्पो च यूनि
 ४२४ कहोडो महाल्लक्खो वोद्दही पुअंही
 पंडभो पुआलो च नूपुरे.
 ४२५ आमल्लं सिंहीरं च धम्मिल्लरचना-
 याम्
 ४२६ उडुलं चच्चरी च चर्मकारे
 ४२७ ^१वडुइरो कुट्टारो जुळी वासी शिखायां
 विज्ञाने च
 ४२८ कखरं कोय्युरं च पौरं सुवर्णे च
 ४२९ पडिभो चन्दिनि अपवार्ये च
 ४३० कमलो दविकलइयाम्
 ४३१ विरेडो अक्खं डल्लखलविसंस्थु-
 लयोः.
 ४३२ गोला गोनघोः
 ४३३ अक्खणवेलं निधुवने प्रदोषे च
 ४३४ णिज्जोभो उपकारे पुप्पप्रकरे च
 ४३५ होहल्ली व्ययकरणे राष्ट्रे च
 ४३६ करंडो शार्दूलवाससोः
 ४३७ एकसुहो निर्धर्माधनयोः कृषौ ईर्षि-
 मध्ये च.
 ४३८ पुत्तली दूतिरा च ग्रामे सव्वे च
 ४३९ महलो मुखरे राक्षौ विस्तीर्णे च
 ४४० कज्जालं कर्मस्थाने चेशमि
 ४४१ वेळवं विलासे लतायां च
 ४४२ आभंदिभा परायत्तायां नववज्जां च
 ४४३ सकज्जं आत्रे अल्पे चापे प्रचुरे च
 ४४४ करोडो काके नाळिकेरे वृष्टे च
 ४४५ छोहं रोटी इच्छामुन्योः
 ४४६ कालिंबवं श्रीराममुदयोः

४४७ देज्जुज्जामसत्तां कन्दे च
 ४४८ शिखारं रिपौ कजौ प्रकटे च (हान-
 प्यवने निपुणे च)
 ४४९ आर्जं अतिदीर्घे विषमे सुसले काला-
 यसे च
 ४५० किण्डी सितेऽङ्गुले सूक्ष्मे च
 ४५१ लाह्वरं अजिरार्थे मूषणे गृहीते च
 ४५२ कुलिभा तृणवृद्धौ काले अम्बुदे च
 ४५३ कदमल्ली कण्ठे कण्ठिकायां च
 ४५४ उद्ध्वणो कुचरे सगर्वे प्रतिशब्दे च
 ४५५ उलक्षणं दयितीभूतायां नववज्रा च
 ४५६ सन्धो धामहस्ते गर्दमे च
 ४५७ डोगी रथ्यास्थासक्यो
 ४५८ छेडा सिंहडी शिखरवनमालिकयोः
 ४५९ उवी उदके
 ४६० जलपुष्पी वातघृष्टे च
 ४६१ कोण्डी जीवनायां दोहदविषमाया च
 ४६२ तगणी कतायां व्यन्त्रकरणे च
 ४६३ सती बन्धने वचने हृच्छायां शिर-
 स्त्रयि च,
 ४६४ उर्यिजलं तले काके रजसि च
 ४६५ गल्लड विनते दुर्विने च
 ४६६ हुहाडण उपवने शीते च
 ४६७ दावो दासगद्गदयोः
 ४६८ दोढी रूपवचनयोः
 ४६९ उम्मल्लो सान्ने भूपतौ च
 ४७० बोडो धार्मिके भित्ति च
 ४७१ उबंडिगो अधिकमाने निस्सीमि च
 ४७२ इल्ली वर्षत्राणे व्याघ्रे सिंहे च
 ४७३ पत्तणं बाणफले शरपुङ्खे च
 ४७४ अकहुतल्लो अपरिणीतनिष्पेय्यो
 ४७५ दर्ग उदकशोकयोः

४७६ गालिजं शिलातले हठाकृते च
 ४७७ जवणं जयसि वदाने च
 ४७८ खडरो खंजरीटे कर्दमे च
 ४७९ तालिगो गृहोर्ध्वभूमौ वासगृहे कुट्टिमे
 आष्ट्रे शय्यायां च
 ४८० असो गम्भीरे तटस्थे जयसि दीर्घे च
 ४८१ वटिप्या भूतगृहीते बलाधिके च
 ४८२ बल्लरो गुरौ महिषे तरुणे क्षेत्रे
 अरण्ये च
 ४८३ मरालं सुन्दरे जलसे आम्रवणे च
 ४८४ मम्मको गर्वे उत्कण्ठायां च
 ४८५ पिसडोऽवतरे विसंस्थुले च
 ४८६ बल्लपुच्छी व्यायामसभायां सख्या च
 ४८७ झिज्जो रजतनापितयोः
 ४८८ वेङ्गो नतौ विधिले अविदे ईर्ष्या-
 कृते विसंस्थुले च
 ४८९ मलङ्गो हते तीक्ष्णे च
 ४९० बडप्यं कृतागृहे सततपवनहिमवर्षे च
 ४९१ राहो प्रिये मल्लिने शोभिते सनाथे
 विसंस्थुले च
 ४९२ चंडो लिस्नेहे अकृतविवाहे मृत्यु च
 ४९३ मन्धरं कुटिले बहौ कुसुमे च
 ४९४ कज्जणं तनुकोमलयोः
 ४९५ मम्मणं अन्यस्त्रचसि रोपे च
 ४९६ मुग्घिहं मृदुनिश्चलयोः
 ४९७ ठेणो स्थासके चले चोरे च
 ४९८ तुंविळी मण्डपटले उलूखले च
 ४९९ पद्धरी शयने संहतौ च
 ५०० णिचिहं उज्जटे समुचिते पदयोरपि
 पिशाचे ईर्ष्यायां च,
 ५०१ झसुरं ताम्बूले अर्थे च
 ५०२ पिज्जो पाडिलो हंसवृषयोः

५०३ विवोचरणं श्रोत्रे उपधाने विकारे च
 ५०४ कुष्ठो असमर्थे ग्रीवाया विच्छिन्न-
 पुच्छे च.
 ५०५ चुत्तुणिभा सुष्टिभूतं शृङ्गाया समर्थे च
 ५०६ उक्थो खट्वे च्छिन्ने जहाधाने तटे
 म्वनित्रे च.
 ५०७ किणो गर्वितं निर्दये च
 ५०८ णिलच्छो धागं पण्डितं च
 ५०९ देलकं मिथ्या वटमाने च
 ५१० अण्णलो धूर्ते धूमि उचरे च
 ५११ दूणावेदं अण्णये तटाके च
 ५१२ अरलो अरलामो च चिरिकाय
 मणकं च.
 ५१३ अष्टं अत्यर्थे त्रीत्रे च
 ५१४ अलिभा पितृपुत्रसि कनिष्ठमादर्यस्य
 वर्ध्ना च.
 ५१५ पक्ष्णं अतिशोभावति भस्मे शृङ्गे
 सम्भारे सहाते गिरिगुहायां च.
 ५१६ खुत्तुजो काण्डे नखे शिखुसृगे च
 ५१७ वासण्णो वेष्टमङ्गारे तिरस्त्रिने च
 ५१८ विष्यलो उन्मसे चियां च
 ५१९ कोप्परो वर्णसङ्घे अलङ्कारे च
 ५२० कुण्डो व्यापक्षे फेने साले दुर्वले च
 ५२१ ओठट्टे अवकुण्डने
 ५२२ ओह्वर्यं रभसे विपाठे च
 ५२३ सेलो तेंडोम पिणाचे शलमे च
 ५२४ डसर उव्वलले स्याल्ल्या च
 ५२५ णिहुक्कण्णो कामे मूके च
 ५२६ पहरेकं एकान्ते शून्ये च
 ५२७ मरी उपकरणे वृद्धिकायां शून्ये च
 ५२८ धोक्कं अतिमात्रे तात्पर्यार्थे शक्ते च

५२९ छुल्लो भाकोले कारे च
 ५३० किण्वडी पार्श्वद्वारे पश्चिमाङ्गणे च
 ५३१ छाया अमरान्द्राण्योः
 ५३२ उष्यं तिलकं शिरसां विभूषणं
 ५३३ पीलुभं व्यतिविधरे कर्तमितं निमि-
 त्तं प्रयोजने च.
 ५३४ पञ्छाउत्तो नियोगिसुते ईश्वरे च
 ५३५ पव्णिमं उत्तमे भोज्ये च
 ५३६ जारो हृच्छायन्धनयो.
 ५३७ अवधणं अगुरुकुम्भयो
 ५३८ रंजणं घटकुण्डयोः
 ५३९ ह्रीणी मुखसम्मदे मूले च
 ५४० हिम्मा आतट्टे आसे च
 ५४१ धनिर्लं अनुलो ठाक्कि कुणिवासे च
 ५४२ चिप्पडी चिप्पन्ती वत्सवविधेये व्रते च
 ५४३ उच्छावडो हुक्किणल्लेणयोः
 ५४४ वपनं असहने समर्थे च
 ५४५ माहुली वल्लमात्ताभूसरीसत्तावाहु
 ५४६ लुम्भी लतास्तवकयो.
 ५४७ झुहड्डिवा हेप्पायामसुव्वमायाम्
 ५४८ सरी प्रणत्ताकृतौ द्वीपे च
 ५४९ गोरो ग्रीवायां अङ्गि शितायां च
 ५५० भसत्तो वङ्किटीसयोः
 ५५१ गोली वेद्यामात्रायां च
 ५५२ कण्णोविभा चञ्चो अवर्तसे च
 ५५३ अल्लस्यी अल्लडे जलार्द्रायां च
 ५५४ ओमारो नदीमध्यद्वीपे कमटे च
 ५५५ उक्खो सीरी सन्नावे च
 इत्यादि

श्रीमद्वाल्मीकीयमाह्वानव्याकरणसूत्रमण-
 णपाठः समाप्तः ॥

प्राकृतमणिदीपोपात्तसूत्राणामकारादिक्रमेण सूचनी

प्राकृतसूत्राणि	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्राकृतसूत्राणि	पृष्ठ	पङ्क्ति
अ			अस्मत्सुनाऽग्निहमहममहं	208	3
अहं तु वैरादौ	82	4	अस्मि		
अक्षयैकुलाद्या वा	26	3	अहंमममममममहमहमहमे	210	6
अस्तुस्तिहिस्ते	196	7	अ इ ए		
अनिवसेवदन्तु कियच्च किय	187	13	अहदा तुना	198	6
अ हिं					
अनुकमन्यशाब्बासुशासववव	4	1	आ		
अन्तरि च नाधि	13	1	आचार्ये चो हम्	41	6
अन्त्यहलोऽभ्युदि	11	2	आदिः क्षुः	5	9
अपतौ चरो गुह्य	84	5	आदीतस्तोत्र	164	3
अपे. पद्मा	29	1	आदे	28	3
अस	143	10	आदेवैः	81	2
असा तुप तुमे च	202	1	आदेस्तु	77	1
अन्ह मम मन्त्र अह दिनि	211	3	आम अम्बुपगमे	234	8
अन्ह मम अयसि	210	2	आमन्त्रणे वव	143	1
अन्हो अन्हो अन्ह	208	9	आमां वेसि	187	7
अन्हो अन्हो अन्हान ममाण म-	210	9	आरस्तुपि	157	1
हाण मन्त्राण मन्त्र अन्ह पे			आर्याया र्यः शश्रास्त्र	36	1
पो आमा			आ सौ वा	156	5
अन्हो आक्षये	235	6			
अरति अरिजमाक्षये	99	5			
अर्यपरे तो बुष्मदि	80	6	ह्वाणौ स्मौ	198	9
अहंलुच	127	1	ह्णममामा	178	2
अविद्युति क्षियामाह	14	4	हृते.	29	4
अव्ययस्	234	6	ह्रौ तो वास्पादौ	46	1

प्राकृतसूत्राणि	पृष्ठ	पङ्क्तिः	प्राकृतसूत्राणि	पृष्ठ
इत्सदादी	40	6	ऋतोऽव्	58
इदम इम.	195	7	ऋदन्ताडुः	157
इदमेतत्किञ्चित्तद्वयद्यो ङिणा	188	5	ए	
इदुत्तोर्दि.	153	1	एकाचि अस्वे	128
इदुन्मातुः	57	5	एङः	8
इदेन्नुपुरे	53	1	एतो म्मावदितौ	195
इल् कृपगे	54	2	एत्तोएत्ताहे ङसिनैतद.	194
इहेणं कथमा	195	11	एत्तावमला त्रयोदशोऽचः	65
ई			एल् पीठनीडकीदृषपीयूपविमीत-	48
ईतस्तेसार	218	1	कीदृशापीदे	
ई वैर्ये	64	1	ओ	
ईल् न्यायाम्	129	1	ओठाल्यां पङ्क्तौ	39
उ			ओल् स्थूणतूणमूल्यतूणीरक-	53
उओ त्प	236	4	पूरगुल्लवीकृत्माण्डताम्ब-	
उत्करवल्लीद्वारमात्रचि	36	7	लेपु.	
उत्सवक्रक्षोत्सुकसामर्थ्ये ओ वा	91	2	ऐ	
उदूचोस्सुपि (ऐ)	58	4	ऐच एङ्	61
उदसां त्वस्वमामि	157	7	क	
उदमोय्हतुय्हतुवम भ्यसि	206	1	कनादडतवपङ्ककप्रशोरुपर्यङ्गे	108
उम्हाणतुवमंतुम्हाणतुवाण	206	4	करिथतेर्वा	8
तुमाणतुहाणतुवमचोहे त्वा-			कामुकयमुनाचामुण्डातिमुक्तके	68 1
मा			मो इल्लक्	
उव पङ्कय	236	7	किं किम	231 7
उल् ध्वनिगवयनिष्वचि व.	34	3	कित्तद्वयां सङ्	192 7
ऊ			किञ्चित्तदोऽस्त्वमामि सुपि	216 6
ऊत्वे मुमदुर्भगे वः	69	3	किञ्चित्तद्वयो वसः	189 5
अ			किमिदमथ डेत्तिमडित्तिलडेह-	195 4
अत्तुक्कुअणअपिअपमे वा	61	1	हय्.	
अत्तुगे	56	1	किमो डीसडिणो	199 9
			केर इदमर्थे	136 2

प्राकृतसूत्राणि	पृष्ठ	पङ्क्तिः	प्राकृतसूत्राणि	पृष्ठ	पङ्क्तिः
वेचकस्य रिः	59	7	हेसो डम्	145	6
कृतसुपोस्तु सुणाव्	22	3	हेस्त्यस्सिमि	187	10
ह्रीवे स्वमेवमिणमिणमो	231	2	हेरिवादाहेवाला काले	189	8
कचित्सुपि हदो णः	191	3	हेहें	149	4
कचिदुगौणस्यापि ?	57	7	हेमिर्	149	2
किपः	155	11	च		
क्षः	88	5	चण्डसण्डिते णा वा	35	6
क्षमायां कौ	92	1	चिन्ताया न		
क्षमारसेऽन्यद्वहः	121	4	छ		
क्ष			छक् पदुमीसुवावावससपणें	84	1
क्षययवभाम्	70	4	ज		
ग			जइसासुकसिक्सां णोह्	177	8
गभीरया इव्			जसा हेतुस्मेतुज्जेडयेहेतुस्म	201	8
गाम्भीर्यवैयभाषासौन्दर्य-	125	1	ज्जम्भोः	96	4
प्रह्लाचर्यवीर्यचर्माचौर्यशौर्यवर्ध-			जो णोऽभिज्ञादी	84	6
स्यैर्यसुवैर्यपर्वङ्गाः			ट		
गो गणपत्.	6	1	टाकिक्साव्	160	3
गौणन्यास्य	57	1	टापो हे	169	8
गमो माः	98	1	टाससि णः	196	8
घ			टा हेतेदेवित्तुमंतुमइ	208	3
घनि वा	48	7	टो ड..	73	3
छ			टो डेणक्	144	5
चसिसो हि	147	6	टो णा	163	2
चसेः वाक्तायिगे	161	1	"	179	1
चसेः क्कक्	147	1	टोवैटिशादी	71	2
चसोऽक्षिमां सर्	148	6	टो वाऽऽक्षमो णिमाणइवा	184	2
चसुकसिटां णोणोहेण्	179	3	ट्मन्मोः	97	2
चिटाभ्यां शुमपतुइहपतुमा-	203	5	ठ		
इवुमे.			ठः	72	3
चीप् प्रत्यये	233	1			

प्राकृतसूत्राणि	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्राकृतसूत्राणि	पृष्ठ	पङ्क्ति
ड			नि त्रः	215	
डल्फोर्मर्दिंतविच्छर्दिच्छर्दिक्पादि-	94	7	तिणिण त्रं	215	
वितर्दिगर्तसम्मर्दे			तुवङ् डिम्हम्मा	204	
डवो उतः	155	3	तु वृहस्पती	58	
डि (ठि) (थि) राहने	59	3	तुम्भतुहिन्तोतुय्द डसिना	203	
डुमडममौल् भुव.	140	1	तुम्भोम्भोय्दतुय्दतुहिन्तु-	205	
डेरो ब्रह्मचर्यसौन्दर्ये च	100	3	हंतुम्हंतुवतुमंतुमेतुमाइतु-		
डोश्लुकौ तु संजुदेः	143	3	मोदेतेदितुइतुए डम्मा		
डो तउस्तु	192	2	तु मयूरचतुर्थचतुर्दशचतुर्दश-	66	
ड			चतुर्गुणमयूखोल्लसुजु-		
डः पृथिव्यौपधनिगीथे	75	7	मारलवणकुट्टहले.		
डोऽर्धार्धश्रद्धासूम्भि तु	95	2	तुचतुमतुइतुम्भ	204	
ण			तु विकल्पे	6	
णङ्चैभचिभञ्ज पृवार्थे	234	9	तु सक्खिणभवन्तजम्मणमहन्ता.	18	
णर्दिना रुदिते	76	4	तु समुदयागौ	31	
णगामः	148	8	तोऽचः	29	
णेभम्हेहम्हाहम्हेभम्ह मिसा	209	12	तोऽन्तयैल्	36	
णे च क्षसा	209	5	तैलादी	120	
णोणाडिध्वदना जः	177	5	स्थे डेल्	194	
णो नसञ्च	152	9	त्योऽर्चत्थे	90	
णहण्ह संख्याया लामोऽर्विज	214	2	त्रे तसि च किमो ल्क.	139	
तिगे			त्वय्यद्वाध्वां क्वचिच्चलजम्मा.	12	
त			त्वदुत्त डपरीगुरुके	49	
तदिदमेतवां सेसिं तु डसाऽऽमा	192	7	त्वपौ	40	
तन्व्यामे	127	4	त्वस्य तु डिमात्तणौ	136	
तस्सौ सोऽङ्गीवे तउञ्च	190	4	त्वैदितः	44	
"	220	4	त्वो भवापोत्त	236	
तादर्थ्ये डेस्तु	145	8			
ताम्रात्रयोर्मैः	98	5	थ		
तिडः	10	2	यञ्चसप्पामनिश्चले	93	

[illegible]

प्राकृतसूत्राणि	पृष्ठ	पङ्क्तिः	प्राकृतसूत्राणि	पृष्ठ
प्रत्युषदिवसदशपाषाणे हु हः	83	7	मन्तमणवन्तमाऽऽल्वालेरेल्हो-	198
प्रथमशिथिलमेथिशिथिरनिपधेषु	76	2	छेन्वा मतुपः.	
प्रथमे प्योः	35	8	मन्मये	79
प्रमुक्तो	117	1	मर्मणेमभाह्ममए डा	209
प्राक्छायाऽक्षशाङ्गे क्लोऽक्ष	121	2	मातुराभरा	167
प्रायो लिति न विकल्पः	7	2	मिमह्ममाह्ममएमे छिटा	209
प्रायो लुक्काचजतदपयवाय्	67	1	मिवपिवविववन्व इवार्ये	235
फ			मुकुलावौ	50
फस्य इभौ वा	78	1	मेहेवर्णं जसा	208
फोः परस्परनमस्कारे	39	8	मोऽचि वा	19
ब			म्हा क्ले.	189
बहुलम्	7	8	य	
बाण्ये होऽशुणि	101	2	यत्तत्सम्यगिवन्वकपृथको मक्	18
बिन्दुक्	20	5	यश्रुतिरः	68
बो वः	79	1	यष्ट्यां कक्	80
भ			युष्मत्सुवा तुर्वतुंमुर्महर्	201
भिसा हेतुन्मेष्टुन्मेष्टुन्देहि	208	7	यो जर् तीमानीयोत्तरीयकृषेष्टु	79
तुन्देहि.			र	
मिस्म्यसाम्मुप्स्वीव	179	8	र इन्कुटीपुरुषयो.	50
मिस्म्यस्सुपि	145	4	रक् ससत्मावौ	75
मृक्कमृगाक्कमृत्सुष्टमसृणेषु वा	55	8	राङ्	175
म			रितो हित्वल्	114
मंणेणमिमिर्मममम्भ	209	2	रो दीर्घाव	139
हंमन्हाम्हामा			रो रा	14
मह्ममममहमज्ज हसौ	209	15	रैस्याधूर्तादौ ट.	93
मह्लुगसंबुदेर्नपः	170	7	रैर्वतसबजेन्विव	122
मध्यमकतमे च	33	7	ल	
मनयाय्	110	3	ल्लडोऽनुङ्गो	72
			ल्वरामभय	109

शङ्खतसङ्ग्रामि	पृष्ठ	पङ्क्ति	शङ्खतसङ्ग्रामि	पृष्ठ	पङ्क्ति
कावलीयेषु	125	3	ससा यो च	202	7
हुबांसादौ	28	1	सन्नेय	144	2
छोप.	10	5	क्षिति दीर्घः	7	4
छो कसाटे च	82	3	वि सुद्वन्द्वनरि दु	13	6
छो बाऽऽर्द्धे	99	3	दोषादेशस्यार्होऽवोऽवोः	115	1
छो वा विद्युत्प्रतीतान्वाद्य	140	3	क्षेपेऽभ्यन्तः	9	3
छोऽसम्भवे	89	7	शोऽर्द्धवन्तो स्तम्भसमस्तनित्यह-	107	2
च			परस्परहमन्तावन्मनुष्यि.		
चतुषो विचित्रा दृढकुम्भैस्त्रयसदः	135	1	शोऽर्द्धवन्तोऽर्द्धो	29	9
चर्चते:	196	4	शोऽर्द्ध विद्यां दु	159	4
चा छत्रपत्रसूत्रहारे	128	4	शोऽर्द्ध	88	4
चा पर्यन्ते	100	6	शोऽर्द्धयेषु	62	2
चा म्यो नृप्यौ	202	1	शेर्द्धितेऽर्द्धा	90	7
चाऽऽमनस्तमि यः	96	3	अभ्यन्तर्द्धाणां ण्.	104	3
चाऽऽर्द्ध (चाऽर्द्ध) चदोव	98	3	क्षितिर्द्धि चक्षुसो	171	5
चा नान्यौ न्युचिह्नयो	94	5	इत्यभ्यन्तर्द्धास्यस्तरस्मौ न्	108	4
चा पानीययो	48	5	शुगन्धि सो.	152	2
चा रके ग.	87	4	शुगन्धसतो.	142	8
चाऽऽकाश्वरय्ये	28	6	च		
चा से	116	4	चक्षुःकोर्द्धि	87	6
विचित्रिषु वा छोपक्	28	7	द	90	2
वीप्सायां विद्युत् सुपो मस्तु	141	2	ण्यस्योः कः	97	4
द्वय स्तुते	88	2	स		
द्वय हृदेद् (मै)	58	6	संज्ञाभासर	168	1
वैतचद	190	6	संयुक्तः स्तुः	6	5
श			संयोगे	44	5
शानैस्तो विजं	139	1	संस्कृतसंस्कारे	23	5
शान्यादौ	37	3	स. समाप्त.	5	3
शारदाभर (छ)	17	5	स शत्रुपरस्परयोः	16	4
शरपा ह्य	5	7	सन्निस्त्यपदे	8	5

प्राकृतमृशानि	पृष्ठ	पङ्क्तिः	प्राकृतमृशानि	पृष्ठ	पङ्क्तिः
मसुपणं कोः	33	5	स्यान्वयव्यवर्थायममं याव	124	1
सर्वादिर्जम्भोऽतो हे	187	4	स्वपि	39	4
सन्नादिपि	16	1	स्वमादाविल्ल	32	1
सानुनामिकोच्चारं दिन	7	6	स्वरस्य चिन्तयि	44	2
मिह वा	24	3	स्वरस्यो वक्रादा	21	1
सिद्धिलोकाश्च	2	7	स्वसुगाङ्गात्	168	9
मुतो म्यसः	148	3	स्वार्थे तु कश्च	138	1
मुनेस इणमो इणं	194	1			
मुप्यदस्योऽमुः	198	4	ह		
मुपस्त्राविरन्त्यहला	4	3	हः कातरवित्तिमानुल्ले	74	9
मुमगमुसले	52	1	हः शुक्लकुमि	15	1
सूस्ते	106	1	हृदि निर्वेष्ट	236	3
सूस्मंऽहोतः	52	8	हरिद्राष्टाये	234	1
सो.	142	3	हरिद्राष्टौ	81	4
सो बृहस्पतिवनस्पत्योः	106	4	हरे न्वी	34	1
सोलुक्	143	7	हृदि कृष्णनानात्	20	7
स्कन्दर्वाक्ष्यश्रुत्वं तु स्रोः	89	3	हर्षामर्षधीर्द्विधापरामर्षहृन्क-	123	1
स्तः	96	6	दिष्टयार्हं.		
स्तम्भं	89	5	हर्षान्कुतुहले	52	4
स्यान्वयमुर्थे च तु ऋः	89	10	हस्य वा चिन्दोः	83	2
त्रियायिमिमाज्जिगाः	27	1	हितोचोदोदु इतिम्	146	2
स्तोः	87	2	हिहिहृदि मिस-	145	2
स्ता	52	6	हिन्यहाभलः	135	8
स्याणावहरे	89	1	हु शु निश्चयविस्मयवितर्के	235	7
जमदामगिरोनमो नरि	24	8	हे वक्षिणेऽस्य	31	1
त्रिग्वे त्वदिर्वा	125	8	हो हत्वः	5	4
त्रेहाग्न्योर्वा	121	6	हस्वर्लाद्वतोः	164	5
स्पृहादा	92	3	हलो ल्हः	103	1
स्फटिके	72	1	हः	99	1

प्राकृतमणिदीपोपाचवार्तिकानामकारादिक्रमेण सूचनी

प्राकृतवार्तिकानि	पृष्ठ	पङ्क्तिः	प्राकृतवार्तिकानि	पृष्ठ	पङ्क्तिः
अ			ग		
अङ्गार इत्थ एवेत्यते	82	1	गृष्टिमाङ्गारमनदिशकानां वाच-	22	1
अटतेनेति वाच्यम्	73	5	चनम्		
अत्रैकसूत्रविषयेऽपि मियोयोगे	111	7	ख		
यत्परं तदुच्यते			चक्रवाक्यातवाहनयोस्संविधाप्य	9	7
अदस्ताद्धनेति वाच्यम्	171	2	चर्मशर्मसुमनस्सदोषयसां नेति	25	8
अन्तर उपरोक्तं वाच्यम्	13	4	वाच्यम्		
अन्तरङ्गादौ नेति वाच्यम्	36	6	चिह्नादावादेर्लुगिति वाच्यम्	67	8
अभिज्ञादौ अकारस्य लोपो	35	1	ज		
वाच्यः			जिह्वाया बलोपे दीर्घो वाच्यः	30	6
अमाणाविषु प्रागेव इत्थो	116	2	झ		
वाच्यः			अस्य चोपसंख्यानमभिज्ञापर्यम्	111	8
अयमन्यन्तादेशो वाच्यः	158	8	ण		
आ			अस्योपसंख्यानम्	111	1
आणादेशो राक्ष इत्याठे प्रति-	176	6	द		
पेय .			दंष्ट्राया वाच्य .	24	1
आमि इत्थोत्वे वाच्ये	168	5	दत्तस्य अत्थ एवेति वाच्यम्	32	7
इ			दिर्दोचोदुक्तावितिदीर्घो नेति	153	10
इत्थोत्वविषयेऽप्यामरादेशौ	168	7	वाच्यम्		
न स्तः			दादशादौ दस्य लुगवाच्यः	113	1
ए			द्विगुणद्वितीययोर्वाचनम्	47	1
एवमादिजसंधिरेव वाच्य .	134	3	द्विजद्विद्विभागतनिपतितानां	47	2
एवमादौ संधिर्निबो वाच्यः	133	8	प्रतिपेय .		
क			द्वितीयादौ पर्यायिणोभयलोपो	113	3
कगट्टेसायेतसूत्रत्रयविषयाणा	111	4	वाच्यः		
मियोयोगे यत्परं तदुच्यते			द्विवचन ओत्वं नेति वाच्यम्	47	3
कचिदित्येव	112	8			

प्राकृतवार्तिकानि	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्राकृतवार्तिकानि	पृष्ठ	पङ्क्ति
ध			रागभाग्योनेति वाच्यम्	४४	१
धनुषस्तु हे सति न	२५	५	राज्ञोऽन्यहृष्टोपालन्तरमवन्त-	१७५	५
भूतसंवर्तनमुहूर्तवार्तिकवर्तिका-	९४	२	त्वावस्थायामयमाकारोऽन्ता-		
कीर्तिकार्तिकमूर्तवार्तायां चेति			वेश इष्यते		
वाच्यम्			रेफे भ एव	७८	२
न			ल		
न यथासंख्यमिति वाच्यम्	१५९	६	लवयोरपि कचित्पूर्वविप्रतिषेधेन	११२	५
प			लुकि शेषद्वित्वं वेप्यते	१६९	७
परलोपविषयेऽपि शेष एव	११२	१	लोपवत्त्वयोः श्रुतिसुखतो च-	७७	५
लुप्यते पूर्वविप्रतिषेधेन,			वस्था.		
पिशाच्यां चस्य जडत्वं वाच्यम्	६८	१	श		
पीठनीडयोर्वावचनम्	४९	२	शरत्पावृषौ पुंस्त्वेष	२६	१
पुनरि शिर्षा वाच्यः	१३	१०	श्वधोततिजेहादौ लुगवाच्यः	१०९	५
पृथ्व्या वावचनम्	१२७	७	स		
भ			संजुद्धौ आभराभरभाराणां प्रति-	१६८	१
भर्तृदारिकादावित्वं वाच्यम्	५७	३	वेद्यः.		
अभिशाब्दे सुप्यदीर्घोऽपि	१६३	३	समासेऽन्तर्वर्तिविभक्तिनिरूपितं	६७	४
वाच्य .			पदत्वं चेति वाच्यम्		
म			सुपुरुषकुम्भकारद्वितीया(दी)	९	९
माश्राशब्दे वाच्यः	३७	१	नां वावचनम्		
मुक्ताफलादौ इ एव	७८	३	से सत्यसति च नाप्सरसः	२५	७
र			सोमपा इत्यादीनां ह्रस्वो वाच्यः	१५०	१०
रथयोगे अ एव, अन्यतरलोपं	११२	३	स्थूलतूणयोस्तु वा	५३	५
प्रति संघातादेशस्यापवाद-					
त्वाव.					

श्रीमद्वाल्मीकीयप्राकृतसूत्रपाठगतगणसूत्राणामकारादिक्रमेण सूचनी

अ पा सू	प्राकृतगणसूत्राणि	पृष्ठं	अ पा सू	प्राकृतगणसूत्राणि	पृष्ठं
1 2 103	अइ सु वैरादौ	62	1 3 38	प्रतिगोऽप्रतीपने	78
1 1 51	अइयर्षेकुळाया वा	26	1 4 91	प्रसुक्तो	117
3 1 32	अपुण्णगाः केन		1 2 59	सुकुळादौ	50
2 4 67	अरिर्वृषाश्च		1 3 42	रक् ससत्यादौ	75
1 2 34	इत्तु सदादौ	40	2 4 68	स्वर्गोऽचो दि.	
1 2 76	इक् कृपणे	54	1 4 30	तैस्वाभूर्तादौ ष	98
1 2 81	अतुणे	56	1 3 30	क्वडोऽनुदुगे	72
1 3 1	पुष्ताञ्जला त्रयोदशगेऽ- चाः	65	1 4 101	कावह्रीपेयु	125
1 1 52	ह्रीन्ने गुणगा.	26	1 1 44	कुह मांसादौ	28
1 4 5	ह्वेडकणे कक्	88	2 1 30	वरश्चगास्तृनाथैः	
1 2 52	वलीरग इव	47	3 3 56	वहिल्लगाः शीमादीनाश्च	
1 4 121	गहिमायाः	130	1 2 53	वा पानीयणे	48
1 3 105	गोणायाः	86	1 2 110	वा पुण्यायाः	64
1 2 17	जो गोऽभिज्ञादौ	31	1 3 14	वैकादौ ग	69
3 4 72	झाङगास्तु वेद्या. सिद्धाः		2 4 63	शकणे	
1 3 24	जेर्बेतिज्ञादौ कः	71	1 2 26	शय्यादौ	37
1 4 108	तन्व्यामे	127	1 2 98	जोण्डने	62
1 2 10	सु ससुद्धथादौ	31	1 1 53	क्षियामिसाञ्जलिगा	27
1 4 93	तैकादौ	120	1 4 22	स्वहादौ	92
1 2 104	दैवगेऽष्टौ	62	1 4 100	स्यान्नन्यचैत्यचौर्यसने चात्	124
1 4 92	दैवगेऽष्टौ	118	1 2 11	स्वमादाभिक्	92
1 2 37	न वाऽन्ययोत्सातादौ	43	1 1 43	स्वरेभ्यो वक्रादौ	21
1 2 107	पौरणे चाउव् प्यायाः	63 237	1 3 78	हरिव्रादौ	81

श्रीमदाल्मीकीयप्राकृतसूत्रनिर्दिष्टगणनाम्नामकारादिक्रमेण सूचना

अ	ण	सू	गणनाम्नाम	पुटसंख्य	अ	ण	सू	गणनाम्नाम	पुटसंख्य
1	1	53	अत्रल्यादिः	27, 266	1	2	110	युयाव्यादिः	64, 269
3	1	32	अपुण्यादिः	279	1	2	107	पौरादिः	63, 265
1	2	17	अमिज्ञादिः	34, 267				प्यादिः	237
1	3	30	दङ्गादिः	72, 270	1	3	33	प्रर्नापादिः	73, 270
1	2	37	दन्धापादिः	43, 267	1	3	33	प्रन्यादिः	73, 270
1	2	81	भ्रन्वादिः	56, 268	1	4	91	प्रमुन्वादिः	117, 273
1	3	14	पृकादिः	69, 270	1	3	24	वडिमादिः	71, 270
1	1	51	कुन्वादिः	26, 266	1	1	44	मांसादिः	23, 265
1	2	76	हृपादिः	54, 268	1	2	59	मुकुन्वादिः	50, 265
1	4	101	ह्रीपादिः	125, 274	2	4	68	र्यादिः	275
1	4	5	इवेचकादिः	88, 273	1	1	43	चक्रादिः	21, 265
1	2	52	गर्भरादिः	47, 267	2	1	30	वरइन्वादिः	276
1	4	121	गदिमादिः	130, 275	3	3	56	वहिष्ठादिः	282
1	1	52	गुगादिः	26, 266	2	4	67	हृपादिः	278
1	3	105	गोणादिः	86, 271	1	2	103	वेरादिः	62, 263
1	4	100	घापादिः	124, 274	2	4	63	यकादिः	278
3	4	72	भाडादिः	282	1	2	26	ग्रन्थादिः	37, 267
1	4	106	तन्व्यादिः	127, 274	1	2	98	घौण्डादिः	62, 268
1	4	93	नैलादिः	120, 274	1	2	34	मडादिः	40, 267
1	3	1	त्रयोदमादिः	65, 270	1	3	42	मलन्यादिः	75, 270
1	2	104	देव्यादिः	62, 268	1	2	10	सन्दुब्धादिः	31, 266
1	4	92	देवादिः	118, 274	1	4	22	सुह्रादिः	92, 273
1	4	30	चूर्वादिः	93, 273	1	2	11	स्वमादिः	32, 267
1	2	53	पार्नाव्यादिः	48, 267	1	3	78	हरिद्रादिः	81, 271

प्राकृतमणिदीपोदाहृतपदानामकारादिक्रमेण सूचनी

प्राकृतपदानि	अ	पृष्ठ पङ्क्ति	प्राकृतपदानि	पृष्ठ पङ्क्ति
अंको—अङ्कः	20	8	अत्ता अप्पा—आत्मा	97 1
अंजली—अञ्जलि.	27	6	अत्थी—अर्थी	134 4
अंसो—अंश	83	6	अइं अछं—आइं	99 4
अजस्मि इजस्मि अमुस्मि—	199	1-2	अन्तप्याजो—अन्तःपातः	109 3
अमुस्मिन्			अन्तरङ्गं—अन्तरङ्गं	13 2
अजस्मि इजस्मि एजस्मि	195	1-4	अन्ता उवरि—अन्तरुपरि	13 5
एजस्सि—एतस्मिन्			अन्तेउरं—अन्त पुर	86 5
अजा—अजा	232	7	अप्यं—अत्मानं	183 4
अज्जो—अर्कः	110	2	अप्पणइआ अप्पणा अप्पणिआ	184 1-4
अगणी अग्री—अग्नि.	122	1	अप्पेण अप्पेणं अप्पणा-	
अगल्लो—अगस्स.	105	1	णइआ अप्पणाणिआ—	
अहारे इह्हालो—अहार.	33	2	आत्मना	
अहमझे अहे अहे—अहमहं	141	4	अप्पत्तो अप्पा अप्पाठ अप्पाजो	184 5
अच्छजर अच्छरिजं अच्छरिजं	100	1	अप्पणत्तो अप्पणा	
अच्छेरं—आश्चर्य.			अप्पणाठ अप्पणाजो अ-	
अच्छरमा अच्छरसो अच्छरा	17	1	प्पणाहि अप्पणाहितो 'अ-	
—अप्सराः			प्पणो अप्पाहि अप्पाहितो	
अच्छरमा अच्छरा ?—अप्सरा.	25	8	—आत्मन.	
अच्छराजो—अप्सरस.	93	3	अप्पत्तो अप्पाठ अप्पाजो अप्पा-	184 5
अच्छरिजं—आश्चर्य	93	3	णत्तो अप्पणाठ अप्पणाजो	
अच्छि अच्छी—अग्नि	26	5	अप्पणासुन्तो अप्पणाहि	
अज्ज—अद्य	115	3	अप्पणाहितो अप्पणेतुतो	
अजा अज्ज—आर्या			अप्पणेतुतो अप्पणेतुहि	
अटइ—अटति	73	6	अप्पासुन्तो अप्पाहि अप्पा-	
अइं अइं—अर्थ	95	3	हितो अप्पेतुन्तो अप्पेहि	
अणं रिण—अणं	61	12	अप्पेतुतो—आत्मन.	

प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः	प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अप्पम्मि अप्पाणम्मि अप्पाणे	185	1	अम्ह अम्हं मह मज्ज मज्झं मम	210	7
अप्पे—आत्मनि.			मह महं मे—मम.		
अप्पस्स अप्पाणस्स अप्पाणाणो	184	6	अम्ह अम्हे अम्हो जे—अस्मान्		
अप्पाणो—आत्मनः.			अम्ह अम्हे अम्हो मे वणं हे—	208	9
अप्पा अप्पाणो अप्पे—आत्मनः	183	4	वयं.		
हे अप्पा हे अप्पो—हे आत्मन्	183	3	अम्ह अम्हाहि अम्हे अम्हेहि	209	13
अप्पा अप्पाणो अप्पो—आत्मा	183	1-2	जे—अस्माभिः		
अप्पाण अप्पाणं अप्पाणाण	185	1	अम्हकेरो—अस्मदीयः	118	4
अप्पाणाणं—आत्मनां.			अम्हत्तो अम्हाव अम्हाणो	210	3
अप्पा अप्पाणो—आत्मानः	183	3-4	अम्हाहि अम्हासुतो अम्हा-		
अप्पिअं ओप्पिअं—अपितं	40	5	हितो अम्हेसुतो अम्हेहि अम्हे-		
अप्पेसु अप्पेसुं—आत्मसु	185	1	हितो ममचो ममाव ममाणो		
अप्पेहि अप्पेहिं अप्पेहिं	184	5	ममाहि ममाहितो ममासुतो		
—आत्मभिः			ममेहि ममेहितो ममेसुतो—		
अमच्चो—अमात्यः	116	3	अस्मत्.		
अमच्चो—अमत्यः	105	4	अम्हुत्थ अम्हुम्मि अम्हुस्ति	211	4
अमरिसो—अमर्यः	123	3	अम्हहिं मह मप मज्जात्थो		
अमुम्मि—अमुप्पिमन्	187	12	मज्जम्मि मज्जास्तिं मज्जाहिं		
अन् अह—असौ (पुमान्)	198	5-7	ममत्थ ममम्मि ममस्तिं		
“ असौ (स्त्री)	225	5	ममहिं ममाह महत्थ महम्मि		
अमेसिं—अमीपां	198	8	महास्तिं महाहि मि मे—मयि		
अमेसिं—असूपां	225	6	अम्हसु अम्हसुं अम्हासु अम्हासुं	211	6
अम्मं—आन्नं	98	6	अम्हेसु अम्हेसुं मज्जासु मज्जासुं		
अम्मि अम्हि अहं अहं मि	208	5	मज्जासु मज्जासुं मज्जेसु मज्जेसुं		
हं—अहं.			ममसु ममसुं ममासु ममासुं		
अम्ह अम्हं अम्हाण अम्हाणं	211	1	ममेसु ममेसुं महसु महसुं		
अम्हे अम्हो मज्ज मज्जाण			महासु महासुं महसु महसुं		
मज्जाणं ममाण ममाणं			—अस्मासु		
महाण महाणं जे जो—			अम्हो—अस्मा	103	5
अस्माकं.			अयं इमो—अयं	195	8-10

प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्ति :
अरण्यं इण्यं—अरण्यम्	28	7	इमेसुतो इमेहि इमेहिंतो	197	4, 5
अरहो अरिहो अरहो—अर्ह	127	2	इमेसुन्तो एहि—पुम्भः.		
अरिहो—अर्हः	123	4	इ		
अळळं उळळं ओळळं अहं उहं	39	1	इअ आह इत्याह	29	6
ओहं—आर्ह.			इअ कहिअं—इति कथिनं	46	2
अवगओ अोगओ—अवगतः	236	2	इंगळो—अङ्गार.	82	2
अवळा—अबळा	79	2	इहं—इहं	90	3
अवरिं उवरि—उपरि	49	5	इणं इणमो एस—एष	194	2
अवि णाम—अपि णाम	29	2	इणं इमं णं—इमं	196	1-4
अस्स इमस्स से—अस्य	197	6	इणमो इणं इव—इवं	231	3
अस्सि इमस्मि इमस्सि इह—	197	9	इत्तिओ—एतावान्	135	3
अस्मिन्			इत्तिओ एत्तिओ एहं—इयान्	135	6
अहं अस्मि अन्हु णं जे जमं सम्हु	209	3	इत्तिओ एत्तिओ एहहो—एता- वान्.	135	7
मं मि मिमं—माय्.			इन्धं—धिहं	68	4
अहिओ अहिण्—अभिज्ञः	34	8	इमा इमाओ इमिआ—इयम्	224	4
अहो अजेरं—अहो आअर्य	9	1	इमा इमे णा जे—इमान्	196	4
आ			इमाण इमेणं इमेसिं सिं—एषां	197	6
आअरिओ आइरिओ—आआर्य.	41	8	इमाणि—इमानि (द्विती बहुवचनं)	231	4
आआ—आप	18	2	इमिणा इमेण णिणा जेण—अनेज	196	5
आआरो—आकार.	68	9	इमे—इमे	195	10
आठिओ आठिओ आठिसो ?	59	3	इमे—इमानि	231	4
आठिओ—आहत.			इमेसिं सिं—आसां	225	1
आयुओ आयू—आयुः	18	5	इमेसु इमेसुं एसु एहं—एषु	198	1
आसिआ आसी आसीसा—	16	2	इमेहि इमेहिं इमेहिं जेहि	196	5-6
आसी.			जेहिं जेहिं एहि—एभि.	197	3
आहि इमओ इमा इमाठ	197	3-4	इसी रिसी—अधि.	61	12
इमाओ इमाहि इमाहिंओ—			उ		
अस्मात्			उअअं—उदकं	9	6
आहि इमओ इमा इमाठ इमाओ	197	4-5	उआरो उअआरो ओआरो—	236	5
इमाहिंओ इमाहि इमायुन्तो			अकार.		

प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः	प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः
उज्ज—ऊतुः	56	2	उय्हे तुज्ज तुज्जे तुवम तुम्मे	208	1-2
उज्जमं उज्जामं—उत्तातम्	43	2	तुम्ह तुम्हे तुय्हे वो हे—वः.		
उज्जरं उज्जेरं—उत्तरम्	36	8	उव—पश्य	236	8
उद्—उहु.	73	2	उप्पळं—उत्पळं	109	1
उक्का—उक्का	110	1	उसहं जजयं उसहमजयं—वृषभ-	20	1
उग्गमो—उद्गत	11	4	मजयं.		
उग्गो—उग्रः	111	5	उसहो रिसहो—अपभ-	61	12
उच्छणो—उत्सन्न.	51	3			
उच्छमो कसमो—उत्सवः	91	4	ऊ		
उच्छाहो—उत्साह.	51	4	कसमो—उत्सवः	51	3
उज्ज उज्म उम्ह उय्हे तइ तुह	206		कसामो—उच्छवासः	51	3
तुप् तुज्ज तुवम तुमं तुमाह			कसो—उत्तः	30	4
तुमे तुमो तुम्ह तुम्हं तुय्हे तुव					
तुहं तुहिं ते ति दे—तव.			ए		
उज्ज रिज्ज—ऊज्ज.	61	12	एमं—एतं	194	2
उप्पावइज्जइ—उत्पाव्यते	125	7	एलं—एतत्	230	7
उज्जेहि उय्मेहि उम्हेहि उय्हेहि	203	8, 9	एलत्तो एमा एमाउ एमामो	194	5
तुज्जेहि तुम्मेहि तुम्हेहि			एमाहि एमाहिन्तो एत्ताहे		
उम्हेहि हे—युष्माभिः			एत्तो—एतस्मात्		
उत्तरिज्जं—उत्तरीयम्	80	2	एमस्स से—एतस्य	194	7
उडिग्गो उड्विग्गो—उडिग्रः	113	4	एमा एए—एते	194	2
उम्हाण उम्हाणं तु तुज्ज तुज्म	207		एमाण एमाणं एएसिं (से)—	194	8
तुज्माण तुज्माणं तुम्म			एतेपां.		
तुम्मं तुवमाण तुम्माणं तुमाण			एमासुन्तो एएसुन्तो—एतेभ्य.	194	6
तुमाणं तुम्ह तुम्हा तुम्हाण			एमाओ - एताः	223	3
तुम्हाणं तुवाण तुवाणं तुहाण			एमाणि—एतानि (द्वि-व)	230	7
तुहाणं वो हे—युष्माकम्.			एहणा—एतेन	194	3
उय्हे तुज्ज तुज्जे तुवम तुम्मे	201	2	एए—एतानि	230	7
तुम्ह तुम्हे तुय्हे हे—यूयं.			एएय्य—एतस्मिन्	194	10
			एएसिं—एतासां	224	1

प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्ति	प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्ति.
एएसु एएसु—एतेषु	195	4	कत्तो का काठ काथो काहि	200	1-3
एएहिं—एतै	194	3	काहिन्तो किणो कीस—		
एकमेकं एकैकं—एकैकं	141	3	कस्माद्.		
एडना—एडका	232	7	कत्तो काठ काथो कासुतो काहि	200	3-4
एत्य—अत्र	38	1	काहिन्तो केसुन्तो केहि		
एत्य अ—अत्र अ	9	5	केहिन्तो—केम्यः.		
एत्तिअमत्तं एत्तिअसेत्तं—एवा-	36	9	कत्थ कम्मि कस्सि कहिं—	200	7
अम्मात्तं			कस्सिम्.		
एसा—एषा	223	2	कम्भुरो—कर्बुर.	79	2
एसो—एष	193	7	कम्मस—कम्मसं	112	6
भो			कम्मो—कर्म	112	1
भोळी—भाळी	39	6	कम्हा—कस्माद्	199	8
क			करणिज्जं—करणीयं	80	2
कं—कं	199	6	”	114	8
कचणं—काञ्चन	20	8	कच्चं—काच्य	44	6
कण्ठो—कण्ठ.	20	9	”	111	5
कन्धो कन्धो—स्कन्ध	89	4	कच्छारं—कट्टारं	103	2
कत्तं—कात्तयं	115	6	कसणं कसिणं कण्हं—कृष्णं	126	4
कड्ढा काळा काहे—कदा	200	7	कसिणं—कृत्वा	123	3
कड्डूसरो कड्डूसरो—कवीश्वर.	8	8	कत्तस कास—कत्त	200	5
कड्डो—कत्तमः	33	8	का के—कान्	199	6-7
कड्डववं—कैतवं	63	1	का—का	226	2
कड्डववं—कैरवं	62	5	काह—कानि (दि-व)	232	1
कड्डा—ककुप्	15	3	काडँथो—कामुकः	69	1
कज्जं—कार्यं	93	6	काळण काळणं—कृत्वा	22	5
”	112	4	काए कास किस्सा केए कीस	267	2
कण्ठं—कवकं	76	7	कीसे—कत्था		
कण्ठो—कर्णं	112	2	काथो कीथो—का	226	3
कण्ठो—कण्व.	112	6	काण काणं कास केहिं—	200	6
			केषां,		

प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः	प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः
काण काणं केसिं—कासां	227	4	केसु केसुं—केसु	201	1
कासओ—कश्यपः	29	11	केहिं केहिं केहि—कै	199	7
कासओ—कर्षुकः	30	8	को—कः	199	6
कासिनो—कशिपः	30	1	कोठहळं—कौतूहलं	52	5
काहरो—कावरः	75	1	कोठं—कोष्ठं	72	4
काहिं कीहिं—कस्यां	228	1			
काहिइ काही—करिष्यति	8	10	ख		
किं—किं	231	8	खंदो—स्कन्द	87	7
किति—किमिति	29	5	खंधो—स्कन्धः	71	1
किं वि—किमपि	29	2	खंभो ठंभो—स्तम्भः	89	6
किणा केण केणं—केन	199	7	खगो—खद्गः	109	1
कितिलो केत्तिओ केह्हो—	135	6	खट्टा—खट्वा	73	4
कियाद्,			खणो—क्षणः	88	4
किरिआ—क्रिया	123	3	खण्डिओ खुडिओ—खण्डितः	85	7
किलिजइ—क्रेयते	125	6	खमा—क्षमा (शान्तिः)	92	2
किलिअं - क्लिअं	125	4	खळक—खलपः	156	1
किओ—कृपः	54	3	खळिओ—खलितः	109	4
कीओ—क्रीड	125	5	"	115	6
कुम्भमारो कुम्मारो—	10	1	खाणू—स्याणु (अण्वन्वयः)	89	2
कुम्भकारः			ग		
कुओ—कुचः	67	2	गढओ—गवयः	84	5
कुहुं—कुन्ध्यम्	73	1	गढओ—गौडः	63	3
कुत्तो कुदो—कुपः	137	4	गढरवं—गौरवं	63	3
कुप्पळं—कुट्मलं	97	3	गङ्गं—गङ्गा	44	3
कुप्पासो कुप्पिसो—कृपासि	41	2	"	160	1
कुरुअरा कुरुअरी—कुरुचरी	233	4	गङ्गत्तो गङ्गाव गङ्गाओ गङ्गा-	161	3-4
कुळो—कुलं	26	6	सुन्तो गङ्गाहिन्तो—		
के—के	199	6	गङ्गान्य		
के—कानि	231	8	गङ्गत्तो गङ्गान गङ्गाइ गङ्गाव	161	2-3
केव्हो—कैवर्तः	94	1	गङ्गाए गङ्गाओ गङ्गाहिन्तो—		
			गङ्गायाः		

प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्तिः	प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्तिः
गङ्गा—गङ्गा	159	3	गोरिचो गोरीड गोरीओ गोरी-	165	1-2
गङ्गा गङ्गाड गङ्गाओ—गङ्गाः	160	2	सुन्तो गोरीहिन्तो—		
हे गङ्गा हे गङ्गे—हे गङ्गे	159	9	गौरीभ्य.		
गङ्गाय गङ्गाइ गङ्गाए—गङ्गाया	160	9	गोरी गोरीआ गोरीड गोरीओ	164	7
गङ्गाया गङ्गायां	161	4-5	—गौर्य.		
गङ्गाड गङ्गाओ—गङ्गा.	159	7	गोरीअ गोरीआ गोरीइ गोरीए-	164	8
गङ्गाण गङ्गाणं—गङ्गाणां	161	5	गौर्यां गौर्याः गौर्या		
गङ्गासु गङ्गासुं—गङ्गासु	161	5		165	2-3
गङ्गाहि गङ्गाहिं गङ्गाहिं—	160	7	गोरीआ—गौरी	164	4
गङ्गासि.			गोरीण गोरीणं—गौरीणां	165	2
गरिमा गरिमो—गुरुत्वं (गरिमा)	27	2	गोरीहि गोरीहिं गोरीहिं—	164	9
गरुमं गुरुमं—गुरुकं	49	5	गौरीभिः		
गरुको गरुड	73	1	गोरीसु गोरीसुं—गौरीसु	165	3
गहिरो—गभीर-	47	5	घ		
गहिरो—गृहबाध	134	1	जमं—जुवं	54	1
गामणी—ग्रामणी	156	1	जरं—जुहं	85	1
गिड्डी गिण्डी—गृष्टि.	22	2	ज		
गिन्डो—ग्रीष्म.	103	5	जहत्तं—जैलम्	90	5
गिरा—गी.	14	9	जडहो जडल्यो—जतुर्यः	89	12
गिहपहं—गृहपतिः	85	1	जडणो जडरो जक जचारि	174	5-7
गुणं गुणो—गुणः	26	10	जचारो—जल्लार.		
गुन्मो—गुल्म	112	6	जउणह जउणहं—जतुणां	213	4
गेज्जं—प्राद्यं	38	1	जउसु जउसु—जतुपुं	174	11
गेण्डुमं—कन्दुकं	38	1	जउहिं जऊहिं—जतुभि.	174	10
गोडं—गोष्ठं	109	4	जउहिन्तो जऊहिन्तो—जतुम्य.	174	10
हे गोरि—हे गौरि	164	6	जहं—जकं	110	1
गोरिं—गौरीं	164	7	जझाओ—जक्रवाक.	9	8
गोरिचो गोरीण गोरीआ गोरीइ	165	1	जडो जुडो—जणह.	35	6
गोरीड गोरीए गोरीओ गोरी-			जन्डओ—जन्डः	138	3
हिन्तो (पं) गौर्याः.			जम्मं—जर्म	25	4

प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्तिः	प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्तिः
चविडा चविला—चपेटा	71	4	जम्मणो जम्मो—जम्म	18	6
चावो—चापः	68	7	"	98	4
"	77	4	जवो—जपः	68	7
चिता—चिन्ता	45	3	जसो—यथाः	11	3
चिधं चिणहं—चिह्नं	94	6	"	25	1
चिहुरो—चिकुरः	70	3	"	81	3
चुधइ—अथोतति	109	6	"	83	6
चेहणो—चैत्यः	124	3	जस्त जास—यस्य	189	6
चोरिजा चोरिजं—चौर्यं	124	3	जह जहा—यथा	43	2
छ			जा जे—यान्	188	4
छत्तिवणो छत्तवणो—सप्तपर्णः	33	6	जा—या	216	5
छप्पणो—षट्पङ्कः	109	1	जाज जीज जाहिं जीहि—यस्यां	219	2
छंमुहो—षण्मुख	84	1	जाज जाइ जाए जीज जीजा	217	4
छमा—क्षमा (भूमि)	92	2	जीइ जीए—यथा		
"	121	5	जाज जाइ जास जिस्ता जीस	218	2
छम्मो छवुमो—छद्य	128	5	जीसे—यस्या		
छाहा छाही—छाया	234	2	जाइ जाई जाणि—यानि		
छिहा—स्पृहा	92	4	(हि-ब).		
छुवा—छुव	15	3	जा जाठ जाओ जी जीजा	217	1
ज			जीठ जीओ—याः		
जं—यत्	18	9	जाण जेण जेणं—येवां	189	7
जं—यं	188	4	जाण जाणं जेसिं—यासां	218	6
जं—यां	217	2	(जास जासं)		
जं—यत्	229	4	जासु जासं जीसु जीसुं—यासु	220	1
जह्मा जत्थ जम्मि जर्सिं जाहिं	190	1-2	जाहि जाहिं जाहिं—यानि	217	4
जाळा जाहे—यस्मिन्			जाहिंतो—यस्या (पं)	218	1
जण्हू—जण्डुः	104	4	जिणा जेण जेणं—जेन	188	6
जत्तो जम्हा जा जाठ जाओ	189	2, 3	जित्तिओ—यावान्	135	3
जाहिन्तो जाहि—यस्मात्			जिठ्ठा जीहा—जिह्वा	99	2
जत्थ जह जहि—यत्र	136	1	"	30	7
			जीजा—ज्या	129	2

प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्ति
जुग—युगम्	110	4	ण उण—न पुन	9	5
जुम्हसहो—युष्मच्छब्द	81	1	णउण णउणा णउणो णउणाइ—	13	9
जुत्त—युक्तं	108	3	न पुनः		
जे—ये	188	4	णडालं—कलादं	82	4
जे—यानि	229	4	णमोकारो—नमस्कार.	39	8
जेत्तिओ—यावान्	135	7	"	88	1
जेसुत्तो जेहिओ—येम्भः	189	3	णहं—नम.	25	2
जेहि जेहि जेहि—यै.	188	7	णान णाङ—तया	222	3
जो—य.	188	4	णानं—ज्ञानं	96	5
जोण्हा—ज्योत्स्ना	105	1	णाहि—ताभिः	222	4
जोम्भण—यौवनं	62	1	णिउरं णेउर—नूपुर	53	2
			णिडालं णडाळं—कलादं	33	2
क्ष			णिदो सणिदो सिणिदो—	126	1
क्षणी—ध्वनि.	34	4	जिम्भ.		
"	102	4	णिरन्तरं—निरन्तरं	13	2
क्षप्ति—अक्षिति	29	8	णिओ—नृप.	77	4
क्षणं—ध्यानं	93	8	णिसहं णिस्सहं णीसहं—निस्सहं	12	1
			णिसाणरो णिसिणारो—	41	4
ठ			निशाकर.		
ठंभो—स्तम्भ.	90	1	णिहुसो—निकषः	70	3
ठीणं—स्थानं	89	11	णीमी णीवी—वीवी	83	1
ड			णीळा णीळी—वीळा	232	6
डमइ—दहति	74	5	णीसहो—निस्सह	30	5
डब्बो—दग्धः	95	5	णीसासुसासा—निशासो-	10	6
डम्भो—दम्भ	74	5	च्छासो		
डसइ—दशति	74	5	णीसासो—नि.वास.	116	1
ण			णेहो—जेह.	109	6
णं—तां	222	3	णेहो सणेहो—स्नेह	122	1
णमणो—नयन	26	5	णोमाळिथा—नवमालिका	66	3
णहं—नदी	44	4	ण्हाणो—जात.	104	4
णहसोत्त णहंसोत्तं—मदीओत्त.	8	1			

प्राकृतपदानि	पृष्ठ पङ्क्ति	प्राकृतपदानि	पृष्ठ पङ्क्ति
वाज वाइ वाए वीज वीइ	221 2	वइ वुए वुज्जत्थ वुज्जम्मि	207
वीए—वया.		वुज्जस्सि वुज्जहि वुज्जत्थ	
वाज वास तिस्सा वीजा वीजे	221 5	वुज्जम्मि वुज्जस्सि वुज्जहि	
तिस्सा से—वस्याः		वुमए वुमत्थ वुमम्मि वुमस्सि	
वाज वाहिंजो वीज—वस्या.	221 8	वुमहि वुमाइ वुमे वुम्मि	
वाज वाहिं वीज वीहिं—	222 2	वुम्हत्थ वुम्हम्मि वुम्हस्सि	
वस्या		वुम्हहि वुवत्थ वुवम्मि	
वाज वाओ वीजा वीज वीओ—	220 5	वुवस्सि वुवहिं वुदत्थ वुदम्मि	
वा.		वुदस्सि वुदहिं—व्यथि	
वाण वाणं वेस्सिं लिं से—वासो	222 1	वुज्जेसु वुज्जेसु वुम्मेसु वुम्मेसु	207
वाणं वास वेस्सिं लिं—सेवा	193 1	वुम्मेसु वुम्मेसु वुम्मेसु वुम्मेसु	
वाणि—वानि (दि. ब)	230 3	वुवेसु वुवेसु वुहेसु वुहेसु	
वाडिसो—वाव्वा	60 7	वसु वसु—वुप्पासु	
वाहि वाहिं वाहिं वीहि वीहिं	221 3	वुप्पाहि वुप्पाहिंजो वुम्मेसुंजो	205
वीहिं—वामिः.		वुम्मेहि वुम्मेहिंजो वुम्हाजो	
वाहिंजो वीहिंजो—वाव्वा:	221 4	वुम्हाज वुम्हाजो वुम्हासुंजो	
तिज्जेसो—त्रिवशेषः.	10 7	वुम्हाहि वुम्हाहिंजो वुम्हे-	
तिग्गं तिम्मं—तिग्गं	98 2	सुंजो वुम्हेहि वुम्हेहिंजो	
तिणा तेण तेणं जेण जेणं—तेन	191 5	वुम्हाजो वुम्हाज वुम्हाजो	
तिणिण—त्रयः त्रीन्	215 3	वुम्हासुंजो वुम्हाहि वुम्हा-	
तिण्ह तिण्हं—त्रयाणां	215 6	हिंजो वुम्हेसुंजो वुम्मेहि	
तिण्हो—तीक्ष्णः	104 5	वुम्हेहिंजो वुम्हाज वुम्हाजो	
तिप्पिजो—वावार	135 3	वुम्हासुंजो वुम्हाहि वुम्हा-	
तिव्वं वूहं—तीर्थं	101 5	हिंजो वुम्मेसुंजो वुम्मेहि	
तीसा—त्रिंशत्	23 9	वुम्मेहिंजो वुम्मतो वुम्माज	
वीसाण वीसाण—त्रिंशत्तां	214 5	वुम्माजो वुम्मासुंजो	
वीसु वीसु—त्रिषु	215 6	वज्जाजो वज्जाज वज्जाजो	
वीहि वीहिं वीहिं—त्रिभि	215 5	वज्जासुंजो वज्जाहि वज्जा-	
वइ वुए वुम वुमइ वुमए वुमाइ	203 6	हिंजो वज्जेसुंजो वज्जेहि	
वुमे ते दि दे दे—व्या.		वज्जेहिंजो वज्जाजो वज्जाज	

प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्ति
उब्भाओ उब्भासुतो उब्भा-			दक्खिणो दाहिणो—दक्षिणः	31	3
हि उब्भाहितो उब्भेसुतो			दरिओ—दरः	59	6
उब्भेहि उब्भेहितो उब्भत्तो			दरिसो दासो—दसः	122	3
उब्भाउ उब्भाओ उब्भासुतो			हे दहि—हे दधि	172	3
उब्भाहि उब्भाहितो उब्भे-			दहिं—दधि (दि)	172	3
सुतो उब्भेहि उब्भेहितो			दहिं ^५ दहिं—दधि	172	2
उब्भत्तो उब्भाउ उब्भाओ			दहि पय्य—दध्यन्न	8	18
उब्भासुतो उब्भाहि उब्भा-			दहिणा—जम्मा	172	3
हितो उब्भेसुतो उब्भेहि			दहिणो दहितो दहीउ दहीओ	172	4-5
उब्भेहितो सुज्जत्तो.—शुष्मत्			दहीहितो—जम्माः (पं)		
सुम्भक्केरं—शुष्मदीयं	80	7	दहिणो दहिस्स—दध्नः	172	6
ते—ते	191	2	दहितो दहीउ दहीओ दही-	172	6
ते—जानि	280	1	सुतो दहीहितो—दधिम्यः,		
तेरह—अयोवशा	65	5	दहिम्मि—दधनि	172	6
तेहं—तैलं	120	2	दही दहीह् दहीण—दधीनि	172	3
तेवीला—अयोविंशतिः	65	5	दहीण दहीणं—दध्नां	172	6
तेसु तेसुं—तेपु	193	3	दहीसु दहीसुं—दधिपु	172	6
तेदि तेहि ^५ तेहिं—तैः	191	4	दहीहि दहीहिं ^५ दहीहिं—दधि-	172	4
तेळोळं—त्रैलोक्यं	111	5	भि.,		
तौहं—तुहं	52	7	दाढा—दध्ना	24	2
			दामं—दाम	25	2
थ			दाम—दाम	186	6
थओ—स्तम्भः	89	9	दामाह—दामानि	186	6
थाणू—स्थाणुः (हरः)	89	2	दाहिणो—दक्षिणः	101	6
थीणं—स्थानं	90	1	दिईओ दुईओ—द्वितीयः	47	1
थुलं थोरं—स्थूलं	119	1	दिवणो दुवणो—द्विगुणः	47	1
थूणं थोणं—स्थूलं	53	6	दिओ—द्विवः	47	2
थेरो—स्थविरः	65	5	दिओ—दीर्घः	116	3
द			दिओ दीहरो दीहो—दीर्घः	139	4
दहत्तो—दैत्यः	62	8	दिहिआ—दिष्टया	123	4
दयालू—दयावान्	133	6			

प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः	प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः
दिण्णं दत्तं—दत्तं	32	8	दोहळ—दोहळं	75	3
"	98	2	दोहि दोहिं दोहिं वेहि वेहिं	213	6
दिसळा—दपद	186	1	वेहि—द्वाम्यां.		
दिसो—दिक्	17	4	हे धण—हे धन	171	3
दुमाई—द्विजातिः	46	6	धर्ण—धनं	171	17
दुईओ विहेओ—द्वितीयः	113	4	धणमणो—धनवान्	133	5
दुठणो विठणो—द्विगुण	113	4	धणाह् धणाह् धणाणि—धना-	171	6-7
दुळ्ळं—दुष्कलं	88	1	नि		
दुळ्ळं—दुःखं	109	3	धणी—धनी	134	4
दुण्णि दुवे दो दोणि विणि	213	1	धणुहं धणु—धनुः	15	5
वेणि वे—वे.			"	25	6
दुव्ळं—दुग्धं	109	1	धत्ती भाई धारी - धात्री	170	1
दुवत्तर—दुवत्तर	13	3	(हे) धाम धामा—हे धाम.	157	6
दुवळणं दोवळणं—द्विवचनं	47	3	हे धाम—हे धातु	173	6
दुवार वार—द्वार	114	1	धामठ धामणो धामवो धाठ-	157	9
दुवारं दुवेरं वारं वेरं—द्वारं	36	9	णो धाठ—धातार.		
दुवारिओ—द्विवारिकः	62	3	धाळा धाळारो—धाता	156	6
दुसहो दुसहो—दुस्सह	51	6	धाळारं—धातु	173	5
दुसो दुसो—दुस्सह	12	2	धाठणो धाठ—धातुन्	157	10
दुसलणो—दुस्सालनः	30	2	धारी—धात्री	115	4
दुणार्णं—देवनागं	21	9	धीरं—धैर्यं	64	2
दुणामसुवत्तं—देवनागसुव-	21	9	धुत्तो—धूर्त.	94	1
त्तं			धुरा—धू	14	9
धीण्णं धासणं—देव्या धासनं	8	15	धेणू धेणूठ धोणूओ—धेनवः	163	4-5
धं—धैर्यं	118	2	धळरं—नगर	67	2
धण्णं दोण्णं वेण्णं वेण्णं—द्वयो	214	3	नईं धण्णं—नदी	77	2
धो दोठ ओओ दोसुतो दो-	213	6	न ठणो—न पुन.	68	4
हिंलो वेत्तो वेठ वेओ वेसुतो			नाओ - न्धावः	77	2
वेहिंलो—द्वाम्या.			निधळं—निधळं	93	4
धु दोसुं—द्वयो.	214	5	"	109	3

श्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः	श्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः
निण्णं—निन्नं	96	5	पल्लवं—पल्लवं	111	8
नेहुं—नीहं	2	11	पवहो पवाहो—प्रवाह	43	8
नेहुं नीहं—नीहं	49	1	पाउसो—प्रावृद्	17	4
			"	26	2
पह्वं—प्रतीपं	74	2	पाणिअं पाणीअं—पानीअं	48	6
पउरो—पौर	63	3	पासं—पासवं	116	1
पक्कं पिक्कं—पक्कं	33	2	(हे) पिअ—हे पितः	158	7
पच्छूसो—प्रस्थूषः	83	8	पिअउ पिअओ पिअरा पिअवो	158	5
पच्छं—पथ्यं	93	2	पिउणो पिउ पिओ—पितर		
पच्छिमं—पश्चिमं	93	2	पिअरो पिआ—पिता	157	12
पज्जतो पर्यन्तः	101	1	पिआसरो—पिकस्वर	30	4
पज्जण्ह पज्जण्हं—पञ्चाना	214	4	पिउणो—पितरः	158	11
पट्ठं—पृष्ठं	27	8	पिउवणं—पितुवनं	57	2
पट्ठं—पृष्ठं	55	6	पिओ—पिकः	67	2
पटिमा—पटिमा	27	4	पिक्कं—पक्कं	110	1
पट्ठिवणं—प्रतिपक्षं	74	1	"	111	5
पढमं—प्रथमं	76	3	पिच्छी पिह्वी—पृथ्वी	102, 2, 127,	8
पण्णरहं—पञ्चदश	96	2	पिट्ठी पुट्ठी—पृष्टिः	57	10
पण्णासं—पञ्चाशत्	96	2	पिअ उअअं—पिओदकं	10	4
पण्णो—पञ्चः	35	4	पिअ सिअ व विअ विअ अ—इअ	235	5
पण्हो—प्रक्षः	104	4	पिसाजी—पिसाची	68	2
पटुमं पोम्मं—परं	40	2	पिहं—पृथक्	19	2
पप्पुल्ललोअणविसई—प्रफुल्ल- लोचनविंशति ,	24	4	पीहं पेहं—पीठं	49	1
पप्पुको पप्पुको—प्रमुक्तः	116	2	पीणत्तं पीणत्तणं पीणदा पीणिमा	137	1
पप्पुहो—पक्ष	104	2	—पीनत्वं,		
परकेत्तं—परकीयं	136	3	पुहवी पुहवी—पृथिवी	76	1
परामरिसो—परामर्शः	123	3	पढमं पडुमं पुडुमं पुडमं—प्रथमं	35	10
परोप्परं—परस्पर	39	8	पुणाहं—पुनः	13	10
पल्लवलो—पल्लव	121	3	पुण्णं—पुण्यं	78	5
पल्लविहं—पल्लवं	138	3	"	97	5

प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्तिः	प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्तिः
पुरा—पुः	14	10	बुद्धिचो बुद्धीव बुद्धीनो बुद्धी-	162	10
पुरिसो—पुरुषः	50	7	मुतो बुद्धीर्हिचो—बुद्धिम्य		
पुल्लयो—पुल्लस्त्य.	105	2	बुद्धी—बुद्धिः	162	2
पुण्यणो—पूर्वाह्नः	104	5	बुद्धी बुद्धीव बुद्धीनो—बुद्धयः	162	3
पोत्तरं—पुष्करं	87	7	बुद्धी बुद्धीव बुद्धीनो—बुद्धीः	162	5
पोत्तनं—पुस्तकं	2	13	बुद्धीन बुद्धीना बुद्धीह बुद्धीए	162	6
पोरो—पूर	66	2	—बुद्ध्याः बुद्धौ	163	1
फ			बुद्धीण बुद्धीण्यं—बुद्धीना	163	1
फंसो—स्पर्शः	97	5	बुद्धीसु बुद्धीसुं—बुद्धिसु	163	2
फलं—फलं	72	2	बुद्धीहि बुद्धीहिं बुद्धीहिं—	162	7
फळिहो—स्फुरिक	70	3	बुद्धिसिः		
ब			बोर—बदर	66	3
बण्यो—बाण्य. (ऊष्मा)	101	3	भ		
बम्हचेर—ब्रह्मचर्यं	100	4	भंग—वृद्धं	55	4
बहप्पई बहप्पई बहत्तई मि-	58	2	भट्टिदारिणा—भट्टदारिका	57	4
हप्पई बिहप्पई बिहत्तई			भट्टो—भट्ट	73	4
बुहप्पई बुहप्पई बुहत्तई			भट्टिबतो—भट्टिमान्	133	5
भयप्पई भयप्पई भयत्तई			भण्यो भग्ना—भस्म	97	1
मियप्पई मियप्पई मियत्तई			भसना भुसना—भू	140	2
भुयप्पई भुभप्पई भुयत्तई—			भमिसु भमिसुं भमीसु भमीसुं—	163	4
बुहस्पति.			अमिसु		
बहुभनं—बहु	138	4	गर्भं भयलो—भवान्	18	5
बळिसं—बळिशं	71	3	भविजो—भव्य	124	3
बाम्हणो—ब्राह्मण.	103	6	भाजो—भाग	44	1
बाहो—बाण्य. (अश्रु)	101	8	मिठवी—कुटी	50	7
बुद्धिं—बुद्धिं	162	5	मिसनो—मिषक्	18	2
(हे) बुद्धि बुद्धी—हे बुद्धे	162	4	मुचं—मुक्तं	115	3
बुद्धिचो बुद्धीन बुद्धीना बुद्धीह	162	7, 8	भोगणमेत्तं—भोजनमात्रं	37	1
बुद्धीव बुद्धीए बुद्धीनो बुद्धी -			भोगहन्—भोगचिह्नं	9	6
हिचो—बुद्ध्या.			भोच्चा—भुक्ता	102	2

प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्तिः	प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्तिः
म			मार्हणं मार्हणं—मातृणा	57	8
ममाइ मइ मए ममए ममं	209	9-11	मार्हणं मार्हणं मार्हणं मार्हणं—	168	6
ममाइ मि मे णं—मया.			मातृणां.		
महत्तो मईउ मईओ मईहिंत्तो	209	16	माणइन्त्तो—मानवाव्	134	2
मज्झत्तो मज्झा मज्झाउ			मासं मसं—मांसं	23	2
मज्झाओ मज्झाहि मज्झा-			मुकुलं मुउलं—मुकुलं	50	2
हिंत्तो ममत्तो ममा ममाउ			मुओ—मुख्यः (सूर्यः)	71	1
ममाओ ममाहि ममाहिंत्तो			मुणइज्जइ—ज्ञायते	8	8
महत्तो महा महाउ महाओ			मुसलं मूसलं—मुसलं	52	2
महाहि महाहिंत्तो—मव.			मुसा मूसा मोसा—मृषा	58	5
मगू—मग्नः	109	2	मुहुलं—मुलं	138	3
मच्छओ—मत्सरः	93	3	मुलं—मूल्यं	110	5
मज्झिमो—मध्यमः	33	8	मूसओ—मृषकः	45	5
मटो—मर्त्यः	105	4	मेजं—मेघं	80	2
मडिओ—मर्दितः	95	1	मेत्ताहलं—मुक्ताफलं	78	4
मढो—मठः	72	4	मेहो—मेघः	70	5
मण्हा—मृत्पात्रा	105	1	मेरो—मयूरः	66	6
मजं—मर्गं	93	6			
मंत मण्णा—मन्युः	94	6	र		
मंसं—मांसं	44	3	रखणं—रत्नं	121	5
महं महत्तो—महाव्	18	6	रहलच्छो—रतिलक्ष्म	105	3
महीपट्टं—महीपृष्ठं	55	7	रगो रत्तो—रक्तः	87	5
महु—मधु	70	6	रण्या राजाण्या राजाणेण राजा-	179	5-6
महुं महुँ—मधु	173	1	णेण राएण राएणं—राज्ञा.		
महु एत्थ—मज्जत्र	3	13	रणो राजत्तो राजा राजाउ	180	1-3
(हे) माज माभा (हे)	167	9	राजाओ राजाणत्तो राजाणा		
मातः.			राजाणाउ राजाणाओ राजा-		
महुरण्व—मधुरावध	136	5	णाहि राजाणाहिंत्तो राजाणो		
माअरा माभा—माता	167	7	राजाहि राजाहिंत्तो राहणो-राज्ञः.		
माइधरं माउधर—मातृगृहं	57	6	रणो राअस्स राजाणस्स राजा-	180	6
			णो राहणो—राज्ञः.		

प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः	प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः
रहो—रथः	70	6	राहणा—राभा	179	2
रस्ती—रस्मिः	103	6	राहणो—राबावः	177	7
रामं राजाणं राहणं—रावानं	178	4	राह्णि राह्णि राह्णि—	179	7
(हे) राम राजा राजाण राजा—	177	1-2	राजभिः		
णो राजो—राजन्			राजो—राग.	44	1
राजतो राजाव राजाभो राजा—	180	4-6	रामं—रामं	143	11
जतो राजाणाव राजाणाभो			(हे) राम राजा रामो—(हे)	143	6
राजाणामुन्तो राजाणाहि			राम		
राजाणाहिंतो राजाणमुन्तो			रामतो रामा रामाव रामाभो	146	6
राजाणेहि राजाणेहिंतो राजा—			रामाहि रामाहिंतो—रामाय		
मुन्तो राजाहि राजाहिंतो			रामतो रामाव रामाभो रामा—	147	11
राहो राहव राहो राह—			मुन्तो रामाहि रामाहिंतो		
मुन्तो राहहि राहहिंतो राह—			रामेमुन्तो रामेहि रामेहिंतो		
मुन्तो राह्णि राह्णिंतो—			—रामेभ्यः		
राजम्भः			रामस्मि रामे—रामे	149	3
रामस्मि राह्मि—राहि	182	1	रामस्व रामाव—रामाव	145	9
राजा राजो—राजा	176	7	रामस्व—रामस्व	148	7
राजा राजाणा राजाभो—	178	1	रामा—रामाः	142	9
राजानः			रामा रामे—रामान्	144	1
राजा राजाणे राजाभो राजाणं	178	4-5	रामाण रामाणं—रामाणां	148	9
राहणो राहणं—राजानं			रामेण रामेणं—रामेण	144	6
राजाणा—राजा	182	3	रामेसु रामेसुं—रामेसु	149	6
राजाणा राजाणाभो—राहः	182	5	रामेहि रामेहिं रामेहिं—रामैः	146	3
राजाणाण राजाणाणं राहणं	181	1-2	रामो—राम	142	4
राहणं राहणं—राज्ञां			रामो—राम		
राजाणेहि राजाणेहिं राजाणेहिं	180	1	रामो—राम		
राहहिं राहहिं राहहिं—			रामो—राम		
राजनिः			रामो—राम		
राजाणाणो—राजानः	182	3	रामो—राम		
राजाभो—राजा	176	6	रामो—राम		

प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्तिः	प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः
रुक्खत्तो रुक्खाउ रुक्खाओ	150	4	वजो—वजः	111	8
रुक्खासुन्तो रुक्खाहि रु-			वहा—वार्ता	94	4
क्खाहिंतो रुक्खेसुन्तो रु-			वम्महो—वन्मथः	79	4
क्खेहि रुक्खेहिंतो—			वरिसं वासं—वर्ष	122	4
वृक्षेभ्यः			वरिहो—वर्हः	123	4
रुक्खस्मि रुक्खे—वृक्षे	150	7	ववसाओ—व्यवसायः	112	8
रुक्खस्स—वृक्षस्य	150	2, 6	वहुं—वधू	166	1
रुक्खा रुक्खे—वृक्षात्	149	10	(हे) वहु (हे) वधु	166	1
रुक्खा रुक्खो—वृक्षाः	149	8	वहुत्तो वहुउ वहुओ वहुसुंओ	166	3
रुक्खाण रुक्खाणं—वृक्षाणां	150	6	वहुहिंतो—वधूप्रभ्यः		
रुक्खेण रुक्खेणं—वृक्षेण	150	1	वहुत्तो वहुण वहुआ वहुह	166	2-3
रुक्खेसु रुक्खेसुं—वृक्षेषु	150	7	वहुउ वहुए वहुओ वहुहिंतो—		
रुक्खेहि रुक्खेहिं रुक्खेहिं—	150	1	वध्वा.		
वृक्षैः			वहु—वधूः	165	7
रुक्खो वच्छो—वृक्षः	88	3	वहु वहुउ वहुओ—वध्वाः वधूः	166	1
रुग्गो—रुग्गः	111	2	वहुण वहुआ वहुह वहुए—वध्वा	166	2
रुग्गं—रुग्गितं	76	5	वहुण वहुआ वहुह वहुए—	166	3
रुग्गिणी—रुग्गिमणी	97	3	वध्वाः वध्वास्		
रेओ—रेफ.	78	2	वहुउवग्गो वहुवग्गो—वधूपग्गुहः	8	7
व			वहुण वहुणं—वधूणां	167	1
वंकं—वक्रं	21	2	वहुसु वहुसुं—वधूप्र	167	1
व वा—वा	43	2	वहुहि वहुहिं वहुहिं—वधूमि.	166	2
वहरं वेरं—वैरं	62	5	वहेहओ—विमीतक	45	5
वहरं वजं—वज्रं	122	5	वळ्ळी वेळ्ळी—वहो	36	8
वओ—व्ययः	112	8	वातीसा—द्वात्रिंशत्	113	2
वग्गो—व्याघ्रः	116	3	वादह—द्वादश	113	2
वच्छेण वच्छेणं—वृक्षेण	22	5	वावीसा—द्वाविंशतिः	113	2
वच्छेसु वच्छेसुं—वृक्षेषु	22	6	वासरिखी—व्यासक्रधि.	59	9
वच्छो अहिणंदिओ—वत्सोऽभि-	9	1	विंटे वेंटे वोंटे विंटे वेंटे वोंल—	59	1
वन्दितः			वृत्तम्		

प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्तिः	प्राकृतपदानि	पृष्ठ	पङ्क्तिः
विंशो विंशो—विन्ध्यः	20	9	स सो—स	191	2
विंशो—वृद्धिकः	91	1	समयविच्छेदिविच्छे—सकलपृथ्वी-		
वि वि—अवि	237	2	विद्वान्	102	2
विनादको—विकारवान्	134	2	सभा सद्—सदा	41	1
विद्मो, वीमो—द्वितीयः	10	1	सकमो—संस्कृतः	23	6
विण्—विष्णुः	104	4	सकारो—सत्कारः	23	6
विज्जुला विज्जु—विशुव	140	4	सक्खिणो सक्खी—साक्षी	18	4
विक्—विह्वत्	14	6	सर्ध—सत्यं	90	5
”	26	7	सज्जणो—सज्जनः	128	3
”	186	3	सज्जं—सद्यः	93	8
विमुजो—वृद्धिकः	90	8	सणिजं—सन्तैः	139	2
विदाजो—विमुक्तः	50	5	सण्हं सुण्हं—सूक्ष्मं	52	9
विम्हो—विस्मयः	103	5	सण्हं—अक्षयं	109	9
विस्सं—विष्वक्	19	1	सत्तरी—सत्ततिः	75	5
विहणो ?—विह्वलः	115	4	सदाको—सद्वद्वान्	133	7
विहप्पई विहत्सई—वृहत्स्पतिः	106	5	सदो—सन्तः	83 5, 101-2	
विण् वण्—विष्णुः	45	1	सदा—अन्ता	11	4
वीसा—विंशतिः	23	9	समिद्धी सामिद्धी—समृद्धिः	31	5
वीसाण वीसाणं—विंशतीनां	214	5	समुदो—समुद्रः	109	4
वीसासो—विभ्रमः	30	1	समुद्रो—समुद्रः	170	2
वीसामो—विश्रान्तः	30	1	सम्मं—सम्यक्	19	1
वीसुं—विष्वक्	30 2, 34-5		सम्मं—सम्मं	25	4
वुद्धकई—वृद्धकविः	95	5	सरजो—शरत्	18	1
वेणुवणं वेणुवणं—वेणुवनं	8	1	”	26	2
वेसो—वेप.	83	6	सरिणा—सरित्	14	5
स			सरिण्णो—सदृशः	60	5
संखो—शंखः	71	1	सरिसो—सदृशः	60	5
संणा—संज्ञा	35	4	सरी—सरत्	60	5
संदणो—स्यन्दनः	83	5	सरो—स्मरः	103	6
संपभा—संपद	14	6	सकाहा—काषा	121	3

प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः	प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः
सब्बं—सर्वं	228	5	सीसो—शिष्यः	30	2
सब्बजो सब्बत्तो सब्बदो—सर्वतः	137	3	सीहो सिंघो—सिंहः	24	4
सब्बत्थ सब्बस्सि सब्बम्मि—			सुवेरं—सान्दयम्	100	5
सर्वस्मिन्	187	12	सुउरिसो—सुपुरुषः	10	1
सब्बहिं—सर्वस्मिन्	188	1	सुओ—अ.	128	2
सब्बा सब्बे—सर्वान्	187	5-6	सुंदो—शौण्ड	62	3
सब्बा—सर्वा	216	2	सुण्हं सोण्हं—सूक्ष्मम्	106	2
सब्बा सब्बी—सर्वा	232	7	सुत्तो—सुतः	109	2
सब्बाह्—सर्वाणि	229	1	सुव्यं—सुखं	112	7
सब्बाणं सब्बेस्सिं—सर्वेषां	187	9	सुवं—स्वम्	128	2
सब्बे—सर्वे	187	5	सुवह सोवह—स्वपिति	39	4
सब्बे—सर्वाणि	228	5	सुहं—सुभ (सुखं)	70	6
सब्बेस्सिं—सर्वासाम्	216	3	सुहकरो सुहभरो—सुखकरः	67	5
सब्बो—मर्वा	187	3	सुहवो सुहवो—सुभग	52	2
ससा—स्वसा	169	1	”	70	1
(हि) ससा—(हि) स्वसः	169	2	से—अस्याः	225	1
सहमाणी सहमाणा—सहमाना	232	6	से—एतस्याः	223	5
सा—सा	220	5	सेजा—शय्या	38	1
सारङ्गं—शार्ङ्गं	121	3	सेळो—शैलः	62	1
सालाहणो—शालवाहनः	9	8	सो ज—स च	68	4
सारसं—सस्यम्	30	4	सोख सोखिण सोखेण सो ण्ह—	235	1-2
साहणा साहणी—साधनी	233	3	स एव		
साहा—शाखा	70	5	”	118	5
सिंघो—सिंहः	83	3	सोहिळो—शोभावान्	134	1
सिंभावाजो—स्याद्वाह.	124	3	ह		
सिमिणो सिमिणो—स्वप्नः	83	1	हणुमं—हनुमन्तम्	151	3
सिरं—शिरः	25	2	हणुमत्तो हणुमाठ हणुमाओ		
सिरिमंतो—श्रीमान्	133	4	हणुमाहुंतो हणुमाहिंतो—		
सिरी—श्रीः	123	3	हनुमन्तयः	151	6
सिबिणो—स्वप्न.	32	2			

प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः	प्राकृतपदानि	पृष्ठं	पङ्क्तिः
हशुमचो हशुमाठ हशुमाओ	151	5	हरिचो हरीठ हरीओ हरीसुतो	154	1
हशुमाहिंओ—हशुमचः			हरीहिंओ—हरिभ्यः		
हशुमम्मि—हशुमत्ति	151	9	हरिम्मि—हरौ	154	4
हशुमस्स—हशुमत्तः	151	7	हरी—हरिः हरी	152	4
हशुमा— हशुमान्	138	6	(हे) हरी हरि—हे हरे	152	12
”	151	2	हरी हरिणो—हरीन्	153	1
हशुमा— हशुमन्तः	151	2-8	हरीण हरीणं—हरीणान्	154	3
हशुमाभा—हशुमवा	151	4	हरीसु हरीसुं—हरिसु	154	4
हशुमाण हशुमाणं—हशुमवाञ्	151	8	हरीहि हरीहिं—हरीहिं—	153	5
हशुमासु हशुमासुं—हशुमसु	151	9	हरिभिः		
हशुमाहि हशुमाहिं हशुमाहिं—	151	5	हरो हरीरो—हरः	34	2
हशुमभिः			हकहा हकही—हरिहा	234	2
हत्थो—हत्त	96	7	हकही—हरिहा	81	5
हरमग्वा हरमग्ग्वा—हरमग्ग्दौ	116	5	हिरी—हीः	123	3
हरिलो—हर्षः	123	2	होह हह—भवतीह	10	3
हरठ हरओ हरिणो—हरथः	152	8			
हरिं—हरिन्	153	1	ळ		
हरिणा—हरिणा	153	3	ळक्खणो—ळक्खण.	105	2
हरिणो हरितो हरीठ हरीओ	153	7	ळक्खो—ळक्ख	105	3
हरीहिंओ—हरेः			ळग्गं—ळग्गन्	110	5
हरिणो हरिस्स—हरेः	154	3	ळट्ठी—पटि.	80	5
			ळाक अळाक—अळाक्	28	7

प्राकृतमणिदीपानुरोधी प्राकृतसुबन्तशब्दरूपसंग्रहः.
साधारणशब्दाः.

अकारान्तपुंलिङ्गो रामशब्दः.

	एकवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमाविभक्तिः	रामो	रामा ¹
संबोधनप्रथमाविभक्तिः	रामो दे राम	दे रामा
द्वितीयाविभक्तिः	रामं	रामा रामे
तृतीयाविभक्तिः	रामेण रामेण	रामेहि रामेहि ² रामेहि
² पञ्चमीविभक्तिः.	रामाहिंतो रामतो रामाजो रामाज रामा रामाहि	रामाहिंतो रामेहिंतो रामासुंतो रामेसुंतो रामाहि रामेहि रामतो रामाजो रामाज
षष्ठीविभक्तिः.	रामस्त	रामाण रामाण
सप्तमीविभक्तिः	रामे राममि	रामेसु रामेसु

एवं वृक्षादयोऽवन्ताः पुंलिङ्गाः.

आकारान्तपुंलिङ्गो हणुमाशब्दः.

	एकवचनम्	बहुवचनम्
प्र	हणुमा	हणुमा
सं	दे हणुमा	दे हणुमा
द्वि	हणुमं	हणुमा
तृ	हणुमाजो	हणुमाहिं हणुमाहि ² हणुमाहि
पञ्च.	हणुमाहिंतो हणुमतो हणुमाजो हणुमाज	हणुमाहिंतो हणुमासुंतो हणुमतो हणुमाजो हणुमाज
ष.	हणुमस्त	हणुमाण हणुमाण
स.	हणुममि	हणुमासु हणुमासु

¹ प्राकृते द्विवचनस्थानेऽपि बहुवचनस्यैव प्रयोगात् सर्वत्र द्विवचनान्तरूपं नास्त्येव ।

² प्राकृते तादर्थ्यचतुर्थ्येकवचनमात्रप्रयोगानुप्रादकत्वात् सत्तात् तद्विपर्यय चतुर्थ्यविभक्ति-
प्रयोग एवेति शक्यते । तादर्थ्यविवक्षायां तु चतुर्थ्यस्थाने वञ्छा हैकल्यिकतया विधानात् षष्ठीप्रवृत्ति-
पक्षे 'रामस्त' इति, तदभावापक्षे 'देव सस्कृतवत्' इत्युक्त्या 'रामाय' इत्येव सस्कृतवदे-
वाभ्युपगम्य बोध्यम् ।

इकारान्तपुंलिङ्गो हरिश्चन्दः.

	एक	बहु
प्र.	हरी	हरव हरभो हरिणो हरी
सं.	दे हरी दे हरि	दे हरव दे हरभो दे हरिणो दे हरी
द्वि.	हरिं	हरी हरिणो
तृ.	हरिणा	हरीहिं हरीहि हरीहि
पञ्च.	हरीहिंतो हरिचो हरीव हरिभो हरिणो	हरीहिंतो हरीसुंतो हरिचो हरीभो हरीव
ष.	हरिस्स हरिणो	हरीण हरीणं
स	हरिस्मि	हरीसु हरीसुं

एवं गिर्यादय इदन्ताः पुंलिङ्गाः । एवमेव ग्रामाण्यादय

इकारान्तपुंलिङ्गा अपि बोध्याः.

उकारान्तपुंलिङ्गः तरुश्चन्दः.

	एक	बहु
प्र.	तरु	तरव तरवो तरभो तरु तरुणो
सं.	दे तरु दे तरु	दे तरव दे तरवो दे तरभो दे तरु दे तरुणो
द्वि.	तरुं	तरु तरुणो
तृ.	तरुणा	तरुहिं तरुहिं तरुहि
पञ्च.	तरुहिंतो तरुचो तरुव तरुभो तरुणो	तरुहिंतो तरुसुंतो तरुचो तरुभो तरुव
ष.	तरुस्स तरुणो	तरुण तरुणं
स.	तरुस्मि	तरुसु तरुसुं

एवं चाट्वादय उकारान्ताः, सलज्वादय उकारान्ताश्च बोध्याः.

प.	पिअरस्स पिठणो पिठस्स	पिअराण पिअराणं
स.	पिअरे पिअरम्मि पिठम्मि	पिअरेसु पिअरेसुं पिअसु पिअसुं

एवं जामात्रादयः ऋकारान्ताः पुच्छिक्का रुदिसव्दाः

इत्यञ्जन्तपुच्छिक्कासाधारणशब्दाः.

आकारान्तकीलिङ्गो गङ्गाशब्दः.

	एक	बहु
प्र.	गङ्गा	गङ्गाठ गङ्गाओ गङ्गा
सं.	दे गङ्गा दे गङ्गे	दे गङ्गाठ दे गङ्गाओ दे गङ्गा
द्वि.	गङ्गं	गङ्गाव गङ्गाओ गङ्गा
तृ.	गङ्गाअ गङ्गाइ गङ्गाए	गङ्गाहिं गङ्गाहिं गङ्गाहि
पञ्च.	गङ्गाअ गङ्गाइ गङ्गाए गङ्गाहिंतो गङ्गाचो गङ्गाओ गङ्गाठ	गङ्गाहितो गङ्गाचो गङ्गाओ गङ्गाठ गङ्गासुं
ष.	गङ्गाअ गङ्गाइ गङ्गाए	गङ्गाअ गङ्गाणं
स.	गङ्गाअ गङ्गाइ गङ्गाए	गङ्गासु गङ्गासुं

एवं रमादय आकारान्तकीलिङ्गाः.

हकारान्तकीलिङ्गो बुद्धिशब्दः.

	एक	बहु
प्र.	बुद्धी	बुद्धी बुद्धीओ बुद्धीठ
सं.	हे बुद्धी हे बुद्धि	हे बुद्धी हे बुद्धीओ हे बुद्धीठ
द्वि.	बुद्धिं	बुद्धी बुद्धीओ बुद्धीठ
तृ.	बुद्धीअ बुद्धीआ बुद्धीइ बुद्धीए	बुद्धीहिं बुद्धीहिं बुद्धीहि
पञ्च.	बुद्धीअ बुद्धीआ बुद्धीइ बुद्धीए बुद्धीहिंतो बुद्धित्तो बुद्धीओ बुद्धीठ	बुद्धीहितो बुद्धीसुंतो बुद्धित्तो बुद्धीओ बुद्धीठ

अ.	बुद्धीय बुद्धीया बुद्धीइ	बुद्धीय बुद्धीण
	बुद्धीए	
स.	बुद्धीय बुद्धीया बुद्धीइ	बुद्धीसु बुद्धीसुं
	बुद्धीए	

एवं बहुधादय इकारान्ता. स्त्रीलिङ्गाः.

इकारान्तस्त्रीलिङ्गो गौरीशब्दः.

एक	बहु
अ. गोरी गोरीया	गोरीया गोरीओ गोरीठ गोरी
सं. हे गोरी	हे गोरीया हे गोरीओ हे गोरीठ हे गोरी
दि. गोरि	गोरीया गोरीओ गोरीठ गोरी
तृ. गोरीय गोरीया गोरीइ	गोरीहि गोरीहि गोरीहि
	गोरीए
पञ्च. गोरीय गोरीया गोरीइ	गोरीहितो गोरीसुतो गोरीओ गोरीओ गोरीठ
	गोरीए गोरीहितो
	गोरीओ गोरीओ
	गोरीठ
ष. गोरीय गोरीया गोरीइ	गोरीण गोरीण
	गोरीए
स. गोरीय गोरीया गोरीइ	गोरीसु गोरीसुं
	गोरीए

एवं लक्ष्म्यादय इकारान्ता. स्त्रीलिङ्गाः.

उकारान्तस्त्रीलिङ्गो धेनुशब्दः.

एक	बहु
अ. धेणू	धेणू धेणूओ धेणूठ
सं. हे धेणू हे धेणु	हे धेणू हे धेणूओ हे धेणूठ
दि. धेणु	धेणू धेणूओ धेणूठ
तृ. धेणूय धेणूया धेणूइ	धेणूहि धेणूहि धेणूहि
	धेणूए

पञ्च.	धेणूळ धेणूळा धेणूह धेणूए धेणूहितो धेणूत्तो धेणूठ धेणूओ	धेणूहितो धेणूसुतो धेणूत्तो धेणूओ धेणूठ
ष.	धेणूळ धेणूळा धेणूह धेणूए	धेणूळ धेणूण
स.	धेणूळ धेणूळा धेणूह धेणूए	धेणूसु धेणूसुं

एवं तन्वाद्य उकारान्ताः क्रीलिङ्गाः.

ऊकारान्तक्रीलिङ्गो बहुशब्दः.

	एक	बहु
प्र.	बहू	बहू बहूओ बहूठ
स.	हे बहू	हे बहू हे बहूओ हे बहूठ
दि.	बहुं	बहू बहूओ बहूठ
पु.	बहूळ बहूळा बहूह बहूए	बहूहि बहूहिं बहूहि
पञ्च.	बहूळ बहूळा बहूह बहूए बहूहितो बहुत्तो बहूओ बहूठ	बहूहितो बहूसुतो बहुत्तो बहूओ बहूठ
ष.	बहूळ बहूळा बहूह बहूए	बहूळ बहूण
स.	बहूळ बहूळा बहूह बहूए	बहूसु बहूसुं

एवं चन्वाद्य ऊकारान्ताः क्रीलिङ्गाः.

ककारान्तछीलिङ्गो मातृशब्द

	एक	यहु
प्र	माभा माभरा	माक माकभो माकड माभारा मानवो माडणो माभडं मानभो
सं	हे माभ हे माना	हे माक हे माकभो हे माकड हे माभरा हे मानवो हे माडणो हे माभड हे मानभो
द्वि.	माभं माभर	माक माकभो माकड माभारा माभारे माडणो
तृ	माडणा माभारेण माभारेणं	माभारेहि माभारेहि माभारेहि माकहि माकहि माकहि
पञ्च.	माकभ माकभा माकह माकपु माकहितो माडत्तो माकभो माकड माभाराहितो माभारत्तो माभाराभो माभाराड माभारा माभाराहि	माकहितो माकसुत्तो माडत्तो माकभो माकड माभाराहितो माभारेहितो माभारासुत्तो माभारेसुत्तो माभारत्तो माभाराड माभाराभो माभाराहि माडत्तो माकड माकभो
ष	माकभ माकभा माकह माकपु माभारस्स माडणो माडस्स	माभाराण माभाराणं
स	माकभ माकभा माकह माकपु माभारे माभारम्मि माडम्मि	माकसु माकसु माभारेसु माभारेसु

स्वसनानन्ददुहित्रादीना 'ससा' इत्यादीनि रमाशब्दवद्गुणानि बोध्यानि । धातु-
शब्दस्य स्त्रियां धाई धत्ती इति रूपद्वयेन गौरीशब्दवद्गुणानि, तथा भवुशब्दस्य स्त्रियां
भट्टी इति गौरीशब्दवद्गुणानि च बोध्यानि ।

इत्यन्तछीलिङ्गसाधारणशब्दाः.

अकारान्तनपुंसकलिङ्गो घनशब्दः.

	एक	बहु
प्र.	घणं	घणाणि घणाद् घणाहँ
सं.	हे घण	घणाणि घणाद् घणाहँ
द्वि.	घणं	घणाणि घणाद् घणाहँ
तृ.	घणेण घणेणं	घणेहिं घणेहिं घणेहि
पञ्च.	घणाहिंतो घणत्तो घणामो घणाड घणा घणाहि	घणाहिंतो घणेहिंतो घणासुंतो घणेसुतो घणाहि घणेहि घणत्तो घणामो घणाड
ष.	घणस्स	घणाण घणाणं
स.	घणे घणम्मि	घणेषु घणेसुं

एवं गुणबुध्नादयोऽदन्तनपुंसकलिङ्गाः.

इकारान्तनपुंसकलिङ्गो ध्विषिषब्दः.

	एक	बहु
प्र.	दहिं दहिं	दहीणि दहीं दहीद्
सं.	हे दहि	दहीणि दहीं दहीद्
द्वि.	दहिं	दहीणि दहीं दहीद्
तृ.	दहिणा	दहीहिं दहीहिं दहीहि
पञ्च.	दहिणो दहीहिंतो दहित्तो दहीमो दहीड	दहीहिंतो दहीमुंतो दहित्तो दहीमो दहीड
ष.	दहिणो दहिस्स	दहीण दहीणं
स.	दहिम्मि	दहीसु दहीसुं

एवं बायादय इदन्तनपुंसकलिङ्गाः.

उकारान्धनपुंसकलिङ्गो मधुशब्दः.

	एक	बहु
प्र.	महुं महुँ	महुणि महुँ महुइ
सं.	हे महु	महुणि महुँ महुइ
छि.	महुं	महुणि महुँ महुइ
ट.	महुणा	महुदि महुहिँ महुहि
पञ्च.	महुणो महुहिँतो महुत्तो महुओ महुउ	महुहिँतो महुयुँतो महुत्तो महुओ महुउ
ष.	महुणो महुस्स	महुण महुणं
स.	महुस्मि	महुसु महुसुं

एवं पिन्दादय उदन्ता नपुंसकलिङ्गाः.

अदन्तनपुंसकलिङ्गो धातुशब्दः.

	एक	बहु
प्र.	धामार	धामाराणि धामाराइ धामाराई
सं.	हे धाम	धामाराणि धामाराइ धामाराई
छि.	धामारं	धामाराणि धामाराइ धामाराई
ट.	धामारेण धामारेणं	धामारेदि धामारेहिँ धामारेहि
पञ्च.	धामाराहिँतो धामारत्तो धामाराहिँतो धामाराओ धामाराहिँ धामारेत्तो धामाराउ धामाराउ	धामारेहिँतो धामारायुँतो धामारेयुँतो धामारेहिँ धामारेहिँ धामारेत्तो धामारेत्तो धामारेहिँ धामारेहिँ धामारेत्तो धामारेत्तो
ष.	धामारस्स	धामाराण धामाराणं
स.	धामारे धामारस्मि	धामारेसु धामारेसुं

एवं कर्त्रादयः अदन्तनपुंसकलिङ्गाः .

अथ सुबन्ते विशेषशब्दाः.

इकारान्तः पुंलिङ्गः त्रिशब्दः.

एक	बहु
प्र. 1	तिणिण
द्वि.	तिणिण
तृ.	तीहिं तीहिं तीहि (३)
पञ्च.	तीसुंती तीहिंती तिचो तीभो तीढ (५)
ष.	तिण्ह तिण्हं (२)
स.	तीसु तीसुं (२)

रेफान्तपुंलिङ्गः चतुश्शब्दः

एक	बहु
प्र. 1	चक चरणो चढरो चत्तारो चत्तारि
सं.	हे चक हे चरणो हे चढरो हे चत्तारो हे चत्तारि
द्वि.	चक चरणो चढरो चत्तारो चत्तारि
तृ.	चकहिं चकहिं चकहि चढहिं चढहि चढहि
पञ्च.	चकहिंती चकसुंती चढतो चढहिंती चढमुंती चकभो चढभो चकढ चढढ
ष.	चढण्ह चढण्हं
स.	चकसु चकसुं चढसु चढसुं

नकारान्तपुंलिङ्गो राजन्-शब्दः.

एक	बहु
प्र. राजा राजो राजाणो (राजाणा)	राइणो राजाणो राजा राजाणा (राजाणाणो)
स. हेराजा हेराजो हेराज हेराजाण हेराजाणो	राइणो राजाणो राजा राजाणा (राजाणाणो)
त्रि. राइणं राजं राजाणं	राइणो राजाणो राजा राप् राजाणो राजाणे (राजाणा) (राजाणाणो)
वृ. राइणा रण्णा राजणा राण्ण राण्णं राजाणेण राजा- णेण	राप्हिं राप्हिं राप्हि राईहि राईहि राईहि राजाणेहि राजाणेहि राजाणेहि
पञ्च रण्णो राइणो राजाणो राजाहितो राजत्तो राजाड राजाओ राजा राजाहि राजाणाहिंतो राजाणत्तो राजाणाओ राजाणाड राजाणा राजाणाहि (राजाणाणो)	राजाहिंतो राईहितो राप्हितो राजात्तो राट्ठुत्तो राप्पुत्तो राजत्तो राइत्तो राजाणाहिंतो राजाणेत्तो राजाणेहिंतो राजाणत्तो राजाणाओ राजाणाड राईओ राईड राजत्तो राजाओ राजाड राजाणाहि राजाणेहि राईहि राजाहि राप्पेहि
ष. राइणो रण्णो राजाणो राजस्स राजाणस्स (राजाणाणो)	राइणं राईणं राईण राजाणाणा राजाणाणं (राजाणं राजाण)
स. राजाणाणे राजाणम्मि राइम्मि राप् राजम्मि	राजाणेषु राजाणेषु राईसु राईसु राप्पसु राप्पसु

अथ सर्वनामसंज्ञकविशेषशब्दाः.

अकारान्तपुंलिङ्गः सर्वशब्दः

	एक	बहु
प्र.	सब्बो	सब्बे
द्वि.	सब्बं	सब्बा सब्बे
तृ.	सब्बेण सब्बेणं	सब्बेहिं सब्बेहिं सब्बेहि
पञ्च.	सब्बाहिंतो सब्बतो सब्बाओ सब्बाअ सब्बा सब्बाहि	सब्बाहिंतो सब्बेहिंतो सब्बासुंतो सब्बेसुंतो सब्बाहि सब्बेहि सब्बतो सब्बाओ सब्बाअ
ष.	सब्बस्स	सब्बाण सब्बाणं सब्बेसिं
स.	सब्बत्थं सब्बम्मिं सब्बस्सिं सब्बाहिं	सब्बेसुं सब्बेसुं

इकारान्तपुंलिङ्गो यच्छब्दः.

	एक	बहु
प्र.	ओ	जे
द्वि.	अं	जा जे
तृ.	जिणा जेण जेणं	जेहिं जेहिं जेहि
पञ्च.	जम्मा जाहिंतो जत्तो जाओ जाअ जा जाहि	जाहिंतो जेहिंतो जासुंतो जेसुंतो जत्तो जाओ जाअ जाहि जेहि
ष.	जास जस्स	जाण जाणं जेसिं
स.	जइम्मा जाहे जाला जत्थं जम्मिं जस्सिं जाहिं	जेसुं जेसुं

इकारान्तपुंलिङ्गस्तच्छब्दः.

	एक	बहु
प्र.	सो स	ते
द्वि.	सं अं	ता ते
तृ.	तिणा तेण तेणं जेण जेणं	तेहिं तेहिं तेहि

१ अत्र गेहिं गेहिं गेहि इत्यपि रूपत्रयमिति त्रिविक्रमदेव.

पञ्च.	तम्हा ताहेतो तत्तो ताओ ताळ	ताहिंतो तेहिंतो तासुंतो तेसुंतो ताहि तेहि
	ता ताहि तो	तत्तो ताओ ताळ
ष.	तास तस्म से	तास तेसि सिं ताण
स.	तइआ ताहे ताळा तत्थ तस्सि	तेसु तेसुं
	तम्मि ताहिं	

वकारान्तपुलिङ्ग एतच्छब्दः

	एक	बहु
प्र	एसो एस इणमो इणं	एए
द्वि.	एअं	एआ एए
तृ.	एइणा एएण एएणं	एएहिं एएहिं ^१ एएहि
पञ्च	एत्तो एत्ताहे एआहिंतो एअत्तो	एआहिंतो एएहिंतो एआसुंतो एएसुंतो
	एआओ एआळ एआ	एआहि एएहि एअत्तो एआओ एआळ
	एआहि	
ष	से एअस्स	एआण एआणं एएसिं ^१
स.	^२ एएत्थ एअस्सि एअम्मि	एएसु एएसु
	अअम्मि इअम्मि	

मकारान्तपुलिङ्ग इदंशब्दः.

	एक	बहु
प्र	इमो इमिआ अयं	इमे
द्वि.	इण इमं ण	इमा इमे णा णे
तृ	णेण णेण इमेण इमेणं णिणा	इमेहिं इमेहिं ^१ इमेहि णेहिं णेहिं ^१ णेहि
	इमिणा	एहि
पञ्च	इमाहिंतो इमत्तो इमाओ	इमासुंतो इमेसुंतो इमाहिंतो इमेहिंतो इमत्तो
	इमाळ इमा इमाहि	इमाओ इमाव इमाहि इमेहि आहि ऐहि
	आहि	
ष.	से अस्स इअस्स	इमाण इमाणं सिं इमेसिं
स.	इअस्सि अस्सि इअम्मि इह	इमेसु इमेसुं एसु एसुं

१ से इत्यपि रूपान्तरमिति केचिच्च

२ एएत्थ इत्यस्य स्थाने एत्थ इत्येव रूपं भव्यांतं त्रिविक्रमलक्ष्मीधरौ.

सकारान्तपुंलिङ्गोऽद्भवाब्दः.

	एक	बहु
प्र.	अम् अह	अमत् अमवो अममो अम् अमुणो
दि.	अम्	अम् अमुणो
तृ.	अमुणा	अम्हि अम्हि अम्हि
पञ्च.	अम्हिणो अमुणो अमूणो	अम्हिणो अमूणो अमुणो अमूणो अमूढ
	अमूढ अमुणो	
ष.	अमुस्त अमुणो	अमूण अमूण अमोसि
स.	अमुस्मि ह्वस्मि अमस्मि	अमूस् अमूस्

अकारान्तपुंलिङ्ग. किंशब्द

	एक	बहु
प्र.	को	के
दि.	के	का के
तृ.	किणा केण केण	केहि केहि केहि
पञ्च.	कम्हा कीस किणो	काहिणो केहिणो कासुणो केसुणो कचो काचो
	काहिणो कचो काचो	काड काहि केहि
	का काहि	
ष.	कास कस्त	कास केसि काण काण
स.	काह्वा काहे काळा कथ	केसु केसु
	कस्सि कस्मि काहि	

इकारान्तपुंलिङ्गो शुष्मच्छब्दा.

	एक	बहु
प्र.	इम् इं इमं इहं इं (५)	हे इम्मे इम्मे उम्मे इम्मे इम्मे इम्मे
		इम्मा (९)
दि.	इए इमे इम् इं इमं इहं	यो हे इम्मे इम्मे उम्मे इम्मा इम्मे इम्मे
	इं (७)	इम्मा इम्मा (१०)
तृ.	हे ते दे दि इमं इमम् इमम्	हे इम्मेहि उम्मेहि उम्मेहि इम्मेहि इम्मेहि
	इह इए इमम् इमे	इम्मेहि उम्मेहि उम्मेहि (९)
	(११)	

पञ्च. तुम्भ तुम्हो तुम्ह तुम्ह तुम्ह उम्भाहोतो उम्भोहोतो उम्भतो उम्भाओ
 तहोहोतो तहोतो तहोओ उम्भाउ उम्भाहि उम्भेहि उम्भासुतो
 तहोउ तुवाहोतो तुवओ तुवा- उम्भेसुतो उम्भाहोतो उम्भेहोतो
 ओ तुवाउ तुवा तुवाहि उम्भओ उम्भाओ उम्भाउ उम्भाहि
 तुमाहोतो तुमओ तुमाओ उम्भेहि उम्भासुतो उम्भेसुतो उम्भाहोतो
 तुमाउ तुमा तुमाहि उम्भेहोतो उम्भओ उम्भाओ उम्भाउ
 तुहाहोतो तुहओ तुहाओ उम्भाहि उम्भेहि उम्भासुतो उम्भेसुतो
 तुहाउ तुहा तुहाहि तुम्भा- उम्भाहोतो उम्भेहोतो उम्भओ उम्भाओ
 हितो तुम्भओ तुम्भाओ उम्भाउ उम्भाहि उम्भेहि उम्भासुतो
 तुम्भाउ तुम्भा तुम्भाहि उम्भेसुतो तुम्भाहोतो तुम्भेहोतो तुम्भ-
 तुम्भाहोतो तुम्भओ तुम्भाओ उम्भाउ उम्भाहि उम्भेहि
 तुम्भाउ तुम्भा तुम्भाहि उम्भेसुतो तुम्भाहोतो तुम्भेहोतो तुम्भ-
 तुम्भाहोतो तुम्भओ तुम्भाओ उम्भाउ उम्भाहि उम्भेहि
 ओ तुम्भाउ तुम्भा तुम्भा- तो तुम्भाओ तुम्भाउ तुम्भाहि
 हि तओ (४६)

षष्ठी तुम्भ उम्भ उम्ह तुम्ह तह तुहि उम्हाण तुम्भ तुम्भाण तुवाण तुमाण
 तुहं तुम्हं तुव तुमं तुमे तुहाण तुम्भ वो हे तु त्वा तुज्जं तुम्हं
 तुमाइ तुमो वे ते दि तुइ तुज्जाण तुम्हाण तुज्ज तुम्ह उम्हाणं
 तुए तुम्ह तुज्ज उम्ह उज्ज तुम्हाणं तुज्जाणं तुम्भाणं तुवाणं
 (२२) तुमाणं तुहाणं (२३)

सप्त. तुमए तुइ तुए तुमाइ तुमे तुम्मि दसु तुवेसु तुमेसु तुहेसु तुम्भेसु
 तुवम्मि तुवस्सि तुवत्थ तुमम्मि तुम्भेसु तुम्भेसु दसुं तुवेसुं तुमेसुं
 तुमस्सि तुमत्थ तुहम्मि तुहस्सि तुहेसुं तुम्भेसुं तुम्भेसुं तुम्भेसुं (१४)
 तुहत्थ तुमम्मि तुम्भस्सिं तुम्भत्थ तुज्जम्मि तुज्जस्सिं तुज्जत्थ
 तुम्हम्मि तुम्हस्सिं तुम्हत्थ तुवहिं तुमहिं तुहहिं तुम्भहिं तुम्हहिं
 तुम्भहिं (३०)

इकारान्तपुलिङ्गोऽस्मच्छब्द-

एक

वहु

प्र. अम्हि हं अहमं अहं मि अम्मि मे हे वषं अम्हे अम्हो अम्ह (६)
(६)

द्वि. सं णे णं मि मिमं ममं अम्मि अम्हे अम्हो अम्ह णे (४)
अहं मम्ह अम्ह (१०)

तृ. मि मइ ममाइ मए मे ममं णे अम्हेहि अम्हाहि अम्हे अम्ह (५)
णे ममाइ ममए (९)

पञ्च. मईहिंत्तो मइत्तो मईणो मईव अम्हाहिंत्तो अम्हासुंत्तो अम्हेहिंत्तो
ममाहिंत्तो ममत्तो ममाणो अम्हेसुंत्तो अम्हाहि अम्हेहि अम्हत्तो
ममाठ ममा ममाहि अम्हाणो अम्हाठ ममाहिंत्तो ममासुंत्तो
ममाहिंत्तो मइत्तो ममाणो ममेहिंत्तो ममेसुंत्तो ममाहि ममेहि
ममाठ ममा ममाहि ममत्तो ममाणो ममाठ (१८)
मज्झाहिंत्तो मज्झत्तो
मज्झाणो मज्झाठ मज्झा
मज्झाहि (२२)

ष. अम्हं मज्झ मज्झ मइ मइ मइ अम्हे अम्हो अम्हाण ममाण ममाण
मे अम्ह मम (९) मज्झाण मज्झ अम्ह अम्हं णे णो
अम्हाणं ममाणं ममाणं मज्झाणं (१५)

सप्त. अम्हत्थ अम्हत्तिं अम्हम्मि अम्हेसु ममेसु मज्झेसु महेसु अम्हेसुं
अम्हाहिं ममत्थ ममत्तिं ममेसुं मज्झेसुं महेसुं अम्हसु अम्हसुं
ममम्मि ममाहि मज्झत्थ ममसु ममसुं मइसु मइसुं मज्झसु
मज्झत्तिं मज्झम्मि मज्झाहि मज्झसुं अम्हासु अम्हासुं ममासु ममासुं
मइत्थ मइत्तिं मइम्मि ममासु ममासुं मज्झासु मज्झासुं (२४)
मइहिं मि मइ ममाइ मए
मे (२९)

इकारान्तपुलिङ्गो द्विअब्दः..

एक	बहु
प्र. 1	दोणिण दुवे वेणिण (वेणिण) दो वे दुणिण विणिण (७)
द्वि.	दोणिण दुवे वेणिण (वेणिण) दो वे दुणिण विणिण (७)
सु.	दोहिं दोहिं दोहि वेहि वेहिं वेहि (६)
पञ्च.	दोसुंतो दोहिंतो दोत्तो दोओ दोठ वेसुंतो वेहिंतो वेत्तो वेओ वेठ (१०)
ष.	दोण्ह दोण्ह वेण्ह वेण्हं (४)
स.	दोसु दोसुं वेसु वेसुं (४)

इति सर्वनामपुलिङ्गविशेषशब्दाः

अथ सर्वनामस्त्रीलिङ्गविशेषशब्दाः.

आकारान्तस्त्रीलिङ्गः सर्वाणब्दः

एक	बहु
प्र. सच्चा	सच्चाठ सच्चाओ सच्चा
इत्यादि गङ्गाशब्दवत्-पट्टी बहुवचने सन्वेसिं इत्येकमधिकं रूपं बोध्यम्, एवमेव विश्वाद्य आवन्ताः स्त्रीलिङ्गाः.	

इकारान्तस्त्रीलिङ्गो अच्छब्दः.

एक	बहु
प्र. जा	जाओ जाठ जा जीओ जीठ जीआ जी
द्वि. जं	जाओ जाठ जा जीओ जीठ जीआ जी

1 द्विशब्दस्य नित्यद्विवचनान्तरत्वेन तत् एकवचनाभावात् प्राकृते द्विवचनस्थाने बहुवचन-
विधानात् बहुवचनान्तान्येव रूपाणि बोध्यानि.

वकारान्तस्त्रीलिङ्ग एतच्छब्दः.

	एक	बहु
प्र.	एसा	एसाओ एसाठ
		इत्यादि गङ्गाशब्दवत्.
	षष्ठ्येकवचनबहुवचनयोः से एएसिं इति विशेषो बोध्यः.	

मकारान्तस्त्रीलिङ्ग इदंशब्दः.

	एक	बहु
प्र.	इसा इमिआ	इसाओ इसाठ
		शेयं गङ्गाशब्दवत्.
	षष्ठ्येकवचने 'से' इति, षष्ठीबहुवचने 'सिं इमेसिं' इति विशेषो बोध्यः.	

सकारान्तस्त्रीलिङ्गोऽदृशब्दः.

	एक	बहु
प्र.	अम् अह	
	इत्यादि । शेयं धेनुशब्दवत् । षष्ठीबहुवचने 'अमेसिं' इति विशेषो बोध्यः.	

मकारान्तस्त्रीलिङ्गः किंशब्दः.

	एक	बहु
प्र.	का	काओ काठ का कीओ कीठ की
खि.	कं	काओ काठ का कीओ कीठ की
ग.	काअ काइ काए	काहिं काहिं काहि कीहिं कीहिं कीहि
	कीअ कीइ कीए	

- पञ्च. काम काह काए काहिंते कत्तो कामो काव कासुंतो
काहिंते कत्तो कामो कीहिंते कित्तो कीमो कीठ कीसुंतो
काठ कीम कीह
कीए कीहिंते कित्तो
कीमो कीठ
- ष. कास कीस काथ काथ काण काण केहिं
काए कीम कीथा
कीह कीए कीसे
किस्सा
- स. काम काह काए कीम कासु कासु कीसु कीसु
कीमा कीह कीए
काहिं-कीहिं
-

अथ नपुंसकलिङ्गसर्वनामविशेषसम्प्रदाः.

अकारान्तनपुंसकलिङ्ग-सर्वशब्दः

- प्र. एक सर्व बहु
द्वि. सर्व सर्व (सच्चाणि सच्चाई सच्चाई)
सर्व सर्व सच्चाणि सच्चाई सच्चाई
शेष पुलिङ्गसर्वशब्दवत्.
-

इकारान्तनपुंसकलिङ्गो यस्त्वुच्चः

- प्र. एक जे बहु
द्वि. जे जे जाणि जाई जाई
शेष पुलिङ्गसर्वशब्दवत्.
-

ढकारान्तनपुंसकलिङ्गस्तच्छब्दः.

	एक	बहु
प्र.	तं	ते
द्वि.	तं	ताणि ताहं ताहँ
		शेषं पुलिङ्गस्तच्छब्दवत्.

ढकारान्तनपुंसकलिङ्ग एतच्छब्दः.

	एक	बहु
प्र.	एवं	एवम्
द्वि.	एवं	एवमाणि एवमहिं एवमहँ
		शेषं पुलिङ्गैतच्छब्दवत्.

मकारान्तनपुंसकलिङ्ग इदंशब्दः.

	एक	बहु
प्र.	इदं इणं इणमो	इमे
द्वि.	इदं इणं इणमो	इमाणि इमाहं इमाह
		शेषं पुलिङ्गैदंशब्दवत्.

यकारान्तनपुंसकलिङ्ग किंशब्दः.

	एक	बहु
प्र.	किं	के
द्वि.	किं	काणि काहं काहँ
		शेषं पुलिङ्गकिंशब्दवत्.

इति प्राकृतमणिदीपानुरोधी प्राकृतसुवन्तशब्दरूपसंग्रहस्तमाप्तः.

टिप्पण्युपात्तप्राकृतपदानामकारादिक्रमेण सूचनी.

प्राकृतपदानि	पृ	सं	पङ्क्ति.	प्राकृतपदानि	पृ	सं	पङ्क्ति.
अ				अहानेरो-असदीयः	136	17	
अंगुलं-इंगुलं-इद्गुलं	46	7		अम्हेपुत्य-अम्हेत्य-अयमत्र	28	19	
अंविर्-आंश्च	98	25		अम्हेत्यर्थ-अस्माकं	136	20	
अंश्च-अञ्च	21	15		अलमपुरं-अचलपुरं	129	20	
अहर्दत्तं-अतिमुक्तं	69	7		अलसी-अतसी	75	11	
अहसरिजं-ऐस्यै	63	5		अवहालं-अपहारं	82	19	
अगरु-अगरु	50-16, 67-16			अवर्ह-अमयं	85	8	
अङ्गोष्ठं-अङ्गोष्ठं	72	15		अहर्ह-अचरोष्ठं	44	18	
अच्छरिजं-अच्छरिजं-अच्छरिजं-	93	12		अहिजाहं-आहिजाहं-अभि-	81	26	
आभयं				जाति.			
अच्छरिजा-अप्सरा.	17-8, 25-26			अहिजाणं-अभिजं	85	14	
अच्छी-अक्षि	92	23		अहिमन्-अहिमन्-अभि-	93	19	
अहारह-अष्टादश	75	19		मन्सुः			
अद्दी-अस्ति	90	17		अहिमन्-अभिमन्सु	79	12	
अदृष्टो-अर्थ	90	17		अ			
अदो-अवद	84	18		आभारिजो-आचार्यः	42	6	
अणिदत्तं-अतिमुक्तं	7	24		आलो-आगतः	84	18	
अणिदत्तं-अतिमुक्तं	21	17		आलो-आहतः	59	24	
अण्णणं-अण्णोणं-	61	22		आलो-आरुचः	106	17	
अन्योन्यं				आणाल-आवाल.	129	19	
अहंसणं-अहंसणं-अहंसणं	118	7		आणिशं-आनीशं	48	9	
अहंसो-अहंसो-अहंसो	31	27		आत्तमाणं-आवर्तमाणं	84	18	
अप्पणं-आत्सीय	135	26		आमेहो-आमेहो-आपीहः	71	29	
अप्पो-अचो-आत्मा	97	11					

प्राकृतपदानि	पृ. स. पङ्क्तिं.	प्राकृतपदानि	पृ. स. पङ्क्ति म.
आमेलो (आवेलो)- आपीढः.	78-8, 49-20	उढ्दी-वृद्धिः	... 56 28
आलिद्धो-आलिष्टः	... 106 14	उणं रिणं-ऋणं	61-12, 56-29
आसारो उसारो-आसारः	36 16	उत्तिमो-उत्तमः	... 32 18
आसिमा-आशीः	. . 16 18	उ.यारो-उत्साह.	... 96 21
इ		उइ उवमं-उई	. . 99 7
इआणि इआणी-इदानी	23 14	उइ उळं ओइं ओळं-आई	99 26
इज्जइ-इज्जे	.. 93 24	उवरिळं-उत्तरीयं	. 139 5
इट्टा-इष्टः	... 94 21	उव्वीढं उव्वूढं-उव्वूढं	... 53 14
इरुथी-ओ	... 84 26	उसहो वसहो-वृषभः	.. 56 8
इड्डी इड्डी-ऋद्धिः	54-18, 95 21	उसहो रिसहो-ऋषभः	.. 61 12
इण्हं विंधं विण्हं-चिहं	.. 68 18	ए	
इसि-ईषव	. 48 21	एक्कइआ एक्कसि एक्कसि-	138 7
इसी-ऋपिः	54 23	आ-एक्कडा.	
इसी रिसी-ऋपिः	... 61 12	एमारह-एकादश	... 75 19
ईसरो-स्मरः	... 85 8	एओ एक्को-एकः	.. 118 17
ईसि-ईषव	.. 32 18	एक्कळो-एकः	... 139 7
उ		एक्कारो-अयस्कारः	. 65 25
उंवर्रो-उदुस्वरः	... 84 18	एगो-एक	. 69 15
उमारिं-उपरि	.. 21 16	एण्हि एत्ताहे-इदानी	.. 85 8
उरु-ऋतुः	56 26	एमेम-एवमेव	... 84 18
उक्किट्टं-उत्कृष्टं	... 54 22	एरिसो-ईरस.	... 49 20
उच्छा-उक्षा	... 92 23	एव्व एव्वं-एवं	... 28 13
उच्छुओ ऊसुओ-उत्सुकः	91 24	ओ	
उच्छ-इक्षु.	92 22	ओक्कळं-उत्कृष्टं	... 120 28
उज्जु रिज्जु-56-26, 61-22, 120-21		ओझरो गिज्जरो-निर्जरः	... 47 21
ऊरुः		ओमळं निम्मळं-निर्माल्यं	28 12
उहो-उह.	... 94 21	ओसढं ओसइं-औषधं	.. 76 14
		ओसिअंतो-अवसीदन्	... 48 10

प्राकृतपदानि	पृ. सं.	पङ्क्तिः	प्राकृतपदानि	पृ. सं.	पङ्क्तिः
भोहलं उल्लहलं-उल्लखलं..	66	23	कसा कासा—कृसा	....	54 11
क			कार्दभो—कासुकः	.	7 23
कक्रोडो—कक्रोटः	21	15	कारं—कहु	....	85 8
कहुण्ड—कण्डयति	... 53	14	काकासं—काकायसं	..	84 19
कंमारं कम्हारं—काशमीरं	47-21 99-19		काहलो—कावरः	....	82 19
कंसं कासं—कास्यं	23	14	काहावणो—कार्वाणः	..	67 12
कडवं जेव—कैरवं	62	20	काहिह काही—करिण्यति		8 19
कडलासो केलासो—कैलासः	62	19	किहं—कृतिः	...	54 24
कडव—कैरवं	63	5	कि कि—किं	..	23 18
कडवो कडवाहो—कटिपथः	80-24		किमुणो—किं मुक.	...	24 16
कड्ढेयजं—कौसेयकं	63	24	किण्डं—कृण्डं	.	54 25
कडरभो—कौरवः	63	23	किण्डा—कृणा	..	54 26
कडो—कौकः	63	24	किण्डी—कृपिः		90 18
कडसळ कौशलं	68	24	किबी—किरिः		82 23
कडहं—कडुवं	.. 75	8	किरावो—किरावः	..	82 14
कण्डा—कड्या	.. 92	23	किलितो—कल्ल		61 21
कड कडं—कथं	. 23	13	किवणो—कृपणः		54 18
कडणं कडणं—कडनं	.. 74	21	किवा—कृपा		54 25
कणवीरो—कणवीरः	.. 82	23	किवाणो—कृपाण.	...	54 24
कणेरु—कणेरुः	.. 129	20	किविणो—कृपण.	.	82 17
कणडलिया—कण्डलिका	74	14	किसरं—केसरं	.	61 21
कणेरं—कणिक्का	.. 66	7	किसरो—कृसरः		54 24
कल्ली—कडली	. 75	24	किसलं—किसलयं	.	84 19
कलओ कलावो—कलावः	43	20	किसाण् कृसाणुः	...	54 19
कलुणो—कलणः	... 82	18	किसिणो—कृपिक	..	54 24
कवटिओ—कदर्थितः	75-24, 94-21		किसो—कृवाः	..	54 18
कवैण्यो—कवन्धः	 79	12	कुणलं कृदमलं		21 15
कलणफणी—कृष्णफणी	78	19	कुण्डी—कृक्षि.	...	92 23
			कुण्डेयजं—कौसेयकं	..	61 23
			कुण्डेयजो—कौसेयक.	..	92 24

प्राकृतपदानि	पृ. सं.	पङ्क्ति.	प्राकृतपदानि	पृ. सं.	पङ्क्ति.
कुमरो कुमारो—कुमारः	43	18	गछुई—गुर्वी	... 50	16
कुरं - ईषत्	 85	8	गछुणो—गरुहः	 82	19
केडभो कैटभः	79	12	गछुलो—गरुहः	73	11
केडभो (कइडभो) कैटभः	72	15	गछोई—गुल्लयी	50-16, 53-24	
केरिसो—की श.	 49	19	गन्विरो—गर्ववान्	... 134	9
केलं—कदलं	 66	7	गहिर्न—गृहीतं	... 48	9
कोवहलं—कौतूहलं	52	21	गिंटी गिट्टी -	21-15, 21-20, 24	
कोडहलं कोडहलं—कुतूहलं	118	17	गृष्टिः.		
कोप्परं—कूपरं	... 53	24	गिद्धो—गृध्रः	... 54	19
कोहुण्डी कोहली—	53-24, 102	6	गुडं (गुलं) गुडं	71	29
कूष्माण्डी.			गुर्फं—गुल्फं	 79	7
कोहलं (कुवहलं) कुतूहलं	66	23	गुर्दं—गुडं	 129	20
			गोदुर्गं—कन्दुकं	 69	15
ख			ब		
खहरं खाहरं—खादिरं	43	20	बिणा—बृणा	.. 54	26
खण्णू खाण्णू—खाणुः	.. 118	18	बुसिणं—बुसुणं	 54	26
खप्परः—कर्परः	.. 69	14			
खल्लीडो—खल्लाटः	 40	22	च		
खसिभो—खचित.	.. 71	17	चइत्तं—चैत्यं	.. 63	7
खुजो—कुञ्जः	 69	14	चइत्तो चेत्तो—चैत्र	.. 62	19
खेडभो - क्षेपटकः	 87	16	चउरंतं चाउरंतं—चतुरन्तं	31	26
ग			चखरं—चखरं	 90	18
गउडो—गौडः	 63	24	चन्दिमा—चन्द्रिका	... 69	15
गउरवं गारवं—गौरवं	63-15, 16		चन्द्रो चन्दो—चन्द्रः	... 113	29
गऊ गाऊ—गौः	 61	23	चमरो चामरो—चामरः	 43	18
गगगरो - गग्गदः	... 75	19	चळणो—चरणः	.. 82	17
गडुहो (गव्हो) गर्दभः	74	20	चविडा चवेडा—चपेटा	.. 61	21
गडो—गर्तः	 95	14	चवेडा चविला चवेला—	71	27
गडिसणो—गर्भितः	 76	24	चपेटा.		

प्राकृतपदानि	पृ. सं. पङ्क्ति.	प्राकृतपदानि	पृ. सं. पङ्क्ति.
चार्दण्डा—चामुण्डा	7-24, 69-7	छोरं—क्षीरं	.... 92 23
चिण्हं इण्हं—चिह्नं	.. 94 28	ज	
चिलाभो—किरावः	69-15, 82-18	जइमा जइमा—यदीमाः	28 20
चुच्छं चुच्छं—मुच्छं	.. 74 24	जडैणा—यमुना	7-23, 69-7
चेइभं—चैत्वं	124 21	जभो—जयः	.. 67 12
चोगुणो चउगुणो—चतुर्गुण	66 22	जडलं (जडरं)—जडरं	.. 81 20
चोत्थो (चउत्थो)—चतुर्थ.	66 21	जहिट्टिलो जहुट्टिलो—युधि-	46 18
चोइद (चउइद)—चतुर्दश	66 22	छिरः	
चोम्बालो (चउम्बारो)—	66 22	जहुट्टिलो—युधिछिरः	50-16, 82-17
चतुर्दारः		जा—यावत्	84 18
च्यार—क्षारं	.... 92 22	जाणं जाणं—ज्ञानं	.. 114 8
छ		जामाठभो—जामाटुकः	.... 56 28
छइवं—स्थित	.... 92 23	जिभउ—जीव	.... 48 9
छड्डी—छर्दिः	.. 95 14	जीभं—जीवितं	84 18
छणो—क्षणः	92 13	जुण्णं—जीर्णं	.. 48 26
छत्तं—क्षत्तं	.. 92 24	जोव्वणं—यौवनं	120 28
छत्तिमण्णो—सप्तपर्णः	.. 84 11	झ	
छमी—वामी	.. 84 11	झभो—ज्वलः	.. 93 24
छलो—छागः	.. 69 14	झट्टिलो—जट्टिकः	.... 71 18
छभो—झावः	84 11	ड	
छहा—छाया	80 18	डगरो—उगरः	.. 74 25
छिरा—सिरा	.. 84 17	डसरो—उसर	.... 74 25
छिदा—सुद्धा	.. 54 21	डूवरो—उवर.	.... 74 25
जीभं—क्षुत्तं	51 10	डुडो स्तब्धः	.. 106 15
झुण्णं—झुण्णं	.. 92 22	ठविभो ठविभो—स्थापितः	43 20
झुरो—झुर	.. 92 22	डीणं—स्थानं	.... 40 22
झुहा—झुघा	.. 92 24		
झुहा—झुघा	.. 84 11		
जेत्तं—क्षेत्रं	.. 92 23		

प्राकृतपदानि	पृ. स.	पङ्क्ति.	प्राकृतपदानि	पृ. स.	पङ्क्ति.
ड			णिबुद्धं—निवृत्तिः	 56	22
डंडो (दंडो)—दण्डः	... 74	21	णिबुद्धो—निवृत्तः	 56	27
डट्टो (दट्टो)—दष्टः	... 74	20	णिसीडो णिसीहो—निशीथः	76	14
डड्डो (दड्डो) दाघः	 74	21	णिहवो—निहवः	... 129	20
डढ्मो (दढ्मो) दग्धे	.. 74	20	णिहित्तो णिहिलो—निहितः	118	16
डमरुओ—डमरुक.	... 73	15	णिहुअं—निमृत्तं	... 56	28
डरो (दरो)—दरः	.. 74	20	णील्लुप्पळं—नीलोत्पळं	... 44	18
डसणं (दसणं)—दशनं	 74	20	णुमण्णो—नियण्णः	 67	18
डाहो (दाहो)—दाहः	 74	21	णूण णूणं—नूनं	.. 23	13
डिप्पड्—दीप्यति	 75	24	णेंदं णेंदुं—नीदं	 118	17
डोला (दोला)—दोला	... 74	21	णोहल्लिभा—नधनाल्लिका	.. 66	13
डोहअं दोहअं—दोहदं	... 74	21	णोहलो—ओहलः	 83	9
ण			ण्हाविओ (णाविओ ह्हाविओ)	77	12
णंगळं—लाङ्गळं	83	9	नापितः.		
णंगूलं—लाङ्गूलं	.. 83	9	त		
णक्खो णहो—नखः	 118	18	तंविरे (दे) ताअं	 98	25
णडालं - ललाटं	... 129	20	तंसं—अथअं	 21	16
णत्तिओ णत्तुओ—नप्पुकः	57	18	तइओ—तृतीयः	 48	10
णरिंदो—नरेन्द्रः	 44	18	तगुणा (तग्गुणा)—	11-21, 116-27	
णिडअं—निवृत्तं	56	26	तट्टुणाः.		
णिडत्ती—निवृत्तिः	56	28	तणं—तृण	... 7	12
णिडत्तो णिवत्तो—निवृत्तः	56	9	तम्मो—स्तम्मः	. 89	24
णिडालं—ललाटं	. 82	19	तलवेदं तलवेंदं तालवेंदं	43	19
णिप्पिहो—निरपृहः	... 108	5	तालवेंदं—तालवृत्तं.		
णिम्मणं—निर्माणं	... 46	20	तविओ—तप्तः	.. 122	28
णिम्मिअं—निर्मितं	... 46	20	ता—तावत्	.. 84	19
णिवडड्—नियतति	.. 47	14	तांबोलं—ताम्बूलं	 53	24
णिवो—नृपः	 54	18	तिक्खं तिण्हं—तीक्ष्णं	 89	18
णिबुद्धं—निवृत्तं	... 56	27	तिप्पं—तृपं	 54	21
			तिरिच्छि—तिर्यक्	.. 85	9

प्राकृतपदानि	पृ. सं. पङ्क्ति.	प्राकृतपदानि	पृ. सं. पङ्क्ति.
तिसिओ—तृषित	.. 54 27	वह्वं देवं—दैवं	... 62 20
तुण्डो—तुण्ड	.. 73 15	वचको—वष्टः	... 87 16
तुण्डको तुण्डीओ—	118 17	वचो—वसः	.... 92 23
तृणीकः,		वह्वो—वग्धः	.... 96 24
तुण्डो—सुग्मदीय.	. 136 17	वण्वहो—वजुववः	... 84 19
तुण्डेववं—यौष्माकं	. 136 20	वर्त विष्णो—वर्त	32 18, 25
वृ—वृ	.. 100 27	वण्डो—वर्णवान्	134 10
वृ—वीर्यं	. 48 26	वलिहाइ—वरिद्राति	... 82 19
वेचीसा—त्रयकिंशद	65 25	वलिहो—वरिज्ज.	.... 82 19
वेरसो—त्रयोदश	. 65 16	ववीरओ—ववीकर.	.... 129 20
वेरह—त्रयोदश	.. 75 19	वसारो—वसाहः	.. 100 27
वेखोवकं वेखोवकं—	111-23, 118-6	वस वह—वस	.. 84 7
वैलोवयं,		वावो—वाह.	. 83 21
वोणं—वृणं	. 53 24	वाचिमं (वालिमं)—वाचिमं	72 6
वोणीरं—वृणीरं	. 53 24	वाढा—वङ्गा	95 25
व		वाणवो—वाणवः	. 67 16
वओ—वतः	... 98 21	वार् देरं—वारं	.. 36 27
विण्यं—व्यानं	... 90 18	वालिहं—वारिद्रयं	.. 82 18
वीणं—व्यानं	.. 118 18	विओरो वेओरो—वेवरः	61 21
वृणो येणो—स्तेनः	... 61 23	विओहो—विवसः	.. 84 7
वृलो—व्यूळ	... 119 26	विहओ—वितीयः	48 10
वोवकं—वोवकं	44 19	विगवं दीहं दीहरं—वीर्यं	101 25
वोरो—व्यूळः	.. 83 9	विहं—वष्टं	.... 54 26
व		विहो—वष्टिः	.... 54 20
वसणं—वर्चनं	21 15	विट्टिकं—वट्टयैकं	44 18
वह्वो—दैवः	. 63-5, 9	विरओ—विरद.	. 47 14
वह्वं—दैव्यं	.. 63 5	विसा—विन्	.. 17 16
वह्वं—दैवतं	.. 63 5	विहाणओ—विहाणत.	47 14
		विही—वृति	85 8
		विणहं वुळकं—वुळकं	... 53 14

प्राकृतपदानि	पृ. स.	पङ्क्तिसं.	प्राकृतपदानि	पृ. स.	पङ्क्तिसं.
दुवारं दुपरं—द्वारं	37-7,	12	प		
दुक्खं दुहं—दुःखं	101	25	पसू पासू—पांसुः	..	23 15
दुग्गावी—दुर्गादेवी	 84	18	पज्जं पाज्जं—प्राकृतं	...	43 18
दुवारं द्वारं—द्वारं	... 128	24	पञ्चो—प्रवृत्त.	..	94 21
दुवारिओ—दौवारिक	... 62	15	पइहा परिहा—प्रतिष्ठा	....	28 13
दुहाइयं दोहाइयं—द्विधागतं	47	21	पइओ पाइओ—प्रकृतः		32 11
देउलं—देवकुलं	... 84	18	पइविअं—प्रदीपितं	....	48 9
देवो—देवः	... 67	16	पउओ—प्रवृत्तः	....	56 26
दोक्करं—दुष्करं	 88	10	पउत्तो—प्रवृत्तः	..	56 27
महो—हवः	 129	20	पउरिसं—पौरुषं	..	63 24
व			पउरो—पौरः	...	63 23
विई—वृत्तिः	 54	25	पउमं पोम्मं—पथं	...	128 28
वीरं—वैरं	 100	27	पओओ—प्रयोगः	....	81 18
वृणा—वृद्धिवा	.. 84	26	पओओ पवओ—प्रकोष्ठ	....	61 22
वओ विओ—वृष्टः	 55	17	पट्ठणं—पत्तनं	..	94 21
वणु वणुओ—वज्रः	... 15	25	पट्ठविओ पट्ठविओ—प्रस्था	43	19
वणुओ—वज्र	 25	19	पितः		
वत्ती वारी वार्ह—वात्री	113	29	पढायणं (पछायणं)—पर्याणं	81	20
न			पडिसुआ—प्रतिश्रुत	...	21 16
नडं (नलं)—नडं	 71	29	पडिक्कलं पडिक्कलं—प्रतिकूलं	118	7
नराओ नाराओ—नाराच.	43	19	पडिप्पड्डी पाडिप्पड्डी—	32	11
नवछो—नव	... 139	6	प्रतिस्पर्धी.		
नाडी (नाली)—नाडी	... 71	29	पडिवआ पाडिवआ—प्रति-	32	10
नावा—नौः	.. 63	11	पल.		
निदुओ (निदुओ)—	81	20	पडिसिद्धं पाडिसिद्धं—प्रति-	31	24
निन्दुरः			पिद्धं		
नीओ—नीपः	 78	8	पण्णरह—पञ्चदश	... 75	19
			पण्हो—पद्म	... 104	14
			पण्णुलं पण्णुलं—प्रकुलं	.. 118	8

प्राकृतपदानि	पृ. सं.	पङ्क्ति	प्राकृतपदानि	पृ. सं.	पङ्क्ति
परागजलं—परागजलं	67	16	परागजलं—परागजलं	84	7
परमेरो परमेरो—परकीयः	32	9	परावलो—परावलो	56-28, 74-14	
परको परको—परको	32	10	परावलो परेवलो—परावलो	36	21
परकोलो परकोलो—परको	118	8	पिठो—पिठो	56	27
परकोलो—परको	56	28	पिठो—पृथ्वी	54	25
परावलो—परावलो	56	23	पिठो—पृथ्वी	55	24
परोपरं—परस्परं	108	5	पिठो—पृथ्वी	27	21
परोहो परोहो—परोह	92	9	पिठो पुठं पृथक्	19 26, 71-17	
पलीवेह—प्रदीपि	75	11	पिठं (द्वि. चं) पृथक्	71	20
पल्लु—परल्लु	82	18	पिठो—पिठो	71	18
पल्लु—परल्लु	99	29	पिठं पुठं—पृथक्	57	18
पल्लु—परल्लु	99	29	पिठो—पिठो	72	26
पल्लु पल्लु—पल्लु	31	26	पीठो—पीठो	75	24
पल्लु—पल्लु	48	9	पुठो—पुठो	21	15
पल्लु—पल्लु	32	9	पुठो—पुठो	56	27
पल्लु—पल्लु	81	25	पुठो—पृथिवी	56	26
पल्लु—पल्लु	135	24	पुठो—पुठो	69	15
पल्लु—पल्लु	56	28	पुठो—पृथ्वी	85	8
पल्लु—पल्लु	74	14	पुठो—पुठो	196	12
पल्लु—पल्लु	120	21	पुठो—पुठो	62	15
पल्लु—पल्लु	85	9	पुठो—पुठो	43	21
पल्लु—पल्लु	56	27	पुठो—पुठो		
पल्लु—पल्लु	84	18	पुठो—पृथिवी	76	13
पल्लु—पल्लु	78	8	पुठो—पृथ्वी	127	24
पल्लु—पल्लु	136	19	पुठो—पृथ्वी	49	20
परकीयं.			पुठो—पृथ्वी	120	21
परो—पराकारः	84	18	पुठो—पृथ्वी	66	14
परावलो—परावलो	84	17			
परावलो—परावलो	31	26			
परावलो—परावलो	84	17			

प्राकृतपदानि	पृ. स. पङ्क्ति.	प्राकृतपदानि	पृ. स. पङ्क्ति.
फणसो—पनसः	.... 78 8	भ	
फरुसो—परुषः	.. 78 7	भप्पो भन्हो—भस्म	.... 97 15
फलिहा—परिखा	78-7, 82-18	भाढलो—भापुकः	.... 56 26
फलिहो—परिचः	78-7, 84-19	भागिणी—भागिनी	.... 69 15
फाडइ—पाटयति	. 78 7	भिळ—भृगुः	54 25
फाडेइ फालेइ—पाटयति	72 6	भिगारु—भृङ्गारुः	.... 54 20
फालिहई—पारिभई	... 82 19	भिहो—भृङ्ग.	.... 54 23
फालिहहो—पारिभद्रः	.... 78 8	भिण्डिवालो—भिण्डिपालः	74 14
ख		भिप्यो—भीष्मः	.... 98 9
बन्दारलो बुन्दारलो—बुन्दा-	56 9	भिसिणी—विसिनी	... 79 12
रकः		भिहलो बिम्भलो बिहलो—	99 17
बद्धफलो बद्धफलो—बद्ध-	118 6	विह्लः	
फळः		मुई—भृतिः	... 56 28
बन्हुणो बान्हुणो—ब्राह्मणः	43 21	मुलो—भृव.	... 56 28
बलभा बलभा—बलाका	43 21	मेढो—मेरः	.... 82 23
बहप्पई बहप्पई बहस्सई	58	भोणं—भोजनं	.... 84 19
भिभस्सई भियप्पई भियप्पई		म	
बिहप्पई बिहप्पई		मंजारो—मार्जारः	. 21 16
बिहस्सई बुहप्पई		मंसु—इमसु	21-16, 108-5
बुहप्पई बुहस्सई		मंसलं मासलं—मांसलं	... 23 14
भयप्पई भयप्पई		मंको मिकंको—सुगाङ्कः	55 16
भयस्सई भुयप्पई		मभगलो—मदकळ	.... 69 15
भुयप्पई भुयस्सई		महलं—मलिनं	.. 85 8
बहिणी—भगिनी	.... 84 26	मठणं—मौनं	. 63 24
बाहिं बाहिरं—बाहिः	. 85 8	मठअं मारअं—सुदुक्कं	... 54 11
बिहिअं—बृंहितं	.... 54 27	मठक्कं—सुदुल्लं	... 87 16
बिसी—वृत्ती	.... 54 26	मठढं—सुकुटं	... 50 16
बुंदं—बृन्दं	.. 56 26	मठत्तणं—सुदुल्लं	... 54 11
बुंदारणं—बृन्दावनं	.... 56 26	मठरं—सुकुं	... 50 16
बुंधं—बृद्धं	.... 21 15		

प्राकृतपदानि	पृ. सं. पक्षसि.	प्राकृतपदानि	पृ सं. पक्षसि
मदल—मुकुलं	50 16	मुंजावणो—मौलावणः	62 16
मन्द् मिन्द—स्युः	.. 55 17	मुंवा—सूर्वा	21 16
मच्छलो—मत्तरः	82 18	मुक्को—मुकः	87 16
मच्छिमा—मक्षिका	92 28	मुक्को सुको—सूकः	118 16
मज्जारो—मार्जारः	... 21 20	मुद्दा मुदा—सूर्पा	95 22
मज्झणो मज्झहो—	114 7	मुणालं—मुणालं	56 26
मध्याह्.		मुस्सखो मोक्खो—सूखं	128 24
मदी—सुधिः	.... 94 21	मुद्दको—मुद्धरः	82 17
मद्वो—सुतकः	. 74 14	मेरा—मिरा	... 45 14
मणसिणी मर्णसिणी—	21-16, 31-25	मोहो मक्खो—मयूषाः	.. 66 22
मणस्विनी.		मोहं—सूर्यं	.. 53 24
मणसिका मणसिका	21-20, 21-16		
मणोसिका—मनस्विका.		र	
मणसी—मनस्वी	21 16	रची राई—रात्रि.	114 18
मणहर् मणोहर्—मनोहर्	61 22	राजहं राजकेरं राइहं—	136 18
मण्डुक्को—मण्डुकः	120 21	राजकीर्यं.	
मरणं—मरकटं	69 16	राजकं—राजकुलं	.... 84 19
मरद्दो—महाराष्ट्रः	129 19	रिज—रिजुः	67-12, 77-27
मसणं मसिणं—मस्यं	. 54 17	रिक्को रिक्को—रक्काः	91 21
मसार्णं—स्मशानं	108 5	रक्खेण रक्खेणं—रुक्खेण	22 16
महुं महुं—मधुकं	... 53 14		
मादमा—मातृका	. 56 29	रु	
मादणं मावणं—सुदुल्लं	118 11	रुचं—रुक्म	... 92 23
माहुल्लं—मातुल्लं	75 9	रुच्छी—रुक्षी	... 92 24
मिहंगो मुहंगो—सुद्वज्.	. 57 18	रुज्जणं—रुज्जणं	.. 67 18
मिजो—सुगः	. 54 20	रुज्जु—रुज्जु	. 28 25
मिटं—सुटं	... 54-22, 28	रुज्जा—रुज्जा	... 92 23
मिरिजो—मरिच.	. 72 19	रुक्खो—रुजः	87 16
मीवादिनं—मिन्नं	139 8	रुग्गो—रुज	.. 82 18
मुद्दो—सुद्वज्.	.... 32 17	रुग्गो—रुक्क.	69 15
		रुग्गं रुग्गं—रुग्गं	... 66 23

प्राकृतपदानि	पृ. स. पङ्क्तिर्.	प्राकृतपदानि	पृ. स. पङ्क्तिर्.
व		वाणारसी—वाराणासी ...	129 20
वर्क—वर्क	21 15	वारणं—व्याकरणं	84 18
वर्मिओ—वर्मीकः	48 9	वारह—द्वादश ..	75 19
वर्धलो—वयस्य.	21 16	वाहिर् वाहिर्—व्याहर्त	54 23
वह्मणणो—वैजयन्तः	... 63 6	विजुओ—वृश्चिकः	21 16
अह्मण्णो—वैदग्ध्यः	... 63 5	विष्ठिओ—वृश्चिक.	21-25, 91-6
वह्मालिओ वेयालिओ—	62 19	विमद्दी वितर्दिः ..	95 14
वैतालिकः.		विमद्दो—विदग्धः	95 25
वह्मणो—वैदेशः	... 63 6	विमणा वेयणा—वेदना	61 21
वह्मणो—वैदेशः	63 5	विमणं—व्यजनं .	32 19
वह्मवेसिअं वेदेसिअं—	62 18	विहओ विहओ—द्वितीयः	48-17, 19
वैदेशिकं.		विहण्हो—वितृष्णः ..	54 24
वहरं वेरं—वैरं	62 18	विठणो विठणो—द्विगुणः	47-7, 11
वह्सवणो वेसवणो—वैश्रवणः	62 19	विठहो—विश्रुधः .	67 14
वहसाणरो—वैश्वानरः	... 63 6	विच्छद्दी—विच्छर्दिः ..	95 14
वहसालो—वैश्वालः .	63 6	विच्छलो विच्छलो विहलो—	115 27
वहसाहो—वैश्वाम्नासः	... 63 6	विहलः	
वहसंपायणो वेसंपायणो—	62 18	विजणं—विजनं	67 16
वैशंपायनः.		विज्जुला—विजुत्	... 14 18
वच्छो—वक्षः ..	92 22	विज्जुओ—वृश्चिकः . .	54 20
वच्छो—वृक्षः	92 23	विहो जुहो—वृष्टः ...	57 18
वठलो वठरो—वठरः	81 20	विहं—वृष्टं ...	54 27
वटं—वृत्तं	94 21	विह्वा—व्रीडा ...	120 21
वनस्सहं—वनस्पतिः	... 107 7	विह्वा वेण्ह—विष्णुः ...	45-8, 9
वयस्सो—वयस्यः	... 21 28	विप्पी—वृत्तिः ..	54 23
वल्लणो—वरुणः ..	82 18	विहुरो—विहुरः .	67 16
वहुत्तं—प्रभुत्तं	... 78 8	विहाओ—विमुक्तः .	50 17
वहेडओ—विभीतकः	49-20, 74-14	विदिक्कहं—वृद्धकवि.	... 54 19
वाठलो—वातुलः ...	53 14	विलया—वमिता ..	85 8
वाठहो वाठलो—व्याकुलः	118 16	विडिअं—व्यलीकं	32 18

प्राकृतपदानि	पृ. सं.	पङ्क्तिः	प्राकृतपदानि	पृ. सं.	पङ्क्तिः
विलिङ्ग—व्रीळितं	48	10	सह—सकृत्	54	26
विसंढुलो—विसंस्थुलः	90	17	सहरं—सहरं	63	6
विसहो विसमो—विषमः	79	26	सहरो—सौरः	63	23
विसमनो—विषमयः	80	18	सहहं—सौधं	63	24
विहृषी—वितस्तिः	75	8	सफ्फालो—सत्कारः	82	17
विहृणं—विहीनं	48	26	सफ्फो—सफ्फः	87	16
वीसुं—विष्वक्	19	20	सचार्यं—सचार्यं	67	16
बुद्धी—बुद्धिः	95	25	सजणो सजणो—सज्जनः	116	27
बुद्धो—बुद्धः	56-26	95-25	सज्जहं—सज्जहं	98	24
बुद्धो—बुद्धान्तः	56	27	सदा—सदा	72	16
बेहं—विचकिं	65-25, 120-21		सद्धा, सद्धा—अद्धा	96	22
वेविसो—वेवसः	32-17, 22, 73	25	सदिकं सिदिकं—सिधिकं	46	17
वेणू वेळ—वेणुः	72	6	सणिच्छरो—सन्नेयरः	61	22
वेण्टं—वुण्टं	74	25	सत्तरह—सत्तदश	76	19
वेवलिं—वेवूर्यं	85	8	सपावं—सपावं	67	16
			सप्परित्तावो, सप्परित्तावो—	118	7
			सप्परित्तापः		
संजं—संजुत्तम्	56	27	सप्परिहासं सप्परिहासं—	118	8
संफळं—सुद्धलम्	69	15	सप्परिहासं		
सगं सिंगं—सुगं	55	16	सप्पिवासो सप्पिवासो—	118	7
संजमो—संयमः	81	17	सप्पिपासः		
संजोद्धो—संयोग	81	17	समहं सहल—सफळं	78	18
संजविओ संजविओ—संस्था	43	18	समिक्खं समिक्खं—	11-21, 116-27	
पितः			समिक्खः		
संदहो—सदृष्टः	94	21	समचो—समस्तः	108	4
संमद्धो—संमर्दः	95	14	समरो—सहरः	83	9
संवच्छलो—संवत्सरः	82	18	समवायो—समवायः	67	16
संजुणं—संजुत	56	27	समिद्धी—समुद्धिः	54	23
सजहो—शकटः	72	16	समुहं संमुहं—समुहं	23	15
सजहुत्तं—शतकृत्वः	136	9	सरहं सरोहं—सरोहं	61	22

प्राकृतपदानि	पृ. सं. पङ्क्तिः	प्राकृतपदानि	पृ. सं. पङ्क्तिः
सरिच्छं—सद्वक्षं	92 23	सुवणिजो—सौवर्णिकः	62 15
सरिच्छो सारिच्छो—सद्वक्षः	९१ २५	सुण्हा—सास्त्रा	.. ३५ २१
सर्वंगिजो—सर्वाङ्गीणः ..	१३५ २४	सुण्हा—सुषा	... ८४ १०
सामजो—दयामाकः	४२ २७	सहजो—सुभग.	.. ७० १३
सामच्छं सामत्थं—सामर्थ्यं	९१- २५	सूसासो—सोच्छासः	... ६१ २३
सारिच्छं—सादृश्यं ..	९२ २४	सेव्वा—सेवा	४४-१९, ११८-१८
सालाहणो—शातवाहनः	७५ ११	सेप्पो—केष्म	९८ १०
सिंगारो—शृङ्गारः	५४ १९	सोथमल्लं—सौकुमार्यं	५०-१६, ९९ २९
सिजालो—सुगालः	५४ २०	सौडीरं—शौण्डीर्यं	. १०० २७
सिद्धी—सृष्टिः	५४ २७	सोक्कं सोक्कं—शुक्कं	. ८९ १८
सिदिलो—शियिरः	. ८३ १८	सोच्चिज सोच्चिज सोच्चिज	११८ २६
सिण्णं सेण्णं—सैन्यं	. ६१ २१	सोच्चिज—स एव	
सिन्धवं—सैन्यवं	. ६१ २१	सोच्चं—सोत्त.	१२० २१
सिप्पी—श्रुतिः	.. ८५ ९	सोमालो सुउमालो—सुकुमारः	६६ २२
सिरिसो—शिरियः	४८ ९	सुवजो—स्तावकः	८५ २०
सिविणो—स्वप्नः	.. १२५ २६		
सिहरक्खं—सिहरक्खं—	११८ ६		
सिखरक्खं.			
मीमरो सीहरो—शीकरः...	६९ १६	हणुमन्तो—हनुमान्	५३ १४
सुगं—शुल्कं	८७ १६	हरडई—हरीतकी	४७-२१, ७४-१५
सुंदरं—सौन्दर्यं	. ८२ १५	हरिअंदो—हरिअन्धः	. १०८ १०
सुउमालो—सुकुमारः	८२ १७	हलिबारो—हरितालः	१२९ २०
सुलो—सुरः	.... ६७ १२	हलिजो हलिजो—हालिक	४३ २०
सुकुसुमं—सुकुसुमं	. ६७ १५	हल्लो—छल्लुकः	.. १२९ २०
सुगजो—सुगतः	. ६७ १६	हिअं—हृदयं	८४ १९
सुगन्धत्तणं—सौगन्धं	६२ १५	हिअअं—हृदयं	. ५४ २१
सुवारं—सुवारं	.. ६७ १६	हिदुटं—अधः	.. ८५ ८
सुद्धोअणी—शौद्धोदनिः ...	६२ १५	हीनं—हूणं	.... ४८ २६
सुरजं—सुजं	. १२८ ८	हुत्तं हूअं—हूत्तं	.... ११८ १९

प्राकृतान्वयपदानि	पृ. स. पङ्क्तिः	प्राकृतान्वयपदानि	पृ. स. पङ्क्तिः
अन्ययानि		ये	
अ		ये—अचीत्यर्थे	242 11
अहो—(संस्कृतवदेव) ...	242 14	ओ	
अह—संभावनायै ...	239 6	ओ—पञ्चात्तापसूचनयोः	241 2
अण—नवर्थे ..	241 5	ओ—उपायै ..	236 .5
अप्यणा—स्वयमर्थे .	241 24	ओ—अव, उप, उत, एषां-	236 2
अम्भो—पञ्चात्ताप-सूचना—	238 13	स्थाने	
दु.ख-संभावण—अपराध-मान-		क	
न्द-आदर-लेख-विस्मय-विषाद-		किणो - प्रज्ञे ..	238 5
अयेषु		किर—किळार्थे ...	238 7
अम्भो—आत्मर्थे	235 6	ख	
अरे—संभावणरतिक्रहयोः	239 26	ख—निश्चयवितर्कविस्मयेषु	235 7
अळाहि—निवारणे	241 16	च	
अहह - (संस्कृतवदेव) ..	242 14	चिज—एवार्थे .	234 9
अहो—संस्कृतवदेव .	242 14	चेक—एवार्थे .	234 9
आ		च—एवार्थे ..	234 9
आम—अभ्युपगमे	234-8, 21	ज	
इ		जे—पादपूरणे	242 13
इ—पादपूरणे .	242 13	जेण—छद्मणोऽर्थे ...	241 18
इर—किळार्थे .	238 7	ण	
इहरा—इतरथेत्यर्थे	242 5	णह—एवार्थे ...	234 9
उ		णवर—केवळार्थे	239 11
उ—उपायै	236 5	णवरिख—मानन्तर्ये ...	239 9
उप (उभ) पश्यायै	236 7	णवि—वैपरीत्ये ..	240 16
ऊ		णाह—नवर्थे .	241 5
ऊ—गर्हाविस्मयसूचनाक्षे-	240 9	त	
पेष्ट.		तं—वाक्योपन्यासे ...	237 17
ए		तेण—छद्मणोऽर्थे ...	241 18
पृक्तसरिज—अटितिसंप्रत्य-	242 2		
र्थयोः ,			

प्राकृताव्ययपदानि पृ. सं. पङ्क्तिः.			प्राकृताव्ययपदानि पृ. सं. पङ्क्तिः.		
थ			व		
थू—कुत्सायां	...	240 5	व—इवार्ये	...	235 1
द			वणे—संभावनानिश्चयानु-	239	2
दर—अर्थे अल्पे च	.	238 2	कम्पाविकल्पेषु.		
नाम—(संस्कृतवदेव)	....	242 14	बले—निश्चयनिर्धारणयोः	241	8
प			वि—अप्यर्थे	...	237 2
पादिभक्तं—प्रत्येकमित्यर्थे	241	21	विज—एवार्ये	...	235 4
पादिक्तं—प्रत्येकमित्यर्थे	...	241 21	विव—एवार्ये	....	235 4
पि—अप्यर्थे	....	237 2	वेन्वे—विषादभयवा	....	240 19
पिव—इवार्ये	....	235 4	रणेषु.		
पुणरुक्तं कृतकर गेऽर्थे	240	13	ज्व—इवार्ये	....	235 4
पेन्वे—आमन्त्रणे	..	240 23	ह		
भंद—गृहणार्थे	..	239 15	हदि—निर्वेदे	....	235 3
भंदि—विकल्पविषादसत्य-	239	19	हरे—निन्दासंभाषणरति-	240	3
निश्चयपश्चात्तापगृहणार्थेषु.			कलहेषु.		
म			हला—सख्या आमन्त्रणे	240	27
मणे—विमर्शे	....	241 11	हले—सख्या आमन्त्रणे	240	27
माह—निषेधार्थे	.	241 13	हा—(संस्कृतवदेव)	242	14
मामि—सख्या आमन्त्रणे	240	27	हि—(संस्कृतवदेव)	...	242 14
मिव—एवार्ये	..	235 4	हिर—किलार्थे	..	238 7
मुहा—मुधा	...	242 8	हु—संशयनिश्चयोहविस्मयेषु	235	24
मोरच्छा—मुघार्थे	....	242 8		236-9, 10	
र			हुं—पृच्छादाननिवा-	....	238 25
रा—पादपूरणे	...	242 13	रणेषु		
रे—संभाषणरतिकलहयोः	239	6	हे—(संस्कृतवदेव)	242	14

मैसूरुभाष्यविद्यासंशोधनसंस्थायां परिष्कृत्य देवनागराक्षरैः
संमुद्रय प्रकाशिताः
संस्कृतग्रन्थाः

ग्रन्थनाम	मूल्यम् रु. आ
* 1 आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्, सुदर्शनार्यप्रणीततात्पर्यदर्श- नाख्यभाष्यसहितम् .	1 12
* 2 आपस्तम्बयज्ञपरिभाषासूत्रम्, हरदत्तकपर्दिस्वामि- भाष्याभ्यां सहितम् .	1 0
* 3 माघवीथधानुवृत्तिः (अदादि-दिवादि-जुहोत्यादयः) .	2 0
* 4 तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा, मङ्ग- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसंहिता च, प्रथमं संपुटम् .	2 8
* 5 तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा मङ्ग- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसंहिता च, द्वितीयं संपुटम् .	2 8
* 6 वृक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्, सुरेश्वराचार्यटीकासहितम् .	1 4
* 7 तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा मङ्ग- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसंहिता च, तृतीयं संपुटम् .	3 0
* 8 श्रीभगवद्गीता, श्रीज्ञानराचार्यभाष्यसंहिता	.. 2 12
* 9 तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा मङ्ग- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्ययुता च. चतुर्थं संपुटम् .	3 0
* 10 मण्डलब्राह्मणोपनिषत्	.. 0 6
* 11 सौन्दर्यलहरी	.. 1 0

* यन्त्रिह्नाहिता ग्रन्थाः संप्रति विक्रयायै नोपलभ्यन्ते,

*12	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा भट्ट	...	3	0
	भास्करीयब्रह्मनयशाख्यभाष्यसंहिता च, पञ्चमं			
	संपुटम्.			
*13	" "	दशमं संपुटम्	...	3 0
*14	" "	एकादशं संपुटम्	...	3 0
*15	आपस्तम्बधर्मसूत्रं हरदत्ताचार्यप्रणीतोद्बलाख्य-	...	1	12
	वृत्तिनृतम्.			
*16	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा भट्ट	..	3	0
	भास्करीयब्रह्मनयशाख्यभाष्यसंहिता च. अष्टमं			
	संपुटम्.			
*17	" "	नवमं संपुटम्	...	2 4
*18	" "	द्वादशं संपुटम्	..	1 12
*19	श्रीगङ्गाचार्यप्रवन्धावली, प्रथमसंपुटम्, (श्रीबिष्णु-	.	1	1
	सहस्रनाम-सनत्सुजातीयभाष्यम्).			
*20	" द्वितीयसंपुटम्, (अपरोक्षानुभूतिः,	.	1	4
	शतश्लोकी, हरिस्तुतिः, दशश्लोकी च).			
*21	" तृतीयसंपुटम्, (उपदेशसाहस्री गद्य-	..	2	0
	पद्योभ्यात्मिका, रामतीर्थव्याख्यायुता).			
*22	" चतुर्थसंपुटम्, (आत्मबोध-त्रिवेक-		1	0
	चूडामणि-वाक्यवृत्ति-स्वात्मनिरूपण-योग-			
	तारावली-सर्वत्रेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहाः)			
*23	माधवीयधातुवृत्तिः श्वादौ प्रथमसंपुटम्	..	2	0
*24	" " द्वितीयसंपुटम्	.	2	0
25	गोत्रप्रवरनिबन्धकदम्बम्	...	2	0
*26	तैत्तिरीयारण्यकम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीय-	...	1	12
	भाष्यसहितम्, प्रथमसंपुटम् (1-4 प्रश्नाः).			
*27	तैत्तिरीयारण्यकम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीय-	..	1	0
	भाष्यसहितम्, द्वितीयसंपुटम् (5-6 प्रश्नौ).			
*28	एकाग्रिकाण्डः सस्वरचिह्नः, हरदत्तीयभाष्यसहितः	.	1	4

ग्रन्थनाम	मूल्यम्—रु. आ
*20 तैत्तिरीयारण्यकम्, सस्वरचिह्नं, भट्टभास्करीय- भाष्यसहितं, तृतीयसंपुटम् (7 8 प्रश्नौ).	1 0
*80 ब्रह्ममीमांसा, श्रीकण्ठभाष्यसहिता	2 0
*81 माधवीयघातवृत्तिः, स्वादिमारभ्य समग्रा	2 0
*32 बोधायनगृह्यसूत्रम्, सपरिशिष्टम् (प्रथममुद्रणम्)	2 4
*33 तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम्, (वैदिकभरणत्रिभाष्य- रत्नाख्यव्याख्याद्वययुतम्.)	4 0
*84 बोधायनधर्मसूत्रम्, गोविन्दस्वामिविवरणसपे- सम्.	3 0
*85 भाट्टदीपिका, प्रथमसंपुटम् (तृतीयाध्याये तुरीय- पादान्तम्)	3 0
*36 तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सस्वरचिह्नम् भट्टभास्करीय- भाष्ययुतम्.	3 8
*87 कौटलीयमर्यशास्त्रम् (प्रथममुद्रणम्)	3 0
*38 तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीय भाष्यसहितम् (तृतीयाष्टके 1-7 प्रश्नाः).	3 8
*39 श्रीमद्भस्मसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्त्वप्रका- शिका-चन्द्रिका-प्रकाशसहितम्, 1 सं	3 0
*40 भाट्टदीपिका, द्वितीयसंपुटम्, (तृतीयाध्याये पञ्चम- पादप्रभृति सप्तमाध्यायान्तम्).	3 0
*41 खादिरगृह्यसूत्रम्, रुद्रस्कन्दीयवृत्तिसहितम्	1 0
*42 तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीय- भाष्ययुतम् (तृतीयाष्टके 8-12 प्रश्नाः).	2 4
43 स्मृतिचन्द्रिका याज्ञिकदेवणभट्टकृता, संस्कारकाण्डः	1 8
44 " " आह्निकाण्डः	2 8
45 स्मृतिचन्द्रिका याज्ञिकदेवणभट्टकृता, व्यवहारकाण्डे प्रथमसंपुटम्.	2 0
*46 भाट्टदीपिका, तृतीयसंपुटम् (अष्टमाध्यायप्रभृति दशमे 4 पादान्तम्).	2 8

* यदाधिष्ठाहिता ग्रन्थाः संप्रति विक्रयान्न नोपलभ्यन्ते.

*47	श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्त्वप्रका- शिका-चन्द्रिका-प्रकाशयुतम्, II सं. सम- न्वयाधिकरणप्रभृति आकाशाधिकरणान्तम्.	3 0
48	स्मृतिचन्द्रिका, याज्ञिकदेवणभट्टकृता, व्यवहार- काण्डे द्वितीयसंपुटम्.	3 0
*49	भाट्टदीपिका, खण्डदेवकृता, चतुर्थसंपुटम् (दशमा- ध्याये पञ्चमपादप्रभृति समग्रम्).	3 0
*50	गौतमधर्मसूत्रम्, मस्करिभाष्ययुतम् .	3 8
*51	अलङ्कारमणिहारः, प्रथमसंपुटम् (समासोक्तय- लङ्कारान्तः).	3 0
52	स्मृतिचन्द्रिका, याज्ञिकदेवणभट्टकृता, श्राद्धकाण्डः .	3 4
53	श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्त्वप्रका- शिका-चन्द्रिका-प्रकाशयुतम्, III सं. (प्रणा- धिकरणप्रभृति प्रथमे द्वितीयपादान्तम्).	1 0
*54	कौटलीयमर्थशास्त्रम् (द्वितीयमुद्रणम्) ...	3 0
*55	बोधायनगृहसूत्रम्, सर्पाशिष्टम् (द्वितीयमुद्रणम्) ...	2 4
56	स्मृतिचन्द्रिका, याज्ञिकदेवणभट्टकृता, आशौच- काण्डः.	1 8
57	तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीय- काचित्कसायणभाष्याभ्यां युतम्, द्वितीया- ष्टकम्.	3 8
58	अलङ्कारमणिहारः, द्वितीयसंपुटम् (परिकरालङ्कार- प्रभृति मालादीपकालङ्कारान्तः).	3 8
59	श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्त्वप्रका- शिका-चन्द्रिका-प्रकाशयुतम्, IV सं. (प्रथमा- ध्याये तृतीयपादे आदितः अपशुद्राधिकरणान्तम्).	3 8
*60	काव्यप्रकाशः, मम्मटभट्टकृता, भाषिक्यचन्द्रकृत- सङ्केताख्यटीकायुतः.	3 8
61	आयुर्वेदसूत्रम्, योगानन्दनाथभाष्यसहितम् .	3 0

62	अलंकाराणिहारः, तृतीयसंपुटम् (सारालङ्कारप्र- भृतिहेत्वलङ्कारान्तः).	2 8
63	विद्यामाधवीयम्, विष्णुशर्मकृतमुद्रादीपिकाटी- कायुतम् I सं. (1-5 अध्यायाः).	2 0
*64	कौटलीयमर्थशास्त्रम्, (तृतीयमुद्रणम्) .	3 0
65	अर्थशास्त्रपदसूची प्रथमसंपुटम् .	2 8
66	" द्वितीयसंपुटम् .	2 8
67	विद्यामाधवीयम्, विष्णुशर्मकृतमुद्रादीपिकाटीका- युतम्, II सं. (6-10 अध्यायाः).	2 0
68	अर्थशास्त्रपदसूची, तृतीयसंपुटम् .	2 0
69	अभिलषितार्थचिन्तामणिः, प्रथमसंपुटम्	2 0
70	विद्यामाधवीयम्, विष्णुशर्मकृतमुद्रादीपिकाटीका- युतम्, III सं. (11-15 अध्यायाः).	1 8
71	सरस्वतीविलासः, व्यवहारकाण्डः .	2 8
72	अलङ्काराणिहारः, चतुर्थसंपुटम् (सबदलङ्कार- प्रभृति समग्रः).	2 4
73	भाष्यस्तोत्रशुद्धसूत्रम्, कपर्दीय — करविन्दीय — सुन्दरराजीयव्याख्याभिस्तहितम्.	2 12
74	तर्कताण्डवम्, व्याख्ययतिशुद्धम्, न्यायदीपाख्य- व्याख्यायुतम्, प्रथमपरिच्छेदः.	3 0
75	अद्वैतसिद्धिः, मधुसूदनसरस्वतीकृता, गुरुचन्द्रि- काटीकायुता, I सं. (प्रथमपरिच्छेदे विश्व- मिथ्यात्वप्रभृत्यान्मादिवाचोद्धारान्ता).	3 12
76	तत्त्वमुक्तकलापः, वैदान्ताचार्यकृत-सर्वार्थसिद्धि- तन्त्राख्यानन्ददाशेनीभावप्रकाशाम्या युतः, प्रथमे जडद्रव्यपरः.	4 0
77	तर्कताण्डवम्, व्याख्ययतिशुद्धम्, न्यायदीपाख्य- व्याख्यायुतम्, II सं. (द्वितीयपरिच्छेदे विधिवादान्तम्).	2 0

- 78 अद्वैतसिद्धिः, मधुसूदनसरस्वतीकृता, गुरुचन्द्रिका-
रीकायुता, II सं. प्रथमपरिच्छेदे असतस्साध-
न्त्वोपपत्तिप्रभृति अविद्याप्रतिपादकश्रुत्युप-
त्तिपर्यन्ता. 3 4
- 79 तर्कताण्डवम्, न्यायदीपाख्यव्याख्यायुतम्, III सं. ... 2 0
- 80 अद्वैतसिद्धिः गुरुचन्द्रिकोपेता, III संपुटम् 2 1
- 81 नत्त्वम्, चाकलापः. वेदान्ताचार्यकृत सर्वार्थसिद्धि-
तद्याख्यानन्ददायिनीभावप्रकाशाम्यां युतः, II सं.
82 तर्कताण्डवम्, न्यायदीपाख्यव्याख्यायुतम्, IV सं. ... 2 1
- 83 वाक्यार्थरत्नम्. सुवर्णमुद्रिकाख्यव्याख्यानमलङ्कृतम् 1 0
- 84 नत्त्वार्थसूत्रं, श्रीमदुमास्वामिविरचितम्, श्रीभास्करजन्दि-
रविरचितसुखबोधोपाख्यवृत्तियुतम्. 2 4
- *85 सौन्दर्यलहरी. शङ्कराचार्यविरचिता लक्ष्मीधराख्या-
समलङ्कृता, भावनोपनिषत् भास्करराजभाष्यसहिता.
वेर्षापञ्चस्तवी च. (द्वितीयमुद्रणम्). 2 8
- 86 यादवाभ्युदयकाव्यम्, श्रीवेदान्ताचार्यविरचितं श्रीमद-
पाय्यदीक्षितेन्द्रविरचितव्याख्यानमलङ्कृतम्, प्रथम-
संपुटम् (सर्गाः 13-18). 3 4
- 87 आपस्तम्बश्रौतसूत्रम् श्रीगणेशविरचितसहितधूर्त-
स्वामिभाष्यभूषितम्, I सं. (प्रश्नाः 1-5). 4 0
- 88 प्रमेय-ज्ञालङ्कारः अभिनवचार्ककीर्तिपण्डिताचार्यविरचितः 2 12
- 89 यादवाभ्युदयकाव्यं श्रीवेदान्ताचार्यविरचितम् ... 5 0
- श्रीमदपाय्यदीक्षितेन्द्रकृतव्याख्यानमलङ्कृतम्
द्वितीयसंपुटं (19-24 सर्गाः).
- 90 शैवपरम्पराया शिवाप्रयोगिकृता ... 3 0
- 91 सौन्दर्यलहरी शङ्कराचार्यकृता लक्ष्मीधराचार्यकृत-
व्याख्यायुता. भास्करराजकृतभाष्यसहिता
भावनोपनिषत्. कान्दिदासकृता पञ्चस्तवी
च. द्वितीयमुद्रणम्. 3 0

ग्रन्थनाम

दूख्यम्—रु. भा.

- 92 प्राकृतमणिदीपः, श्रीमद्विष्णुदीक्षितसुधीप्रणीतः, . 6 4
 तिरु तिरु—श्रीनिवासगोपालाचार्यसुधीप्रणी-
 तया प्राकृतमणिदीपदीप्तिलाख्यया दिव्यण्या
 समलङ्कृतः प्रथमसंपुटम्

Miscellaneous Publications

- 1 योगरत्नाकरः कर्णाटान्नभाषाटीकायुतः . 2 12
 2 मैसूरुप्राच्यकोशागारस्थलिखितसंस्कृतग्रन्थसूचनी 3 12
 सविवरणा, I सं. वेदाः (संहिता, ब्राह्मणम्.
 आरण्यकम्, उपनिषत्, मन्त्रसंग्रहश्च)
 3 ” द्वितीयं संपुटम्—वर्मशास्त्रम् (स्मृतिः) 1 4
 4 मैसूरु—प्राच्यकोशागारस्थमुद्रितसंस्कृतपुस्तकानां . 2 12
 प्रदर्शनी.

ಮೈಸೂರು ಪ್ರಾಚ್ಯವಿದ್ಯಾಸಂಶೋಧನಸಂಸ್ಥೆಯಿಂದ ಪ್ರಕಟಿಸಲ್ಪಟ್ಟ

ಕನ್ನಡ ಗ್ರಂಥಗಳು

		ಪರಿ	
		ರೂ	ಆ.
*1	ಪಂಪಮಹಾಕವಿಯ ಅದಿಪುರಾಣ ..	...	2 8
*2	ರುದ್ರಭಟ್ಟನ ಜಗನ್ನಾಥವಿಜಯ ..	...	2 12
3	ಸದಾನಂದಯೋಗಿಯ ಮಹಾಭಾರತ (ಪಾರ್ಶ್ವಮಾಸ್ತಿಕಪರ್ವ ಗಳು) ...	...	1 8
*4	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಭಾರತ, ಸಂಧಪರ್ವ ..	...	2 0
*5	" ಜತುಗೃಹಾದಿಪರ್ವ ..	...	1 12
*6	" ಸಭಾಪರ್ವ ..	...	1 12
*7	" ಅರಣ್ಯಪರ್ವ ..	...	2 0
*8	" ವಿರಾಟಪರ್ವ ..	...	1 8
9	ಲಂಕಾಜಯ ಕೇರದಿನ್ಯಪವಿಜಯ ..	...	1 8
10	ಸೋಮರಾಜನ ಉದ್ಭಟಕಾವ್ಯ ..	...	2 0
*11	ರುದ್ರಭಟ್ಟನ ಜಗನ್ನಾಥವಿಜಯ (ಎರಡನೆಯ ಮುದ್ರಣ) ..	...	2 12
*12	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಭಾರತ, ಉದ್ಯೋಗಪರ್ವ ..	...	1 2
13	ಸೋಮನಾಥನ ಆಕ್ರೂರಚರಿತ್ರೆ ..	...	1 0
14	ನಯಸೇನನ ಧರ್ಮಾಮೃತ ಸಂ. I ..	...	2 4
15	ಗೋವಿಂದವೈದ್ಯನ ಕಂಠೀ ವನರಸರಾಜವಿಜಯ ..	...	2 8
16	ನಯಸೇನನ ಧರ್ಮಾಮೃತ ಸಂ. II ..	...	1 4
17	ವೀರಭದ್ರನೃಪಾಲನ ವೀರಬದ್ರವಿಜಯ ..	...	1 4
*18	ಜನ್ನನ ಅನಂತನಾಥಪುರಾಣ ...	...	2 0
*19	ಸಕಲವೈದ್ಯ ಸಂತಿಕಾಪಾರಾರ್ಣವ ಸಂ. I ..	...	1 14
*20	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಭಾರತ, ಬೀಷ್ಮ ಪರ್ವ ..	...	1 0
*21	" ದ್ರೋಣಪರ್ವ ..	...	1 12
22	ನಾಗಪರ್ವನ ಕಾವ್ಯಾವಲೋಕನ (ದ್ವಿತೀಯ ಮುದ್ರಣ) ..	...	1 8
*23	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಭಾರತ, ಕರ್ಣಪರ್ವ ..	...	2 4
24	" ಶಲ್ಯಗದಾಪರ್ವಗಳು ..	...	1 0
25	ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನನ ಸೂಕ್ತ ಸುಧಾರ್ಣವ ..	...	2 8
26	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಬೀಷ್ಮ ಪರ್ವ (ದ್ವಿತೀಯ ಮುದ್ರಣ) ..	...	1 4
*27	ಶಿಂಗಿರಾಜನ ಶಿಂಗಿರಾಜಪುರಾಣ ..	...	6 0
28	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ದ್ರೋಣಪರ್ವ (ದ್ವಿತೀಯ ಮುದ್ರಣ) ..	...	2 12
29	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಕರ್ಣಪರ್ವ (ದ್ವಿತೀಯ ಮುದ್ರಣ) ..	...	3 0
30	ಚಂಡರಾಜನ ನಳಚಂಪು ..	...	2 4

* ಈ ಗುರ್ತಿಸುವ ಗ್ರಂಥಗಳು ಈಗ ಬರಗೆ ದೊರೆಯುವುದಿಲ್ಲ.

**LIST OF WORKS PUBLISHED BY THE ORIENTAL
RESEARCH INSTITUTE, MYSORE**

A—Sanskrit Publications

	PRICE Rs a
*1 Apastamba Grihya Sutra with the commentary of Sudarsanacarya	1 12
*2 Apastamba Paribhasha Sutra with the commen- taries of Haradatta and Kapardi Swami . .	1 0
*3 Madhaviya Dhatuvritti, Vol II, Part I (Adādi- Divādi-Juhotyādi)	2 0
*4 Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta- Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol I	2 8
*5 Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta- Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol II	2 8
*6 Dakṣiṇamūrtistotra with the commentary of Sures- varacharya	1 4
*7 Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta- Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol III	3 0
*8 Bhagavadgita with the commentary of Sankara- carya	2 12
*9 Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta- Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol IV	3 0
*10. Mandala Brahmanopanishad with a commentary ..	0 6
*11 Saundaryalahari with the commentary of Lakshmi- dhara, Bhavanopanishad with a commentary, and Devipancastavi	1 0
*12 Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta- Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol V	3 0
*13 Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta- Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol X	3 0

NB—Numbers marked thus * are out of stock

		Price Rs a
*14	Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha-Vol XI ..	3 0
*15	Apastamba Dharma Sutra with the commentary called Ujvala ..	1 12
*16	Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol VIII ...	3 0
*17	Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol IX ..	2 4
*18.	Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol XII ..	1 12
*19	Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol I, commentaries on Visnusahasranama and Sanat-sujātiya ...	1 4
*20	Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol II, Aparokṣhānubhūta, Satasloki, Haristuta and Dasasloki with a commentary ..	1 4
*21	Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol III, Upadesasāhasri with a commentary ..	2 0
*22	Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol. IV, Atmabodha, Vivekaśūdhāman, Vākyavṛtta, Svātmanirūpana, Yogatārāvah, Sarva vedanta-siddhanta sārasangraha ..	1 0
*23	Madhaviya Dhatuvṛtta, Vol I, Part I (Bhṛvādi)...	2 0
*24	Madhaviya Dhatuvṛtta, Vol I, Part II (Bhṛvādi)	2 0
*25	Gotra-pravara-mbandha-kadambakam	2 0
*26	Taittiriyaanyaka with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Vol I ..	1 12
*27	Taittiriyaanyaka with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Vol II ..	1 0
*28.	Ekāgnikānda with the commentary of Haradatta with Svarapatha ...	1 4
*29	Taittiriyaanyaka with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Vol III ..	1 0
*30	Brahmamimāṃsā with the commentary of Srikantha	2 0
*31	Madhaviya Dhatuvṛtta, Vol. II, Part II (Svādī and Curādī) ...	2 0
*32	Bodhayana Gṛhya Sutra with Paṇisista ..	2 4
*33	Taittiriya Pratisakhya with Vaidikābharana and Tribhāṣhyaratna ..	4 0

		PRICE	
		Rs	a.
*34.	Bodhayana Dharma Sutra with a commentary ...	3	0
*35	Bhattadīpika, Vol. I ..	3	0
*36	Taittiriya Brāhmaṇa with the commentary of Bhāṭṭa-Bhaskara with Svarapatha, Ashtaka I .	3	8
*37	Kautilya Arthasastra (First Edition) .	3	0
*38	Taittiriya Brāhmaṇa with the commentary of Bhāṭṭa-Bhaskara with Svarapatha, Ashtaka III, Part I ..	3	8
*39	Srīmad-Brahmasūtra Bhāṣya (Anandatīrthiya) with Tatparya Candrika, etc, Vol I	3	0
*40	Bhattadīpika, Vol II ..	3	0
41	Khādura Gṛhya Sūtra with Radraskandya ..	1	0
*42	Taittiriya Brāhmaṇa with Bhāṭṭa-Bhaskara's com- mentary, Ashtaka III, Part II .	2	4
43	Smṛticandrika, Samskara Kanda .	1	8
44	Smṛticandrika, Ahnika Kanda .	2	8
45	Smṛticandrika, Vyavahara Kanda, Part I .	2	0
*46	Bhattadīpika, Vol III ..	2	8
*47	Srīmad-Brahmasūtra Bhāṣya (Anandatīrthiya) with Tatparya Candrika, etc, Vol II .	3	0
48	Smṛticandrika, Vyavahara Kanda, Part II	3	0
*49	Bhattadīpika, Vol IV ..	3	0
*50	Gautama Dharma Sūtra with Maskariya ..	3	8
*51	Alankāra Manihāra, Vol I	3	0
52	Smṛticandrika, Śraddha Kanda .	3	4
*53	Srīmad-Brahmasūtra Bhāṣya (Anandatīrthiya) with Tatparya Candrika, etc., Vol III ..	4	0
*54	Kautilya Arthasastra (Second Edition)	3	0
*55	Bodhayana Gṛhya Sūtra with Parisiṣṭa .	2	4
56	Smṛticandrika, Aśauca Kanda .	1	8
57	Taittiriya Brāhmaṇa with the commentary partly of Bhāṭṭa-Bhaskara and partly of Sāyana, Ashtaka II ..	3	8
58	Alankāra Manihāra, Vol II .	3	8
59	Srīmad-Brahmasūtra Bhāṣya (Anandatīrthiya) with Tatparya Candrika, etc, Vol IV	3	8
*60	Kavya-Prakasa with the commentary of Sanketa .	3	8
61	Ayurveda Sūtra with the commentary of Yoga- nandanathā .	2	0
62.	Alankāra Manihāra, Vol III ..	2	8
*63	Vidyamadhaviya of Vidyamadhava with the com- mentary of Muhurtadīpika by Viṣṇu Saṁa, Vol I ...	2	0

		Price
		Rs a
*64.	Kautilya Arthashastra (Third Edition) ...	3 0
65	Index Verborum to the published texts of Arthashastra of Kautilya, Vol I ..	2 8
66	Index Verborum to the published texts of Arthashastra of Kautilya, Vol II ..	2 8
67	Vidyamadhaviya of Vidyamadhava with the commentary of Muhurtadipika by Vishnu Sarma, Vol II ...	2 0
68	Index Verborum to the published texts of Arthashastra, Vol III ...	2 0
69	Abhilashirhartha Cintamani, Vol I ...	2 0
70	Vidyamadhaviya, Vol III ..	1 8
71	Sarasvati Vilasa (Vyavahara Kanda) .	2 8
72	Alankara Manihara, Vol IV ..	2 4
73	Apastamba Sulba Sutra ..	2 12
74.	Tarkatandava with Nyayadipa, Vol I	3 0
75	Advaitasiddhi with Gurucandrika, Vol I ...	3 12
76.	Tattvamuktakalapa with Sarvarthasiddhi, Bhava-prakasa and Anandadayini, Vol I ..	4 0
77	Tarkatandava, Vol II ..	2 0
78	Advaitasiddhi with Gurucandrika, Vol II ..	3 4
79	Tarkatandava, Vol III ..	2 0
80	Advaitasiddhi with Guruchandrika, Vol III ..	2 4
81	Tattvamuktakalapa with Sarvarthasiddhi, Bhava-prakasa and Anandadayini, Vol. II ..	3 0
82	Tarkatandava, Vol IV ..	2 4
83	Vakyartharatna with the Suvarnamudrika .	1 0
84	Tattvarthasutra of Umāsvami with the Sukhabodha of Bhaskaranandi ..	2 4
*85	Saundaryalahari Bhavanopanishat, Devipancastavi	2 8
86.	Yadavabhyudaya of Sri Vedantacharya with the commentary of Appaya dikshit, Vol I, (Sargas 13—18) ..	3 4
87.	Apastamba Sranta Sutra with the Vritta of Ramagnit and Bhashya of Dhurtaswami, Vol I, Prasnas 1—5 ..	4 0
88	Prameyaratnalankara of Charukutipanditacharya.	2 12
89	Yadavabhyudaya of Sri Vedantacharya with the commentary of Appaya-dikshit Vol II (Sargas 19—24) ...	5 0
90	Saivaparibhasha of Sivagra yogi ...	3 0
91	Saundaryalahari, Bhavanopanishat Devipancastavi, etc (Third Edition)	3 0

			PRIOR
			Rs A
92.	Prakritamanidipa of Appayyadikṣita with the gloss Prakṛtamanidipadīhiti of Vidwan T. T. Srinivasa- gopalsacharya Vol I	... ..	6 4

B—Kannada Publications.

*1	Adipurana of Pampa	... ..	2 8
*2	Jagannatha Vijaya	..	2 8
3.	Mahabharata—Pauloma and Astaka Parvas	..	1 8
*4.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Sambhava Parva	..	2 0
*5.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Jatugriha Parva	..	1 12
*6.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Sabha Parva	... ..	1 12
*7	Mahabharata by Kumara Vyasa, Aranya Parva	..	2 0
*8.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Virata Parva	..	1 8
9	Keladinripa Vijaya of Langanṇa	..	1 8
10	Udbhatakavya of Somaraja	... ..	2 0
*11.	Jagannatha Vijaya of Rudrabhatta (Second Edition)	2	12
*12	Mahabharata by Kumara Vyasa, Udyoga Parva	..	1 2
13.	Akrura Caritra of Somanatha	... ..	1 0
14	Dharmamrita of Nayasena, Vol. I	... ..	2 4
15	Kantarava Narasaraṇa Vijaya	..	2 8
16	Dharmamrita of Nayasena, Vol II	... ..	1 4
*17.	Virabhadriavijaya	... ..	1 4
*18.	Anantanathapurana of Janna	... ..	2 0
*19.	Sakalavaidya Samhita Sararaṇa by Virarajendra	1	14
*20.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Bhishma Parva	..	1 0
*21	Mahabharata by Kumara Vyasa, Drona Parva	..	1 12
*22	Kavyavalokana by Nagavarṇa (Second Edition)	... ..	1 8
*23.	Mahabharata. by Kumara Vyasa, Karna Parva	..	2 4
*24	" Salya and Gada Parvas	... ..	1 0
25	Sukta Sudharnaṇa of Mallikarjuna	... ..	2 8
26	Mahabharata by Kumara Vyasa, Bhishma Parva (Second Edition)	... ..	1 4
27.	Singiraja Purana by Singiraja	... ..	6 0
28.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Drona Parva (Second Edition)	..	2 12
29.	Mahabharata by Kumara Vyasa Karna Parva (Second Edition)	... ..	3 0
30	Nalachampū by Chaundaraja	..	2 4

N B —Numbers marked thus * are out of stock

PRICE

Rs. &c.

MISCELLANEOUS

1.	Yogarajnaśara with translation in Kannada and Telugu, Part I	...	...	...	2	12
2.	A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Oriental Institute, Mysore, Vol. I—Vedas				3	12
3.	Do	Do		Vol. II—Smritis	1	4
4.	A Catalogue of printed Sanskrit Books in the Library of the Institute	...	...	...	2	12
5.	A Catalogue of printed Kannada Books in the Library of the Institute	...	...	...	5	0
